V. BARDİZAKTSİ-B. NATANYAN-K. SIRVANTSDYANTS

PALU - HARPUT
1878

ÇARSANCAK, ÇEMİŞGEZEK, ÇAPAKÇUR, ERZİNCAN, HİZAN VE CİVAR BÖLGELER

II. CİLT / RAPORLAR

YAYINA HAZIRLAYAN: ARSEN YARMAN

belge yayınları

2.BASKI

V. BARDİZAKTSİ
B. NATANYAN
K. SIRVANTSDYANTS

PALU - HARPUT *1878*
RAPORLAR

belge yayınları

Ermeni ve Türk
(Svedenborg Turkiska Kleder, 1850, hardcolored litograph Sweden)

belge
yayınları

belge yayınları

Belge Uluslararası Yayıncılık
No: 800

Kitabın Adı
Palu, Harput 1878
Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur,
Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler – Raporlar

Yazarlar
Rahip Vahan Bardizaktsi
Rahip Boğos Natanyan
Rahip Karekin Sırvantsdyants

Yayına Hazırlayan ve Fotoğraflayan
Arsen Yarman

Çevirenler
Sirvart Malhasyan
Arsen Yarman

Kapak Fotoğrafı
19. yüzyıl sonlarında Muş civarında bir Ermeni düğünü (B. Nu. Koleksiyonu)

Kapak Konsept ve İç Tasarım
Savaş Çekiç

Uygulama
Hülya Tokmak

Birinci Basım
© Arsen Yarman - Derlem Yayınları
Nisan 2010

İkinci Basım
© Arsen Yarman - Belge Yayınları
Nisan 2015

Baskı ve Cilt
Stimat Matbaa
Maltepe Mah. Litros Yolu Sk.
Fatih Sanayi Sitesi, İç Kapı No: 12/166
Zeytinburnu-İstanbul
Tel: 0212 576 01 07 Fax: 0 212 576 01 08
Sertifika No: **30704**

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK TİC. LTD. ŞTİ.
Cemal Nadir Sok. Büyük Milas Han
No: 26-26, Kat: 2, D: 121-130
34112 Cağaloğlu/Fatih-İstanbul
Tel: 0212 517 44 53

PALU - HARPUT

1878

ÇARSANCAK, ÇEMIŞGEZEK, ÇAPAKÇUR, ERZINCAN, HIZAN VE CIVAR BÖLGELER

II. CİLT

RAPORLAR

Yayına Hazırlayan ve Fotoğraflayan
Arsen Yarman

Çevirenler
Sirvart Malhasyan
Arsen Yarman

Tokat'ta doğan, Beyrut Amerikan Tıp Üniversitesi'nden 1904 yılında mezun olan, ardından Tokat Belediyesi'nde tabib olarak görev yapan, I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Dr. Hamdi Suad, Şakir, Aziz, Faik, Reşit, Esat, İbrahim Tali, Fuat Sabit, Şevket, Sani Yaver, Ferudun, Tevfik Salim, Mehmet Refiğ, Süleyman Numan ve Refet Bey'le aynı dönemde hastanelerde ve cephede hizmet veren, Erzincan Menzil Hastanesi'nde görevdeyken "şehit" olan dedemin kardeşi Dr. Minas'ın anısına...

İçindekiler

II. CİLT

Sıla'dan Sözler (Rahip Vahan Bardizaktsi) 1

Rahip Vahan'ın Otobiyografisi 3

İthaf 15

Sıla'dan Sözler

I. Bölüm 19

II. Bölüm 57

Ermenistan'ın Gözyaşı veya Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor / Milletperverlerin Arzına Binaen Khizan Bölgesi İlavesiyle (Kıdemli Rahip Boğos Natanyan) 75

İki Çift Söz 79

Önsöz 81

Palu ve Çevresindeki Şehir ve Köyler Hakkında Rapor 83

Palu'daki Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı 85

Kağtsrahayyats Manastırı'ndan şehre giden yol hakkında 91

Gelelim Palu Şehrinin Kuruluş Mevkiine 93

Şehrin Dört Kilisesine Ait Mülkler 101

Halkın Yapısı ve Durumu 106

Palu Marhasalık Bölgesindeki Halk Hakkında Eleştiriler 110

Türkler 111

Toprak Meselesi ... 117
Palu'nun Ürünleri ... 118
İhraç Edilen Ürünler ... 118
Palu'ya Gelen İthal Mallar ... 118
Palu'nun Köyleri ... 119
Palu'nun Yedi Eyaleti Hakkında Ayrıntılı Bilgi ... 144
Çarsancak ... 150
Dersim ... 154
Çapakçur ... 155
Harput ... 159
Cemaatin Durumu ... 169
Harput'taki Kiliselerin Mülkleri ... 173
Harput'taki Manastırlar ... 179
Ekonomik Durum ... 179
Harput Ovası ... 181
Ermeni Protestanlar ... 181
Harput'taki Süryaniler ... 185
Harput'taki Ermeni Katolikler ... 185
Harput Marhasalık Bölgesi'ndeki Türkler ve Kürtler ... 189
Harput Marhasalık Bölgesi'ndeki Ürünler ... 197
İlçede Tüketilen Ürünler ... 197
Harput Yakınındaki İlçelerde Çıkan Madenler ... 200
Maden Suları ... 200
Zorba Türk Beyleri ... 200
Harput'ta Bulunan İki Elyazması İncilin Kolofonları ... 201
Erizahan veya Erzincan ... 203
Kilise Adları ... 204
Altı Kazadaki Toplam Nüfus ... 219
Khizan Hakkında Rapor ... 221
Mamırdunk ya da Hemran ... 237
Khizan Kazası Göçmenleri ... 238
Esas Khizan ... 238
Khizan'daki Manastırlar ... 241
1- Khizan'daki Surp Haç Manastırı ... 241
2- Paretsor'daki Surp Asdvadzadzin Manastırı ... 242
3- Khizan Şehrindeki Surp Harutyun Manastırı ... 242

4- Kamaghiyel Manastırı 243
5- Uranis'teki Surp Asdvadzadzin Manastırı 243
6- Pazents'deki Surp Asdvadzadzin Manastırı 245
7- Şirinits Manastırı 245
8- Hızar'daki Surp Asdvadzadzin Manastırı 245
9- Abaran'daki Surp Haç Manastırı 245
10- Terjg'deki Surp Haç Manastırı 247

Toros Ahpar Ermenistan Yolcusu (Karekin Vartabed [Rahip] Sırvantsdyants) 261
Karekin Sırvantsdyants'ın Biyografisi 263

Toros Ahpar Ermenistan Yolcusu - I. Cilt 267
Okuyucuya 269
Önsöz 273
Toros Ahpar 277
Gasma ve Pinga 277
Eğin Şehri 285
Abuçeh 291
Gamırgab 291
Garuşla 291
Lick Köyü 293
Narver Köyü 293
Arapgir Şehri 305
Ermeni Nüfuslu Köyler 316
Malatya 322
Ermeni Nüfuslu Marhasalık Bölgeleri 333
Adıyaman Şehri ya da Hasan Mansur 333
Behesni ve Adıyaman'ın Ermeni nüfuslu köyleri 333
Malatya El Yazmaları ve Kolofonları 339

Toros Ahpar - II. Cilt 349
Önsöz 355
Hatıra 357
Görüş 359
Toros Ahpar - Bölüm II 377
Ayrılış 377

Trabzon 378
Gümüşhane 380
Erzincan 383
Kemah 391
Gaban Maden ve Harput 399
Dzovk 437
Harput Marhasalık Bölgeleri ya da Ermeni Nüfuslu Köyler 445
Çemişgezek 455
Çemişgezek Marhasalık Bölgesi 467
Ermeni Nüfuslu Köyler 467
Çarsancak 470
Çarsancak Marhasalık Bölgesi İstatistiği 484
I. Marhasalık Bölgesi - Perin 484
II. Bölge - Medzgerd 485
III. Bölge - Khozat 486
Palu 487
Palu Marhasahğına Bağlı Ermeni Nüfuslu Köyler 507
Arğın veya Argını 511
Marhasalık Bölgeleri veya Ermeni Nüfuslu Kasaba ve Köyler 514
Arğın Kasabası 515
Agil [Eğil] Kasabası 515
Çermuk Kasabası 517
Çmkuş [Çüngüş] 519

Görsel Kaynakça 525
Dizin 529
Biyografiler 561
Ek: Harita 565

Rahip Vahan BARDİZAKTSİ

Sıla'dan Sözler

Rahip Vahan Bardizaktsi
(Der Minasyan)

Rahip Vahan'ın Otobiyografisi[1]

1850 tarihinde **Bardizak**'ta dünyaya geldim. Yetim olarak Pırgiç'e[2] yerleştirildim. Kaçtım ama yakalanarak tekrar götürüldüm. **1865**'deki kolera beni Pırgiç'ten kovana ve Odunkapı'ya sürene kadar orada kalmıştım. Odunkapı'da bir nalcının çırağı oldum. Nalları beğenmeyen müşterilere "nallarım eşek ve mandalar için değil sizin gibi adamların ayakları için yapılıp geldi Bardizak'tan" dediğim için bu ustanın yanından da kovuldum. Bu radikal felsefem beni Büyükada'ya **Noradunkyan**'ların evine, pedagog **Kapriyel**'in yanına sürükledi. O sonraları Osmanlı nazırı oldu. Ya ben? Bahtı kara sahipsiz bir kişi olarak Ermeni cemaat içinde "cemaatci" olmaktan başka ne iş yapabilirdim ki!.. Birkaç gün sonra eşek yarışında adalı Rum çocuklarla dalaştım. Yakalanıp **Patrikhane**ye götürüldüm. Eğer Beyoğlu'na kaçmayıp, orada Napolyon'u bulabilmek için Katolik olan Zeytinli [Zeytunlu][3] dört prensi görmemiş olsaydım, kendimi tekrar Pırgiç'te bulmama ramak kalmıştı. Onlar beni de beraberlerinde alıp **Halep**'e götürdüler. Ancak hastalanınca, daha sonra beni **Zeytin**'e götürsün diye bir eşekle beraber orada bıraktılar. Eşeğin karnı açtı. O midesine, ben eşeğin sırtına bakıyordum. Yolda beni sırtından, çimenlerin ve Çerkeslerin bulunduğu yere fırlattı. Çerkesler

1 Teotoros Lapçinciyan, *Amenun Daretsuyts* [Teotik Yıllığı], V. - H. Der-Nersesyan Matbaası, İstanbul, 1910.

2 Pırgiç: Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'ni kastetmektedir. Bu hastane halen hizmet vermektedir.

3 Sadrazam Âli Paşa, Halep'teki ordunun Zeytun'a hareket etmesi emrini verince Katolik Ermeni Patriği Hasun, Fransa'dan devreye girmesini ister. Hasun daha sonra Zeytun'un Ermeni ileri gelenlerini İstanbul'a davet eder ve Katolik mezhebine geçmeleri için onları ikna etmeye çalışır.

eşeği hemen aldılar. Aç ve yaya **1867**'de **Zeytin**'e vardım. **1869**'da donanma sahibi olma bahanesiyle Mısır'ın özgürlüğe gittiği yolunda haberler çıktı. Yenidünya prensi ile **Mısır**'ı ve **Nubar Paşa**'yı bulmaya niyetlendim. Paşanın huzuruna çıkmayı başardım ve "Mısır harekete geçtiğinde şu **Yumurtalık**'a da uğrasın, bizim **Kral Levon**'un tacını ve ülkesini talan eden **Mısır**'ın günahını modern **Mısır** ödesin" dedim.

"Ne gücünüz var ve gücünüz nerede" diye sordu.

"3000 çakmaklı Gavur Dağı'nda."

"Çakmaklı nedir?"

"Çakmak: taş kıvılcımı ile silah kullanan" demektir.

Paşa bu ikisine baktı. Biri henüz 20 yaşında bir çocuk, diğeri genç bir prens, onların temiz ve samimi hevesini görünce acıdı ve yaşlı gözlerle "Mısır için yanlış hesap yapmışsınız, yazık! Gidip İstanbul'u bulun, 'Ermenistan'ın Meleği' şimdi orada", diye sızlandı. Paşa haksız değildi, **Khrimyan** [Hırimyan] Patrik olmuştu. Paşa, prensin göğsüne bir nişan boynuna da bir ümit torbası asarak yolladı. Ben ise **Kudüs**'e kaçtım ve orada sargavak (deacon) oldum. Orada "II. Gagik" adlı tiyatro eserini yayınladım. Ruhbanlar oyunda bir kız veya kadm bulunmasını istemedi. Cinsler arasındaki bu adaletsizliğe ve manastır üyeleri arasında var olmayan birliğe karşı şikâyette bulunduğum için derecem alındı. **Khrimyan** tarafından da terkedilmiş olduğumdan kendimi "Karaköy (Galata) Ocağı"nda buldum. Orada **1874**'te rahip takdis edildim ve Muş Sultan Surp Garabed Okulu'na (tıbranots) müdür tayin edildim. O tarihlerde "Aşağı ve Yukarı Ermenistan'ın" tüm kilise ve manastırlarındaki ibadethanelerin ana kapılarının yan duvarlarında "Son Yargı Günü"nün resimleri asılı olurdu. Çoğu yerde Cennet ile Cehennem resimleri ayrı ayrı yer alırdı. Cennet resmi önünde bir mum yakmak gelenek haline gelmişti. Ben ise hem Cennet hem Cehennem resmi önünde iki mum yakarak günah işlemiş oluyordum. Cehennem resmi önünde niçin mum yaktığım sorulduğunda; "İnsanın her yerde dostu olmalı" diye cevaplıyordum. Surp Garabedliler yoldan çıktılar. **Patrik Nerses** işlediğim bu günah yüzünden İstanbul'a geldiğimi duyunca, kendisi de başka bir günah işleyerek beni **Yenikapı Kilisesi**'ne vaiz tayin etti. Ancak kilisenin iyi nam yapmış ve vaaz vermeye "hevesli" papazı benim de vaaz edip İstanbul'da nam salmama izin vermiyordu. Kızdım ve bir gün alenen "Papaz Efendi, Ermeni Kilisesinde iki sınıf mevcut. Biri bekar, diğeri evli. Evli sınıfa teselli için kadın verilmiştir. Bekar sınıfa ise asa.

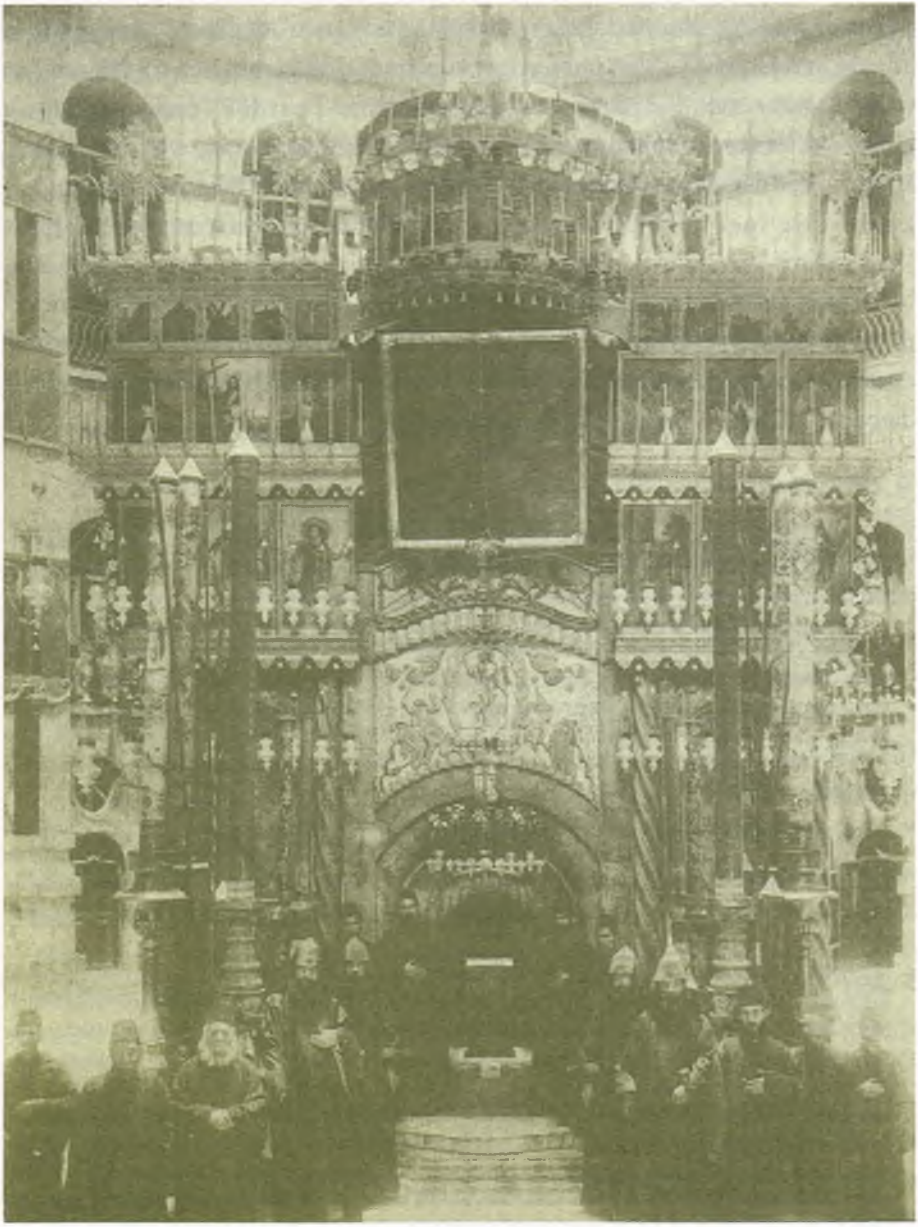
Eğer karından memnun değilsen al asamı, ver karını" dedim. Gerek yönetim kurulu gerekse halk altüst oldu. Atasözünün de dediği gibi her kötülükten bir iyilik doğar misali, **Patrik Nerses** bu olay üzerine beni **1877'de Ermenistan**'a gönderdi. Böylece **Samsun** ve **Trabzon**'dan başlayarak aşağı yukarı dolaşıp, köyleri, kentleri, kasabaları ziyaret ederek ve sürekli "Tanrının krallığı yakında" diye vaaz verdim. O esnada içmekte olan **Lazaref**'e[4] rastladım. Bana "içer misin?" diye sordu. "İçmem, içinde yüzerim efendim" diye cevapladım. "O zaman gel efendinin şenliğine katıl" dedi ve beni **Der-Ğugasof**'a[5] gönderdi. O da bana "Yazar mısın" diye sordu. "Hem yazar hem bozarım efendim" dedim. "O zaman sağıma otur" dedi. O da beni **Dük Mikayel**'e[6] gönderdi. O da bana "Milletini sever misin?" diye sordu.

---

4 **İvan Davidoviç Lazarev (Hovhannes Davit Lazaryan)** (1820-1879): Osmanlı-Rus savaşında Rus ordusunda görevli olan Ermeni general. 1820 yılında Nagorno Karabağ'da doğmuştur. Askeri kariyerine 1839 yılında Kafkaslarda başlamıştır. Lazarev'in ismi daha bu savaş başlamadan kuzey Kafkasya'da bilinir olmuştur, zira kendisi aynı dönemde Rus ordusunda görev yapan subayların çoğu gibi Dağıstan'da isyan eden Şeyh Şamil'e karşı savaşmakla görevlendirilmiştir. Ancak o diğer subaylardan farklı olarak Tatar dilini de öğrenmiştir ve bu durum onun kariyerinde etkili olmuştur. Bu sayede müslüman isyancılarla ilişki kurabilen ilk subay olan Lazarev, Şeyh Şamil'le de görüşerek barış sürecine katkıda bulunan subay olmuş ve bu diplomatik başarıları nedeniyle general rütbesine yükselmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının başlarındaki rolü, Kont Loris-Melikov ve General Arşak Ter-Ğugasov'a oranla daha sınırlı olmuştur.

5 **Arşak Der-Ğugasov (Arşak Der-Ğugasyan)** (1819-1881): Tiflis'te doğmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının başında Erivan civarında konuşlanan askeri güçlerin komutanı olan korgeneral Der-Ğugasov, Osmanlı sınırlarına ilk hücumu yaparak 27 Haziran 1877'de Bayezid'i alan ordunun başındadır. Der-Ğugasov'un bu saldırısından sonra Rus birlikleri ilerlemiş ve 17 Mayıs'ta Ardahan'ı almıştır.

6 **Mikhail Loris-Melikov (Loris Melikyan)** (1826-1888): Soyu Lori meliklerine (Lore, Ermenistan'ın kuzeyinde Gürcistan sınırındaki tarihi bir bölgedir. 980-1240 yıllarında burada hâkim olan Ermeni krallığı kastedilmektedir.) dayanan bir tüccarın oğludur. Tiflis'te doğmuş ve ilk eğitimini St. Petersburg'ta Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nde almıştır. Askerlik kariyerinin ilk aşamalarında, 1847 yılında, yirmi yıl boyunca görev yapacağı Kafkaslar'da görevlendirilmiştir. Başarılı bir asker olarak tanınmanın yanı sıra askeri yönetim dönemlerinden sivil yönetim dönemlerine geçiş aşamalarını ustalıkla yöneten yetenekli bir yönetici olarak tanınmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında önce Ardahan'a giren Rus ordularının başındadır, ama Zevin'de Ahmet Muhtar Paşa tarafından püskürtülmüştür. Kısa bir süre sonra ise askerleriyle birlikte Kars ve Erzurum'a girmiş ve bundan dolayı kendisine Kont unvanı verilmiştir. 1879 yılında Aşağı Volga'da ortaya çıkan bir veba salgınıyla mücadele etmek üzere bölgeye vali olarak atanmıştır. Burada aldığı önlemler sayesinde başarılı olmuş, ardından da Rusya'da güçlenen nihilist ve anarşist hareketle mücadele etmek üzere görevlendirilmiştir. Bu meselenin idari ve ekonomik reformlar yoluyla halkın hoşnutsuzluğunun giderilmesi sayesinde çözüleceğini öngören bir planı çar II. Alexander'a sunmuş ve çar 1880 Ağustos'unda Loris-Melikov'u olağanüstü yetkilerle donatılmış İçişleri Bakanı olarak tayin etmiştir. 1881 yılında II. Alexander'ın nihilistlerin düzenlediği bir suikast sonucu ölmesi üzerine yeni çar, III. Alexander, bu sorunu gerici ve sert yöntemlerle çözme kararı alarak reform planını rafa kaldırınca Loris-Melikov da bir süre sonra görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır.

Kudüs Kutsal Kıyam Kilisesi içinde İsa'nın kıyam ettiği yerin kapısının önünde bekleyen Ermeni ruhaniler (19. yüzyıl).

Burası için farklı Hıristiyan inanışlar ve tarikatlar arasında kıyasıya bir mücadele vardı. Buranın yönetimiyle ilgili düzenlemeler Osmanlı sultanları tarafından yapılmıştır. Halen aynı düzenlemelerle yürütülmekte olup, kilisenin anahtarı da Müslüman bir ailenin elindedir.

-Ermeni, kendi milletini sevmek için adam olmalı. İnsan kendi milletini az sevmek için Ermeni olmalı, diye cevapladım.

"Sen hangisini tercih ediyorsun, insan olmayı mı Ermeni olmayı mı?" diye sordu.

"İkisi birden efendim" diye cevapladım.

"O zaman git Ermeni adamı bul" diyerek beni Katolikos'a gönderdi. O da bana,

"Harmandan mı geliyorsun yoksa üzüm ezmekten mi" diye sordu. "Ne harmandan ne de üzüm ezmekten" dedim.

O sırada tüm Ermeniler arasında "söz" hakim olduğundan "**Khosk Izhayrenyats**"ı yayınladım ve **Kadıköy** vaizi tayin edildim. Ancak oradan da kovuldum. **Ormanyan**'ın Ermeni olması ve benim de artık Ermeni olmaya ihtiyacım kalmaması kovulma sebebimdi. **Patrik Nerses** bu haksızlıktan dehşete düşerek beni **Tokat**'a yolladı. Eğer **Tokat**'ın yaşlı müftüsünü sözlerimle tokatlamamış olsaydım, az daha orada da tokatlanacaktım. Yaşlı müftü "Hıristiyan-Ermenilerin oruç zamanı zeytin yemelerine karşın, niçin zeytinyağı yemediklerini" dert edinmişti. Sesini kessin ve artık bu huyundan vazgeçsin diye Ben de "İslamların üzüm yemelerine karşın, niçin üzüm suyu olan şarabı ve rakıyı içmediklerini merak ettiğimi söyledim."

Patrik Nerses vefat edince yerine **Patrik Artin** (Harutyun Vahabedyan) geçti. Güvercin'in yerine karganın geçtiği söylemini haklı çıkardı. **1885**'te **Giritli Rumlar** ayaklanarak kilisemizi, mezarlığımızı ve mülklerimizi işgal etmişlerdi. Birinin oraya gitmesi gerekiyordu. Patrik beni uygun görerek gitmemi emretti. "Rumca bilmiyorum" dedimse de "Kutsal Ruh beraberindedir" diyerek kulak asmadı.

Patrik içkici idi. İçkiciler çoğu zaman keşifci de olur. Bir gece beni öylesine sarhoş etmişti ki, ertesi sabah uyandığımda kendimi **Pire**'nin önünde bekleyen bir gemide buldum. **Korintos** kanalı için binlerce Ermeni işçi çalıştığını duyunca oraya gittim. Doğruca bir ağaca tırmandım ve "Ey gönlümün sahibi sevgili garip kardeşlerim, atalarınız 1500 yıl önce bu ülkenin semasından ışık alıp[7] vatanlarına götürmek için geldiler. Ama ne yazık ki

7 **Işıkla kastedilen olimpiyat ateşidir. Burada Ermenilerin olimpiyat oyunlarına katılmasını kastetmektedir.** MS 301'de Hıristiyanlığın, Krikor Lusavoriç'in (Aydınlatıcı) büyük çabasıyla, kral Tiritad

sizin ışığınız buralarda sönüyor. Aman! Kilisenizi sevin, vatanınızı sevin ve hemen vatanınıza dönün" diyerek bir vaaz verdim. Hem ağladım hem ağlattım. Sonra da **Kandia**'ya[8] doğru yola çıktım. Bir eşeğin sırtına bindim; külah başımda, asa ve haç elimde pelerinim sırtımda doğruca kilisemize ulaştım. Meraklıların sorularını tercümanım "**Moskovalıların Ermeni Metropoliti**" diye cevaplıyordu. Şehir çalkalanmaya başladı, genç devrimci Rumlar "kilisemizi ve mülklerimizi Katolikosun emriyle **Hanya**'daki Rus Konsolosuna teslim etmeye geldiğimi söylüyorlardı." Kiliseyi ve mülkleri

---

III (Drtad) tarafından (Bu anlamda Ermenistan, Hıristiyanlığın "yukarıdan aşağıya" kabul edildiği dünyanın tek ülkesi konumundadır.) Ermeni Devleti'nin resmi dini (dünyada Hıristiyanlığı tanıyan ilk devlet) olarak kabul edilmesinin hemen ardından, pagan tapmaklar yıkılmış ve aynı yerlerde hastaneler de içeren, hıristiyan manastırlar (bilim üniversiteleri içeren kompleksler) inşa edilmiştir. Ermeni tıbbı, bu hareketle birlikte gelişimini manastır yaşamı içinde sürdürmüş ve böylece daha sonra Avrupa'daki örneklerinde görüldüğü gibi dinsel bir doğaya bürünmüştür. Bu anlamda, ilk önemli gelişimini kilise ve Ermenistan'da ilk hastaneyi kuran Gatoğikos [Katolikos] Büyük Nerses I (Bartev, 329-373) sayesinde sağlamıştır. Tarihsel süreci dikkate aldığımızda, 387'de ülke içindeki feodal toprak paylaşımına ve Arşak Hanedanı'nın kesin sonuna (428) rağmen, Ortaçağ Ermeni tıbbının, Büyük Nerses'in yaptıkları sayesinde bu büyük karmaşa ve yıkımdan kendini kurtarmayı başarabildiğini görmekteyiz. Bu dönemin imparatorları arasında, reformlarla Ermeni prenslerin gücünü kırmaya çalışan Justinianus (527-565) ve Ermeni Kilisesi'ni kendisine bağlamaya çalışan Heraklius (610-636) ön plana çıkmaktadır.

"Tarihçi Agathankeros'a göre, geleceğin kralı Tiritad III (Drtad) Arşaguni, İS 281 yılında Olimpiyat oyunlarına katılıp güreş yarışmasını kazanmıştır. Roma'da gelişen entellektüel ve fiziksel formasyonu onu 22-23 yaşlarında şampiyon yapmıştır. Drtad'ın özellikleri hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır: Çok iyi ata binerdi, silahlar konusunda yetenekliydi ve savaş taktiklerini çok büyük canlılıkla öğreniyordu. Güreş yarışmalarında rakiplerini tek bir hareketle yere serebilen Rodoslu Clitostrate ile bir sığırın nallarını koparabilen Argoslu Cerase'den daha üstündü; tek elle iki vahşi boğayı boynuzlarından tutup bükebiliyor ve onları kırabiliyordu. Bir keresinde hipodromda araba kullanmak isterken yere düştü, ancak herkesin şaşkın bakışları altında, rakibinin arabasını yakalayıp durdurdu. Çeşitli aralıklarla, 287 ve 330 yılları arasında, Ermenistan Kralı olan Drtad'ın döneminde ülkesi Hıristiyanlığı kabul etti. (...) Antik Çağ Oyunları zamanında, 4. yüzyılda, bilinen ilk Ermeni Olimpiyat şampiyonu ise Prens Varaztad'dır (Ardavasd). (...) Atlet Prens Varaztad Arşaguni, 374'ten 378'e kadar, Ermenistan kralı olmadan önce eğitimini Roma'da almış ve fiziksel özellikleriyle kendini kabul ettirmişti. Ermeni tarihçi Movses Horenatsi'ye göre iyi bir boksör, eskrimci ve okçu olan prens aynı zamanda çıplak elleriyle vahşi hayvanlarla da boğuşabiliyordu. Prens Varaztad'ın hayatı hem iktidarda olduğu süre içinde hem de iktidardan düşürüldükten sonra son derece hareketli geçmişti. Romalılar tarafından desteklenen Varaztad, General Muşeğ Mamigonyan tarafından katledilen amcası Kral Bab'ın yerine geçmişti. General Mamigonyan'ın kendisi de kralın eğitmeni, kumandan Bad Saharuni tarafından öldürülmüştür. Bad Saharuni, 378 yılında, Perslerin müttefiki General Manvel Mamigonyan tarafından bir çatışma sırasında öldürüldükten sonra tahta Kral Bab'ın oğlu Arşak geçmiştir. Bunun üzerine Prens Varaztad Roma'ya kaçmak zorunda kalır. (...) Prens Varaztad'ın Levon Tokmakcıyan tarafından yapılmış olan mermerden büstü, Yunanistan'da Olimpiyat hareketinin kurucuları anıtındaki yerini resmi olarak 7 Mayıs 1998'de almıştır. Ermenistan Olimpiyat Akademisi ve Erivan Spor Enstitüsü müdürü Robert Kalestian'ın başkanlık ettiği bir Ermeni heyeti de Prens Varaztad için yapılan resmi törende yer almıştır (Edouard Mardirossian, "Le Arméniens et Jeux Olympiques", *france arménie*, 2000, s. 200).

8 Kandia: Girit

eskiden olduğu gibi İstanbul Patriğine teslim etmem için yalvarıp yakardılar. Zira Rusların adadaki varlığı (sömürüsü) kendileri için ölüm kalım meselesi olmuştu. Bunu da hallettikten sonra İstanbul'a döndüm. Taşraya yaptığım son hizmet bu oldu. **Girit**'ten dönüşümde **Khosnag** ve **Sokhag**'ı yayınladım. Ama ne sözümü ne sesimi duyan oldu. **Patrik Khoren 1888**'de **Muş**'a gitmediğim için benim rütbemi aldı. **Muş**'ta özellikle de **Sasun**'da sesler duyuluyordu, **Hınçak** ve **Armenia** sesleri, **Atina**'dan **Marsilya**'ya kadar. Köprünün başında tutuklanıp karakola götürüldüm. Ya kalpağımı verecektim ya da gidecektim. **Khorenyan**'ın bu vatansever zorbalığından dolayı devlete şikâyette bulundum. Milli İdare ve Cemaat Genel Meclisi tarafsız kalmışlardı. Mecburen kararı kabul etmek zorunda kaldım ve **Sivas**'a doğru yola çıktım. Oradan da kovuldum. Buraya dönüp **Ormanyan**'ı buldum. O da beni **Çarkhapan Armaş**'a götürdü. **1890**'da **Armaş**'tan ayrılırken **Ormanyan** bana, kendisi gibi yelkenimi rüzgâra karşı açmamı tavsiye etti.

"Peki ama yelkenimde delik varsa ben ne yapabilirim ki?" diye sordum.

"Dikecek çuvaldızın yok mu?" dedi.

"Eğer çuvaldızım da kırıksa."

Adam umutsuzlaştı. Ben de o zaman "Patrik olacağın gün yakın" dedim. "Patrik mi? Bu millet **Narbey**'i Patrik yapmıyor, beni mi yapacak" diye sordu. "Madem Ermeni episkopos takımı o günahı işledi; yani ruhani ve insani kurallara rağmen **Patrik Khoren**'in benim rütbemi almasına ses çıkartmadılar, kiliselerde bununla ilgili genelgeyi okudular, bu günahlarının karşılığı olarak seni Patrik olarak görmek zorunda kalacaklar. Zira o genelgeyi okumayan bir tek sen vardın. İşte bu Ermeni episkoposlarının korkunç cezası olacak" dedim.

1891'de **Kumkapı Olayı** gerçekleştiğinde... yazıyla meşgul oldum. **Ankir Tıbrutyun Yev Aragık** adlı eserimi yayınladım. On liralık bir ödüle layık görüldüğümde "eğer sadaka ise fazla, ödül ise az" diye yazdım. **Aşkharapar Avedaran Yev Megnutyun** adlı çalışmayı yazdım. Ama dinleyen olmadı. Zira millet başka İnciller ve vaizlerle meşguldü. **Apeğatsak** adlı eseri yayınladım. Ancak millet **Sasun**'u üzmüş olduğundan son verdim. **1895**'teki **Babı Ali Olayı**'ndan sonra, millet aydınlansın da menfaatperestlerin tuzağına düşmesin diye **Luys**'u yayınlamaya başladım. Ama öldürülememe ramak kaldı. **13 Ocak 1896**'da tüm gazeteler ölüm ilanımı yayınladılar. **Mateos** ve

Ormanyan'ın Patriklik dönemlerinde ne ben adam oldum, ne de milletimin adam olacağına inandım; ta ki Hürriyet gelene kadar. Hürriyetle beraber kahramanlar geldi ve ben cemaat mebusluğundan atıldım, aynı gün **Turyan** Patrik ilan edildi ve aynı zamanda Aşağı Ermenistan'ın bir bölümünün yani 42 yıl önce fikrimin ve gönlümün sevgilisi olan halkın güneşi söndü. İşte böyle; **Zeytin** yüzünden sargavak[9] oldum, sargavak olduğum için rahip oldum, rahip olmam sebebiyle milletim benden bir hayır görmedi ise ben de milletimden hiçbir hayır görmedim.

İstanbul 3 Ekim 1909.[10]

Rahip Vahan Bardizaktsi'den bir anı: "Falaka Konusu":[11]

Patrikhane yaptığı hizmetlerden memnun kaldığı Rahip Vahan'a 1879'da temsilci göreviyle Erzurum'a gitmesini emretti. Gemiye binerek emri hemen yerine getirdi. Erzurum'a vardığında genel bir toplantı düzenledi. Ünlü plan orada yazıldı ve devlet komiserlerine tevdi edildi. Bu işlerden sonra sıra düzeni sağlamaya geldi. Herhangi bir köyde sömürü olduğunu duyduğunda hemen köyün kâhya ve papazlarını çağırtırdı.

– Köyünüzde koyunlar çalınmış.

– Ne buyurdunuz Rahip Efendi. Kürtler çaldı.

– Niye dikkat etmiyorsunuz! Zavallı halkın soyulmasına neden izin veriyorsunuz?

– Hizmetkârınız Rahip Efendi, köpekler havlamadığı için duymadık.

– Peki köpekleri niye cezalandırmadınız?

– Hizmetkârınız Rahip Efendi.

---

9 Ermeni kilisesinde papaz yardımcısı anlamına gelen bir unvandır. Minasyan burada rütbesinin indirildiğini ironik bir şekilde anlatmaktadır.

10 Rahip Vahan Bardizaktsi aynı yıl vefat etmiştir.

11 Hagop Baronyan, *Azkayin Cocer Yev Bıduyt Mı Bolso Tağerun Meç*, Aramyan Derneği Yayım, İstanbul, 1962, s. 134-142 .

– Şu falakayı getirin.

– Hizmetkârınız Rahip Efendi.

Birkaç kâhya ve papazı falakada bağırttırmıştır. Patrikhane olayı duyunca düzeni falaka kullanmadan sağlamasını yazı ile bildirmiştir. Rahip de buna karşılık "imkânsız zira bu adamlar lafı kafadan daha ziyade ayaktan anlayabilmektedirler" diye cevaplamıştır.

Rahip Vahan'ın bu tutumu boşa çıkmamıştır. Zira falakadan kalkanlar görevlerine artık eskisi gibi duyarsız olamamışlardır. Kahya ve papazlar köye varır varmaz halka, hırsızlara karşı kendilerini korumalarını öğütlemeye başlamışlardır. Kürtlerin suçunu falaka altında dayakla ödememek için, herkese kendilerini koruma tavsiye ediyorlardı.

Kadıköy Kilisesi:

Erzurum dönüşü birkaç ay İstanbul sokaklarında avare dolaştıktan sonra Kadıköy Kilisesi vaizi olarak vazifelendirildi. Bu köyün ileri gelenleri insana saygı göstermedikleri gibi yatacak bir yer de vermediklerinden kendisi bir gece birkaç saat sokakta kaldıktan sonra bir oda bulmak zorunda kalmıştır. Ertesi gün Kadıköy ileri gelenleri bir odası olması şartıyla kendisini vaiz olarak alabileceklerini söyleyince, "o zaman kendinize evini sırtında taşıyan bir kaplumbağa rahip seçin" diye cevaplamıştır.

ԽՕՍՔ
ՉՀԱՅՐԵՆԵԱՑ

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻ

Կ· ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ս· Ղ· ՊԱՐՏԻԶՊԱՆԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐ

—

1870

Sıla'dan Sözler

Rahip Vahan BARDİZAKTSİ*

İstanbul
Basım: S. Ğ. Bardizbanyan ve Ortakları
—
1879

* Yazarın soyadı Der Minasyan'dır. Bardizaktsi ise Bardizaklı (Bahçecikli) demektir. Bardizak/Bardizag bugün Yalova'ya bağlı Bahçecik'tir (Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.308).

İthaf

Patrik Nerses Hazretlerine[12]

Kadasetli pederimiz,

Eğer beş senelik Patriklik devrenizde birkaç önemli iş yaptıysanız,

12 1837 tarihinde İstanbul'da, müderris ve musikişinas Zenne Boğos'un oğlu Istepan'ın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini Hasköy'deki Nersesyan okulunda almıştır (1852). Daha sonra aynı okulda ve Edirne'deki Arşagunyan Okulu'nda öğretmenlik yapmıştır. Asıl adı olan Boğos, 16 Ağustos 1858'de din adamı olarak takdis edilmesiyle Nerses olarak değişmiştir. Kısa sürede vartabed olan Nerses Varjabedyan, 1859'da Hasköy'deki Surp Istepannos Ermeni Kilisesi vaizliği görevine atanmıştır. 4 Nisan 1861'de Ermeni Patrikliği Ruhani Meclis üyeliğine seçildi. 1862'de Sis'teki (bugün Kozan) Patriklik Kilisesi'ne episkopos takdis edilmiştir. Daha sonra Adana'da Rahip Madteos'la beraber Zeytun (bugünkü Süleymanlı) Komisyonu'na katıldı. Aynı yılın 9 Aralığında İstanbul'a dönmüştür. 20 Eylül 1863'te Ruhani Meclis başkanlığına seçilmiştir. 21 Ocak 1864'te *Krisdosi Surp Yegeğetsin Yev Anor Hagaragortneri* (Mesih'in Kutsal Kilisesi ve Onun Karşıtları) adlı kitapçığı yayımladı.

1865'de gittiği Mısır'da Nubar Paşa'dan da maddi destek alarak Hasköy'de Nubar Şahnazaryan Okulu'nu kurdu. Nizamname İnceleme Komisyonu üyeliğine ve Başpatriklik Komisyonu Başkanlığı'na seçilmiş, 27 Temmuz 1866'da Genel Meclis tarafından Hagop Noradunkyan'la beraber başpatriklik seçimine delege olarak seçilmiş ve 15 Eylül 1866'da Eçmiyadzin'de toplanan meclise katılmıştır. 1869'da ise Karma Meclis'e katılmıştır. 1870'te İzmit Bölgesi ruhani liderliğine seçilmiş , yine aynı yıl Taşra Komisyonu başkanlığını yürütmüştür. 1872'de Samatya Yangını felaketine yardım toplamak için Kafkasya'ya gitmiştir.

Patrik Mıgırdiç Hırimyan istifa edince 18 Şubat 1874'te Patrik Kaymakamı olarak görev almış, Genel Meclis'in oy çokluğu ile 14 Nisan 1874'te II. Nerses adıyla İstanbul Ermeni Patriği seçilmiştir.

9 Ocak 1877'de Patrikhanede Sadrazam Midhat Paşa'yı kabul etmiştir. Patrik Nerses, Yeşilköy ve Berlin anlaşmalarında önemli roller üstlenmiştir. 3 Mart 1878 Konferansı'na bir delegasyon yollamıştır. Delegasyon Başepiskopos Mıgırdiç Hırimyan, Başepiskopos Khoren Narbey, Minas Çeraz ve Istepan Papazyan'dan oluşmaktaydı.

1877'de *Adenakhosutyun Dyarın Nerses Sırpazan Arkyebisgobos Badriarki Gosdantnubolso Azkayin Yerespokhanagan Joğovi 21 Hulisi 1878* (İstanbul Patriği Başepiskopos Nerses'in 21 Temmuz 1878'de Millet Meclisi'ndeki Konuşması) adlı eseri Ermenice ve Fransızca olarak yayımlandı.

1878 sosyal reformları için büyük çaba sarf etmiştir.

1881'de iki kez Patriklik görevinden istifa eden Varjabedyan'ın istifaları reddedilmiş ve Sultan Abdülhamid'in ısrarı üzerine görevine devam etmiştir. 9 Mayıs 1884'te Eçmiyadzin Başpatriklik Katedrali'nde yapılan seçimde Katolikos (Bütün Dünya Ermenileri Başpatrikliği) seçilmiş, seçim Rus Çarı tarafından onaylanmış olmasına rağmen, sağlığı bozuk olduğu için bu görevden istifa etmiştir.

bunlardan biri herhalde Yüksek Ermenistan[13] ve Armenia Minör'e[14] verdiğiniz önem ve bendenizi, memleketin durumunu ve istikbalini araştırmak için Ermenistan'ın bu bölümüne göndermiş olmanızdır. Bu ziyaret, halk üzerinde manevi açıdan çok olumlu bir netice vermesinin dışında, Ermenistanın[15] da, Ermeniler ve diğer milletlere mensup halklarıyla, şehir ve köyleriyle, dağları ve ovalarıyla, her türlü dâhili ve harici manzarasıyla huzurunuza gelmesine vesile oldu. Ancak bana düşen pay -eskiden beri gözyaşı ve kanla yoğrulmuş olan manzara- az kalsın en korkunç tablosuyla tüm dünyanın gözleri önüne serilecekti. Eğer siz de selefleriniz gibi Ermenistan hakkında politik âlemin görüşlerini benimsemiş olsa idiniz, elli yıl önce olduğu gibi Ermenistanı mahveden göç evvelkinden daha üzücü ve anormal şekilde bir kez daha tekrarlanacaktı. Kendi memleketi dışında toprak ve para umut eden halkımız, bu kez evini ve yiyeceğini yakmanın yanı sıra, yabancının vaad etiği topraktan ve paradan olmakla kalmayacak, yüreğini de üste vererek, başı önünde, evsiz, aç ve sefil bir şekilde geri dönmeye mecbur kalacaktı. Hizmetlinizin yerine getirdiği emirleriniz oldukça önemli sonuçlara vesile oldu. Size sadece Lazaref ve Der Ğugasof gibi dahi ve güçlü Ermeniler değil, yüksek rütbeli Rus subayları ve Kürt beyleri bile hayran oldular. Yüz binlerce Ermeni sizi kutsarken, buradaki kıskanç insanlar ise büyük övgü ve takdire layık bu işi hafifsediler, yapılanlardan söz edilmedi bile... Ancak Tanrı ve tarihimiz memleket yararına çalışan, terleyen ve kurban olanları asla unutmayacaktır. Bu sebeple Ermenistanın ve Ermenistanlıların eski ve yeni durumunun bir

---

Önemli işleri arasında taşra vilayetlerinde Ermeni okulları açılması için girişimlerde bulunması ve bu amaçla dernekler kurulmasını desteklemesi sayılabilir. İstanbul'daki en önemli işi ise bugün hâlâ varlığını korumakta olan Galata'daki Getronagan Okulu'nun kurulmasında önemli faaliyetlerde bulunmuş olmasıdır. Ancak okul onun ölümünden ancak iki yıl sonra açılabilmiştir. 1884'te vefat eden Patrik Nerses Varjabedyan, Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ne defnedilmiştir. Lahti Hassa mimarı Krikor Amira Balyan'ın oğlu ünlü heykeltıraş ve mimar Bali Balyan tarafından yapılmıştır.

13 Saint Martin'e göre bu bölgenin sınırları şöyle çizilmekteydi. Yüksek Ermenistan, Büyük Ermenistan'ın kuzey-doğusunda bulunuyordu. Doğu'da Dayk ve Ararat vilayetleri, güneyde Duruperan ve Dördüncü Ermenistan, batıda Fırat ve Küçük Ermenistan ile kuzeyde Trabzon ve halkı Laz olan Colchide ile sınırı vardı. Dağlık olan ülkeden Çoruh, Kur ve Aras nehirleri doğmaktaydı. Ünlü şehirleri; İspir, Erzurum (Erzenürrüm, Teodosopolis), Bayburt, Tercan, Erzincan (Yeriza, Yerzınga) Kemah idi (Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*, Ankara, 1950).

14 Fırat Irmağı Ermenistan'ı iki kısma ayırıyordu. İlk kısmı Büyük Ermenistan, ikincisi ise Küçük Ermenistan (Armenia Minör) olarak adlandırılmaktaydı.

15 II. Abdülhamid dönemindeki resmi yazışmalarda da bu bölgeye Ermenistan denmekteydi.

panoraması olan, Ortaköy Kilisesi[16] salonunda milletsever insanlarımızın ricaları ve saygıdeğer hayırseverlerin yardımlarıyla ortaya çıkartılan bu kitabı anılmaya değer adınıza ithaf ediyorum.

2 Nisan 1879
bendeniz
Bardizaktsi Rahip Vahan

Patrik Nerses Varjabedyan'ın mezarı (İstanbul)

16 İstanbul Ortaköy semtinde bulunan Meryem Ana Ermeni Kilisesi. Bugün kilise ve okulu hâlâ faaliyette bulunmaktadır.

7. yüzyılda Ermenistan.

Bardizaktsi, Natanyan ve Sırvantsdyants'ın hakkında rapor yazdığı bölgelerin bir bölümünü kapsadığı için açıklayıcı olduğunu düşündüğümüz bu haritaya yer veriyoruz.
(Claude Mutafian – Éric Van Lauwe, *Atlas historique de l'Arménie, Proche-Orient et Sud-Caucase du VIIIe siècle av. J.-C. au XXIe siècle*, Éditions Autrement - Collection Atlas/ Mémoires, 2001.)

Sıla'dan Sözler

I.

Önsöz: Pontus Ermenistanı, Çarşamba, Trabzon ve Gümüşhane, Khağdik, Hemşin ve Artvin, Ardahan ve Ardanuç, Yüksek Ermenistan, Bayburt ve Sıber, Gisgim ve Tortum, Tercan ve Erzincan, Kemah ve Kiğı, Kuzucan ve Dersim, Erzurum ve Pasin, Bayezid ve Alaşkert.[17]

Saygıdeğer Baylar ve Bayanlar,

Ermenistanla ilgili söyleyeceklerimi dinlemek üzere buraya arzu ve hevesle toplanmış olan sizlere hitap ediyor olmak beni gururlandırıyor. Ermenistan diyarına görevli olarak ziyarete giden bendeniz, gelecekteki memleketimize hizmet etmiş olmak adına, tarihi memleketi boylu boyunca inceleme şerefine nail oldum. Bazen öğretmen bazen din adamı olarak dolaşıp durdum. Yaklaşık 13 yıl önce, gençlik hevesi ve ümidiyle İstanbul sokaklarından, Toros Dağlarına tırmanmıştım. Zeytun'da, neredeyse hiç ücret almadan üç yıl öğretmenlik yaptım. Kılıç gücüyle başarılamayanı, sözle başarmayı umuyordum. Ancak millete ışık yayabilecek daha güçlü bir kişiye ihtiyaç vardı. O şahsı bulmak için iki kez Mısır'a ve İstanbul'a gidip geldim. Ama boşuna!.. O tarihlerde milletin en büyükleri, zengini ve akıllısı zannedilenler

17 Eleşkirt, Eleşkert.

benimle alay ettiler. Ben de kendileriyle alay ederek yalnızlığa, manastıra çekildim. Ama yüreğim ve ruhum memleket hatıralarıyla doluydu. Memleket hakkında göstermelik düşünüp, o şekilde hareket etmeyi faydalı sayanlardan olmadığım için tekrar yollara düştüm. Ümitlendim, ama çoğu kez de ümitsizliğe düştüm. Zira Ermenistan'da insanın olduğu yerde ya maddiyat yoktu ya da ümit. Yani gerekli şartlar yoktu. Ermeninin yaşadığı yerde karanlık ve fakirlik hâkim olmuştu. Sizin de milli tarihimizden ve anlatılanlardan bildiğiniz ve duyduğunuz üzere binlerce yıldır süren korkunç sömürü altında halk aptal-fakire dönüşmüştü. Halkın üst tabakasına mensup olanlar ise ya zorba ya da zorbanın ortağı olmuşlardı.

Biliyorum üzüleceksiniz, aranızda kulakları Ermenistanla ilgili yalan ve okşayıcı sözler duymaya alışık olanlardan çoğu da öfkelenecek. Halkın daha ziyade dış görünüşe ve renklere eğilimi olduğunu biliyorum, ama Tanrıya ve Ermenistan'a karşı taşıdığım sorumluluk sebebiyle, burada ve her yerde gerçeği söylemekten çekinmeyeceğim.

Ve saygıdeğer baylar-bayanlar, memleketimizin durumunu, mevcut gerçek haliyle önünüze sereceğim. Öncelikle diasporadaki[18] Ermeninin şimdiye kadar memleketi için ne yaptığını hatırlayalım. Göçmen Ermeni şimdiye kadar bulunduğu gurbet ortamında kendi dertleriyle uğraşıp durdu. Bir kere olsun ötede vatanını, Ermenistan'ın varlığını hatırladı mı? Hiç olmazsa, yarım yüzyıldır bitmeyen bir gayretle çalışarak yeni baştan bir vatan, çağdaş Yunanistan'ı yaratmakta olan Rumları görüp de uyandı mı? Hani Rum unsur her bakımdan en gelişmemişi idi. Hangi tarihte acaba Ermenistanımızı coğrafi açıdan inceledik! Dünya önünde Ermenistan davasına sahip çıkanların elinde bile, çok gerekli olduğu halde memleketimizle ilgili istatistiki bilgiler var mıydı acaba? Diaspora Ermenisi hangi tarihte vatanına sosyal bir bina, bir hastane ya da okul yaptırmış! Ya da, "şurası da memleketim" deyip yararlı bir amaca hizmet etmek için bir atılımda bulunup devam ettirmiş! İşte hal böyleyken, memleket ve insan birbirinden bu kadar uzaklaşmışken, hatta birbirine yabancıyken, memleketimizi bize bağışlayacak olan Tanrısal ve insani adalete ne diyebiliriz ki! Baylar, bayanlar bu söylediklerime sakın şaşırmayın, örneklerle ispatlayacağım. Diaspora Ermenilerinin yoğun oldukları iki önemli merkez var, İstanbul ve Tiflis. Bu şehirlerin en ünlü matbaalarında

18 Ermenilerin Anadolu'dan göç edip yerleştikleri yerler için kullanılır. Yazar İstanbul ve Tiflis'i diaspora olarak kabul ediyor.

Ermenistanla ilgili istatistikî raporlar yayınlandı. Resmi Osmanlı salnamelerinde Tortum yazarken bizimkiler bunu Torkom yazdılar ki, yanlıştı. Türk, Gisgim ve Kiğı dedi, bizimkiler Kesküm ve Kiyfi yazdı. Aynı şekilde Gürün'ü Geron, Moks'ı Mekes[19], Garcıgan'ı Kaçagan, Modki'yi Mutki, Varto'yu Vartu, Khoyt'u Hayut vs yazıyorlar. İşte ilgisizliğimizin başka bir örneği daha. Osmanlının son savaşında Ermenistan her iki taraftan çiğneniyordu. Orduların bulunduğu ve halkın ezildiği Sıber, Tercan, Erzincan, Kemah ve Kiğı sahipsiz kalmıştı. Halk halini millete ve tüm dünyaya duyurmak için Patrikhane ile iletişime geçmek isterken, bunu sağlayacak ne resmi bir şahsiyet ne de bir önder vardı. 70.000 kişilik halk terk edilmişti. Resmi raporumu Patrikhaneye sunduktan altı ay sonra bile, hâlâ Nizamname gereği olması gereken idare kurulmamıştı. Her neyse konuyu uzatmayayım! Bunların hepsi sadece birer öngörü. Ey saygıdeğer baylar ve bayanlar, amacım memleketimiz nezdinde suçlu olduğumuzu hissetmenizi ve bilgilenmenizi sağlamak. Bu suçumuzu affettirmek için şu andan itibaren yılmadan çalışmalı, hep beraber gayretle çalışmalıyız! Aksi takdirde aydınlık ve gelişmiş yüzyılımızda, insanlığın ilerlemiş tüm milletleri önünde sonsuz bir ayıp taşıyacağız. Ve tarih, günümüz Ermenilerini ve neslini ebediyen mahkûm edecektir.

Şimdi yalvarıyorum saygıdeğer baylar ve bayanlar, beni çok dikkatle dinleyin! Ne tahsil derecemin, ne de zamanımızın felsefi ve eleştiri kurallarının uzun konuşmama müsaade edeceğini peşinen biliyorum. Ben sadece olaylara şahadet etmiş bir yolcu olarak konuşacağım. Yani olaylardan haberdar eden biriyim, başka hiçbir şey değil.

Ziyaretimin ilk durağı, 20.000'den fazla Ermeninin Hemşin[20]'den göçüp yerleştiği Canik idi. Hemşinliler daha önce de Ani'den göç etmişlerdi.

---

19 Moküs, Mokks, Müküs (günümüzde Bahçesaray).

20 Hemşin 7. yüzyılda önemli bir Ermeni nüfusun yerleştiği ve uzun bir süre yarı-bağımsız yaşadıkları bir merkezdir:

"Bir başka Ermeni yarı-bağımsızlık yuvası, Pontus Alplerinin kuzey yamaçlarında, Kaçkar Dağı tabir edilen dağlar ile Karadeniz'deki Atina limanı arasında kıvrılmaktaydı. VII. yüzyılda buraya, Prens Hamam'ın idare ettiği önemli bir Ermeni grubu yerleşir ve yöre vadilerinin topyekûn kısaca Hemşin adını alacağı Hamamaşen kalesini tesis eder.

Laz kabileleriyle kuşatılmış olan Hemşin Ermenileri, benzer tarzda bir hayat sürerler; prensleri, *voyvoda* tabir edilen bir çeşit başkana tabi olarak *derebeyi* (vadi beyi) unvanını taşımaktaydı. en önemli vadi, Furtuna (Pordanis) ırmağınınkiydi; denize döküldüğü yerin yakınındaki Ardeşen köyü, bölgenin doğu sınırını oluşturmaktaydı" (R. H. Hewsen, "Les centres d'Indépendance", (ed.) Gerard Dedeyan, *Histoire du peuple Arménien* içinde, Editions Privat, 2007, s. 420).

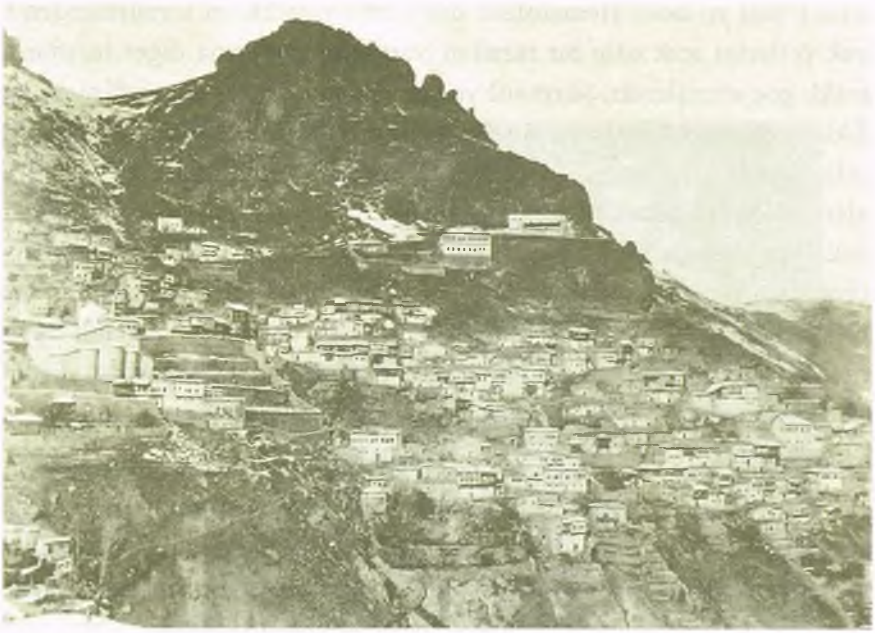
Khoyt (Khoy, Hoy) Ovası'nda Diza Köyü'nün kuzeydoğusunda Vartan Mamigonyan'ın mezarı.
Oturan, Isfahan ruhani önderi Sahak Episkopos Ayvadyan'dır.

Yaklaşık 200 yıl önce Hemşinliler din adına yaşadıkları sömürülerden bıkarak yerlerini terk edip bir taraftan Sürmene kıyılarına diğer taraftan da Canik'e göç etmişlerdir. Sürmene'ye göç edenler, tekrar sömürülmeye başladıklarında artık ümitlerini tümüyle yitirerek Müslümanlığa geçmişlerdir. Bunlar şimdiye kadar hâlâ Ermenice konuşuyorlar. Canik'e göç eden diğerleri ise bazen Müslümanlığa geçmişler, bazen de daha da inatlaşıp her fedakârlığı göze alarak, ne yerlerini değiştirmişler ne de milliyet ve dinlerini yitirmişlerdir. Ama bizim milletin başından "kar" eksik olmaz. Halk günümüz medeniyeti sayesinde henüz dertten kurtulmuşken, Osmanlı Devleti birden hırsız ve işe yaramaz Çerkesleri (40.000) buraya yerleştirdi. Ermeni halkının hatta Türklerin bile rahatı kaçtı.

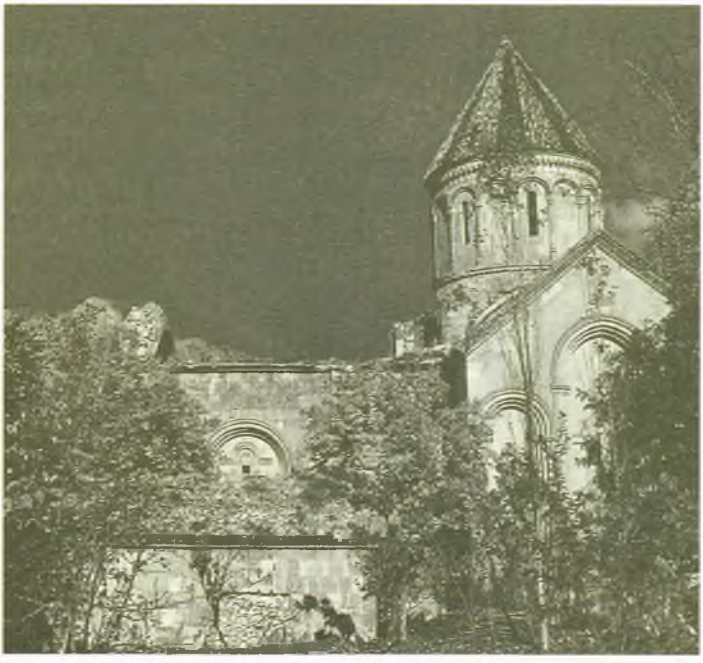
Bizim Armenia Minör'den doğan Yeşilırmak, Mihrtad'ın ölümsüz şanı ve şerefi olan Amasya harabelerinin yakınından gürleyerek Karadeniz'e karışır. Canik'in Çarşamba şehrindeki en muhteşem yapı, kâgir olarak inşa edilmiş olan Ermeni Kilisesidir. Şehirdeki tüm binalar tahtadan yapılmıştır. Şehrin pazarı çarşamba günü kurulduğundan şehir bu ismi almıştır. Yeşilırmak şehri ikiye bölerek, Ermeni Semti ile Türk Semtini birbirinden ayırır. Köprü neredeyse her yıl yapılır ama yerel idarenin beceriksizliğinden tekrar yıkılır.

Bu marhasalık bölgesinde[21] 17 kilise ve 31 okul bulunuyor. Bunların giderleri yörenin halkı tarafından yılda bir kez toplanan bağışlarla karşılanmaktadır. Halk elinden geldiğince gelişime çaba gösteriyor. Zamanında Amazon kadınlarıyla ünlü Terme adlı eski şehir Çarşamba'ya yakındır. Eski tarihçiler Amazon kadınları hakkında acayip hikâyeler anlatmışlardır. Terme'de de birkaç Ermeni köyü var.

21 Ermeni Milli Anayasası'na [Ermeni Milleti Nizamnamesi] göre marhasa bir bakıma, Patriğin merkezi yapıdaki gücünün ve görevinin yerel düzeydeki temsilcisidir ve tıpkı Patrik gibi o da Ermeni Anayasası hükümlerinin uygulanmasına nezaret etmekle görevlidir. Marhasalık merkezlerinde de İstanbul'da olduğu gibi bir Ruhani ve bir Cismani Meclis ile Cismani Meclis yönetimi altında olmak üzere bir sandık bulunmaktadır. Ayrıca her marhasa konağında bir kalem bulunmaktadır ve buradaki görevli, marhasalık içinde bulunan kilise cemaatlerinin nüfus defterlerini toplayarak bölgesel nüfus kayıtlarını tutmakla yükümlüdür.

Gümüşhane, Ermeni Kilisesi ve Mahallesi.
Resmin solunda ve merkezinde Ermeni Kilisesi görünmektedir.

Artvin İşhan Kilisesi.

Terme'den at ve de kayıkla ilerleyerek sırasıyla Ünye, Fatsa, Ordu, Giresun, Tripol, Göreli ve Yeleğu'ya uğrayarak Trabzon'a vardım.

Bu taraflarla ilgili ilginç bilgiler var. Hemşin'den göç edenlerin oluşturduğu önemli Ermeni köyleri mevcut. Ancak bunları geçip Trabzon hakkında konuşacağım.

Trabzon, Dork, Arşak ve Mihrdat'ın kahramanlıkları ile yücelttikleri Pontus Ermenistan'ın bir parçası olmuş, eski ve ünlü bir şehir. Sonraki tarihlerde Ermenistanı'ı ebediyen sefalete sürükleyecek olan, Ani şehrinin ünlü satış belgesi Hay-Horom[22] kökenli Bizans İmparatoruna burada sunulmuş

22 **Hay-Horomlar (Ermeni-Rumlar):** Dillerini muhafaza etmekle birlikte Bizans imparatorluğunun izlediği asimilasyon politikaları nedeniyle Grek-Ortodoks mezhebini kabul etmiş olan Ermeniler kastedilmektedir. İnanç bakımından Grek-Ortodoks ritüellerini benimsemekle birlikte ibadetleri sırasında ve günlük işlerinde Ermeniceyi kullanan bu topluluğun kökenleri, hangi tarihlerde ve hangi sebeplerle din değiştirdikleri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bizans imparatorluğunun Ermenileri Ortodosklaştırma politikası ya da Ortodoks inancına geçmenin konjonktürel avantajları nedeniyle bu kiliseye bağlanan Ermenilere "Hay-Horom" ya da "Armenyak" denmektedir ve Ermeni tarihçi Arşak Alboyacıyan bunların Bizanslı olarak kabul edildiklerini belirtmektedir. Alboyacıyan bunların yalnızca dinsel bakımdan değil siyasal bakımdan da Bizans'ın politikalarıyla örtüştüklerini ima etmektedir. Oysa Bizans kilisesine bağlanmayan Ermeniler, imparatorluğun kendilerine ağır vergi ve askerlik yükümlülükleriyle eziyet etmesinden son derece rahatsızdırlar. Dolayısıyla Alboyacıyan'a göre Hay-Horomluk, esas olarak Bizans imparatorluğunun Ermenileri asimile etmek ve Ortodoks kilisesine bağlamak yolundaki ısrarlı çabaları çerçevesinde ele alınması gereken bir konudur.

Bu meseleye başka bir açıdan yaklaşan Yorgos I. Anastasiadis ise Hay-Horomların [Hay-Hurum] kökenleriyle ilgili Yunan tezlerini özetlemektedir. Anastasiadis, bu tezleri üç başlık altında toplamaktadır. Bunlardan ilkinin temelini dinsel ayrılık fikri oluşturmaktadır ve Grek-Ortodoks kilisesine bağlanarak Rum ruhbana tabi olan Ermeniler zamanla kökenleriyle bağlarını tamamen kaybedip kendilerini Rum olarak kabul etmişlerdir. İkinci tez Hay-Horomların esas olarak Ksenefon'un Onbinler'inden oldukları ve tarihsel süreç içinde buna eklenen diğer Yunanlarla (sözgelimi Büyük İskender'in askerleri gibi) birlikte sayılarının giderek arttığı yönündedir. Buna göre Hay-Horomlar, çıktıkları askeri seferler sonucunda Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde kalan ve İslama geçmek istemeyip Ermeni nüfusa katılan Rumlar olmaktadır. Üçüncü görüş ise onomastik bir temele dayanmakta ve Hay-Horomların Eğin'de yoğun olarak yaşamalarını onların geldikleri yerle bağlantılandırmaktadır. Buna göre Eğin adı, Yunanistan'da Atina yakınlarındaki bir ada olan Egina'dan gelmektedir ve Eğin şehrini de oradan gelen kişiler kurmuş olmalıdır. Bizce en zayıf tez budur, zira Eğin adının kökeni Ermenicedeki "kaynak" anlamına gelen "Agn" sözcüğüne dayanmaktadır. Bu sözcük daha sonra Türklerin telaffuzuyla Eğin şeklini almıştır.

Anastasiadis esas olarak Fırat kıyısındaki köylerinde yaşamaya başlayan Hay-Horomların neredeyse hiç Yunanca bilmediklerine, Ermenice ve Türkçe konuştuklarına dikkat çeker. Kilisedeki ayinlerini de esas olarak Ermenice ve Türkçe ile yaparlar. Ancak yazar Hay-Horomların Ermenice okudukları ilahilerin Ermeni kilisesinde okunan ilahilere hiç benzemediğini ileri sürer: "Geçen yüzyıllar boyunca Hay-hurumlar bir kelime bile Yunanca bilmemelerine rağmen Rumluklarına olan inançlarını muhafaza ederler. Anadilleri öncelikle Ermenice, sonra da Türkçedir. Ermeniceyi okulda öğrenirler. Kilisedeki ayinleri daha çok Türkçe ve Ermenice ve daha az Yunanca ilahilerin karışımıdır. Cemaat Yunanca ilahileri anlamaz. Her halukârda altı çizilmesi gereken şey odur ki, Ermenice okunan ilahilerin Ermeni kilisesininkilerle hiçbir ilgisi yoktur, bizim kilisemizin ilahilerinin çevirisidir ve bizim kilise müziğimizin makamıyla okunur. 1896 yılında, Ermenice ilahilerin yerini daha çok Karamanlıca ilahiler alır."

Hemşin'de bir köy

Hemşin Zir (Zil) Kalesi

Verçenik

Verçenik, Kumlu Göl

Elevit Yaylası, Palovit Deresi

ve şehir sonsuza dek teslim alınmıştır. Trabzon'un şimdiki Ermenileri, buraya eskiden yerleşmişler. Bir manastırları var. Manastırın, Bizans İmparatoru Gir-Alex zamanına dayanan bir kaydı (1324) bulunuyor. Gerçi bu tarihten 400 yıl önce inşa edildiği de rivayet edilmektedir. Şehirde eski binalar ve şimdilerde camiye çevrilmiş bulunan Rum kiliseleri var. Zamanında Rum asiller senenin her günü için büyüklü küçüklü pek çok kilise yaptırmışlar. Günümüzde bunlardan sadece 24 tanesi duruyor ve hâlâ Rumların elinde. Rumların Ayağorğor adlı kilisesinde son Gürcü kralı Salomon'un mezarı bulunuyor. Binaların eskiliği ve üzerlerindeki kayıtlar hakkında bir fikir vermesi adına iç kalenin üstünde bulunan 1200 yıllık Rumca kaydı buraya koymayı uygun gördüm. "*Gotların, Frankların, Germenlerin, Alanların, Attiklerin, Vandalların ve Afrika'nın İmparatoru dindar, bahtiyar, izzetli ve muzaffer* ***Plapios Justinianos*** *şehir meydanındaki yapıları onardı*"[23][1].

Trabzon'un şimdiki Ermeni marhasalık bölgesinde 35.000 Ermeni, 62 kilise, 53 okul ve iki tane de gelir getiren bina bulunuyor. Pontus Ermenileri eğitim ve ticaret alanında gittikçe gelişmek üzereler. Marhasalık dâhilindeki halk yıllık bağışlar ve haftalık ödemelerle okulu ayakta tutuyor. Ayrıca pek çok cemiyet var. Bunlar sahip oldukları anaparayla okula gelecek sağlamaya çalışıyorlar. Bence Osmanlı Ermenistanı'nda buradan daha fazla gelişim taraftarı olan başka bir yer yok. Ancak, bölgede gelenek olduğu üzere köy evlerinin birbirinden çok uzak bulunması ve her şahsın evini müstakil olarak inşa etmiş olması, zavallı köylü çocuklarının okula gitmesini imkânsız hale getirmese bile özellikle kışın çok zorlaştırmaktadır.

Daha çok Orta ve İç Anadolu'da, sözgelimi Tokat ve civarında da rastlanmakla birlikte, Hay-Horomların esas yerleşim yerleri Eğin ve civarıdır. Anastasiadis'e göre, "Hay-hurumların eski köyleri 6 taneydi. Vag, Zorak, Musaga, Sirzu, Hogus ve Mamsa. Bunlardan ilk 4'ü Eğin'e, Hogus Kemah'a ve Mamsa Çemişgezek'e bağlıydı. Hogus diğer 4 köyden epeyce uzak, Türk-Rus sınırı yakınındaydı. I. Dünya Savaşı sırasında Ruslar Erzincan ve Erzurum'a kadar ilerlediklerinde, Hogus'un sakinleri onları coşkuyla karşılamıştı; o yüzden, Rus ordusu geri çekilirken korkuya kapılıp onların peşi sıra Rusya'ya kadar giden bu insanlar, Mübadele Komisyonu [1924] onları Yunanistan'a gönderene kadar orada kaldılar. ... Bunlar Selanik'te Diavata'ya (eski Dudular) yerleştirildiler." Bitinya'da yaşayan Hay-Horomlar da 1640'lı yıllarda Eğin'den göç ederek burada Hudi, Ortaköy ve Fındıklı adlı üç köye yerleşmişlerdir. (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yorgos I. Anastasiadis, "Ermenice Konuşan Rumlar: Hay-Hurumlar", çev. Frango Karaoğlan-Elçin Macar, *Toplumsal Tarih*, Aralık 2006, S. 156, s. 38-43. Anastasiadis'in bu makalesi 1948 yılında, *Mikrasiatika Hronika* (Küçük Asya Kroniği) adlı dergide yayımlanmıştır. Ayrıca, Bardizaktsi, s. 14-15, 32; Sırvantsdyants, c. I, s. 242, 251-253).

23 [1] Bkz. *Pontus Tarihi*, Venedik.

Gümüşhane[24], Kelkit ve Gohans, Trabzon marhasalığına bağlıdır. Gümüşhane'de Ermenilere ait, yeni inşa edilmiş muhteşem bir kilise ve gösterişli bir manastır var. Diğer ikisinde ise kilise harabelerinden başka bir şey yok. Ermeni nüfus çok eski tarihlerde milliyetini ve dinini terk ederek hâkim milletin dilini ve dinini kabul etmiş. Trabzon kıyısındaki Sürmene'den yukarı, bizim Khağdi Diyarı'na doğru, Hemşin, Artvin, Ardanuç ve Ardahan şehirleri bulunmaktadır. Dağlık bir yer olan Hemşin, isimleri Ermenice olan türlü türlü ağaç ve çiçeklerle dolu büyük ormanlara sahip. Hemşin'in Ardaşin adlı bir limanı ve Ermenice isimler taşıyan köyleri var. Bu köylerin halkı Ermenice konuşan Müslümanlardır. Khaçikyar adlı bir ziyaretgâh var. Bir zamanlar burada büyükçe bir çan bulunmuştur. Ayrıca Arçu[25] adlı büyük bir mezarlık var. Güya bir ayı manastıra sadakatle hizmet ettikten sonra ölmüş. Müslüman Ermeniler hâlâ ziyarete gidiyorlar. Buradaki kazaya daha önce Dampur denirmiş. Sonraları Hamam adlı Ermeni Prensi Hamşin kendi adına kale yaptırınca Hemşin diye adlandırılmış. Artvin, Ardahan ve Acarit'ten Kars ve Ahıska'ya kadar (ki bizim Khağdi Diyarıdır) Ermeni ve Gürcü harabelerinden başka bir şey yok. Halk milliyetini ve dinini kaybederek Müslüman Laz ya da Mıgrel (Mergel) olmuştur.

Din ve milliyet değiştirmek Pontus ve Khağdi halklarının sanki kaderi olmuş. Ermeni hâkimiyetinden sonra, bu bölgede arka arkaya Romalılar, Acemler, Bizanslılar ve Osmanlılar hüküm sürdü. Her zaman hâkim unsurun dili, özellikle de dini büyük rol oynamıştır. Bu iki memlekette bugün 25.000 Ermenice konuşan Müslüman, 130.000 Rumca konuşan Müslüman (millet olarak Laz ve Türk) bulunuyor. Bu iki büyük vilayetin herhangi bölümünde Ermeni, Latin ya da Bizansa ait bir kule, kale veya eski bir yapıtın bulunmadığı yer yok gibi. Sadece Hemşin'de 4 hankavank, 38 hankayegeğetsi ve 70 mezarlık bulunuyor. Sürmene'de ise 3 hankavank, 36 hankayegeğetsi ve 61 mezarlık var. Aynı şekilde Kelkit'te 1 hankavank, 94 hankayegeğetsi ve 102 mezarlık bulunuyor. Diğer kazalarda ise halk dinini erken tarihlerde terk etmiş olduğu için Hıristiyanlığa ait binalar çok az. Ancak köylerin adları ve sülale soyadları hâlâ Ermenice.

24 Eski adı Arguropolis.

25 Arç=Ayı

Bu vesileyle şunu da hemen belirtmeliyim ki; Pontuslu ve Ermenistanlı köylüler küçük kiliselere kaçdur, yıkılmış manastırlara hankavank, yıkılmış kiliselere ise hankayegeğetsi demektedirler. Hanka kelimesini "rahmetli" anlamında kullanıyorlar[26][2]. Şimdi dikkat etmeniz gereken şu baylar ve bayanlar; ben taşrada şu kadar yıkılmış manastır, bu kadar yıkılmış kilise var derken, bu sayıların yaklaşık iki katma yakın köyün yakın tarihlerde ya göç etmiş ya da İslamlaşmış olduğunu anlamalısınız. Böylece her bir köyün Ermenice adını veya başka bir emaresini anlatarak sözü uzatmaya gerek kalmayacaktır. Bu yıkık kilise, manastır ve mezarlıklarda khaçkar ve khoçkarlar bulunuyor. Khaçkarlar uzun abide şeklinde, üstünde kayıtlar bulunan ve ölülerin başlarına dikilen taşlardır. Buna benzer görkemli taşların, bazen bir kazanın sınırına ya da bir tarlaya konmuş olduğu görülüyor. İstanbul'daki Müslümanların taş dikme geleneği Ermenilerinkine benzer. Tercan'da yüksekçe bir dağda, iki adam boyunda bu tarz khaçkarlardan bulunuyor. Yakın köylerdeki Türkler bunları Uzun Haç diye adlandırıyorlar. Pek çok eski ve yeni kayıt okumuş olmama rağmen, yüreğime en çok dokunmuş olanı zikretmeden ve sizin de kalbinize dokundurmadan geçemeyeceğim: "Elli yıl insanın güneşini selamladık, şimdi Tanrının güneşini selamlayacağız"[27][3]. Tanrının güneş vermesi ve onu selamlamak ancak eskiden güneşperver Ermeni fikrinin ürünü olabilir. Khoçkarlar ise üstünde yazıt bulunan, dibinde çocukların gömüldüğü koç veya kuzu şeklindeki taşlardır. Bu taştan kuzular çoğu kez ölenin ailesi tarafından çiçeklerle süslenir. İşte böyle bir mezardaki yazıt: "Ben kuzu Mıntsuryan[28], İsa'da istirahat ediyorum"[29][4]. Bizimkilere benzer basit mezarlar da var. Üstlerine ölenin mesleği nakşedilmiş. Mesela; eğer kunduracı ise ayakkabı, terzi ise makas vs işlenmiş. Zengin kişiler ana babalarının mezarını khaçkarlarla donatırken, kubbelerle de kaplamaktadırlar. Bu gelenek daha ziyade Rus Ermenilerinde görülmektedir.

26 [2] Yıkılmış kilise-manastır ve mezarlıkların, hangi köyün içinde veya yakınında olduğunu biliyorum. Bu bilgiyi sadık papazlardan, diratsulardan ve başkalarından derlemiş bulunuyorum. Ancak bunu millet yardım ederse yayınlayacağım.

27 [3] Kuzucan'daki Pergit köyünde.

28 Kişinin soyadı.

29 [4] Kiğı'ya yakın Sakatsor Köyü, kırık khoçkar.

Ahlat = Akhlat, Khliat, Khlat

Ahlat'ta karakteristik khaçkar örnekleri

Ahlat'ta karakteristik khaçkar örnekleri

Ahlat civarında Sokhort Köyü'ndeki Meryem Ana Kilisesi

Ahlat civarında Sokhort Köyü'ndeki Meryem Ana Kilisesi'ne yakın, kısmen parçalanmış bir khaçkar

Ahlat, 8. yüzyıla kadar Ermeni Pznunik Prensliği'nin merkezi olmuştur. Arapların eline geçmiş, daha sonra 9. yüzyılda Daronlu Bagratid Prensliği'ne geçmiştir. Bu tarihten sonra gelişmiştir. Bunun ana sebebi de Pergri, Hoy (Khoy) ve Tebriz yolunun üzerinde olmasıdır. Bu sayede önemli bir sanat ve ticaret merkezi haline gelmiştir.

Bizans İmparatorluğu'nun eline geçtikten sonra Basil II tarafından Vaspuraganlı Ardzrunik Prensliği'ne verilmiştir. 11. yüzyılda Selçuklular tarafından alınmış ve talan edilerek yıkılmıştır. (Nâsır-ı Hüsrev bu dönemde Ahlat'ın Müslümanlarla Ermenilerin sınırı olduğunu belirtir.)

1110-1230 yılları arasında Şah-ı Armen Sultanlığı'nın başkenti olmuştur. Celalettin, Moğollar (1245) ve birçok depremler (1246 ve 1446) şehrin tamamen yıkılmasına yol açmıştır. 1533'te Kanuni Sultan Süleyman tarafından Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı-İran savaşlarının merkezi durumuna gelmiştir. 1800-1810 yılları arasında toplam nüfusu 5.000 olan Ahlat'ta Ermenilerin nüfusu 4.000'dir.

(Kévorkian, Raymond H. – Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'empire Ottoman*, 1992, s. 472.)

Varzahan, Karaçoban denen mahal, Ortaçağ Ermeni mezarlığında khoçkarlar

Varzahan, Surp Hampartsum Kilisesi

Varzahan (Varazahan, Varzuhan, Varjakan, Narzahan, Uğrak): Ortaçağ Ermeni kenti. Bizans döneminde Bagratid Krallığı'na aitti. 1895'te 100 hanelik bir köy olup olaylardan sonra kimse kalmamıştır. Surp Hampartsum Kilisesi köydeki manastırın kiliselerinden biriydi. Manastırın bir kilisesi de Surp Asdvadzadzin'di (bu kilise günümüzde mevcut değildir). Surp Hampartsum 1002 yılında yapılmış altıgen planlı bir kiliseydi (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005).

Şimdi saygıdeğer baylar ve bayanlar, kan ve gözyaşı ülkesi Yüksek Ermenistan'a girme vakti geldi. Ermeni köylülerinin savaştan ne kadar çok zarar gördüğünü anlatmayacağım. Bir zamanlar cemaate ait ve yabancı gazetelerin övgüyle bahsettiği, şimdilerde ise sakat ve hasta olan o 30.000 Ermeniden bahsetmeyeceğim. Cephane ve topların taşınması esnasında neredeyse zorla ve bedavaya kullanılan, sadece araba, öküz ve katırını vermekle kalmayıp hayati önem taşıyan azığını bile üste veren Ermeniden bahsetmeyeceğim. Halk bu haldeyken, bizim idareci ağalar memlekette önder bulunmamasından faydalanarak, şu ya da bu yüksek rütbeli şahsiyetin keyfi veya kendi şahsi menfaatleri için bu acıklı durumu sadece seyretmekle kaldılar. Böylece Ermeni çiftçisinin tohumluk buğdayı bile tükendi. Ermeni kızları, gelinleri ve erkekleri Trabzon'dan sırtladıkları lazutu (mısır buğdayı) yalın ayak yürüyerek memlekete getirip yemek zorunda kaldılar. Bu yolculuk esnasında neler olup bittiğini de artık söylemeye gerek yok! Özellikle dağlar tepeler kaçak Türk askerleriyle doluyken. Hâşâ ben devleti şikâyet niyetinde değilim, amacım böyle bir halkı sahipsiz bırakmış olan bizlerin ve cemaat idaremizin günahını dile getirmek.

Bayburt ve Sıber[30], bu iki kazadaki Ermeniler yobazlar tarafından korkunç bir şekilde sömürülmektedirler. Bu kazaların halkı görüntü itibariyle Ermeniye benzeseler de yürekleri itibariyle hiç benzemiyorlar. Palakhor Köyü'ndekiler eğlenceler (müzik) esnasında, mollanın sözüne dayanarak yağmur için Ermeni mezarlığındaki yeni cesetlerin kafalarını keserek vadideki suya bırakıyorlar. Zavallı Ermeniler, sağken çektikleri eziyetler yetmiyormuş gibi, mezarda da rahat edemiyorlar. Ve bunu haç adına, haçın en

30 **İspir, Sıber, Siber**: Bedros Z. Vartabed Galhogetsi buranın İspir olduğunu belirtmektedir. Galhogetsi'nin 1881 yılında İstanbul'da Kavafyan matbaasında basılan eseri Anadolu'daki pek çok yer isminin Ermenicelerini bulabilmek bakımından oldukça yararlı bir kaynaktır. Bu kitaptan Anadolu'daki Ermeni manastırlarının yerlerini ve adlarını öğrenmek de mümkündür. Galhogetsi'nin Ermenice ve Türkçe adlarını belirttiği yerlere bazı örnekler verelim: Sugaved= Kösedağ, Dersim=Dujik, Bingöl=Pürag, Erciş=Arceş, Tatvan=Dadik, Garzan=Arzm, Hut=Huyt, Kulp=Aspagunik, Muş=Daron, Tekman=Martari, Karayazı=Tasnavurk, Göksu=Dıvarazadap, Torlu=Talar, Bulamk=Varjunik, Güzeldere=Yerevark, Patnos=Areovit, Malazgirt=Abahunik (Bkz. *Asyagan Canabarhortutyun i Hayrenis* / Memlekete Doğru Asya Yolculuğu (Maarif Komisyonu'nun Müsaadesi, İyiliksever ve Milletsever Apik Efendi Unciyan'ın Katkısıyla), İstanbul, H. Kavafyan Matbaası, 1881).

Sper (Siber, Bayburt) bölgesindeki altın madenleri çok eski zamanlardan beri işletilmektedir. Gelenekler Hellenistik dönemden beridir işletilen Sper (Bayburt) bölgesindeki Kabala altın madenlerinin Büyük İskender'in iştahını kabarttığını bile ileri sürerler. Nitekim birçok altın, gümüş, bakır, demir maden yatakları bulunmakta, ama bunlar az ya da çok işletilmiş idi. Özellikle kuzeybatıda, güneyde ve Van Gölü yöresinde rastlanmaktaydı. Sophene'de (Dzopk), günümüzün Ergani Maden yerleşimindeki ünlü bakır madenlerinin, Hellenistik dönemden bu yana faaliyette bulunmaları ihtimal dışı değildir (*Histoire du peuple arménien*, (ed.) Gérard Dédéyan, Éditions Privat, 2007).

Khodorçur, Mulkents Mahallesi

Khodorçur, Hintradzor Mahallesi, kadınlar yörenin özgün giysileriyle

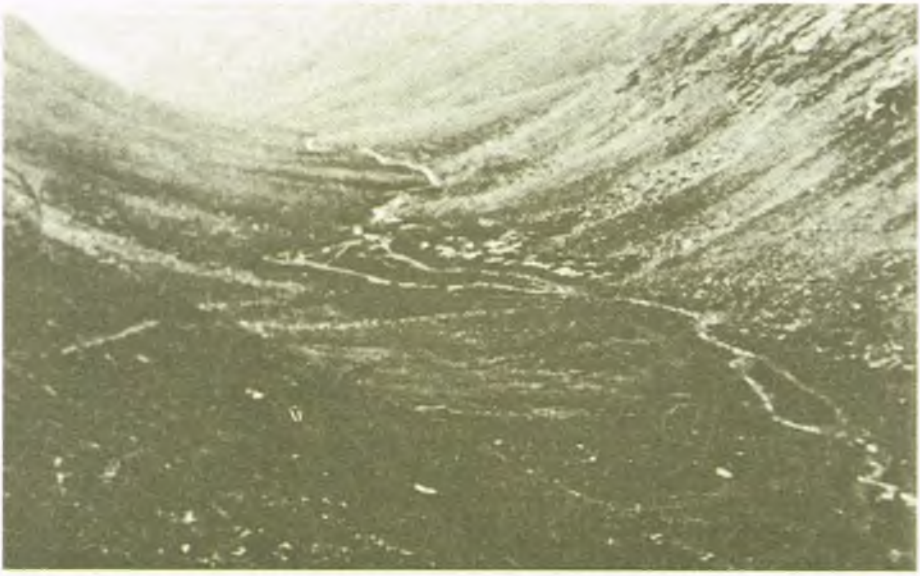
Khodorçur'da Azadavar Köyü'nde Surp Asdvadzadzin Şapeli.

Khodorçur'a bağlı Hunut Köyü (1977)

Khodorçur'a bağlı Kisak Köyü (1910)

Khodorçur Ovası (1915)

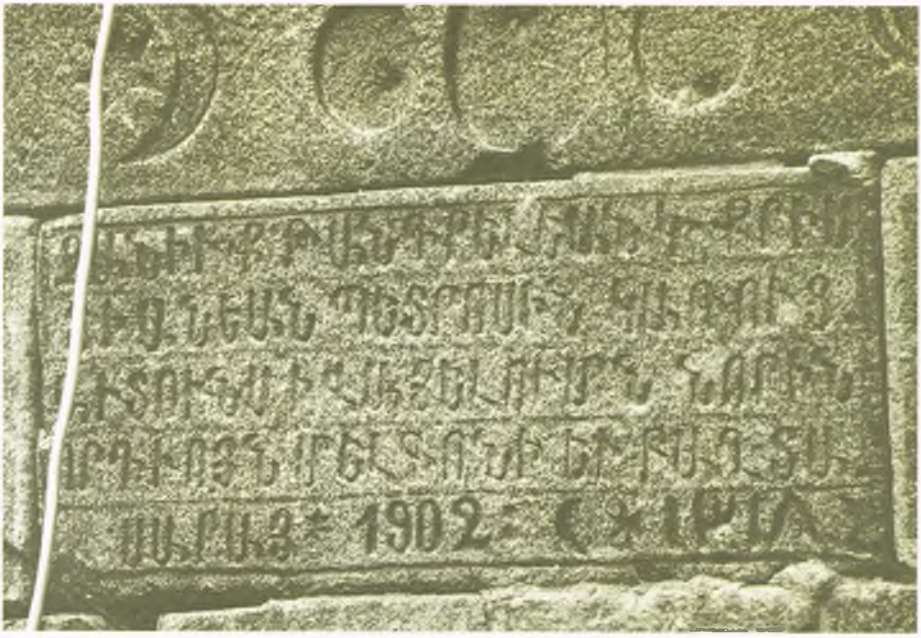

Khodorçur'da (günümüzde Hodeçur) bulunan ve camiye dönüştürülmüş olan Ermeni Katolik Kilisesi (2009).

Fotoğrafları veren Ahmet Merey ve Cevdet Oğuz'a teşekkür ederiz.

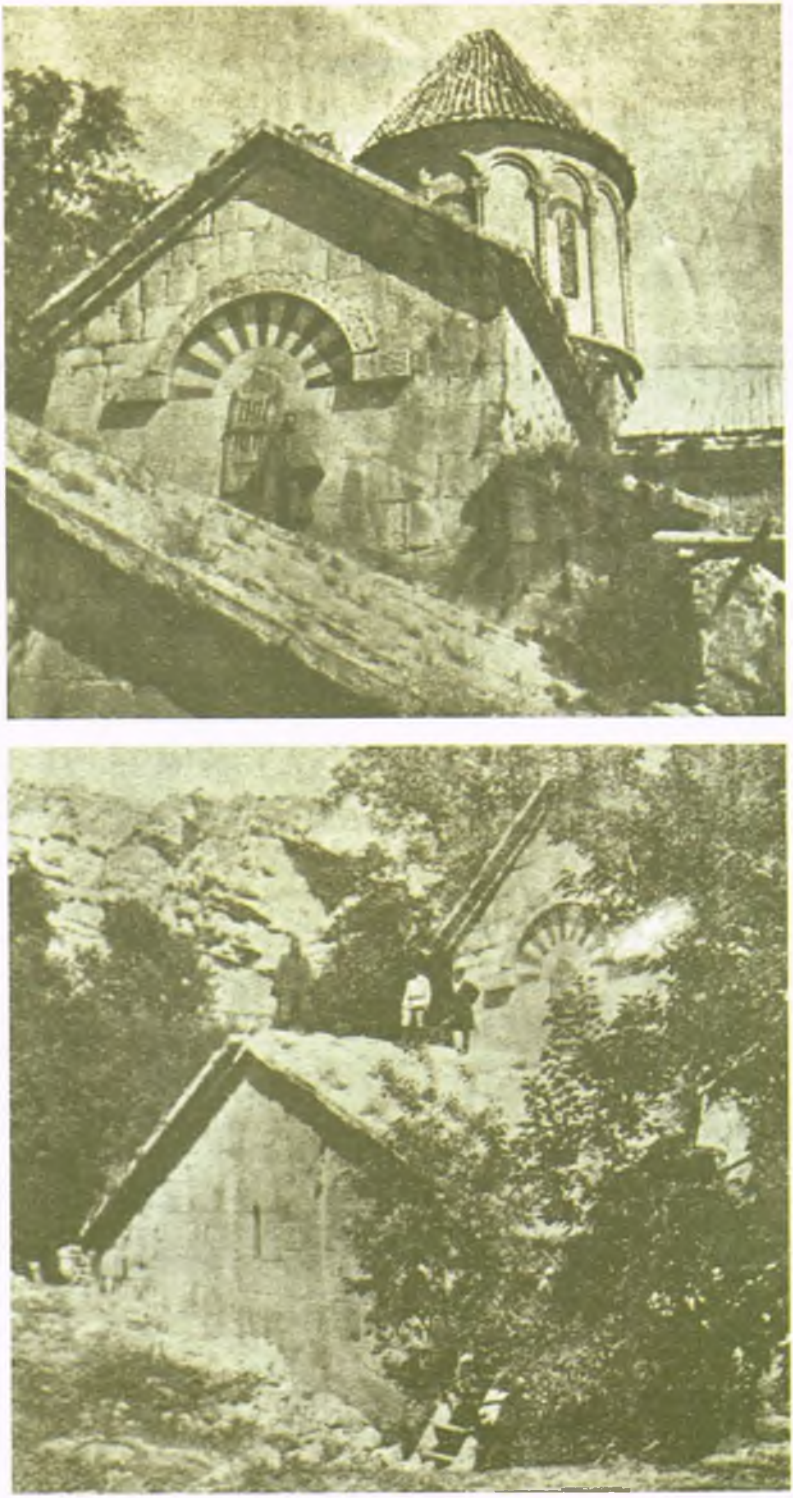
İspir-Yusufeli yolunda 30. km.'de Hodeçur Köyü, Sırakonaklar mevkiinde üç katlı bir taş konağın üzerinde bulunan 1902 tarihli Ermenice yazılı bir kitabe.

Kitabe metni:
TANT KEÇYAN (veya KELYAN) ve KRİSDİANYAN BEDROS'un gayretleri ile işbu konak evlatları Melkon ve Bağdasar'ın kullanımı için inşa edildi. 1318/1902

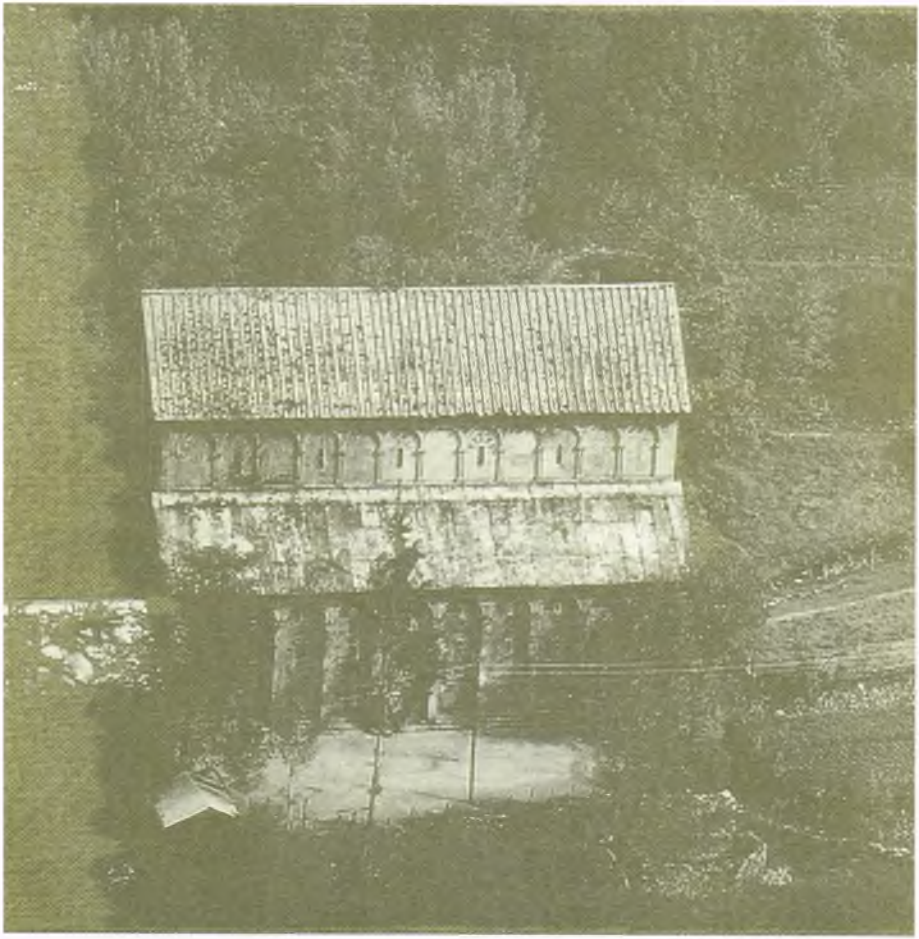
Fotoğrafı veren Ahmet Merey ve Cevdet Oğuz'a teşekkür ederiz (2009).

Tortum'da 9.-10. yy'a ait Khakhu (Hakhu) Manastırı

Tortum'da 9.-10. yy'a ait Khakhu (Hakhu) Manastırı.

Gisgim'de 973 yılında yapılan Parkhal Kilisesi

Tortum'da 10. yy'a ait Oshk (Oşki, Yoşki) Kilisesi

Tercan

çok yükseldiği bir asırda, haça iman eden imparatorların ve kralların gözü önünde yaşıyorlar. Bayburt'ta Vahanşen ve Varzıhan şehirlerinin harabeleri bulunuyor. Bayburt kalesi bir zamanlar, Paskeviç'in saldırısından önce ünlü bir yerdi. Kale harabelerindeki yazıtlar ve kilise duvarları yok olmak üzeredir.

Bayburt ve Tercan'da, Ermeni mimarisiyle inşa edilmiş ünlü Şoğanavank adlı manastırın harabeleri var. Bayburt ve Sıber'de 45 kilise bulunuyor. Sadece Bayburt'ta ise 15 hankavank, 51 hankayegeğetsi ve 68 mezarlık var. Sıber'de ise 60 hankayegeğetsi ve 80 mezarlık bulunuyor. Bu iki marhasalık bölgesinde iyi durumda olan birer manastır ve çeşitli ziyaretgâhlar var. Çoruh adlı ırmak Bayburt ve Sıber'den geçer. Köylüler keresteleri birbirine bağlayıp, şarkılar türküler söyleyerek bu ırmak üzerinden Karadeniz'e kadar ulaşabiliyorlar. Baybur'taki Kestesik adlı Ermeni Köyü'nün mezarlığında büyük bir mezar taşı bulunuyor. Söylenceye göre mezarın boyutunda uzun boylu ve yapılı bir Ermeni, Ermenistan'ın kurtuluşu için Masis Dağı'ndaki[31] canavarla mücadele etmiş. Otsdeğ Köyü[32] yakınında ise taştan yılanlar var. Söylenceye göre İncil okunduğu esnada ejder yılanlarla beraber kiliseye saldırınca, papaz İncil'le onları etkisiz hale getirmeyi başarmış. Taş kesilmiş ejderin karın kısmına "liakar" denmekte. Yürüyemeyen çocukları iyileşsin diye buradan geçiriyorlar. Yerin altında, Niv Köyü'nden Kağdik adlı Türk Köyü'ne kadar uzanan ve bir buçuk saat süren bir yol var. Yol üzerinde de yıkık kilise ve khaçkarlar bulunuyor. Khald'dan Sebuh adında bir genç Niv'deki Rum Prensinin kızıyla gizlice haberleşirmiş. Daha sonra kızla evlenince, kızın yazlığı olan köy aynı adla anılmaya başlanmış.

Gisgim[33] ve Tortum adlı kazalar Sıber'e bitişiktir. Gisgim'deki Khodırçur[34] adlı Ermeni-Katolik köyü, civarındaki köylerle beraber dikkat çekicidir. Tortum'da ise sadece iki köyümüz var.

---

31 Küçük Ağrı Dağı.

32 Otsdeğ Köyü=Yılanyeri Köyü

33 Kıskım.

34 **Khodorçur (Khodırçur)**: Raffaele Gianighian 1992 yılında Khordorçur hakkında bir kitap (*Khodorciur, Viaggio di un pellegrino alla ricerca della sua Patria*, St. Lazar, Venedik) kaleme almıştır. Gianighian burada Khodorçur'a bağlı Hunut (yazar bu köyün nüfusunun tamamen İslâm'a geçtiğini kaydetmektedir), Areki, Gudraşen, Garmirk, Mokhorgut, Zraraçur, Cicibağ ve Kisak köyünden de söz etmektedir. Bu köylerden Zraraçur, Mokhorgut ve Kisak'ta birer kale bulunmaktadır. Meyvaları Gisgim ve İspir'de çok tutulan Areki köyünde Surp Yerrortutyun kilisesi bulunmaktadır. Areki'nin diğer köylere hâkim bir manzarası vardır ve buradan Garmirk, Gudraşen ve Zraraçur köyleri görünmektedir. Mokhorgut köyünde Surp Asdvadzadzin manastırıyla bir kale bulunmaktadır ve kale de manastırla aynı adı taşımaktadır. Cicibağ'da ise yazarm muhteşem bulduğu Surp Yerrortutyun katedrali ile içinde pek çok khaçkarın bulunduğu bir mezarlık vardır.

Tortumlular din yüzünden çektikleri eziyetlerden bıkarak 1750 tarihinde İslamiyeti kabul etmişlerdir. Görkemli kiliseleri ve mezarlıkları hâlâ sağlam durmaktadır. 120 hankayegeğetsi, 140 mezarlık ve 10 hankavankları var.

Tercan'da pek çok eski yapı bulunuyor. Ovanın ortasında büyükçe bir kaya şeklinde yükselen Pekeriç (Pakariç) kalesi görülmeye değerdir. Tepe şeklindeki kaya, oyulmuş ve delinmiştir. Tanrım ne kadar uzun ve eziyetli bir çalışma! Mermerden yapılma yaklaşık 200 basamaklı bir merdivenle aşağı inilerek su çıkartılırmış. Bu da yetmezmiş gibi kayanın içine 3 büyük havuz oymuşlar ve yine oyulan özel borularla da bunları birbirine bağlamışlar. Kalenin üstünde bugüne kadar hâlâ okunamamış çiviyazıları var. Dr. Mordtmann'ın bunları kopyaladığını tespit ettim. Bu kazadaki Khırdmatsor Kilisesi çok ünlü. Dört bir tarafından mihraplarla yükselmiş, etrafı meyve ağaçları ve hayvanlarla çevrili kilisenin üstündeki yergatakir[35] kayıtlar hâlâ okunabilmektedir. Kilisenin bir tek kubbesi düşmüş durumda.

Tercan'da iyi durumda olan iki manastır ve 31 kilise bulunuyor. 22 hankavank ve 18 ziyaretgâh, 74 hankayegeğetsi ve 60 mezarlık var.

Mamahatun Köyü[36] yakınlarında şapele benzer, kubbeli, yuvarlak gövdeli, büyükçe bir bina bulunuyor. Binanın gövdesi köşeli ve her bir köşesinde bir mezarlık bulunuyor. Ve her biri veğar[37] biçiminde bir kubbe taşıyor. Binanın Ermenilere ait olduğu anlatılıyorsa da şu anda Türklerin elinde. Sırıklı'daki Surp Toros Manastırı yakınlarında Suren adlı şehrin harabeleri bulunuyor. Bunun haricinde yarı yıkık 8 kilise ve başka harabeler de görülüyor.

Erzincan'a bitişik olan Tercan ticaret ve zanaat açısından oldukça gelişmiştir. Burası önce putperestlik, daha sonra da Hıristiyanlık döneminde taşıdığı değerden dolayı Ermenilerin kutsal memleketi sayılıyor. Tercan Ovası'nın etrafında bir zamanlar 24 manastır vardı. Şimdilerde ise sadece 8'i ayakta kalmış, diğerleri yıkılmış durumda.[38][5] 25 kilisesi, 12 hankavankı, 93 hankayegeğetsisi ve 108 mezarlığı var. Kemah'ta, yarısı insan eliyle inşa

35 Bir çeşit eski el yazısı. Bu şekil günümüz Ermeni matbaacılığında kullanılan büyük harflere benzemektedir.

36 Memehatun Köyü

37 Rahiplerin taktıkları koni şeklindeki başlık.

38 [5] Aziz Aristakes 'in mezarı Til'de bulunuyor. Khakh'da ise Kral Bab'ın sarayının harabeleri var. Katolikos Medzın Nerses Bartev burada zehirlenmiştir.

edilmiş, yarısı ise doğal olan bir kalenin yakınındaki ırmağa kadar uzanan uzun bir yolu bulunuyor. 4000 kadar haneyi barındırabilecek durumdaki bu büyük kale atalarımız tarafından inşa edilmiş. İçinde hâlâ sağlam olan altı taş kilise mevcut. Biraz ötede, kayalar içine oyulmuş bir geçit var. Dağdaki kaya yoldan geçenlere gölge veriyor. Müslümanlar, bu geçidin ucundaki kayanın üstünde Hz. Ali'nin oturmuş olduğunu ve oturduğu yerin de aynı şekilde oyulmuş olduğunu rivayet ediyorlar. Ermeniler ise aynı hikâyeyi Kral Dırtad[39] için anlatıyorlar. Buraya yakın bir kayanın içinde, oldukça derine saplanmış aşırı büyük bir tahta bulunuyor. Tahta, Hz. Ali'nin ya da Dırtad'ın sahip olduğu olağanüstü kuvveti temsil ediyor. Biraz ötede eski bir kule var. Kulenin biraz ötesindeki bir taşın üstünde ise Hz. Ali'nin ya da Dırtad'ın atının -normal at nalının iki katı büyüklüğünde- nal izleri görülmektedir. Altından Fırat'ın geçtiği tahta bir köprü var. Irmaktan ötede Üç Şeyhler Mezarı adını taşıyan üç türbe bulunuyor. Bu türbelerin içinde taştan birçok mezar var. Akkoyunlu padişahı denilen hükümdarın yeşil beze sarılı siyahlaşmış bedeni üçüncü mezarda bulunuyor. Bu mezarın da Ermenilere ait olduğu söyleniyor. Pakariç Köyü Manastırı'nda[40] ise bakır haç bulunuyor.

---

39 Ermeni Kralı III. Dırtad.

40 Btariç (P't'ariç; Peteriç. [Kürtçe], Pteriç [DHK], Pekeriç [Saraçoğlu]; Bayırbağ [Modern Türkçe]).

Konumlandırma: (TC. Erzincan. Üzümlü [HUM C-XII (Erzincan) 118-t]). Erzincan'ın 23 km doğusunda, ovada, Keşiş Dağı'nın eteğinde XIX. yüzyılın sonlarında 50 Ermeni, 80 Türk ve 20 kadar Kürt evi bulunmaktaydı.

Anıtlar: Hiçbir bilgiye sahip olmadığımız, bir papazın yönettiği Aziz Serge Kilisesi. Aziz Nikola (Surp Nigoğayosivank; Bt'arçivank [komşu köyün ismiyle anılan], belki de daha eskiden Abahunyatsvank) keşişliği, köyün on kilometre kadar kuzeybatısında, Keşiş Dağı yamaçlarına açılan kısa bir vadiciğin sol kıyısında, yaklaşık 1400 m yükseklikte bulunmaktadır.

Tarih: XVII. yüzyıldan öncesine ait hiçbir bilgiye sahip değiliz, ama Ermenilerde görmeye alışmadığımız, Aziz Nikola'ya yapılmış bir ithaf, bir Bizans etkisini varsaymamıza yol açmaktadır. Belki de bu, Khalkedonya çıkışlı, hatta Yunan; dolayısıyla Türk fethinden önceki bir keşişlikti. Kim bilir, belki de XI. yüzyılda onanmış bir Bizans piskoposluğuydu.

Keşişlik, vartabed Yakup Laçigyan tarafından 1809 ya da 1829 yılında tadil edilmiştir. Tesisin bilinen son başrahibi, Kapriel Marukyan nam biriydi.

Birçok seyyah bu yeri, arkeolojik anlamda yararlanabileceğimiz bir tasvir bırakmaksızın ziyaret eder ve neye benzediği hakkında ayrı görüşlere sahiptir: kimileri sıradan, kimileriyse dikkate değer buluyorlardı. Günümüzde keşişlik, kendi konutlarını inşa etmek için malzemeleri kullanan, Ağrı'dan (Karakilise) göç etmiş bir Kürt ailesinin mülküdür.

Tasvir [MT51]: Artık yalnızca güney cümle kapısı ile kuzey ile kuzey ve doğudaki duvar parçaları kalan dikdörtgen bir surla çevriliydi. Kiliselerin mihrabıyla teması buradandır. Bu kiliseler üç tanedir. Biri, iyi muhafaza edilmiş (A); diğerindeyse yalnızca apsisten bir parça kalmış (C) ve bir üçüncüsü (D), bunlardan önde. Bir "*jamadun*"un duvarları yerli yerinde ve bu haliyle bir diğerini tasavvur etmemize imkan veriyor.

A. Kuzey Kilise. Beher sütuna tek kemer kuşaklı, basık beşik şeklinde tonozlu, tekil sahın (mononef) yapısı arz eder. Hafifçe çıkık ve penceresiz absidine iki dolap oyulmuştur. Yarım oluk üzeri silmeli

Bu bölgeleri gezen ve belgeleyen Başepiskopos Mesrob Aşçıyan'ın (3.1.1941-2.12.2003) anısına...

Sonradan, 4. yüzyıl başlarında, Aziz Nişan (Surp Nışan) Kilisesi'ne dönüşen Aziz Haç (Surp Khaç) Kilisesi'nin dışarıdan ve içeriden görünümü. Aziz (Aydınlatıcı) Gregorios'un gömüldüğü yer. Tortan Köyü (Erzincan kazası, Kemah nahiyesi). Krikor Lusavoriç adıyla anılan köy, 20. yüzyıl başlarında 450 nüfusa sahipti (Hrayr Hayg Khaceryan – Başepiskopos Mesrob Aşçıyan, *Yergir* (Memleket), Batı Ermenistan Boyunca Hac Yolculuğu 1997-2002).

Havari Tateos'un, İsa'nın talebelerinin ayaklarını yıkadığı leğenin maddesinden haç yaparak buraya getirdiği söylenmektedir. Khaçakhıntsor[41] adlı tatlı meyve de bu manastırın bahçesinde yetişmektedir.

Kemah'ta sağlam durumda 5 manastır ve 11 kilise, 6 hankavank, 108 hankayegeğetsi ve 63 mezarlık bulunuyor. Kemah bir zamanlar bizim Arşaguni Krallarının istirahatgâhı olmuştur.

Kuruçay ve Gercanis Kemah'la birleşmiştir. 7 kilise, 8 hankavank, 150 hankayegeğetsi ve hemen hemen aynı sayıda mezarlık bulunmaktadır. Gercanis'teki 150 köyden sadece ikisi Ermeni köyüdür. Buradaki yerli Ermeni halkın yarısı erken tarihlerde göç etmiş, geri kalanı ise Müslümanlaşmışlar. Kuzucan ve Dersim dağlık olmalarına rağmen oldukça verimli yerlerdir. Burada pek çok mağara, yıkık kiliseler, manastırlar, mezarlar, kaleler ve yarı yıkık binalar var. Bu yöredeki Zaza Beyleri, Ermenilerin başarılı olacaklarını duyunca, zira Ermeni meselesinin akisleri Ermenistan içlerine kadar ulaşmıştı, mesele hakkında istişarede bulunarak; beyliklerini güvence altına almak için benimle beraber Ermeni güneşini selamlamayı ve secde etmeyi

---

kemer ayağı tablaları aracılığıyla sütunlara yaslanan görkemli bir kemer, absidi sahından (nef) ayırır. Güney duvarına oyulmuş bir tavan penceresi ve batı duvarındaki kapının üzerinde bir diğer pencere, mekânı biraz aydınlatır. Hafifçe güneye meyletmiş kemerli kapı, silmelerle süslenmiş basit dikmeler ve yazıtsız bir alınlık tablası taşıyan parçalanmış bir kemerden oluşan bir portal ile çerçevelenmiştir. Yapı, yalnızca içerden harçla tutturulmuş büyük taş örgüsü görünümündedir. Ne bir süsleme ne bir yazıt, tarihlendirmemize imkân vermekte; yalnızca yapım tekniği, oldukça eski bir kuruluş dönemine işaret etmektedir.

B. *Jamadun*, sözünü ettiğimiz kilisenin batısında yer almaktadır. Çatısı çökmüş olsa da, X. yüzyılda Siuni'de rastladıklarımız gibi beşik şeklinde tonozlu, bir yanı diğerinden uzun jamadunları andırmaktadır. Kiliseye kıyasla yapılışı daha bir özensizdir.

C. Surp Nigoğayos Kilisesi. Seyyahların sözünü ettikleri tek kilisedir. Kala kala geriye bir büyük merkezi absid ile iki yan absis kalmış olup, verdikleri kısa tasvire uymaktadır. Bazılarının yine de Eçmiadzin Katedrali ile karşılaştırmakta tereddüt etmedikleri yazıtlı bir haç. Anlaşıldığı kadarıyla iç kısmı, görkemlice bezenmiş olsa gerekir.

D. Eski küçük kilisenin (Fr. chapelle), Surp Nigoğayos Kilisesinden gözle görülür biçimde daha alçak seviyede bulunup bu kilisenin kuzey apsidi yolunun duvar işçiliğiyle kısmen doldurulmuş absidinden başka bir şeyi kalmamıştır. Mihrap bölümü doğu duvarıyla karışmış olduğu için, keşişliğin dış kısmına açılan kemerli bir pencereyle aydınlanıyordu. Kim bilir belki de bitişik bir odaya, hiç kuşkusuz bir şehitliğe (Fr. martyrion) götüren bir kuzey koridoruna sahipti. Taşlarla özenli bir biçimde örülmüş yapının niteliği, ona muhtemelen Arap fethinden önceki bir tarihe ait bir anıt kimliği vermektedir.

E. Yapı bütününün güneyinde üzlerini sürdüğümüz güney şapeli, muhtemelen tek absidli, tek sahınlı idi.

Diğer yapılar kaybolmuş durumda. Muhtemelen C kilisesinin önünde yer alan bir jamadunla bir çan kulesi ve katlı manastır yapılarına değinilmekteydi (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Éditions, 2005, s. 76).

41 Alişan 1895 Venedik baskısı *Hay Pusag*'ta (s. 238) aynı manastırın bahçesinde aynı meyveden söz etmektedir. Ve bunun sadece burada yetişen bir elma cinsi olduğunu söylemektedir.

kabule rıza gösterdiler. "Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş" söylemi tam da burada yerini buldu. Şimdi de dünyaya Kürtlerin Hıristiyanlaştıkları haberi ilan ediliyor...

Kiğı bu iki kazaya bitişik bulunuyor. Dağlık olduğundan burada geçim sağlamak zor, çok sık kıtlık oluyor. Sağlam durumda 43 kilise ve 4 manastır var. Bunun yanı sıra 12 hankavank, 81 hankayegeğetsi ve 75 mezarlık bulunuyor. Asdğpert[42] adlı taştan kale Kiğı ve Muş'ta bulunuyor. Kaleyi, Asdğik[43] adlı Ermeni kralının yaptırdığı söyleniyor ve bununla ilgili bir de hikâye anlatılıyor. Khosnak Surp Giragos Manastırı, Oror Irmağı'nın kıyısında bulunuyor. Büyük Nerses'in çalışma arkadaşlarından Episkopos Khat bu ırmağın üstünde şehit edilmiştir. Mezarı da Haksdun[44] adlı köyde bulunmaktadır. Kiğı ve Erzurum kazaları birbirine bitişiktir.

Erzurum'un geniş ve gösterişli kilisesi, eskiden Ermeni kilisesi şimdilerde ise cami olan birkaç yapısı dışında zikretmeye değer önemli bir şeyi yok. Üzerinde haç işareti bulunan surları ve 72 kulesi yıktırılmıştır. Sadece modern savaş planlarına göre yapılmış istihkâmlar görülmeye değerdir. İç kalesi bile çok büyük değil. Erzurum'da 4 manastır, 40 kilise, pek çok da hankayegeğetsi bulunuyor. Yaklaşık elli yıl önce Paskeviç zamanında Episkopos Garabed bu taraflarda büyük bir göç hareketi başlatmış. Göçen 90.000 kişilik halktan hayatta kalan sadece 25.000'i Ahıska[45] taraflarına yerleşmişler. Bu tarz göç

42 Yıldız Kale.

43 Asdğik'in kelime anlamı "Yıldızcık"tır.

44 (Hakısdun, Hakusdun, Hankısdun) Erzurum Sancağı Kiğı Kazası'na bağlı. Günümüzde Topraklık.

45 **Ahıska (Akhaltsikhe)**: Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Akhaltsikhe, Cavakh (Javakh, Giavakh) bölgesinin başkentidir. 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra özellikle Erzurum'daki Ermenilerin önemli bir kısmının Cavakh bölgesine, Akhaltsikhe ve Akhalkalak civarlarına göç ettikleri bilinmektedir. Aslında bu bölge 19. yüzyılın başlarında, Güney Kafkasya'nın başka bölgeleriyle birlikte Rus Çarlığı'nın dış politikasının ilgi odağı haline gelmiştir. 1828 yılında General Paskeviç komutanlığındaki rus birlikleri Cavakh'ın merkezi olan Akhalkalak'ı fethetmişlerdir. Bu tarihten itibaren Cavakh bölgesi, Ekim devrimine kadar Rus Çarlığı'nın topraklarına dahil olmuştur.

1830 yılında çoğunluğu Erzurum civarından olmak üzere, 7.300 Ermeni ailesi başepiskopos Garabed Bagratuni liderliğinde göç edip Akhaltsikhe, Akhalkalak ve Talkha bölgelerine yerleşerek 60 kadar köy ve 50 kilise kurmuşlardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da Osmanlı topraklarından bu bölgeye göç yaşanmıştır. 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar süren bu süreçte on binlerce Ermeni Osmanlı topraklarını terkederek Cavakh'a yerleşmiştir. Cavakh'a yerleşen Ermeniler Ruslar tarafından iyi karşılanmıştır, zira onları Osmanlı'dan Gürcistan'a gelebilecek bir Müslüman nüfusa karşı bir güç olarak görmüşlerdir. Bu göçler Cavakh'ın "Ermeni" köklerini yenileyen bir gelişme olarak değerlendirilmiştir, zira bu göçlerle gelen 58.000 Osmanlı Ermenisi, bölgede yaşayan 1716 Ermeni aile (yaklaşık 11.000 kişi) ile 639 Müslüman ve 179 Gürcü ailenin yanma yerleşerek demografik yapıyı değiştirmiştir. 1830'lu yıllarda bölgeye yerleşen Ermeniler Akhaltsikhe'de Garabedyan,

Erzurum, Garmir Vank (Kırmızı Manastır), dışarıdan görünüm

Erzurum, Garmir Vank'ın (Kırmızı Manastır) iç görünümü ve bir kilisesi

dalgasının korkunç bir örneğini de bu yıl Alaşkertli[46] halkımız yaşadı. Birkaç bin göçmenden sadece çeyreği sağ dönebildi. Episkopos Garabed öngörüsüz siyaseti sebebiyle milletin gözünden düştü. Katolikos Nerses tarafından da dışlanmış bir şekilde öldü ve Ahıska'ya gömüldü. Mezarının üstünde hâlâ bir kayıt bile yok. Pasin, Erzurum'a bitişiktir. Krikor Magistros'un mezarı Pasin'de bulunan bir manastırın içindedir. Şimdilerde Hasankale diye adlandırılmakta olan Pasin'in Pışni Kalesi Ermeniler tarafından yapılmıştır ve üstünde Ermenice kayıtlar vardır. Murts Irmağı, Yeraşğ Irmağı'na akar.

Akhalkalak'ta ise Mesrobyan okulunu açmışlardır. 1856 yılında Surp Haç (Santa Croce) Kilisesi kurulmuş, 1870 yılında da Sandukhtyan Kız Okulu'nun yanı sıra bir kolej ve bir tiyatro grubu kurulmuştur.

1840 yılında Akhalkalak bölgesi önce Gürcü eyaleti olan Imerezia'ya, daha sonra da Tiflis'e dahil edilmiş, 1874 yılındaysa özerk bir bölge olmuştur. 1886 yılında Cavakh'ta yaklaşık 63.000 nüfuslu 10 cemaatten oluşan 110 köy bulunmaktaydı ve bu nüfusun 46.000'i Ermeniydi. Ermeni nüfus hem köylerde hem de Akhalkalak'ta nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydı. 1874 yılından itibaren Akhalkalak, ciddi bir sorun söz konusu olmadan, Tiflis şehri içinde ayrı bir bölge oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Akhalkalak'ta yaşayan yaklaşık 100.000 kişilik nüfusun 81.000'ini Ermeniler, 7.000'ini Ruslar, 3.000'ini de Müslümanlar oluşturmaktaydı.

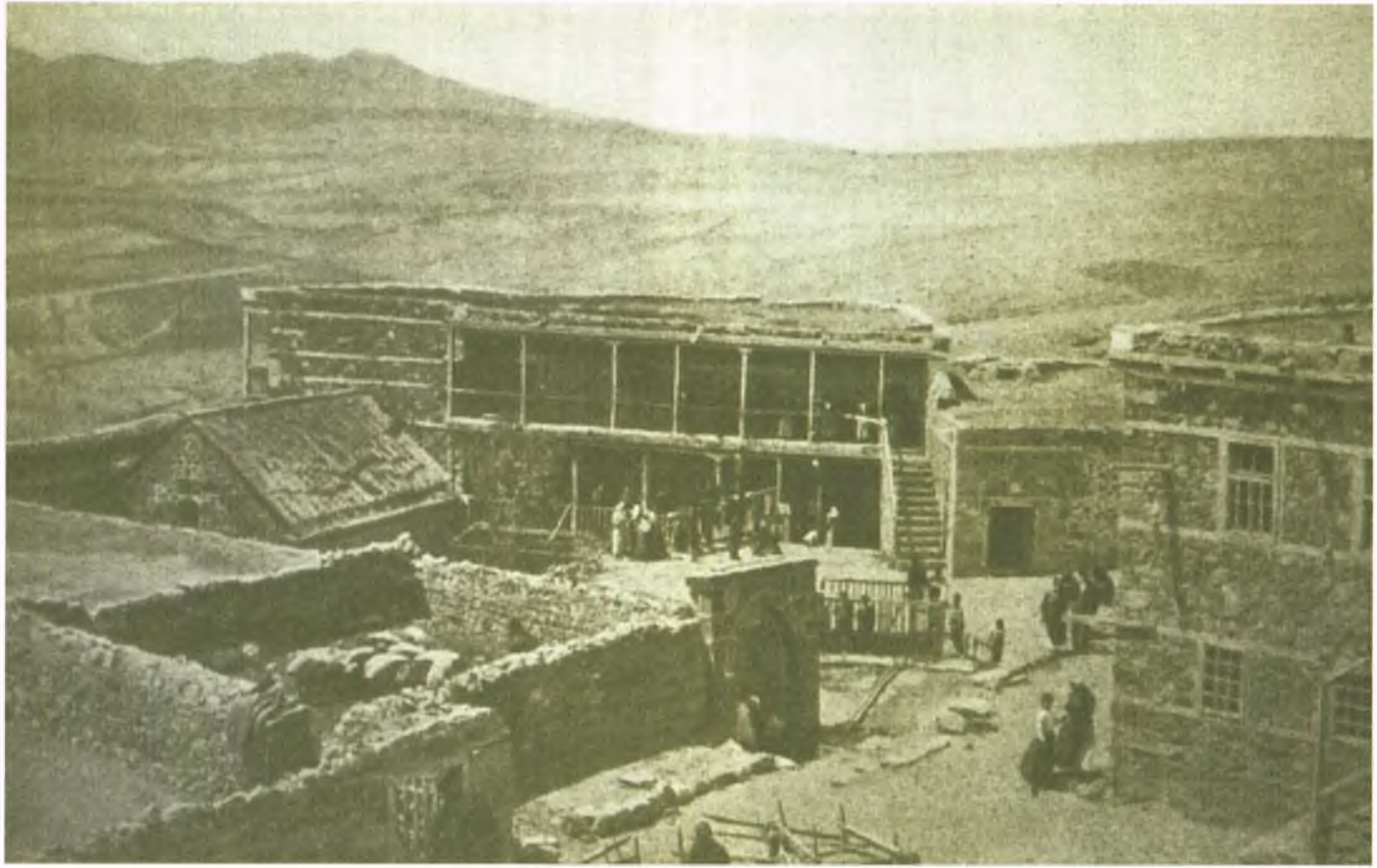
Birinci Dünya Savaşı'na kadar Akhalkalak'taki Ermeni nüfusun oranı sürekli artma eğilimindedir. Müslüman nüfusun göçler nedeniyle azaldığı bölgede Gürcülerin ve Rusların oranı ise % 6 - % 10 arasında değişmektedir.

Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde huzursuz bir durumda olan bölgede sorunlar 1918 yılında başlamıştı. Gürcistan, 1918 Haziranı'nda Batum Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Ermenilerin yerleşik olduğu iki bölgeyi işgal ve bir ay sonra da 15.000 Ermeni'yi sınırdışı etmiştir. 1918 yılının sonlarında İngiltere'nin aracılığıyla Ermenilerin ve Gürcülerin Akhalkalak ve Lori için yürüttükleri savaş sona ermiştir. Cavakh İngiltere'nin baskısıyla Gürcistan sınırları içinde kalmakla birlikte tartışma hep sürmüştür. 1922 yılında Cavakh Transkafkasya Cumhuriyetleri Federal Birliği'ne dahil edilmiş, 1936 yılında ise tamamen Sovyet Gürcistanı'na tahsis edilerek iki bölgeye ayrılmıştır: Akhalkalak ve Bogdanovka (Ninosminda). Bugün bağımsız Gürcistan'a ait olan bu iki bölge, Samtskhe-Cavakheti adı altında tek bölgeye dönüştürülmüştür. Samtskhe'nin başkenti Akhaltsikhe, Cavakheti'ninki ise Akhalkalak'tır. Akhalkalak adı Gürcü dilinde "yeni şehir" anlamına gelmektedir ve günümüzde yaklaşık 10.000 nüfusa sahiptir.

19. yüzyılın başından, özellikle de 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yaşanan göçlerin Cavakh bölgesinin Ermeni niteliğini yenilediğinden söz ettik, ama bu bölgenin çok eskilerden beri Ermenilerin yerleştiği bir yer olduğu Ermeni, Gürcü, Arap ve Türk kaynaklarında da belirtilmektedir. Ermenistan'ın kuzeybatısında yer alan Cavakh'ta MÖ 6. yüzyıldan 3. yüzyıla kadar Orontid kraliyet hanedanının hüküm sürdüğü bilinmektedir. Kral Ardaşes I, MÖ 3. yüzyılda Cavakh'ı Ermeni kralının hükümdarlığında Gugark şehri dahilinde birleştirmiş ve Arşaguni hanedanının çöküşüne kadar burada kalmıştır. Arşaguni döneminde bu bölge Varvazuni prensliğinin egemenliğinde kalmıştır.

MS 428 yılında Sasani hükümdarlığının İran'a dahil ettiği bölge, 7. yüzyılın ikinci yarısında Araplar tarafından fethedilmiştir. 10. yüzyılda Pakraduni Ermeni krallığına ait olan Cavakh bölgesi, 11. yüzyılda kısa bir süre Gürcü egemenliğinde kalmış, ardından da Selçuklulara geçmiştir. 1266 yılında Moğol hâkimiyeti döneminde bölge Samtskhe-Cavakh (Cavakhetsi) prensliğine geçmiştir. 1587 yılında ise bölgeye hâkim olan Osmanlılar burayı Çıldır vilayetine dahil etmişlerdir. Kanımızca bu bölge 21. asırda siyasi gelişmeler ve olaylara yeniden sahne olacaktır (Daha geniş bilgi için bkz. Pietro Kuciukian, *La Terza Armenia (Viaggio nel Caucaso post-sovietico)*, Guerini e Associati, 2007).

46 Eleşkirtli.

Erzurum, Garmir Vank'ın iç görünümü

Erzurum, Mudurga Surp Krikor Manastırı

Alaşkert ve Bayezid Pasin'e yakındır. Burada "Üç Kilise" adlı büyük ve gösterişli bir kilise var. Bayezid'ın eski kalesi harap halde. Yeni kale ise mevcut savaşta çok zarar görmüş durumda. Eski kalenin üzerindeki işaretlerden putperestlik döneminden kaldığı anlaşılıyor. Osmanlı Yüksek Ermenistan'ı veya Ermenistan denen bölüm burada bitiyor.

II.

Diğer milletler, Ermenice konuşan Müslümanlar ve Kürtçe konuşan Ermeniler, Türkler ve Türkmenler, Kürtler ve Zazalar, Yezidiler ve Poşalar, bunların yaşam tarzları ve alışkanlıkları vs, Ermenilerin yaşam tarzı, eski ve yeni alışkanlıklar, düğün vs, Manastırlar ve ziyaretler, Vartavar[47] *ve Lusavoriç, Ermenilerin eğitim durumu, **Lazaref, Der Guğasof** ve Rus Ermenilerinin durumu-Alaşkertliler ve Bayezidlilerin göçü, Khigar adlı filozof ve meselleri, Sonuç.*

Şimdi saygıdeğer Baylar ve Bayanlar, Ermenistan halkı hakkında anlatacaklarımı dinleme zamanı geldi. Ortodoks, Katolik ve Protestan Ermeniler dışında Hay-Horom'lar (Ermeni-Rum) denilen Ermeniler var. İman olarak Rum kilisesine bağlı olduklarından bu isimle anılıyorlar. Kalabalık sayıda Süryani, az sayıda Rum ve Yahudi mevcut. Bu milletlerin haricinde, Ermenice konuşan Türkler ve Lazlar da Khağdi Diyarı'na ve Yüksek Ermenistan'ın bir bölümüne dağılmış haldeler. Bunlar başka dil bilmediklerinden Hemşin ve Sürmene'de hâlâ Ermenice konuşuyorlar. İkamet ettikleri köylerin adlarının yanı sıra soyadları da Ermenice. Kiliseleri hâlâ ayakta, mezarlıkları hâlâ sağlam. Hıristiyan olduklarına dair çok işaretler var. Aralarından çoğu, gezici Ermeni papazlarından komünyon[48] alıyorlar. Eski mezarlıkları atalarından kalma bir miras olarak görüyor ve büyük bir titizlikle koruyorlar. Mollaların tüm vaaz ve tavsiyelerine rağmen Müslüman olarak bu mezarlıklara gömülmüyorlar. Başlıca iki ziyaretgâhları var. Diğer Hıristiyan Ermenilerle beraber gidip kurban kesiyorlar. Sürmene'deki Akhu Köyü'ndeki Asumat Manastırı (Asdzudzo Mat) ünlüdür. 7 Mayıs'ta ziyarete giderler. Aynı şekilde Hemşin'deki Khala Köyü'nde bulunan Surp Nışan Manastırı'na da 17 Ağustos'ta ziyarete giderler. Yaşlılar zavallı halkımızın yüz yıl önce çektiği korkunç sömürüyü anlatıyorlar. Elevid (Yeğiovid) Köyü'nde Surp Vartanants Kilisesi'nin içinde ruhani önderi (Episkopos) katletmişler. Bir gün içinde, akıncı askerler ve mollalar softalarla beraber anlatılmayacak

47 Vartavar Yortusu, İsa Mesih'in suret değiştirme yortusudur..

48 Hıristiyanlarda ayinlere katılanlara tövbe etmelerinden sonra ve ölüm döşeğinde olanlara verilen kutsal ekmek. Fransızca "Communion", Yunanca "kinonia", Ermenice "hağortutyun".

eziyetler yapmışlar. Bu olaylar Deli Hayta Bey zamanında Bayburt[49] ve Sıber, Tercan ve Kelkit'te de yapılmış. İşte bir hatırattan figan dolu yürek yakan sözler: "Ermenistan Dünyasının öldüğünü duyan Şoğan Manastırı Episkoposu Krikor derin kedere boğularak dua etti ve bu kederle de ruhunu teslim etti. Ah! Ölmüş de gömülmemiş, Ermeni Dünyası üzerine dua eden hisli öğretmen, şimdi sana kim dua edecek!"

Bir şey daha var saygıdeğer baylar ve bayanlar, Ermenistan'da Ermenilere ait hatıraların bulunmadığı bir kasabaya hatta bir köye, tarlaya, ovaya veya bir dereye rastlamak mümkün değil. İster bir taşın, bir yerin veya kişinin ya da bir sülalenin soyadı olsun, ister bir haçkar ya da kalenin hüzün veren kalıntıları olsun, her yerde mutlaka Ermenilere ait bazı işaretler var. Tortum'daki Ermeni nineler Müslüman olmalarına karşın, Lusavoriç'in aydınlık imanını halen dillerinden bırakmıyor ve manastırların lusağpürlerinde[50] vaftiz oluyorlar. Cumartesi akşamları bir kayanın üzerine, evlerini ve dünyayı yöneten azize mum yakıyorlar. Bir tarafta, dinlerini kaybetmiş olsalar da, milli dillerini hâlâ koruyan bu yarı Ermeniler, diğer tarafta dillerini kaybetmiş olmalarına karşın dinlerini korumuş Ermeniler var. Bizim Dujik ya da Dımbılik[51] dediğimiz Ermeniler, işte bu Kürtçe ya da Zazaca konuşan Ermenilerdir. Khağdi ve Yüksek Ermenistan halkının tam tersi bir manzara arz ediyorlar. Dersim, Kuzucan ve Diyarbakır'a kadar yayılmış bu Ermeniler ne Ermenice biliyorlar, ne de yazıları var. Yıllardan beri papaz yüzü de görmemişler. Ama Lusavoriç'ten aldıkları imanı hâlâ koruyorlar. Dağlı bu Ermeni-Kürtler civardaki soylara karşı uzun süre özgürlüklerini korumayı başarmışlar ve silahla hep üstün gelmişler. Khizanlılar (Hizan) bu konuda oldukça ünlüler. Ama ne yazık ki son zamanlarda durum zorlaşmış. Zira Osmanlılar Sultan Abdülmecid'den beri idare şekillerini değiştirmiş. Yerleşik Kürtleri kışkırtıyor ve onlara yardım ederek Ermenilerin gücünü kırmaya çalışıyor.

Bahsettiğimiz bu Ermenilerin dışında Ermenistan'da Türk ve Türkmenler de ikamet ediyor. Bu bölgedeki Türkler çok eski tarihlerde Müslümanlaşmış Ermenilerin soyundan gelmekteler ve sayıları 300.000 kadar. Görünüşleri ve sahip oldukları pek çok alışkanlık hâlâ Ermeni çizgileri taşıyor. Türkmenler

49 Bayburt - Papert.

50 Ayazma

51 Dımılıler

ise Tatarların Ermenistan'a saldırısı zamanından kalma Tatarlar soyundan geliyorlar. Görünüş ve alışkanlıkları bunu ispatlıyor. Sayıları 20.000 kadar.

Herkes tarafından bilindiği üzere Kürtlerin büyük çoğunluğu eski Mar milletinden gelmektedir. Geri kalan kısmının ise Ermenilerden üredikleri kabul ediliyor. Soydan soya değişik isimlere sahipler; Manıklılar, Mantıklılar, Sasunlular, Roşganlılar, Silvanlılar, Sinanlılar, Mımıklılar, Hakarlılar, Badıllılar, Banıklılar, Pesyanlılar vs. Bu isimler bize tarihi Ermeni prensliklerini anımsatıyor. Kürtlerin yaşam tarzı ve alışkanlıklarından çok bahsedilmiş olduğundan burada tekrarlamak istemiyoruz. Bunların da okuma yazması yok. Büyük çoğunluğu Müslüman. Sayıları da 200.000 kadar. Zazaların ise Kürtlerden farklı bir dili var. Sayıları itibariyle onlarla eşit nüfusa sahipler. Zazalar Dersim'in tümüne veya bizim eski Dzopk Diyarı'na yayılmış bulunuyorlar. Görüntü itibariyle Ermenilerden hiç farkları yok. Yaşam tarzları ve alışkanlıkları neredeyse Ermenilerle aynı. Dini açıdan Hz. Ali'nin takipçisidirler, ancak Kürtler gibi mollaları ve şeyhleri yok. Dini ve siyasi başkanları melikler'dir. Aşiretler halinde dolaşırlar, genellikle de çobanlık yaparlar. Kürtler gibi bunlar arasında da Hıristiyan alışkanlıkları mevcuttur. Ermenilerle beraber kutsal yerleri ziyarete gider ve kurban keserler. Cumartesi geceleri kandil yakarlar. Rahip ya da papaz gördüklerinde saygı gösterir, uzaktan bir khaçkar, kilise veya manastır kalıntısı gördüklerinde dize gelirler. Buna benzer bir sürü alışkanlıkları vardır. Bunların, Acem hâkimiyeti esnasında gelen göçmenlerle Ermenilerin karışımından ortaya çıktıkları kabul edilmektedir.

Yezidiler de dağınık halde bulunuyorlar. Yazı bilmezler, cahildirler. Havaklı, Cakvanlı, Apıgan, Nakhiban vs gibi soy isimleri vardır. Ne vaftiz ne de sünnet olurlar. Şeytan baştan beri kötülük yaptığından, şeytandan çekindikleri için Maniheizme inananların kalıntıları oldukları sanılmaktadır. Alaşkert taraflarında Sırte adına yemin ediyorlar. Sırte şeytanın anası imiş. Bunun yanı sıra İsa adına da yemin ederek "be İsa-i nurani" diyorlar. Kadeh kutsama törenleri var ve İsa adına bu kadehten içiyorlar. Kutsanmış şarabın bir damlasının bile ziyan olmamasına özellikle dikkat ediyorlar. Ne dua ediyor, ne de oruç tutuyorlar. Çünkü "şeyh haddi"[52] [Şeyh Adî] (önderleri)

52 Yezidiliğin hem kurucusu hem de peygamberi olarak bilinen Şeyh Adî bin Müsafir (m. 1075-1161) Lübnan'ın Baalbek şehrinin 60 km güneyindeki eski adı Beyt-Far olan Khirbet Kanafâr köyünde

herkesin yerine dua ediyormuş. Güneş doğmadan kısa bir süre önce doğuya dönerek iki işaret parmaklarını haç şeklinde üst üste koyuyor, güneş ışınları parmaklarına değince öpüyorlar. Tüm duaları ve ayinleri bundan ibaret. Her obanın ya da ocağın evli bir şeyhi var. Şeyhler siyah sarık ve büyük paltolar giyiyorlar. Şarap kutsandığı zaman içine ekmek de koydukları söyleniyor. Başları açık. Hıristiyanlarla ilişkileri iyi. Kilise ve manastır ziyaretine gidiyor, kandil yağlarından sürünüyorlar. Buna karşın Müslümanlardan nefret ediyorlar. Hz. Muhammed'in adı dışındaki tüm Türk isimlerini kullanıyorlar. Tek eşliler ve her türlü tiksindirici günahtan uzak duruyorlar. Ancak cinayeti, soygunu ve hırsızlığı günahtan saymıyorlar. İşte böylesine prensiplere sahip millet ve soylar arasında kalmış olan zavallı halkımız, adam öldürmeden, hırsızlık yapmadan, biri yanağını tokatladığında diğerini çevirerek yaşamaya çalışıyor. Tüm bu saydığım sebeplerden dolayı, benim bile İncil'in vaaz ettiğinden farklı anlayışım var. Zira dağlı bir halkın elini kolunu, diğerlerininki özgür ve serbestken bağlamak adalete karşı işlenmiş bir suçtur.

Yezidilerin Asurlulardan kalma karışık bir soy olduğu kabul ediliyor. Hatta Ermeniler arasında bile zamanında sevortiler[53] diye anılan ve Nerses Şınorhali zamanında Hıristiyanlığa geçmiş bir topluluk vardı.

Ermenistan'da dağınık halde yaşayan Poşalar[54] da var. Bunlara Lorik, Mıdrıp, Kınçu, Çingene gibi çeşitli isimler verilmiştir. Sürekli gezerler.

---

doğdu. Babasının adı Misafir bin İsmail, annesinin adı da Yezda olan Şeyh Adi'nin soyu Emevî halifesi Mervan b. el-Hakim'e dayanır. Arap şeyhi olmasına karşın kökenine dair birçok rivayet vardır. Bunlardan en ilginci bir Türk soyu olan Akar oymağının Ön Asya'ya inen kolundan olduğuna dair olanıdır. Şeyh Adî'nin bilahare alacağı el-Hakkarî künyesi de buna delil kabul edilir (Mehmet Sait Çakar, *Yezidilik, Tarih ve Metinler - Kürtçe ve Arapça Nüshalar*, Vadi Yayınları, 2009, s. 33).

53 René Grousset, Sevortileri ve ülkelerini şöyle tarif etmektedir: "Ağvan'da, Udya eyaletinde, 'Kura'nın sağ kıyısında, batıda Şamgor'a ve Kukark'm hudutlarına doğru, güneyde Artsakh'ın hudutlarına doğru', hangi kökden oldukları iyi bilinmeyen (Ermeni veya Gürcü?), kabına sığmaz, ama Hıristiyan inancına çok bağlı bir halk yaşıyordu: Sevortiler (veya "Kara Evlatlar"). Hağpad'daki ve Sanahin'deki manastırları meşhurdu ve reislerinin birçoğu Araplar tarafından şehit edilmişti. Baltalarıyla korku salan bu haşin dağlılar, prensleri Isdepanos Gun'un Samarra'da Araplar tarafından şehit edilerek öldüğünü unutmuyorlardı. Aşod'un hükümdarlığını kabul ettiler, Udya ve Kukarak'taki öbür kalanların da kabul ettiği gibi.

III. Aşod'un hükümdarlığı sırasında birçok meşhur manastır inşa edildi, bilhassa Sevortilerin ülkesinde; bu savaşçı dağlılar batıda Şamgor'a ve Kukark hududuna doğru, güneyde Artsakh'a [Karabağ] doğru, Udya eyaletinde, Kura'nın sağ yakasına yerleşmişlerdi. III. Aşod'un karısı, kraliçe Khosrovanuş, onların ülkesinde Hağpad ve Sanahin manastırlarını kurdu, "karşı karşıya olan" bu manastırlar Aziz Baileios'un kurallarına uyan 500 keşişi barındırıyordu (René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2005, s. 370, 471).

54 Çingene anlamına gelir. Ermenice konuşan Hıristiyan çingeneleri belirtir (Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.280).

Eskiden beri karışık bir toplulukturlar, aralarında her milletten insan vardır. Hangi milletten veya bölgeden gelmiş olurlarsa olsunlar, o yörenin veya milletin dilini kullanmazlar. Hemen yeni bir dil uydurup aralarında onu kullanırlar. Zaman geçtikten sonra, bir ailenin yerleşme zorunluluğu olursa, herhangi bir millete ait köyde ikamet tesis ederler. Oranın milliyetini ve dinini alırlar. Zira uzun zaman dolaştıkları için kendi esas milliyetlerine ve dinlerine yabancılaşmış olurlar. Poşalar yer yer bizimkilerle beraber Hıristiyan gibi davranır, hatta vaftiz olur ve tövbe ederler. Hatta Gesgesler[55] gibi kutsal yerleri de ziyaret ederler, ancak bu kadarı bizden olmaları için yeterli değildir. Çünkü çoğu yerde ölülerini gömmez, yakarlar.[56]

Ermenistan'da ikamet eden milletler hakkında bu kadar açıklamayı yeterli görerek saygıdeğer baylar ve bayanlar, biraz da Ermenilerin iç dünyaları hakkında konuşalım. Ermenilerin sahip olduğu yüksek ahlak anlayışını insanlığa ancak İncil verebilir. Bu sebeple de Ermenistan Diyarı'ndaki her milletten daha yüksek bir ahlaki duruşa sahiptirler. Ataerkil düzen özellikle köylerde hâlâ sürmektedir. Bu düzenin köy yaşantısına yararları sonsuzdur. Bu düzen sayesinde iş taksimi ile ailevi huzur birleşmektedir. Büyük baba ya da nine hayatta ise, 150 kadar üyeden oluşan bu küçük prensliği idare eder. Bu gelenek Kilikya'da hâlâ korunmaktadır. Halef her zaman büyük olandır. Şaşırtıcı olan ise erkek ile kadın arasında ayırım yapılmamasıdır. Dededen sonra sıra ninenindir. Babadan sonra yerine büyük oğlu değil, eşi yani anne geçer.

Evler tek katlıdır. İnşa ederken buğday artığı ve diken karışımı kullanırlar. Evlere kiriş (mertek) koyarlar. Eğer evin bir tarafa doğru eğilme tehlikesi varsa o zaman da yavru sütun konur. Evlerin sadece bir odası vardır. Ocağın ışığıyla aydınlanan bu oda, hem misafirhane hem yatak odası olarak kullanılır. Avlu ve ahır bu odaya bitişiktir. Kış akşamlarında bizimkiler toplandığında, öküzlerle eşekler başlarını merakla duvarın üzerinden uzatıp oturanları seyrederler. Ev, büyükbaş hayvanların nefesi sayesinde hep sıcaktır. Başka bir köşede kızlarımız ve gelinlerimiz her sabah ve akşam sac üzerinde

55 Gesges, "yarı yarıya" demektir. Sünnet olup Müslüman gibi gözüken, ancak diğer taraftan vaftiz de olup gizli Hıristiyan olarak yaşayanlara denir.

56 Poşalardan bahsetmektedir. Poşalar Hindistan kökenli olup (Hint-Avrupalı) eskiden Budizm, Taoizm, Konfiçyusçuluk gibi dinlere mensup bulunduklarından ölülerin yakılması adeti bu inançlarla ilgili olabilir.

lavaş[57] pişirirler. Yakacakları ise yazın davarların tezeklerinden hazırladıkları kagor'dur[58][4]. Kagorları kış için dağ gibi dizerler ve buna da amrots derler. Anneler ve nineler ise her şeyi denetler ve herkesi idare ederler. Yazın genellikle damda yatılır. Anne sabah erkenden duadan dönüp güneşi selamladıktan sonra horozun ötüşüyle beraber hepsini uyandırır.[59][5]

Ermeni aile düzenine Müslümanlıktan geçen alışkanlıklardan biri gelinlerin yaklaşık 30 yıl süreyle yüzlerini peçe ile örtmeleridir. Peçe büyük ihtimalle, yüzyıllar süren İslam hâkimiyeti altındayken, zorba ve ahlaksız yabancıyı engelleme aracı olarak kullanılmış olmalı. Gelinler, kayınbiraderleri ve kayınbabaları önünde konuşmazlar. Uzaktan tanıdıkları veya tanımadıkları kişilerle de uzun yıllar boyu konuşmazlar. Pek çok yerde küçük çocuklar için beşik yoktur. Var olan yerlerde bile, vatan toprağından güç alsın diye bebekleri toprağa yatırıyorlar. Ama sebep sadece bu değil aziz anneler. Çocuk vatan toprağında büyüsün, orada hayat bulsun ve soydaşlarına hayat versin diye toprağa yatırılır. Bu gelenek, akıllı atalardan sana aktarılan bir vasiyettir. 7. yüzyılda yazılmış bir Carındir'deki[60] şu sözü dinleyin: "Memleket sevgisi için çocuğa toprak vermeyi tılsım sayarlar". Bu inancın Ermeniler üzerindeki gücünden, 1400 yıl önce Acem müneccimleri de etkilenmişti. Müneccimler Kral Şabuh'u can düşmanı olan Ermeni Kralı Arşak'a karşı kışkırtarak, Ermenilerin güçlerini kendi topraklarından aldıklarını söylediler ve denemesini istediler. Sanki tarihçi de onun başarılı olacağına inanmış gibi, Kral Arşak üzerinde yaptıkları denemenin başarılı olduğunu iştahla anlatmıştır. Göçmen Ermeniler bu tılsımdan etkilenerek pek çok kez vatanlarını ah u figan içinde seyrettiler. Ama sonradan gelen nesiller böyle bir şey hissetmemişlerdir. Çünkü o nesiller ne o toprağın üstünde yatmışlardı ne de uyumuşlardı.

Saygıdeğer baylar bayanlar sizi üzmek istemiyorum, belki de yüreğiniz ağlıyor. Ben de üzgünüm. Zira böylesi hatıralar yüreğimizi burkuyor. O

57 İnce pide ya da kilisedeki hamursuz yufka ekmeğine benzer ince ekmek. Çoğu yerde lokma lokma doğranarak kaşık yerine kullanılır.

58 [4] Değişik yerlerde kışgur, pıtır, bıddur gibi farklı isimler alır.

59 [5] Özellikle kışın çok erken uyanıp evin kapısına çıkmak ve doğuya dönerek dua edip gün ışığını karşılamak geleneği eski güneşe tapma dönemimizden kalma bir alışkanlıktır Birkaç yıl önce Erzincan önderi Rahip Krikoris'in yardımcılarından birinin anasını Bayburt'ta evin dışında dua ettiği esnada bir kurt kapıp götürmüş. Oğlu kadını güçlükle kurtarmış. Kurdu da alay konusu olsun diye herkese göstermiş.

60 Vaaz Antolojisi.

zaman bu yürek burkan hatıraları bir tarafa bırakarak sadece ilginç olanları zikretmekle yetineyim. Ermeniler ağaçlıklı ve sulak yerleri kutsallaştırarak göklerdeki bir koruyucuya ithaf etmişler, yer yer de Tukh Manuk[61] diye adlandırmışlar. Cumartesi akşamları kandil yakıp dua ediyorlar. Yaşlı dedeler ve nineler çoğu kez tek başlarına buraya gelip adeta kendilerinden geçiyorlar... Ama gecenin serinliği, yaprakların hışırtısı, suyun sessiz sedasız akışı ve ayın bulutlar arasında dolanışını kim görse hayran olup büyülenmez ki! Ermenilerin elemantalizm döneminden kalma 3000 yıllık bir alışkanlığıdır bu. Hıristiyanlık örtüsü altında hâlâ sürmekte ve Ermenilerin yüreğinde etkili olmaktadır. Bu ağaçlardan bir dal ya da bir yaprak kopartmaya kim cesaret edebilir? Cesaret eden olursa tabiatüstü bir kuvvet tarafından hemen cezalandırılır.

Eğer biri hastalanacak olursa, çabuk iyileşebilsin diye Tukh Manuk ağacına bir bez asılmalıdır.

Kilisenin içinde papazın rolü ve etkisi ne kadar büyükse, kilise dışında da aynı derecede belki de fazla güce sahip olan kişi "haviç nine"dir[62][6] [Haviç Nine Ermeni söylencesine göre "Ebedi Ana" anlamına gelmektedir]. O bir filozof, peygamber, yargıç ve hakim gücüne sahiptir. "Çolak Yazar" (Aziz Garabed'in[63] şeytanı) haviç ninenin kulağına fısıldadı mı artık haviç nine hiç yanılmaz. Eğer yanılırsa bunun sebebi haviç nine ile dalga geçmek isteyen çolak yazar'dır. Bu söylencenin de putperestlik döneminden kaldığı anlaşılmaktadır. Zira eski Ermeni inanışına göre insanların yaptıklarını yazan bir Tanrı mevcuttu. Ancak bizim haviç nine'nin bir de mucize yapmak gibi bir marifeti var. Bir koyun kaybolduğunda çoban soluğunu haviç nine'nin yanında alır. Haviç nine, bir sopa ve ipten oluşan kurt bağlayan denilen aletini alır, dua ederek birbirine bağlar. Dua ederken o taraflardaki kurtların ağızları eğer açıksa açık kalır, kapalıysa kapalı kalır. Ta ki kurt bağlayan çözülene kadar. Eğer koyun hiç bulunamazsa ya da kurt tarafından parçalanmış olursa, duayı iyi okumadığı veya başkasına inandığı (yani çolak yazara) için

61 Tukh Manuk=Esmer çocuk.

62 [6] Zeytunlular bibere haviç derler.

63 Aziz Garabed, Kutsal Kitabın en önemli kişilerinden biridir. Otuz yaşında Ürdün Vadisi'nde vaaz etmeye başlamıştır. İsa Mesih'i vaftiz eden kişidir. Kardeşinin karısını aldığı için hakkında ağır eleştiriler yaptığı Kral Hirodes (Herod) tarafından kafası kesilmiştir. Kilisemiz tarafından Meryem Ana'dan sonra en büyük aziz sayılır (Başepiskopos Şınork Kalustyan, *Asdvadzaşınçagan Surper*, İstanbul, 1975, s. 146).

gücünü kaybettiği söylenerek haviç nine'den şikâyetçi olunur. Eğer birinin atı ya da katırı hastalanırsa mezarlığa götürülmeli ve çevresinde yedi kez dönülmelidir. Hamile bir kadın çabuk doğursun diye ya Tukh Manuk'a ya da bir ruhbana ait ağacın gediğinden sıkışarak geçmelidir. Düğünler, özellikle Kilikya Ermenilerinde Cuma akşamından davul zurnayla başlar. Davetlilerden her biri damat evine bir kap yemek götürür. Çeyiz kutsama ayini sırasında damadın başına papazın başlığı, sırtına pelerini konur, beline de kılıç asılır, böylece damat kral olur.[64][7] Güvey tarafı sırasıyla dama çıkar ve getirilen yemekler herkese dağıtılır. Merasim sürer gider. Nikâh sabahı damat ata, gelin ise katıra binerek kiliseye giderler. Dönüşte yola küçük paralar serpilir. Gelin evin eşiğine vardığında misafirler ikiye bölünmüş bir narı hızla kapıya çarparlar.[65][8] Kayınvalide kapıyı açar, gelinle damat içeri girerler. Ama kapıdaki büyük gürültü devam eder, çünkü herkes parçalanan narın hiç olmazsa bir tanesini kapıp, kendisi de evliliğe nail olsun istemektedir. O sırada kurban kesilir, akşama da düğün ateşi yakılır. Büyükler ateşin etrafında dönerken, damat da ateşin üstünden atlar.

Yüksek Ermenistan'da başka bir gelenek daha vardır. İlk akşamdan fıçıyla şarap getirilmeye başlanır. Çeşitli renklerde taçlar yapılır. Taçların en güzeli damada verilir. O esnada berber damadı tıraş etmek için gelir. Kutsanmış şarapla damadın yüzünü yıkar. Haç şeklindeki bir tahtanın üzerine çeşit çeşit meyveler sıralanır ve çiçekler örülür. Bu tahtaya urts derler. Urts'ı önce sağdıç alır ve "Tanrı damadımıza ekmek ve şarap versin" temennisinde bulunur. Damat tarafındaki herkes sırayla urts'ı eline alıp temennilerde bulunur. Sonra papaz efendi kiliseye gelir sağlamak amacıyla urts'ı mezata çıkarır. Kim daha fazla verirse azap başı yani düğünün başı o olur. Bu sırada berber tıraşı bitirir ama damadın yüzünde taç şeklinde yuvarlak bir işaret bırakır. Damadın anası ve babasından başlamak üzere tüm davetlilerden birer hediye alarak yavaş yavaş traşa devam ederler. Tıraşın tamamı bittiğinde sağdıç kırmızı mendile konmuş bir elmayı damada sunar. Damat da diz çökerek ve sağdıcın sağ elini öperek elmayı alıp sağ eliyle ağzına koyar. Damat düğünün dördüncü gününe kadar bu şekilde kalacağı için konuşması mümkün değildir. Damadın vekili sıfatıyla "azap başı" olan kişi konuşur. Aynı esnada gelinin

64 [7] Çoğu kez papazın pelerini ve şapkası takılır.

65 [8] Konyalılar geline art arda üç elma atarlar.

evine damat tarafından süslenmiş ve kınalanmış bir koyun gönderilir[66][9]. Koyun gelinlik bedelidir. Ertesi gün kesilir, karşılıklı oyunlar oynanır. Oyunlar arasında aşıkların yarışı ile güçlülerin mücadelesi ve mandaların bağrış çağrışları en dikkat çekici olanlardır. Bu esnada damat tarafından geline hediye edilmiş olan çeyiz kıyafetlerini giydirirler ve sağdıcın hediye etmiş olduğu peçeyi takarlar.[67][10] Bundan sonra gelin merasimle kiliseye gelir ve nikâhlanırlar. Merasim esnasında papaz damadın sırtına pelerin, başına da kendi başlığını takar, eline de İncil tutuşturur. Misafirler sırayla İncil'i öperler. Merasim bittikten sonra yola buğday serperek eve dönerler.

Damadın anası bir eline içinde hamursuz ve pokhint,[68] et ve şarap bulunan yayvan bir kap, yanına da büyükçe tabak tutan başka bir yaşlı kadını alarak öne çıkıp[69][11] dans eder. Evin eşiğinde gelinle damat için iki koyun kurban edilir. Yaşlı kadın ise biraz ötede tabağı şıraaaak diye hızla yere vurur[70][12]. Son gün papaz gelip damadın ağzından elmayı alır. Buna karşılık pelerinini ve başlığını geçirir, İncil'i de kucağına verir. Doğuya dönerek, "Güneşe selam verelim. Meryem Ana'ya selam verelim, kraliçeye bol güneş versin. Aziz Lusavoriç'e selam verelim, krala bol güneş versin" derler. Güneşin bu şekilde selamlanması çok sık olur. Bu gelenek Ermenilerin güneşe tapma dönemini hatırlatıyor. Bunun haricinde kiliseyle ilgili pek çok anane var, ama git gide yok olmak üzereler.

Baylar bayanlar, biraz da manastırlardan bahsedelim. Manastırlar memleketimize sonsuz hizmetlerde bulunmuşlardır. Hem okulumuz hem kitaplığımız hem misafirhanemiz hem de hastanemiz olmuşlardır. Kendine has nitelikleri ve renkleriyle milli özelliğimiz oralarda parlar. Manastırlardaki bayram merasimleri (panayırlar) şehirli ile köylüyü, uzak ile yakındakini birbirine bağlar. O gün aşıklarımız ve yarışmacılar becerilerini ve kuvvetlerini özgürce sergilerler. Ermenistanlılar o günleri mutluluklarına hüzün karıştırmadan

---

66 [9] Zenginlere daha fazlası gönderilir. İnsanın değerini hayvanla karşılayan bu tiksindirici başlık tarzı köylerde gelenektir.

67 [10] Köylerde çeyiz bedeli başlıktır. Damat gelin için verir. Oysa şehirlerde tersidir. Gelin damat için verir.

68 Kete.

69 [11] İran Ermenileri arasında ve Sünik Bölgesi'nde, yaşlı kadın bir tabak balla öne çıkarak gelinle damadın ağzına birer parmak bal çalar. Sağdıç ise kapıyı açarak dikilir, damat tarafı kolunun altından geçer.

70 [12] Sünik'te evin eşiğine iki tabak konur. Gelinle damat bu tabaklara basarak içeri girer.

şen ve mesut yaşarlar. O gün herkese saygılıdır. Kürtlerle Türkler de bu mutluluğa ortak olurlar. Pentekoste'nin[71] ertesi Cumartesi günü Ermenilerle beraber Kürtler ve Zazalar da bölük bölük, Erzincan ile Tercan arasındaki bir dağın tepesine inşa edilmiş olan Sırıklı Surp Toros Manastırı'nı[72] ziyarete giderler. Orada Lusavoriç'in haç şeklindeki sırığı dikilir ve antasdan[73] ayini ile Ermenistan kutsanır. Adak yerine getirildiğinde,[74] ziyaretçiler haçı öpüp muradlarını almak için birbirlerini iterek sırığa yaklaşmaya çalışırlar. Binlercesinden sadece biri bu şansa nail olur. Zira sırık yüksek olduğundan tırmandıkları esnada aşağı kayarlar. Burnu kanayanlar, kafasını yaralayanlar çok olur. O günün akşamı oradaydım. Papazlarla beraber antasdan ayinini yaptıktan sonra gözyaşları içinde Ermenistan'ı kutsadım.

Manastırların kutlama günleri içinde en gösterişlisi Vartavar'dır. O gün eğlence düzenlemeyen köy veya şehir yoktur. Türk ve Kürt köylüleri o gün Ermenilerden daha büyük kutlamalar yapıyorlar. Birbirlerine su serpip, güvercinler uçuran Ermeniler bize Nuh'un günlerini hatırlatıyorlar. O güne has vartavar öküzü merasime dâhil edilir. Kurbanlık öküz çiçeklerle süslenir, rengârenk kınalanır, boynuzlarına mumlar takılır, önünden ve ardından şarkılar okunarak kesileceği yere götürülür.[75][13] Beni şaşırtan, bu bayramın eskiliği veya Ermenilerle diğer halklar üzerinde bıraktığı derin etki değil. Asıl şaşırtan Lusavoriç'in sahip olduğu büyük etki. Zira Lusavoriç'in anılmadığı ya da onun hatırasının bulunmadığı bir yer yok gibi. Ararat Dünyası Lusavoriç'in kandilinin hâlâ yerle gök arasında, Arakadz Dağı'nda asılı durduğuna ve Lusavoriç'in inancı yaşadığı müddetçe de sönmeyeceğine inanıyor.[76][14] Ey avamın kutsal imanı!

---

71 Paskalya İsa Mesih'in Diriliş Yortusu'dur. Pentekoste ise, Paskalyanın 50. günü, Kutsal Ruh'un İniş Yortusu'dur.

72 Sırıklı Manastırı: Surp Theodoros Manastırı, Sırıklı Manastırı ya da Sırıklı Surp Toros Manastırı olarak bilinir. Günümüzde Sırıklı Manastır olarak adlandırılır. Surp Krikor tarafından kurulduğuna inanılır. Surp Theodor Salahuni'nin oğlu olup babası tarafından 11 Mayıs 296'da, Hıristiyanlığı seçtiği için öldürülür. Ermeni kilisesinin ilk Hıristiyan şehitleri arasındadır. Bu mezar manastırın yanındaydı. Erzincan'ın güneydoğusunda 1800 m. yükseklikteki Bulanıktepe'dedir (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Éditions, 2005).

73 Doğu-Batı-Kuzey-Güney yönlerine dönülerek dünyanın takdis edilme duası.

74 Sevgi Sofrası için kesilen koyunun haşlanması ve ekmekle beraber dağıtılması

75 [13] Bazı yerlerde öküzün üzerine pelerin konur. Papazlar ve diratsular ayin kıyafetlerini giyerler ve "vor orhnis" ilahisini okuyarak öküzün önünden yürürler. Kurbanlık öküzün derisi her zaman manastıra kalır.

76 [14] Ermeniler milli kiliselerine Lusavoriç'in imanıyla bağlanmışlardır. Tarikatçılar onun Ermeniler

Saygıdeğer baylar ve bayanlar şimdi bana, "Bunca bakımlı-bakımsız manastır ve kiliseden bahsettin, hiç okul yok mu?" diye soracaksınız. Hayır diye cevaplayacağım, hayır yok! Bu sözüme iyi dikkat edin! Pek çok köyde ahıra benzer okul denen binalar var ama, kışın çok az çocuk okula gidebiliyor. Yazın ise hiç gitmiyorlar. Gerçi bizimkilerin durumu diğer milletlere bakarak çok iyi. Zira papazın haricinde okuyup yazma bilen bir iki tane tıbir[77] var. Diğer milletlere ait köylerde ise molla ya da muhtar dışında okuma yazma bilen yok. Kiliselerde badarak ayinlerinin veya diğer ayinlerin sadece papaz tarafından yerine getirilmesinin millete böyle bir faydası olmuş. Şehirlerde ise, yoksulluktan değil de başka anlamsız sebeplerden dolayı parlak bir eğitim sağlanamamıştır.[78][15] Allaha şükür şu sıralar, Ermenistan'da okullar açmak konusunda büyük bir gayret var, birkaç cemiyet teşkil edildi. Bu yolda hizmet veren milletsever ve gayretli kişilere sonsuz teşekkürler.

Şimdi bana, "Bari siz rahipler okul açın" diyeceksiniz. Evet, okul açmak ve bir isim vermek kolay. Nitekim raporlarda zikredilen okullar bu tarzdadır, açılıyor ve kısa bir süre sonra da kapanıyorlar. Sebep?

I. Halkın, okuma yazmanın kilise adamlarına has bir gereksinim olduğu, kendileri için ise gereksiz ve faydasız olduğu yolundaki inancı.

II. Fakirlik. Aileler için çocukları yazın okula göndermek imkânsız.

III. Kitap, kâğıt, özellikle okul araç gereçlerinin olmayışı.

IV. Okul araç gereçlerinin nakliyesindeki güçlükler.[79][16]

V. Diratsu[80] veya öğretmen azlığı. Eğitimin zorunlu olmadığı ve maddi zorluklar bulunan bir ülkede sadece maneviyatla eğitimi yaymak nasıl mümkün olabilir ki!

üstündeki gücünü yok etmek için, Ermenilerin putperestlik dönemine ait kitapları yaktığını söylemişlerdir. Oysa çağdaşı tarihçiler böyle bir şeye şahadet etmemişlerdir.

77 Tıbir: 1) Yazıcı, 2) Kilisede ilahi okuyan görevli.

78 [15] Mesela; Erzurum'da asilzade takımının kendine özel okulu var. Okul fakirlerin çocuklarına düşkünler evi haline gelmiş. Erzincan'da ise dört kilisesi ile dört semte bölünmüş, birbirine muhalif dört okul kaliteden düşmüş. Erzurum ile Erzincan birlik olurlarsa, aynı masrafla gelişim sağlayabilirler.

79 [16] Mesela; Kiğı'da 40.000'den fazla halk olmasına rağmen bir postaneleri bile yok. Kurulması da o kadar güç bir şey değil. Hal böyleyken, masrafı çok olan yol yapımı için Türkiye'den bir şey beklenebilir mi?

80 Diratsu: Din adamı adayı olanlar için kullanılan bir sıfat.

Saygıdeğer baylar ve bayanlar, Lazaref ve Der Ğugasof adlı komutanlar ve diğer Ermeni görevliler Ermenistan'ın bu dahili durumunu çok iyi biliyorlardı. Erzurum, Kars, Ahıska, Bayezid ve Tiflis'te benimle görüştüklerinde, Osmanlı Sultanının Ermenilere bir nizamname bahşetmiş olmasına, bununla dahili işleri bağımsız ve özgür idare etme yetkisi vermesine karşın, nasıl olup da Türkiye Ermenistanı'nın bu derece ihmal edildiğini anlamadıkları konusunda üzüntülerini dile getirdiler. Rus-Ermeni görevlilerin memleketimize karşı besledikleri yüksek duyguları inkâr edemem. Rusya'nın, Ermenileri Ermenistan'da bırakma[81] konusundaki siyasetinde gerçekten de oldukça etkili oldular.

Türkiye Ermenileri bu durumdayken, Rus Ermenileri şimdilerde gelişim konusunda çok büyük çaba içindeler. Her yerde okullar açılıyor, kitaplar basılıp dağıtılıyor. Millet ve memleket aşkı körükleniyor. Oradaki halk bu haldeyken, bu kez de din adamları tam tersine kilise çevresindeki çalışmayı küçümsüyorlar...

Baylar ve bayanlar, yolculuğum tam bittiği sırada Bayezidlilerin ve Alaşkertlilerin sahipsiz kaldıklarından göç etmek üzere oldukları haberi Tiflis'e ulaştı. Orada ruhani önderlik görevi ifa eden rahibin gerektiği gibi hareket ettiğini düşünerek Kars'tan oraya geçme ihtiyacı duymamıştım. Zaten gitmek gibi bir mecburiyetim de yoktu. Çünkü görev genelgem kongreden[82] önce yazılmış olduğu için, o bölgeler dahil edilmemişti. Tiflis'teki gazete başyazarları önce Eçmiyadzin'e uğrayıp Katolikos'tan tavsiye mektubu aldıktan sonra gitmem için yalvardılar. Ancak mektubu almayı başaramadan Bayezid'e vardım. Hemen atlı bir adamı Alaşkert Ruhani Önderi Rahip Hovhannes'e göndererek, muhtarları manastırda toplamasını istedim. Halk muhtarlarını beklesin ve göç etmesin, Osmanlılar da iki günden yetişsinler de korku dalgası geçsin diye ben de Bayezid tarafındakileri toplayarak oraya gidecektim. Olay bu aşamadayken, birkaç köyün göç etmek üzere olduğu haberi geldi. Arkalarından yetiştim. Göç etmelerinin faydasız olduğunu, bu kere Rus Çarı'nın ne toprak ne de para vereceğini tam tersi geri göndereceğini söyleyerek, Patriğin güven genelgesini, göçe engel olunması ile ilgili Lazaref ve Çar'dan gelen emirnameyi gösterdim. Ağlayıp sızladılar, Rusya'nın

81 Anadolu'dan bahsedilmektedir.

82 Birinci ciltte ayrıntılı olarak bahsettiğimiz Berlin Kongresi'ne atıfta bulunuyor.

kendilerine yardım edeceğine safça inanarak evlerini, buğdaylarını ve tarlalarını yakmışlardı. Geri dönseler bile ne yapacaklardı? Nihayet göç eden halkı Iğdır'da sakinleştirebildim, cemaatin yardım edeceği güvencesini de vererek Eçmiyadzin'e döndüm.

İşte, sadece Eçmiyadzin'in duyarsızlığından meydana gelmiş bulunan ikinci göç dalgası da bu şekilde son buldu. Göçün sebebi Kürtlerin Ermenileri keseceği yolundaki deli saçması bir korku ile Rusya'nın göç edenlere toprak ve para vereceği yolundaki yalan söylenti idi. İlk göçün sebebi ise şuydu: Osmanlı Rus harbinin başlangıcında Rahip Hovhannes Üç Kilise Manastırı'nın korunmasını Kürtlere teslim etmiş. Karşılıklı söz vermişler, Ruslar geldiğinde Ermeniler Kürtleri koruyacak, Türkler geldiğinde de Kürtler manastırın talan edilmesine engel olacaklarmış. Bu esnada Der Ğugasof'un akıncı bölüğü manastıra vardığında burasını Türk karargâhı zannederek saldırmış. Manastırı bombalayarak kilise hariç her şeyi yakıp yıkmış, Kürtler de koyun misali tek tek kurban olmuşlar. Rahip ise, Türk taraftarı ve Rus karşıtı olduğu, haç ve künlükle karşılama yapmadığı için Der Ğugasof tarafından azarlanmış. Kürtlerin Ermeni manastırında öldürülmesi de doğal olarak civar Kürtlere Ermenilerin sadakati ve samimiyeti konusunda kötü etki yapmış. Kısa süre sonra Rus ordusu Osmanlı ordusu önünden geri çekilmek zorunda kalınca Ermeniler, Kürtlerin Van taraflarından gelip intikam için Ermenileri keseceğinden korkarak öküz arabalarına doluşup göç etmeye kalkmışlar. Bu kalabalık göçmen grup, geri çekilmekte olan Rus ordusuna engel olduğundan Der Ğugasof top atışlarıyla yol açılmasını emretmiş... Göç yazın en sıcak günlerinde gerçekleştiğinden, halk Yerevan Ovası[83] ve Eçmiyadzin yakınlarında korkunç bir kırım yaşadı. Acaba Kürtlerin Ermenileri kıracağı doğru muydu? Hayır. Zira, göç etmemekte direnen bazı Ermeniler özellikle Katolikler, böyle bir kırıma uğramadılar. Sadece bazı köylerde Kürt ve Türk kaçaklar tarafından birkaç Ermeni öldürülmüştü. Aynı şekilde İsmail Hakkı Paşa[84] kuvvetleri Bayezid'i kuşattığında Ruslar içeriden, Osmanlılar ise dışarıdan 22 gün boyunca karşılıklı top atışında bulundukları esnada, Der Ğugasof gelene kadar, 90'dan fazla Ermeni ölmüştür. Türkler tarafından soyulan Bayezidli Ermeniler korku içinde İran Ermenilerine,

83 O tarihlerde Rusya'nın sınırları dahilinde olan ova bugün Ermenistan sınırları dahilinde yer almaktadır.

84 Bahsettiğimiz Kurt (Kürt) İsmail Hakkı Paşa olmalı.

Muş Ovası'nda Muş merkezine yakın bir Ermeni köyü

Muş Ovası, eski çağlardan kalma taşların bulunduğu bir köy

Maku[85] şehrine sığınmışlar, Patrikhaneden buraya ulaştırılan yardıma da çok sevinmişlerdi.

Baylar bayanlar, biraz da Khigar'dan bahsedelim. Ezop ve Nasreddin Hoca misali onun da her yerde ismi ve hatırası var.[86][17] Yaşlı dedeler ve ninelerin dilinde dolaşan çoğu da yavaş yavaş Türkçeleşerek ve Kürtçeleşerek milli özelliklerini kaybeden her türlü atasözü ve masal bu ünlü adama mal edilmektedir. Ermenistan ozanlarını hatırlarsanız bu söylediklerimin gerçekliğine ikna olabilirsiniz. Ermeni ozanlar her yerde, hatta manastır panayırlarında bile şarkılarını Ermenice değil daha ziyade Türkçe ve Kürtçe söylüyorlar. Dolayısıyla bugün doğru dürüst Ermenice şarkı çok az. Tam tersi Kürtçe ve Türkçe şarkı-türkü oldukça fazla. Oysa bunları yaratanlar her zaman ve her yerde Ermeniler.

İşte örnek bir hikâye: Bir gün yılan tilkiye, "Sen dört ayaklılar içinde en akıllısı ve kurnazısın, ben de sürüngenler içinde. Gel beraber yaşayalım ve onlara hükmedelim demiş. Ve ortaklık kurmuşlar. Ancak kötülerin birlikteliği sürekli olamaz. Günün birinde bir su yakınında yılan durmuş. Tilki 'neden suyu geçmiyorsun' diye sorunca, 'nasıl geçeyim, yüzme bilmiyorum ki' diye cevaplamış. 'O da bir şey mi, boynuma dolan ben seni geçiririm demiş' tilki. Doğuştan kötü olan yılan, 'sudan çıktığımızda tilkinin boynunu sıkayım gebersin, sonra başımın çaresine bakarım' diye düşünmüş. Tilki, ancak yılan planını uygulamaya başladığında uyanmış. Ama ne yapsın ki düşmanı boynuna dolanmış duruyor. Dil dökmeye başlamış. 'Ah! ölümümün yaklaştığını biliyorum. Küçüklükten beri sinirsel bir ağrım var, beni sarsarak boğulacak hale getiriyor. Seninle çoğu zaman sevgiyle yaşadık. Ne olur başını uzat da bir öpücük alıp öyle öleyim' demiş yılana. Yılan inanmış ve başını uzatmış. Tilki birden silkinerek yılanın başını ağzına alıp dişleriyle öldürmüş. Sudan çıkan tilki yılanı üstünden atmış. Yılanlar öldüklerinde uzun ince uzanırlar. Tilki yılana dönerek kulağına, 'Yılancık kardeş, dünyada dostlukla yaşamak için işte şimdi böyle ince uzandığın gibi, kalbin de dümdüz olmalıydı, eğri büğrü değil' diye fısıldamış."

---

85 Halen Kuzey İran'da mevcuttur.

86 [17] Khigar adına aktarılan binbir hikaye Başepiskopos Kapriel Ayvazyan tarafından İstanbul'da basıldı. Hikayelerden ellisi henüz basılı değil ve tamamen Ermeni kökenli. Fırsat bulduğumda bunları yayınlayacağım. Bu kitapçığın geliri, Ermenistan'ın tüm köy ve şehirlerinin listesi ve daha pek çok şeylerle ilgili bilgilerin basımı için harcanacak. Ey zavallı bir milletin edebiyatına bir taraftan basım yapıp diğer taraftan yayınlanacak konu bulmak için çalışanlar, bu da sizin şahadetinizin payı olsun!

Baylar bayanlar yeterince konuştum sanırım. Bırakalım Van'ı ve Muş'u. Ben her yerde Ermeniyi inceledim ve özetle size takdim ettim. İşte önünüzde yaralı ve can çekişen Ermenistan. Ermeni aydınlanmaya başladığında, kurtuluşunun mümkün olduğuna dair inancım sonsuz. Zira zikrettiğimiz diğer milletler zaten Ermenilerle beraber yaşıyorlar ve menfaatleri dolayısıyla birbirlerine bağlılar, birbirlerine karışmışlar. Ne yazıları var ne de okumaları.[87][18] Hem sayıca, hem manen hem de madden Ermenilerden aşağı durumdalar. Onlar boyun eğecekler, zira bundan sonra ışığın karanlığa yenilmesi imkânsız. Zafer çalışkan ve ahlaklı adamın ya da halkın yanında olacaktır, tersi mümkün değil.

O zaman saygıdeğer baylar ve bayanlar, yürek telleriniz memleketimiz için titrediğinde umutsuzluğa kapılmayın. İnanın! Eğer parlak ve yalan sözlere, vaatlere kanmaz, çekici ama çapraşık yollardan uzak durup, sessizce çalışırsak Ermenistan'ın doğal yapısı bile Ermeniyi kurtarabilecek durumda. Tarihi yaşamıyla eski, değerleriyle asil, ticarette becerikli, ruhen ve bedenen en sağlam ve güzel, saygın bir milletin nesli olduğunuzu hatırlayın! Vicdansızlığı Hayg ile cezalandıran, 34 yıl boyunca bazen İranlılara ve bazen Rumlara karşı savaşarak milli bağımsızlığını Arşak sayesinde, putperestliğe karşı savaşarak haçını Vartan sayesinde koruyan ve Muş Ovası'nda ilk Acemlere karşı savaşarak haçını Diran'la ve kutsal ordusuyla kucaklayan bir milletten olduğunuz hatırlayın! Siz yaşadığınız müddetçe, Ermeni ruhuyla yaşadığınız müddetçe, Aşot'un yüreğiyle, Rupen'in gayretiyle yaşadığınız sürece Ermenistan'ın yaşadığına, özgür, bağımsız ve şan içinde yaşayacağına inanın.

87 [18] Her zaman, Türkler şehirlerde, Ermeniler ovalarda, Kürtler ise dağlarda sayıca fazladırlar. Ama toplu bulunulan yerlerde Ermeniler sayıca hep fazladırlar.

Yüksek Ermenistan'ın Demografik Yapısı

Rus Ermenileri	1.000.000
Erzurum, Hınıs, Pasin Bayezid, Bayburt, Sıber, Gisgim, Tortum ve Kiğı	120.000 Ermeni 90.000 Türk 35.000 Kürt 40.000 Zaza 10.000 Türkmen 5.000 Yezidi 2.500 Çerkes 5.000 Rum
Erzincan, Kemah, Kuruçay, Gercanis, Khozat ve Ovacık	50.000 Ermeni 40.000 Zaza 35.000 Türk 5.000 Kürt
Muş	127.000 Ermeni 20.000 Türk 20.000 Kürt 15.000 Zaza 6.000 Çerkes
Van	184.000 Ermeni 90.000 Kürt 20.000 Türk 80.000 Süryani
Sığert	40.000 Ermeni 30.000 Kürt 5.000 Arap 7.500 Zaza 18.000 Yezidi
Şehir hariç Diyarbakır	40.000 Ermeni 7.000 Türk 35.000 Kürt 25.000 Zaza 16.000 Süryani

Van, Kalealtı Ermeni Mahallesi

Kıdemli Rahip Boğos NATANYAN

Ermenistan'ın Gözyaşı

veya

Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor

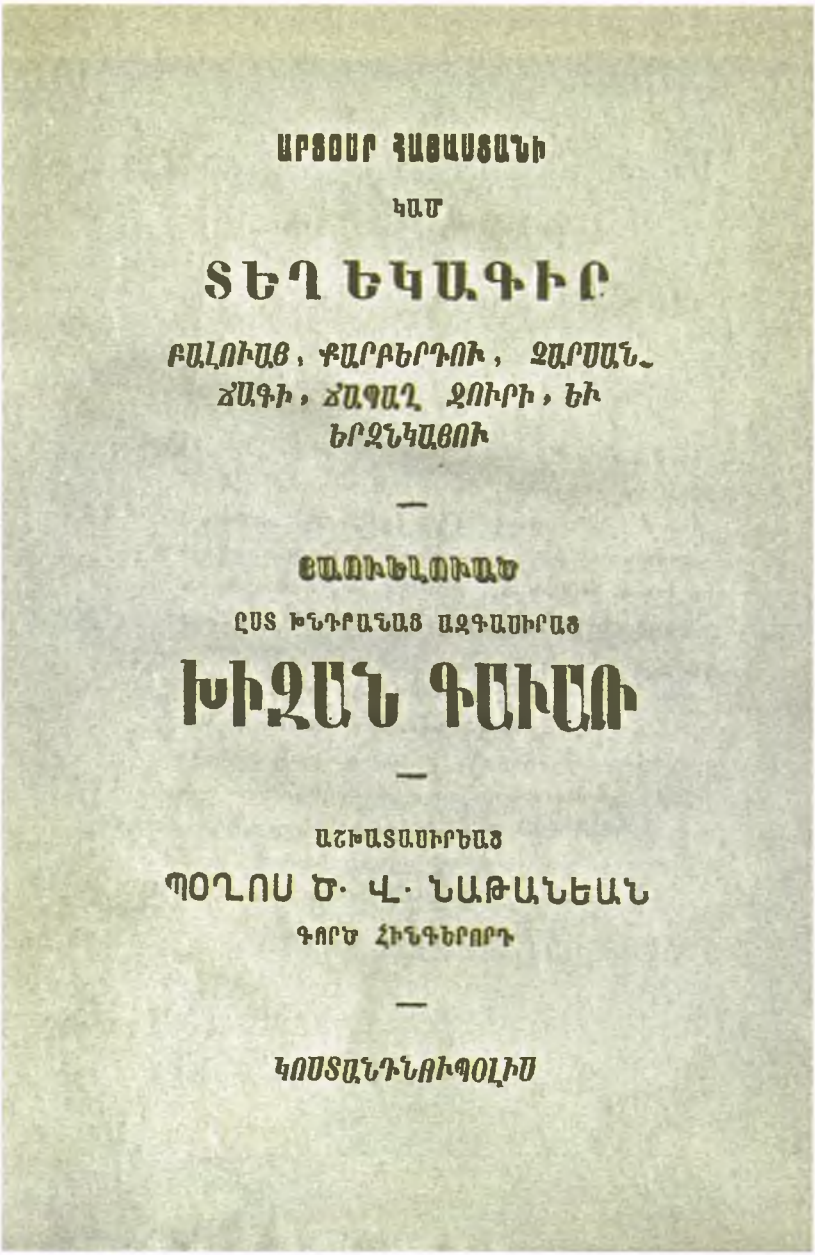
Milletperverlerin Arzına Binaen

Khizan*

Bölgesi İlavesiyle

---

* Khizan = Hizan.

ԱՐՑՈՒՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԿԱՄ

ՏԵՂ ԵԿԱՓԻՐ

ԲԱԼՈՒԱՑ, ՓՈՐԲԵՐԴՈՒ, ՉԱՐՍԱՆՃԱԿԻ, ՉԱՓԱՂՃՈՒՐԻ, ԵՒ ԵՐԶՆԿԱՑՈՒ

—

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ԸՍՏ ԽՆԴՐԱՆԱՑ ԱԶԳԱՍԻՐԱՑ

ԽԻԶԱՆ ԳԱԻԱՌ

—

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԱՑ

ՊՕՂՈՍ Ծ. Վ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ

ԳՒՐԻ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

—

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

Ermenistan'ın Gözyaşı veya Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor, Milletperverlerin Arzına Binaen Khizan Bölgesi İlavesiyle, Boğos Natanyan'ın Beşinci Çalışması, İstanbul.

Ermenistan'ın Gözyaşı

veya

Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor*

—

Milletperverlerin Arzına Binaen

Khizan

Bölgesi İlavesiyle

—

Yazan
Kıdemli Rahip Boğos NATANYAN

Beşinci Kitap

—

İstanbul

* Harput (Elazığ), Çarsancak (Peri-Akpazar), Çapakçur (Bingöl).

İki Çift Söz

1878 yılının Mayıs ayında, Başepiskopos-Patrik Nerses'in genelgesi ve Patrikhane Karma Meclisi'nin kararıyla, Palu bölgesi ruhani önderliği kaymakamlığı göreviyle Palu'ya doğru yola çıktık. Birtakım hazırlıkları yerine getirdikten sonra, daha önce yaptığım gibi bu kez de fırsatı kaçırmayarak, Palu ve civarındaki şehir ve köylerin raporunu günlük Ermeniceyle hazırlamayı arzu ediyorum. Aziz milletime bir küçük hizmette bulunurken de peşinen hoşgörülerine sığınıyorum.

Önsöz

Şu andaki çalışmamın çıkış noktası, ne yazık ki, iki acı kelime olan gözyaşı ve sefalettir. Daha acı olan ise, okuyucuların öğrenecekleri her şeyin inkâr edilemez gerçekler oluşudur. Okuyucular Rapor'umdaki bazı sayfaları gözyaşlarını güçlükle tutarak okuyacaklardır. Soydaşlarının ve çocuklarının katlanılmaz ve çekilmez sefaletini göreceklerdir. Onlar sanki bu eziyetlere sessiz sedasız katlanmaya mahkûm edilmişlerdir. Sürekli tekrarlanıp duran bu sefaletleri insan kendi gözleriyle yakında gördüğünde, kulaklarıyla duyup elleriyle hissettiğinde gerçekten şaşıp kalıyor. Beyler ve kardeşlerim, bu acı dayanılmaz. Pek çok şekilde gerçekleştirilen sömürülere herhangi bir insanın dayanması mümkün değil. 700 yıldır süren sömürülere ve sefalete rağmen Ermenistan'da hâlâ birkaç milyonun ayakta kaldığını düşünen insan hayretten şaşkınlığa düşer. Bu sır anlaşılmaz ve inanılmaz, ancak aynı zamanda da inkâr edilemez bir gerçek. Okuyacağınız bu durum bozuk bir zihnin ürünü veya hayal değil. Bir kez Ermenistan'a seyahat etmeniz yeterli olacaktır, orada göreceksiniz. Bir tarafta ezilen vatan, millet, din ve kilise. Mal ve canın güvende olmayışı. Namusun tecavüze uğraması, hapis, eziyet, ölüm. Bunlar kime? Hepsi de zavallı Ermenilere. Diğer taraftan cehalet, bölünmüşlük, ispiyonculuk, hepsi el ele vermiş Ermeni adını dünya üzerinden silmek için Ermeni kanını emiyorlar. Yani beyler ve kardeşler, tek kelimeyle, Ermeni'ye diğer milletler darbe vuruyor, Ermeni'ye Ermeni darbe vuruyor.

Bunlara bir de harabelerin parçalarını, yani kiliselerin, sarayların, manastırların ve çeşitli muhteşem eski eserin harabelerini ekle, ki ne tarafa başını çevirsen mutlaka birkaçına rastlarsın, mevcut durumu düşünerek geçmişe hüzünlü bir bakış atarsın. O zaman yüreğinden kendiliğinden bir ah yükselir, sonra da yaşlı gözlerle geçmişi düşünmeye başlar, atalarım buralarda gezdiler ve şimdi de istirahat ediyorlar dersin. Dirayetli krallarım; işte bu yarı yıkık binalar onların hatıralarının kalıntıları. Ancak bu düşünce hemen kaybolur, zira günümüzde bu bir hayal sayılmaktadır. Ve bir zamanlar bilgisi ve yüksek zekâsı ile tüm dünyayı şaşırtmış olan ünlü Ermenileri şimdi soğuk mezarlar içinde görüyorsun. Neden? Çünkü onlar sevmek istemedi, birleşmek istemedi, milli bağları sağlam tutmak istemedi. Buna karşın milletini temelden yıkan nefret, kıskançlık ve bölünmüşlük ona daha cazip geldi. Ayrıca ruhaniler hakkında da birkaç kelime etmeden geçemeyeceğim. Yüzyıllardan beri iç bölünmeler, dış sömürüler, cehalet ve aşırı fakirlik sebebiyle karanlıklarda bulunan Ermeniler, eğer zamanında fedakâr, cesur ve milletsever ruhanilere sahip olsaydı, hiç olmazsa her sahadaki iç bölünme bu kadar ileri safhalara ulaşmazdı. Bir sahadaki yükseliş diğerlerinin yok olmasına sebep olurdu. Yüreğim acıyarak yazdığım bu şeyleri kendi tecrübelerimden biliyorum. Ancak bunun yanı sıra istisnaların da eksik olmadığını, kilise ve cemaati için çalışan ruhanilerin de bulunduğunu ama ne yazık ki sayılarının az olduğunu biliyorum.

Beyler ve kardeşler, günlük Ermeniceyle kaleme aldığım beşinci çalışmam, Palu ve civarındaki şehir ve köylerin günümüzdeki tablosunu oldukça özenli bir şekilde sergilemektedir. Bunları okuyarak, çok sevgili ve eşsiz Patriğimiz Başepiskopos Nerses'in çalışmalarına destek vermeye çalışalım. Eğitim ve öğretimle Ermenistan'ın gözyaşlarını silelim. Okulları yaygınlaştırarak Ermenistan çocuklarının, büyük milletimin gelişmesini sağlayalım.

Milletimin özgürlüğü ve
Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin fedakâr hizmetlisi
Kıdemli Rahip Boğos Natanyan

Palu ve Çevresindeki Şehir ve Köyler Hakkında Rapor

Palu'ya gitmek için güney-doğu tarafında başlıca üç yol vardır. Bunlardan biri Akdeniz yoluyla Mersin'e götürür. Oradan da kervanla Adana ve Maraş'a uğranarak, on beş günde Palu'ya varılabilir; buna kışlık yol denir. İkincisi Karadeniz yoluyla Samsun'a, oradan da kervanla Amasya, Tokat, Sivas, Harput'a uğrayarak, on altı günde doğruca Palu'ya varır. Bu yol da kuzey tarafından güney-doğuya doğru uzanır ve yazlık yol diye adlandırılır. Üçüncü yol ile yine Karadeniz yoluyla Trabzon, oradan da tekrar kervanla Gümüşhane, Erzincan, Kuzucan'ın ulu dağlarından geçip, Kiğı'ya bitişik Surp Luys[88] adlı dağın eteğinden doğruca Palu'ya varılır ki güney-doğu tarafına düşer. Bu yol Palu'ya kadar yaklaşık on gün sürer. Ancak diğer yolların sağladığı kolaylıklar burada yoktur. Yolculuk edenler sürekli ulu dağları aşmak zorundadırlar. Bu da yazlık yoldur. Surp Luys adlı dağın okuyucuya ilginç geleceğini düşünerek biraz değinmek istiyorum. Dağ, bulunduğu yüksek mevki sebebiyle yakınındaki dağlardan ayrılmaktadır. Söylenceye göre, tepesinde sık ağaçların ve haç şeklinde büyük kayaların bulunduğu bu dağ, bir zamanlar ziyaretgâhmış. Kiğı ile Palu arasındaki yolun dışında, güneye doğru bir yerde kurulmuş olan bu ziyaretgâhı hem Türkler hem Ermeniler sürekli ziyaret ediyor, çoğu da şifa buluyor. Havası sağlıklı, suyu da soğuk ve tatlı. Bu dağdan güney-doğuya doğru, on altı saatten fazla uzaklıkta, Tepe

88 Surp Luys=Kutsal Işık.

Kiğı-Palu civarı halkının yazlık dini kursları için Kağtsrahayyats Manastırı'nda toplanan bir grup (1912)

Havav Köyü, Kağtsrahayyats Manastırı ve Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi'nin harabeleri arasında (1990'lar)

diye anılan, yolcuların konakladığı bir Ermeni köyü var. Havav Köyü[89] ise güneye doğru düşmektedir. Havav'ın güney kısmında çeyrek saatlik mesafede Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin[90] Manastırı bulunmaktadır.

İlgili okuyuculara ve vatansever kalplere manastırla ilgili ışık tutmak, daha doğrusu hakkında geniş bilgi vermek istiyorum.

Palu'daki Kağtsrahayyats[91][1] Surp Asdvadzadzin Manastırı

Surp Asdvadzadzin Manastırı, Palu şehrinden iki buçuk saat uzaklıkta, kuzey-batı tarafındaki bir dağın eteğinde, oldukça geniş ve yüksekçe bir mevkiye inşa edilmiştir. Çevresinde taştan surlar, batı tarafındaki surların üstünde bekçiler için yapılmış iki kule, güney tarafında ise kanatları abanoz ağacından yapılma ve demirle kaplı oldukça büyük bir kapı bulunmaktadır. Bu kapıdan, manastırın bodrum katma girilmektedir. Bodruma girince tam karşınıza tatlı suyu olan bir memba çıkar. Membadan biraz ötede sol tarafta bulunan eski tahta bir kapıdan girdiğinizde karşınıza ufak bir avlu çıkar. Avlunun sol tarafında, üç dört basamaklı taştan bir merdiven ve yaz-kış suyu sürekli akan başka bir tatlı memba bulunmaktadır.

Manastırda, üçü tamamen yıkık olanların haricinde yirmi üç kadar oda bulunmaktadır. Yıkık vaziyettekilerin ilki önderlik binasından oldukça büyük ebattadır. İkincisi küçük kışlık, üçüncüsü ise yazlık odalardır. Manastırın şekli öylesine çirkin ki; eğer kilisenin kubbesi olmasa gören çiftlik sanabilir. Manastırın içinde kâgir, dikdörtgen sütunlar üzerinde yükselen, kubbeli, çok eski ve küçük, yaklaşık bin yıllık olduğunu söyleyebileceğim bir kilise bulunuyor. Yaklaşık diyorum, zira tam tarihini bulmak için çok gayret etmeme rağmen başaramadım. Kilisenin biri küçük diğeri büyük olmak üzere, iki tane demir kaplı, tahtadan kapısı var. Kilisenin içinde orta büyüklükte bir ana mihrap, doğu tarafında iki küçük şapel,[92] oldukça değerli kutsal eşyalar ve kıyafetler bulunmaktadır. Manastırda isimlerini daha sonra sayacağım üç

89 Ekinözü.

90 Asdvadzadzin "Meryem Ana" demektir. Surp ise "Aziz" anlamına gelmektedir. Bu manastırdaki kilise Meryem Ana'ya ithaf edilmiştir.

91 [1] Manastırın "Kağtsrahayyats" ismi manzarasının güzelliğinden gelmektedir.

92 Şapel, halkın günlük dua ihtiyacını karşılamak için inşa edilmiş küçük ibadethanedir.

Kiğı, Kasaba Mahallesi. Fotoğrafın merkezinde kilise görünmektedir.

Kiğı, Ermeni Mahallesi

yüz otuz parçadan fazla irili ufaklı bakır eşya, mobilya, yatak vs mevcut. Şimdi okuyucular kilisenin ne kadar geliri olduğuna dikkat etsinler! Manastır çok geniş topraklara sahip. Ektiğiniz her şeyi yetiştirebileceğiniz bahçeleri var. Bahçelerde çeşit çeşit meyve ağaçları ve oldukça çok sayıda da dut ağacı bulunuyor. Bunları iyi değerlendiren biri olsa, her yıl büyük gelir sağlanabilir. Kavak ve fındık ağaçlarından oluşan oldukça büyük orman sayesinde manastır odun açısından asla sıkıntı çekmemektedir. Sahip olduğu verimli çayırlıklara eğer iyi bakılacak olursa, her yıl hayvanlara gerekli olandan daha fazla ot verebilir. Otuz beş kile verecek kadar hem buğday hem arpa ekecek tarlası var. Bunlar yılda elli kile ürün verebilir. Köylü lisanında, Palulların yüz çareki (bir çarek on altı ölçek eder) ve her bir ölçek. Buğdayın kalitesine göre yirmi üç kaş kadar gelmekte-demek ki; üç yüz yirmi kaştan fazla- bu da demektir ki bir kile üç yüz yirmi kaştan fazla etmektedir. Buna karşın diğer köylerden gelen meyveye bir yılda yirmi ya da yirmi beş kileden fazla buğday ve arpa verildiğini söyleyebilirim. Şahit olanların da söyleyebileceği üzere, manastırın bu ufak tefek gelirleri ile kilise gelirlerini hep beraber hesap edecek olursak, yılda ortalama elli ya da altmış bin kuruş kâr etmektedir.

Tecrübe ne kadar gerçekse, bu hesap da o kadar gerçek. Tecrübeyle gördüm, tecrübeyle şahadet edebilirim. Manastırın mülkü olan toprakların çevresini gezmek istersen rahat üç saatten fazla sürer dersem sanırım yanılmam. Halk bir zamanlar bu toprakları süren dört-beş öküz olduğundan bahsediyor. Ancak biz hayvanlardan hiçbirini göremedik. Topraklar sahipsiz, bakımsız kalmış, ürün yerine her tarafı dikenler kaplamış. Bundan birkaç yıl önce manastırın yüzlerce koyunu, ineği varmış. Şimdilerde ise sadece on kadar koyunu ve birkaç süt ineği var. Depolar öylesine buğday dolu olurmuş ki; marhasalık dahilindeki halk sıkıntıya düştüğünde manastır bu konuda onlara yardım edermiş. Eh şimdi okuyucular bunca mala ne olduğunu bana sorsunlar bakalım! Bunca maldan hiçbiri ortada görünmediği gibi, manastır da harabeye dönmüş. Görenlerin gözlerini yaşartacak bir manzara arz ediyor.

Halk manastırın temelini sökenlerden birinin, Kürdistan Genel Müfettişi Diyarbakırlı Episkopos[93] Mıgırdiç olduğuna dair şahadet ediyor. Episkopos

93 Kilisedeki en yüksek ruhani rütbe. Natanyan'ın eleştirdiği ruhani rahip Mıgırdiç Dikranyan'dır. Natanyan'ın eleştirdiği rahipten diğer kaynaklar övgüyle söz etmektedir. "'Mucizeci' lakabıyla tanınan

Mıgırdiç manastırda bir ruhani önder gibi değil de Lenk-Timur gibi çalışmış. Bu sebeple çalışmamda, onun oynadığı role, eskileri yenilemek, yıkılanları onarmak yerine manastırı felaket halde bırakan birkaç Harputlu rahibe hiç değinmek istemiyorum. Halk adı geçen episkopos ve rahipler hakkında korkunç hikâyeler anlatıyor. Mesela müron yağı[94] satmak, gayri resmi evliliklere izin vermek vs gibi. Yapılanlar millete büyük utanç verecekler şeyler. Ancak milletimiz duysun, kendisini batıranların ve Ermeni ruhanilerin adını kirletenlerin böyle kişiler olduğunu bilsin diye bu iki olayı zikretmekle yetindik.

Sevgili okurlar şimdi doğal olarak soracaklardır. Bu manastırı onarmak ve tekrar eski varlıklı durumuna kavuşturup, Kiği, Çarsancak, Dersim, Palu marhasalıklarmda bulunan halkın fikrini ve ruhunu aydınlatacak bir okul haline getirmek mümkün değil mi? İmkânsız diye bir şey yok. Özellikle de kolaylıkları bilen biri olarak, bu manastırın sadece kendi marhasalık bölgesindeki halka değil, başka marhasalıklardaki halka da ışık olabileceğine imzamı basabilirim. Ama maalesef Merkez Kurulumuz nerede ne varlığımız var, terakki ışığı nereden doğabilir, Ruhani önderler neyi yapar neyi bozar, çalışırlar mı boş mu dolaşırlar, onlara emanet edilmiş halkın dertlerine derman olurlar mı, habersiz, soran bile yok! Tabii ki bu şartlarda, ışık saçabilecek böylesi manastırlar harabeye döner. Bizim gibi gerçekleri yazanların sesi bile duyulmaz! Ama benim kutsal görevim yine de yazmak ve haksızlıkları dile getirmek.

Manastır kapısının yakınında, yüksekçe bir mevkide yapay, oldukça büyük bir gölcük bulunuyor. Suyu sık ormanların bulunduğu Anabad denilen bir dağdan gelmektedir. Bu suyla tarlalar ve bahçeler sulanıyor. Yapay gölcüğe bitişik ve şimdilerde harap halde bulunan bir değirmen var. Değirmenden biraz aşağıda kavak ormanının yanma ulaştığımızda küçük bir gölcük daha görüyoruz. Bunun suyu başka bir yerden geliyor ve yerli halk tarafından eskiden beri Surp Dignats Ağpür[95] diye adlandırılıyor. Suyu oldukça tatlı ve

---

rahip, Kürdistan ruhani önderi idi ve 1860 yılında Palu'ya önder tayin edilmişti. Daha sonra Siirt bölgesi de onun idaresine verildi. Dikranyan, Palu'daki Surp Kağtsrahayyats Asdvadzadzin Manastırı'nda, ilkel de olsa, bir matbaa açmayı başarmıştır. Dikranyan 1863 yılında Palu'dan ayrılmıştır" (Mesrop Grayan, *Palu i Gyanken Arnıvadz Badkerner, Huşer, Çapadzo Kertıvadzner yev Artsag Eçer (Palu Yaşamından Resimler, Anılar, Şiirler ve Yazılar)*, Kilikya Ermeni Katolikosluğu Matbaası, Antilyas, Lübnan, 1965, s. 178).

94 Ermeni Kilisesi'nde Kutsal Ruhu simgeleyen Kutsal Yağ'dır. Bu yağ katolikos ve episkoposların katılımıyla gerçekleştirilen bir törende takdis edilir.

95 Surp Dignats Ağpür: Kutsal Kadınlar Pınarı.

sağlıklı. Manastırın mevkii oldukça güzel manzaralı ve havası çok sağlıklı. Aşağıdaki gölcüğün güney tarafına bitişik Anabad denilen tepe üzerinde, -Palu dilinde Bolik denen- büyük bağlar bulunuyor. Bu toprakları sürecek insan olursa, yılda en az on bin kuruş gelir getirebilirler. Kağtsrahayyats Manastırı'nın batı tarafında, bağlar içindeki küçük bir tepede Surp Garabed adına yapılmış bir ziyaretgâh bulunmaktadır. Ziyaretgâh manastırdan yaklaşık on dakika uzaklıktadır. Yaşlılar, onun yerinde bir zamanlar bir manastır bulunduğunu anlatıyorlar, gerçekten de izleri hâlâ fark ediliyor. Her Göğe Yükseliş Yortusu'nda[96] erkekli kadınlı büyük kalabalıklar burayı ziyaret edip, akşama kadar eğlendikten sonra evlerine dönerler. Aynı yerden fışkıran, bazen de kuruyan tatlı suyu da anmadan geçmeyelim. Ziyaretgâha ait bağların içinden geçerek gidilen, beş altı dakika ötede batı tarafına doğru güzel, eğlenceli ve havadar bir yer daha var. Oldukça da güzel suyu var. Urilerin[97][2] bol olması sebebiyle burası Urenyats Ağpür[98] diye adlandırılıyor. Oldukça yüksek bir mevkiye kurulmuş. Oradan Palu şehrinin önünden akan Fırat Irmağı ve bu ırmağın güney kısmında üç saat mesafedeki Aşmışat[99] denilen şehir görülebilmektedir. Aşmışat şehrinden biraz sonra bahsedeceğim.

Manastıra ait tüm toprakları, bağları ziyaret edince, eğer çalışkan ve menfaat gütmeyen bir idareci olursa, manastırın oldukça büyük bir servete sahip olabileceğini hesapladım. Özellikle de gördüğüm o bağlar sayesinde. İçlerinde yer yer büyük üzüm havuzları var. Zamanında bağlardaki üzüm toplanır ve bu havuzlara doldurulurmuş. Oluşan şirenin miktarı çok fazla olduğundan, üzüm ile şireyi manastıra taşımak imkânsız olurmuş. Bu sebeple havuzlardan manastıra kadar yeraltından döşenen borularla taşınıp, şarap yapılmak üzere, fıçılara doldurulurmuş. Bu borular hâlâ duruyor ama harap haldeler.

Biraz önce de bahsettiğimiz üzere, manastırın manzarası öylesine eğlenceli ki; gözünü ne tarafa çevirirsen çevir bahçeler, ormanlar, çeşit çeşit ağaçlar ve kırmızı güller görüyorsun. Berrak sular akıyor, sürekli tatlı meltemler esiyor. Her sabah ve akşam türlü türlü kuşlar ve bülbüller şakıyor. Her manastırda olduğu üzere burada da bir kütüphane var. Kütüphanedeki yüz

96 İsa Mesih'in Göğe Yükselişi.

97 [2] Uri, "söğüt" demektir.

98 Urenyats Ağpür=Söğütler Pınarı.

99 Tarihi Samusa. Samsat, Samosata.

on üç kitaptan ellisi matbu, altmış üç tanesi ise el yazması. Eskiden kalma oldukça nadide magağat[100] üzerine yazılmış kitaplar varmış. Ancak manastır duyarsız halk yüzünden sahipsiz kalınca, gelen çalmış, giden çalmış. Özellikle de daha önce bahsetmiş olduğumuz Episkopos Mıgırdiç. Şimdi elde kalan el yazmalarının bazısı dört yüz, bazısı üç yüz yetmiş, bazısı da iki yüz otuz yıllık tarihler taşıyorlar. Ancak bu kitaplar fazla tarihi değer taşımadığından adlarını zikretmeye gerek duymuyorum. Manastırın kuruluş tarihini bulamadığımdan onarım tarihini ihtiva eden ve iki yüz elli beş yıl önce yazılmış bir Haysmavurk'ta[101] bulduğum kolofonu[102] buraya koymayı uygun gördüm.[103]

Gelelim manastıra ait kutsal eşyalar ve mobilyalara.

Oldukça değerli gümüş ve altın kaplama kutsal eşyalar, komünyon kâseleri, büyüklü küçüklü haçlar, gümüş ve altın kaplama kapaklı İnciller, reliklerin[104] bulunduğu eller, künlükler, ana mihrapta kullanılan gümüş önlükler, irili ufaklı perdeler, Episkopos kıyafetleri, on yedi adet pelerin ve tıbırlerin giydiği ipek gömlekler vs bulunmaktadır. Saydıklarımın hepsini teker teker yazıya dökerek, bir daha kaybolmasın diye ana deftere kaydetmeleri için Manastır(lar) (Merkez) Komisyonu'na teslim ettim. Kederle söylüyorum ki;

---

100 Günümüzdeki kağıda benzeyen papirüs o dönemde hayli yaygın olup, aynı adlı bir su bitkisinden hazırlanıyordu. Geyik ve dana derisinden hazırladıkları "kâğıt"lara da yazıyor, buna Ermenice "magağat", diğer dillerde Küçük Asya'daki Pergamon kentinin adından esinlenerek Pergament (Parşömen) adını veriyorlardı.

101 Kilisede o gün anılacak azizlerin biyografilerini de içeren ayin takvimi niteliğindeki kitaplardır. Kitapların isimleri şu şekildedir:

Haysmavurk Vor Isd Badşaci Avur Ürum Garki Internun Surp Yegeğetsin (Aziz Kilisede Okunan Gününe ve Sırasına Göre Haysmavurk), yayınlayan: Asdvadzadur Tıbir, İstanbul, 1706.

Car Sırpots Vigayitsin Cışmardin Asdudzo (Tanrısal Doğrunun Aziz Tanılarının Vaazları), yayınlayan: Krikor Tıbir, İstanbul, 1706.

Kirk Vor Goçi Haysmavurk (Haysmavurk Kitabı), yayınlayan: Krikor Tıbir Marzıvantsi, İstanbul, 1730.

Haysmavurk Isd Garki Indrelakuyn Orinagi Haysmavurts Der İsrayeli (Der İsrayel'in Haysmavurklarına Göre Hazırlanmış Haysmavurk), yayınlayan: Boğos Arabyan Abuçekhtsi, İstanbul, 1834. (Arman Çuhacıyan, *Uluslararası Üne Sahip Aziz Vlas*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. XV.)

102 Elyazmalarının sonunda yer alan ve elyazmasının hangi tarihte, nerede, kim tarafından ve ne için yazıldığını anlatan metindir. Aradan uzun süreler geçip de elyazması el değiştirdikçe, elyazmasının yeni sahibi, yeni bir kolofon ekleyerek ismini, elyazmasını nereden ve nasıl aldığını, tekrar ele geçirenin kendisine ve ailesine dua etmesini dileyen cümleler eklemişlerdir. Yani elyazmasının tarih içindeki serüvenini anlatan kısımdır.

103 Kolofon konuyla doğrudan bağlantılı olmadığı için tercüme etme ihtiyacı duyulmamıştır.

104 Azizlerin vücut parçaları olduğuna inanılan kutsal kalıntılar.

böylesine bol ürün yetiştirebilen, millete ahlaki hizmet veren bir manastır, nasıl oluyor da bazı rahip ve çorbacıların menfaatlerine alet edilerek bugünkü harabe haline dönmesine izin veriliyor. Manastır on bini aşan borcun altında eziliyor, halk ise cehalet içinde yüzüyor. Tahsilli bir papaza ihtiyaç var. Vaaz edecek nadide bir rahibe ihtiyaç var, rahip yok! Doğru dürüst bir Ermenice hocasına ihtiyaç var, hoca yok!

Kağtsrahayyats Manastırı'ndan şehre giden yol hakkında:

Manastırdan Palu şehrine iki farklı yoldan gidilir. İlki Havav denilen köyden. İkincisi oldukça zorlukları olan bir yoldur. Bu yol, manastırdan biraz ötede yokuş aşağı gider. Yolun sonunda, genişçe bir ovaya yayılmış pek çok köy görülür. Manzara yüreklerde şairane ateşler yakar. Özellikle de manzara vatansa ve Ermenistansa. Belki bin kere bu yokuştan manzarayı seyrettim, ancak şairane bir ateşle yanmadığım gibi tam tersi çoğu kez bir acı sinemden ve kalbimden dışarı aktı. Neden? Çünkü böylesine güzel bir memleket yüz üstü bırakılmış, hâlâ da değer verilmiyor. Hiç olmazsa memleketimizi gelişmiş, terakki etmiş ve aydınlık görmek isteyen Ermeniler tarafından önemsenseydi. Her neyse, hikâyemizi daha fazla uzatmadan şehre geçip onun hakkında konuşalım.

Palu şehrine girmek için iki yol var. Birincisi Zovya, ikincisi ise Kale Altı denilen yoldur ki, Surp Mesrob[105] diye adlandırılan dağın doğu ve batı kısmına düşerler. Bu dağ güney tarafından çıkıldığında o kadar yüksek görünmez. Ancak şehrin içinden yukarı doğru bakınca ne kadar yüksek olduğuna şaşarsın. Doğanın bu muhteşem doğal barajının üstünde ve Palu şehrinin güney tarafında yüksek bir kayanın üzerinde putperestlik döneminden kalma kaleler hâlâ durmaktadır.

Şehrin zamanında şimdilerde yarı yıkık olan bu kalelerde kurulmuş olduğu anlatılıyor. Gerçekten de yerleşim izleri hâlâ görülüyor. Batı tarafında yüksekçe bir kaya üzerinde çivi yazısına benzer birtakım yazılar var. Bunları

105 Ermeni kilise tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Aziz Mesrop (361-441) Ermeni alfabesinin yaratıcısıdır. Aziz Mesrop Maşdots adıyla tanınır. Surp Mesrop Ermeni alfabesini, MS 405 yılında Palu'da, Balahavit'te hazırlamıştır. Ermeni tarihinde Hıristiyanlığın kabulünden sonraki en önemli gelişmelerden biridir bu, zira Ermeni edebiyatının kayda geçirilmesini mümkün kılan bir araç ortaya çıkmıştır. Böylelikle Hıristiyanlığın Ermeni halkı için anlaşılır kılınmasında ve putperestliğin etkisinin tamamen ortadan kalkmasında son derece önemli bir adım atılmıştır.

kopyalamak veya resmini almak için çok gayret ettim, ancak yerin uygunsuz oluşu arzumu gerçekleştirmeme engel oldu. İçeride bulunan kapı gibi bir yer, taştan oyulmuş birkaç odaya açılıyordu. Bunlardan birinde mezara benzer bir taş var. Geleneklere dayanarak eskiden beri Surp Mesrop Mezarı diye anıyorlar. Yerli Ermeni halk zaman zaman burayı ziyaret ediyor ve söylenceden hareketle Ermenice harflerin burada keşfedildiği konusunda ısrar ediyorlar.[106]

Ayrıca zikretmeden geçemeyeceğim başka bir eski eser daha gördüm. Kalenin tepesinden yeraltına inen, Fırat Irmağı kıyısına kadar ulaşan, beş-altı bin arşın uzunluğunda bir yol var. Bu garip yol, zamanında Ermenistan barbarlardan çok çektiği için, düşmandan gizli olarak su ihtiyacını karşılamak üzere yapılmış olmalı. Yol bugüne kadar hâlâ iyi vaziyette duruyor. Barbarlık azalmaya başladığında Palu halkı Surp Mesrop Dağı'ndan inerek vadiye yerleşmiş. Ancak burası şehir yerleşimi için oldukça elverişsiz. Havası, suyu ve iklimi kötü, zira şehir hem güney hem de kuzey tarafından oldukça yüksek

106 *Palu: Gir Sovoruytneri, Girtagan u İmatsagan Vicagı yev Parparı* (Palu: Gelenekler, Eğitim, Kültür ve Lehçe) adlı kitabı 1931 yılında yayımlanan Papaz Harutyun Sarkisyan, şehrin önemli ziyaret yerleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Önemli ziyaretgâhlar; Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin ya da adını yakınında bulunan Havav köyünden alan Havav Manastırı, Surp Haç ya da yakınında bulunan Til ya da Tilk köyünün adıyla anılan Til Manastırı, Tset Köyü'nün batı tarafında yüksekçe bir dağm tepesinde bulunan Haybat (burası Rahip Bağcıyan tarafından Surp Sarkis adıyla kutsanmıştır). Surp Marsub; Aziz Mesrob burada inzivaya çekilmiş ve Ermeni harflerini keşfetmiştir. Bunun özel bir şapeli yok. Yüksekçe tepede yan yana iki üç odanın yarı harap izleri hâlâ var, ayrıca içi içe iki oda bulunuyor.

... Yaz mevsiminde her taraftan büyük kalabalıklar bu manastırları ya da kutsal mekânları ziyarete gelirler. Kilise takvimine göre her birinin ayrı bir kutlama günü vardır. Aralarından sadece Haybat'ın özel kutlama günü yoktur. Zira bilinen aziz isimleri arasında "Haybat" mevcut değildir. Ama her Cumartesi akşamı, güneş battıktan sonra ziyaretçi grupları dağa tırmanır ve orada gecelerler. Tırmanış yarım saatten fazla sürer. Tset Köyü'nde 110 hane Ermeni yaşamaktadır. Kagir ve kubbeli Surp Toros Kilisesi haricinde beş tane kutsal yer ve köyün güney ucunda Surp Haç adlı kilise bulunmaktadır. Buradan 100 metre uzaklıkta Haybıd Gor (Haybat'ın kardeşi) bulunmaktadır. Batı tarafının girişinde Haybat Yolu'nun eşiğinde kilise harabelerinin kalıntıları bulunmaktadır. Nitekim köylülerin yaptığı kazılardan ortaya çıkan temellerden anlaşılmıştır.

Bu kutsal yerlerin her birine başka bir güç atfedilmektedir. Mesela Haybat çocuksuz kadınların ve yaşı geçmiş kızların dileklerini yerine getiren bir aziz olarak tanınmaktadır.

Köylülerin güçlü inancı, Kürtler ile Türkleri de etkilemiş bulunmaktadır. Mesela; Palu'daki Necip Paşa'nın uzun yıllar çocuk doğuramayan karısı Haybat'a bir ziyarette bulunarak dizlerinin üzerinde tepeye kadar tırmanmış, bu ziyaretin ardından, İbrahim ve Reşit adında iki erkek evlat sahibi olmuştur. İbrahim ve Reşit Beyler daha sonraki tarihlerde 1915'e kadar Ermeni, Kürt, Türk ayırımı yapmadan halkın ve devletin menfaatlerinin koruyucusu olmuşlardır" (Aktaran Mesrop Grayan, *Palu i Gyanken Armvadz Badkerner, Huşer, Çapadzo Kertıvadzner yev Artsag Eçer* (Palu Yaşamından Resimler, Anılar, Şiirler ve Yazılar), Kilikya Ermeni Katolikosluğu Matbaası, Antilyas, Lübnan, 1965, s. 136-137).

ve uzun dağ sıralarıyla çevrelenmiş durumda. Bu dağların etekleri verimli bağlar ve bahçelerle süslenmiş. Dağın içinden çağlayarak akan Fırat, bir taraftan şehrin siperlerini diğer taraftan dağların eteklerini dövüyor. Söylencelere dayanarak şehrin güney kısmındaki dağın zirvesini Kohanamk[107] diye adlandırıyor, bazen de ziyarete gidiyorlar. Kuzey tarafındaki dağda zamanında Surp Boğos[108] adına yapılmış bir manastır varmış, ancak şimdilerde harap halde. Halk orayı da ziyaret ediyor. Her iki taraftaki dağlarda oldukça zengin gümüş ve altın madenleri bulunuyor.

Gelelim Palu Şehrinin Kuruluş Mevkiine:

Palu ya da Palahovid Armenia Majör'ün, Dördüncü Ermenistan[109] denilen ve şimdilerde iki değişik vali tarafından idare edilen vilayetin bir kazasıdır. Palu ismi eski bir ad olmalı. Benim görüşüme göre; Ermenilerin putperestlik döneminde sahip oldukları Pahl adlı puttan kalmış olmalı. Bu kelimeyle ilgili pek çok söylence mevcut. Ancak biz bu söylenceleri masal olarak değerlendirdiğimizden anlatma gereği duymuyoruz. Doğru mudur bilemiyorum ama, İstanbul'da yayınlanan Fardu-Vospor[110] adlı Fransızca bir gazetenin yazarı Bay Mordtmann[111] Van Kalesi üzerindeki çiviyazılarım

---

107 Sebuh Dağı veya Keşiş Dağı. Aziz Krikor Lusavoriç'in inzivaya çekildiği yer.

108 Aziz Pavlus (Boğos) Ferisi Yahudilerinden ve Roma vatandaşı idi. O tarihlerde Roma vatandaşı olmak bir ayrıcalıktı. Asıl adı Saul olan Pavlus Tarsus'ta dünyaya gelmiş ve yüksek öğrenim görmüştü. İsa Mesih inancını yaymak için Anadolu'yu karış karış dolaştı. Yeni Ahit'te yer alan mektupları dini açıdan büyük önem taşımaktadır. Mektuplar; Romalılar, 1. ve 2. Korintliler, Galatyalılar, Efesliler, Filipililer, Koleseliler, 1. ve 2. Selanikliler, 1. ve 2. Timoteos, Titus ve Filimon'a mektuplardır. İnancı sebebiyle Kayseri ve Roma'da beş kez hapsedilmiş, beş kez bıçaklanmış ve çeşitli eziyetlere maruz kalmış olan Pavlus'un Hıristiyanlık inancındaki yeri çok büyüktür.

109 Fırat'ın iki sahili bu bölgeyi teşkil etmekte, Küçük Ermenistan, Büyük Ermenistan ve Suriye'den ayrı olarak Mezopotamya'ya kadar uzanmaktaydı. Sınırları, kuzeyde Yüksek Ermenistan, doğuda Duruperan, güney-doğuda Ağtsnik, güneyde Mezopotamya ile çevrilidir. Ünlü şehirleri Hanzit, Harput, Palu, Kiğı, Ergani, Amid, Çemişgezek, Mazgirt, Çapaçur, Hoğn'dır (Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950).

110 Phare du Bosphore: 1869-1890 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan ve Paul Fesch'e göre Rum toplumunun sözcüsü, F. Babinger'e göre ise Alman yanlısı olan Fransızca gazete. Kyriakopulos tarafından yayımlanan gazetenin açıkça Yunan siyasetinin bir aracı olmadığı, ancak kültürel uyanışa ve Rum cemaatinin çıkarlarını kollayarak ulus bilincine katkı sağladığı iddia edilmektedir.

111 Andreas David Mordtmann (1811-1879): Alman şarkiyatçı. 1846 yılında, Kuzey Almanya kentleri birliği olan Hansa'nın İstanbul konsolosluğunda çalışmaya başladı. 1860 yılında, yeni kurulan Ticaret Mahkemesi'nde hâkimlik yapmaya başlayarak Osmanlı devletinin hizmetine girdi. 1872-1873 yıllarında, İstanbul'da yayımlanan ve kimilerine göre Alman kimilerine göre de Rum yanlısı olduğu iddia edilen *Phare du Bosphore* gazetesinin yayın müdürlüğünü ve başyazarlığını yaptı. 1877 yılında Mekteb-i Mülkiyye'nin coğrafya hocalığına tayin edildi. 1879 yılında İstanbul'da ölen Mordtmann Feriköy Protestan Mezarlığı'na gömüldü.

Palu

Palu'dan bir görünüm

incelemiş. Sınırlarını Palu'ya kadar genişletmiş olan bir vadiden söz etmektedir. Gönüllerini memleket hatıralarının korunduğu, yaşayan hazinelere dönüştürmek isteyen, arkeolojiyle ilgilenen, vatansever olan insanlara en azından bir fikir verebilmek isterdik. Sanırım tarih yazıtlarımızda bundan daha önce yazılmış başka bir kayıt yok.

Son sözümüz de Surp Mesrop adlı kale ile ilgili.[112] Öncelikle harika mevkii,

---

Anadolu'da pek çok seyahat yapan ve yerleşim yerlerinin antik dönemle olan bağlantılarını tespit eden Mordtmann nümizmatik konusunda da (özellikle Sâsâni ve erken dönem İslam sikkeleri) makaleler kaleme almıştır. Mordtmann'ın 1850-1859 yılları arasında Osmanlı ülkesinde yaptığı seyahatlarla ilgili yazıları F. Babinger tarafından 1925 yılında, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien* adlı eserde bir araya getirilmiştir.

112 Mesrop Grayan, 1965 yılında yayımlanan Palu hakkındaki kitabında, çocukluğunda öğretmenleri eşliğinde gezdiği Palu Kalesi ve Surp Mesrop'un inzivaya çekildiği mağara (şapel) hakkındaki hatıralarına da yer vermiştir.

"... Meşrutiyetten sonra, 1914'te son sınıfta iken hocalarımızdan Nazaret Kevorkyan, diğerleri ve bazı arkadaşlarla beraber Edi Kalesi taraflarındaki Türk varoşunda bulunan Zovyan'a gittik, harabeye dönmüş kalenin kapısı orada bulunuyordu. Kaleye tırmanmadan önce, eteğinde bulunan bir mağaraya girdik. Mağaranın iki tarafında oyuklar vardı. Oyuklar stratejik amaçlı hazırlanmıştı. Yerdeki kaya aşınmıştı ve üzerinde nal izlerine benzer izler görülüyordu. Halk söylenceye dayanarak Surp Sarkis'in atıyla oradan geçtiğine ve izlerin de onun atının nal izleri olduğuna inanıyordu. Bu mağaranın içinde geniş taş merdivenler daha aşağı, yerin altına iniyordu. Mum ışığında aşağı inmeye gayret ettik. Ancak birkaç basamak aşağısı karanlıktı. Sadece 20 basamak kadar inebildik. Elimizdeki mumlar söndü, havasız kalmaya başladık. Yarasalar mahzen basamaklarında uçuşmaya başladılar. Korku içinde yukarı çıkmak zorunda kaldık. Söylenceye göre, ki basamaklar da bunu gösteriyor; bu merdiven Aradzani Irmağı'nın kıyısında bulunan Kıntiga Kayası'na ulaşmaktaydı. Orada oyulmuş bir mağara, ırmağın karşı tarafından görülüyordu. Öyle anlaşılmakta ki; kalenin muhafız askerleri ihtiyaçları olan suyu yer altından almaktaymışlar. Ya da düşmanı sırtından vurmak için oradan dışarı çıkıyorlarmış.

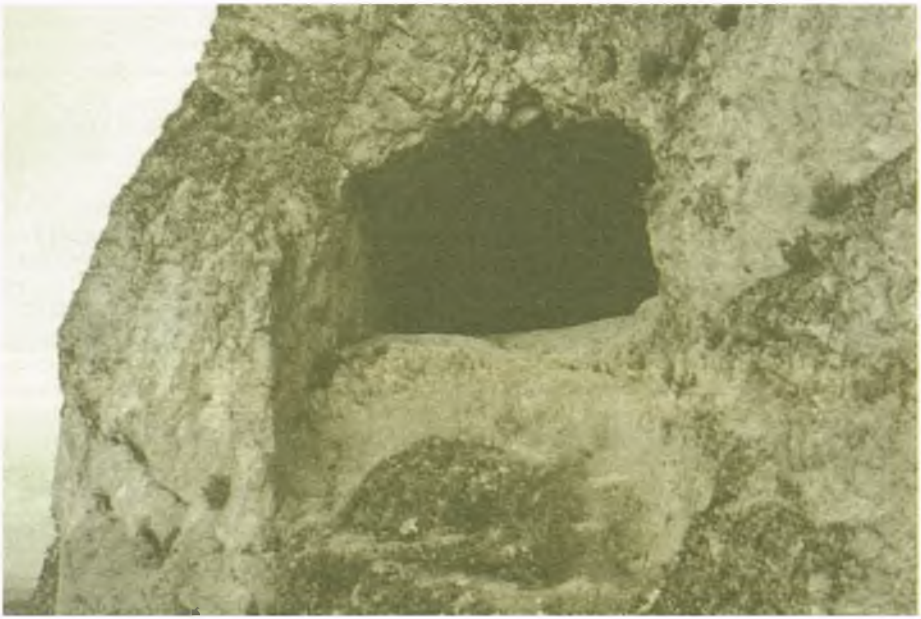
Deniz seviyesinden 3039 ayak yüksekliğinde bulunan kaleye tırmanmak üzere oradan ayrıldık. Kalenin dayanıklı duvarlarından bazı bölümler hâlâ ayaktaydı. Atalarımızdan bize ulaşmış bir söylenceye göre bu kaleyi inşa etmek için karşıki dağdan kaleye kadar kirişler yapılmış. Buradan süt akıtmış, süt ile yumurtayı karıştırıp kale duvarı yapmak için harç hazırlamışlar. Her tarafta yıkık surun taşları görülüyor. Kapı harap edilmiş.

Grubumuz bir patikadan geçerek orta kaleye ulaştı. Her tarafı dolaştık. Tekrar etmemek için başka yazarların analattığı bölümleri geçiyorum. Yerde dört köşe bir yer gösterdiler; söylenceye göre kalenin içinden merdivenlerle şehrin sağ tarafına ulaşılıyormuş. Kayalardaki yazıtların önünde şaşıp kaldık, zira ne anlattığını anlayamıyorduk. O zamana kadar dilciler belki de bu yazıtların sırrını çözebilmiş değildi. Bu yazıtın 3 metreden fazla yüksekliği ve 2 metre genişliği vardı. Palulular Urartulara "Cınıvız" adını takmışlar.

Bu yazıtı Urartuların Menua adlı kralı M.Ö. 80-75 tarihlerinde diktirmiş ve bunu yıkacak olana lanet yağdırmış.

Bu yazıtın önünde bir an derinden etkilenerek, eski devirler hakkında düşünmeye başladık.

Öğretmenlerimiz çok dikkatli olmamız konusunda ihtar ederek bizi dar ve tehlikeli bir patikadan Aziz Mesrob'un şapeline-münzevihanesine götürdüler. Mağaraların içinde dolaşıyor, geçmişin karanlıklarında kanat çırpıyorduk. Aziz Mesrob'un ruhu oralarda uçuşuyor, bizi kutsuyor, biz de ilme aşık Ermeniler oluyorduk. Ona yaptığı eşsiz hizmet için sonsuz minnetimizi belirttik. Bu kutsal mekândan ayrılmak istemiyorduk. Görünmez bir kuvvet bizi tutuyor oradan uzaklaşmamızı istemiyordu sanki. Orada Ermenilerin geçmişteki görkemlerinden izler-işaretler bulmayı umuyorduk. Taze ruhlarımız solmuş, üzgündü. Özgürlüğümüzü kaybetmiş, barbar bir milletin kölesi olmuştuk.

Palu yöresi, Mesrob Maşdots'un mağaralarından biri

özellikle de şehrin kuzey-batı tarafında ataların elinden çıkma kule ve surları, öteye beriye saçılmış kırık Ermenice harf parçaları ile göze çarpıyor. Sevinçle çıktım o yokuşu ve gözyaşları içinde indim o yokuştan. Atalarımızın diz çöktüğü, kahramanlarımızın ayak bastığı, ataların ve vatan kokusunun tüttüğü böylesine kutsal bir mekândan gözyaşı dökmeden ayrılmak mümkün değil. Biraz önce, yokuştan aşağı, şehre inmek için iki yol bulunduğunu ve bunlardan birinin Zovya[113] olduğunu söylemiştik. Kalenin arkasında kuzeye doğru, beş yüz haneden oluşan oldukça gösterişsiz bir Türk semti bulunuyor. İki çeşmesi ve iki camisi var. Camilerden biri eskiden kalma ve yıkılmak üzere olduğu için temelden onarmaya başlamışlar. Temelinden ve duvarların içinden taştan haçlar ortaya çıkınca, zamanında Ermeni Kilisesi olduğu anlaşıldı. Kara ve sarı renkli taşlar oldukça şaşırtıcıydı. Ortaya çıkan taş haçlardan almak istedim ancak vermediler. Zira oranın halkı oldukça kötü yürekli. Diğer yol ise kuzey-doğu tarafındadır, Kale Altı diye adlandırılıyor. Yokuştan aşağı, şehre inmek için merdivenleri kullanmak gerekiyor ve yol doğruca Ermenilerin evlerinin önünden geçiyor.

Şehrin mevkii oldukça biçimsiz. İnişli çıkışlı, girintili çıkıntılı ve sokaklar çok düzensiz. Şehrin yaşlılarının söylenceden hareketle anlattıklarına göre şehre yerleşim kurulmadan önce Pelud sık ormanlarla kaplıymış. Aynı zamanda pal[114][3] ağaçları varmış ki; bunlar hâlâ duruyor. Yolcular ve tüccarlar sürekli hırsızların saldırısına uğramaya başlayınca, yerleşim tesis etmeye başlamışlar. Böylece gelip-gidenin emniyetini sağlamışlar. Görünen o ki Palu adı, Pelu isminden ya da Pal'dan veya Pahal adlı puttan alınmış olmalı.

Daha önce de söylediğimiz üzere; Palu şehri bir vadinin içine kurulmuş. Vadinin bir ucu, yılan gibi kıvrılan bir yolla doğudan başlıyor ve Palu'ya

---

Aziz Mesrob'un münzevihanesinin duvarlarını son kez öptük. Başımız önümüzde üzücü düşüncelere dalmış, çökmüş olarak ayrılıyoruz. Bir ara kalenin duvarlarına sinmiş geçmişin kıvrımlarına takıldık. Önümüzde cesur savaşçılarıyla bir kule sergilendi. Savaşçılar düşmana göğüs gerip zaferler kazanıyorlardı.

Yaşlı Palululular, 'Bu kalenin içinde yabancı bir devlete ait hazine gömülüdür' diyorlar. Bazıları da kalenin içinde demirden bir kapı olduğunu (güya bazıları görmüş), Türklerin onu açmak için kazmayla vurduklarında boyunlarının eğildiğini, bu yüzden de diğerlerinin vazgeçtiğini anlatıyorlar"

(Mesrop Grayan, *Palu i Gyanken Arnıvadz Badkerner, Huşer, Çapadzo Kertıvadzner yev Artsag Eçer (Palu Yaşamından Resimler, Anılar, Şiirler ve Yazılar)*, Kilikya Ermeni Katolikosluğu Matbaası, Antilyas, Lübnan, 1965, s. 101-105).

113 Serin

114 [3] Pal=vişne

Palu Köprüsü (1901)

Palu Kalesi'nden eski Palu Köprüsü'nün ve demiryolu köprüsünün görünümü (2009)

kadar on saatten fazla sürüyor. Aynı vadideki karşılıklı iki dağın etekleri bağlar ve bahçelerle donanmış. Fırat ya da Meğrik Irmağı Muş ovalarından gelip bu vadinin içinden sessiz sedasız akar ve Palu'nun batı kıyısında, dışarı doğru çıkıntı yapmış küçük bir kayaya çarpar. Eğer o kaya olmasa ırmak taştığı zaman şehir büyük zararlar görebilir. Şehrin önünde yarı yıkık halde tahtadan oldukça uzun bir köprü var. Bu köprünün altından geçen ırmak tekrar güney-batıya doğru ilerlemeye devam eder. Palu şehrini bir yarım ada şeklinde dolaşarak kuzey tarafına geçer, doğruca Harput yakınlarındaki dağları yalayarak Gümüş Maden'e -kuzey tarafı Palu'ya yirmi iki saattir- geçer ve orada Medzuryan ve Oror ırmaklarına karışır. Dersim dağlarından doğan bu iki ırmak gelip Fırat'a birleşikten sonra İran Denizi'ne kavuşurlar. Bu ırmak coğrafyacılar tarafından Şatt-ül Arap olarak adlandırılmaktadır.

Fırat'ın suyu oldukça lezzetli olduğundan Palu şehri halkının büyük çoğunluğu bu suyu içer. Fırat'ta oldukça değerli balıklar bulunur. Ermeniler ve Türkler her akşam Fırat kıyısında eğlenirler. Zira kıyıları çok eğlencelidir. Özellikle Ermeniler Pakos'a[115] ibadet ederler. Kadınlar ise toplu halde çamaşır yıkamak üzere bir gün tayin etmişlerdir. Burada gelişen bazı lüzumsuz hareketleri, olayları, büyük bir terbiyesizlik olarak niteliyorum.

Palu şehrinin nüfusu Ermeni ve Türklerden oluşmaktadır.

Ermeniler beş yüz seksen beş haneden oluşan ayrı bir semt teşkil etmekte ve sayıları ortalama olarak 4683 kişi olarak hesaplanmaktadır. Evlerin büyük çoğunluğu Surp Mesrop Dağı yokuşunun cephesine, geri kalan kısmı ise aynı dağın eteğine kurulmuştur. Allah göstermesin, dağın tepesinden bir kaya yuvarlanacak olsa halka büyük zarar verebilir. Dağın cephesinde Ermeni evlerine yakın bir yerde, bazen ziyaret ettikleri Surp Toros adlı bir ziyaretgâh bulunuyor.

Bu şehirdeki evlerin yarısına yakını tümüyle topraktan yapılma ve damlıdır. Diğer yarısı ise kısmen toprak ile tahtadan yapılmadır ve yine damları vardır. Bu yapı tarzı bölge için oldukça uygun. İki katlı yapılmış evler de var. Bunların önüne yazın gezinmek ve uyumak için tahta kafesli dinlenme yerleri yapılmış. Her yıl kışa yakın, evleri ince bir toprakla kaplamak, yani

115 Pakos=Baküs, mitolojide bir tanrı. Yazar burada, Pagan inanışındaki şarap tanrısının törenlerne atıfta bulunmaktadır.

Palu Kalesi'nden Palu'nun görünüşü (2009)

sıvamak gelenek haline gelmiştir. Bu eziyetli iş yine kadınlara düşer. Eğer bu işi hakkıyla yapmazlarsa ev halkı kışın yağmur ve kardan çok rahatsız olur. Bunun sebebi toprağın cinsinin kötü oluşundan mıdır, onu da bilmiyoruz. Şehirde Ermenilere ait dört kilise bulunuyor. Surp Sahak[116], Surp Lusavoriç[117], Surp Asdvadzadzin ve Surp Giragos[118] adına ithaf edilmiş bu kiliselerden Surp Lusavoriç Kilisesi yeni inşa edilmiştir ve haç şeklinde bir kubbesi vardır. Diğer üçü eskiden kalma ve sütunlarla süslüdür. Surp Sahak Kilisesi bundan birkaç yıl önce kısmen onarılırken ana mihrabın içinde eski zamanlardan kalma oldukça büyük bir müron şişesi bulunmuş. Şimdilerde bu şişe kilisenin içinde sol taraftaki şapelde büyük bir özenle saklanıyor. Yine sol taraftaki şapelde, sol duvara bitişik eskiden kalma, üstünde yüksekçe taş bulunan bir mezar bulunmaktadır. Ancak mezarın kime ait olduğu bilinmiyor, zira üstünde herhangi bir yazıt yok. Ayrıca yine Surp Sahak Kilisesi'nde dört yüz yıllıktan daha eski bir Haysmavurk bulunuyor. Dört kilisenin de kendine ait nadide kutsal eşyaları ve kıyafetleri var.

Şehrin Dört Kilisesine Ait Mülkler

1. Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin on dükkânı ve her yıl iki bin kuruş gelir getiren yüz bin kuruş nakit parası bulunmaktadır. Para ve mülkler M. Mardiros Temiryan, Mikayel Takhakhcıyan, Avedis Uzunyan, Mardiros Ağa Simonyan, Istepan Kharperttsonts adlı beş kişinin üzerinde bulunuyor. Kilisenin bahçesinde yüksekçe binası olan bir okul var. Okulun yüz kadar ya da daha fazla talebesi bulunuyor. Kiliseden yılda bin yedi yüz kuruş harcama bekleniyor. Hesaplar bir sayman tarafından idare ediliyor. Talebeler Narek[119] veya ilahiler okumakta ve yerde oturmaktadırlar. Buradan hareketle talebelerin ve hocanın ne kadar zavallı durumda oldukları anlaşılabilir.

2. Surp Lusavoriç Kilisesi'nin beş dükkânı ve Fermanyan Bağdasar Ağa'nın üzerine kayıtlı on mağazası bulunuyor. Bu mülkler yılda bin kuruştan

116 Aziz Sahak 348 tarihinde Kayseri'de dünyaya gelmiştir. Soyu Krikor Lusavoriç'e dayanmaktadır. İyi derecede Rumca ve Farsça bilen Sahak 387'de Katolikos olmuştur. Ermeni alfabesinin yaratılmasında en az Aziz Mesrop kadar emeği ve çalışması vardır.

117 Lusavoriç'in kelime anlamı "aydınlatıcıdır" ve Ermeni dininin kurucusu Aziz Krikor için kullanılan bir sıfattır. Ermeni Kilisesi'nin kurucusu ve ilk başpatriği (katolikos) olan Aziz Krikor 239-325 yılları arasında yaşamıştır.

118 Bu aziz inancı ve imanı yüzünden çocuk yaşta şehit edilmiştir.

119 Naregli Aziz Krikor tarafından yazılmış dua kitabı.

Palu, Surp Lusavoriç Kilisesi (2009)

Palu Surp Lusavoriç Kilisesi'nin duvarlarındaki Ermenice yazılar (2009)

fazla kâr sağlamaktadırlar. Kilisenin adıyla anılan ve yüksekçe bir binadan ibaret olan okul, diğerine kıyasla daha düzenli. Yüz elliden fazla talebe çeşitli sınıflara ayrılmış durumdalar. Okuma, dilbilgisi, matematik, Ermeni tarihi, Hıristiyanlık, güzel yazı gibi dersler okutuluyor. Havav köylüleri B. Asdvadzadur adlı bir öğretmenin idaresinde eğitim görüyorlar. Diğer talebeler ise basit okuma öğrenmekte ve çoğu yere oturmaktadırlar. Okulu maddi anlamda destekleyen kilise değil, oldukça uzun süreden beri kurulmuş olan ve yüz üyesi bulunan Mesropyan adlı bir cemiyettir. Aynı gayretkeş cemiyet yaptığı çalışmalarla okulu daha düzenli hale koymaya çalışmaktadır. Eğer bu çalışmalar devam eder ve iyi hocalar bulacak olurlarsa, bahtsız Palu için büyük bir hizmette bulunmuş olacaklar. Şunu da unutmadan söylemeliyim ki, her Pazar halk çan çalınarak okula çağrılmakta ve konuşmalar yapılmakta. Konuşmacılar Havav köyünden Hampartsum Garyants, Hagop Gürcüyan adlı vatansever cesur bir delikanlı ve aynı hayırsever cemiyetin başkanı Boğos Ağa Bayındıryan'dır. Doğrusunu söylemek gerekirse, cemiyetin üyeleri şehir halkının sempatisini kazanmış durumdalar. Çünkü hepsi el ele, yürek yüreğe vermiş, okulu daha iyi bir hale getirmek için durmadan dinlenmeden çalışıyorlar. Bu hizmetin yanı sıra bir de Ermenilere zarar verenleri kontrol altında tuttukları, "koruyucu" oldukları yolunda isim yapmışlar. Çünkü hepsi cesur, hepsi vatansever ve hepsi de memleketine âşık. Hiç kuşku yok ki Tanrı onların destekçisi olacaktır. Palu'da kız okuluna önem vermiyorlar, ancak biz böyle bir okul açmaya muvaffak olduk. Şimdilerde elliden fazla kız, bir bayan hocadan eğitim almakta, Hıristiyanlık doktrini, Ermeni Tarihi, el oyası gibi bilgiler öğrenmektedirler. Bu okul da, yukarda adını zikrettiğimiz Mesropyan Cemiyeti'nin denetimine bırakılmıştır. Cemiyet kızlar için açılan bu okulun her türlü ihtiyacını karşılama vazifesini üzerine alarak geliştirilmesine gayret etmektedir.

3. Surp Sahak Kilisesi'nin, Giragos Ağa Arpacıyan üzerine kayıtlı altı dükkânı ve üç mağazası bulunuyor. Bunların yıllık kârı bin kuruştan fazladır. Ama okulları yok.

4. Harap halde bulunan Surp Giragos Kilisesi'nin iki dükkânı ve elli bin kuruş nakit parası var. Mülkler ve para aynı semtte ikamet eden Ğugas Çıteyan ve kardeşi Sarkis'in elinde bulunuyor. Ancak okulları yok. Şunu da unutmadan söyleyelim ki, adı geçen bu kiliseler bunca senedir asla hesap vermemiş oldukları gibi halk da talep etmemiş, talep etmeye de korkuyorlar.

Palu, Surp Lusavoriç Kilisesi'nin duvarındaki fresklerden günümüze kadar gelen bir bölüm Harap olmak üzeredir (2009)

Palu, Surp Lusavoriç Kilisesi'nin duvarındaki fresklerden günümüze kadar gelen bir bölüm
Harap olmak üzeredir (2009)

Bu sebeple bunlar yıllık geliri, mülklerin kiralarını ve paranın faizini ne yaparlar, nereye gider bilen yok. Tam ben hesap soracakken, ispiyonladıkları için canımı zor kurtardım, hesaplar da kaldı. İspiyonla ilgili olayları biraz sonra sırası geldiğinde anlatacağım.

Halkın Yapısı ve Durumu

Palu şehrinde Ermenilerin dört semti var ve semtlerdeki kilisenin adıyla ayrılırlar. Buralarda ikamet eden halkın çoğunluğu son derece cahil, önyargılı ve çekingendir. Hiçbir şeyle ilgili olmadıkları gibi, ne milliyet ne de dinle ilgili hisleri vardır. Sürekli birbirlerinden nefret eder, birbirlerini küçük görür, her şeyi birbirlerinin ihtiraslarına kurban ederler, özellikle de şehir halkı. Gerçi ara sıra dindarlıkları var, ancak çok kayda değer değil, zira diyebilirim ki Palu Ermenistan'ın yıkılışının bir resmi sayılabilir. Ve şunu söylemekte yanılmıyorum ki, bölgenin prens sayılan ileri gelenleri (çorbacılar) tıpkı Ferisiler[120] gibi dini alet ederek, İsa'nın birleştirdiği kiliseyi dörde bölmüş ve kendilerine menfaat kapısı yapmışlardır. Zavallı halkı da arkalarından sürükleyerek onlara baskı yapmışlar ve şimdi kilise sebebiyle bu dört semt dört gruba bölünmüş bulunmaktadır. Ve birbirlerine sanki sürekli düşmanmış gibi yabancı gözüyle bakıyorlar. Sanki bir semtin halkı diğer semtin kilisesinin halkı değil. Birbirlerinden o derece nefret ediyorlar ki, bir semtin papazı vefat etse bile, parasız kalmayı göze alarak, bu bizimki o sizinki diyerek diğer semtin kilisesine gitmiyorlar. Bu semtler birbirlerinden sadece iki ya da üç dakika uzaklıktalar. Eğer bir kilisenin papazı diğer kiliseye gidecek olsa karışıklık olur. Nitekim bir gün böyle bir olaya şahit oldum. Bu sebeplerden dolayı papazlar halkın büyük çoğunluğunun esiri olmuş durumdalar. Bu karışıklığın sebebi çorbacıların daha fazla para kazanma amacından başka bir şey değildir. Bir semtin parasının başka bir semte verilmesini istemezler, böylece kendileri daha çok kazanabilirler. İşte bu yüzden Tanrı'nın evi bir sarraf dükkânına dönmüş durumda. Bu gidişatı sürdürüp masum halkı köle gibi kullananlar beş, altı kişiden ibaret. Bu şahıslar Ğugas ve yılan Sarkis Çıteyan adlı iki kardeş, Donabet Arpacıyan ve bunların birkaç arkadaşı vs.

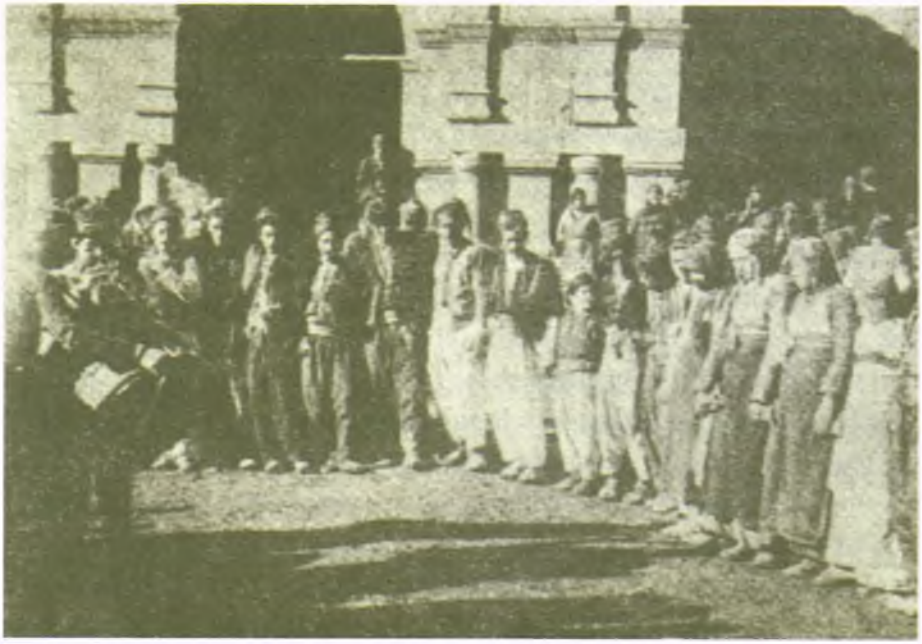
120 Ferisiler: İbranice "Peruşim" (Aramca "perişa": ayrı, ayrılmış). İÖ 2. yüzyılda Filistin'de Yahudiler arasında ortaya çıkan dinsel bir grup. Sözlü geleneğin bağlayıcılığı, Ferisilerin Yahudi ilahiyatına kattığı temel ilkelerden biridir. Talmud'un birinci bölümünü oluşturan ve İS 200 dolayında derlenen Mişna, Ferisilerin Yahudi şeriatıyla ilgili öğretilerini bir araya getirir.

Bunların her biri halkın üzerinde baskı kurarak zorla, adı geçen kiliselerde hüküm sürmektedirler. Asla kimseye hesap vermiş değiller. Kim onlardan hesap isteyebilir ki? Zira hemen ya Türk ya da Kürt eliyle dolaylı olarak halkı sömürmeye başlar, baskı uygular ve rahatsız ederler. Bunlar şehrin önde gelenlerini teşkil eden, önemli rol oynayan, kasaplıktan gelme, onun bunun paralarını kursaklarına geçiren, Türk beylerin hizmetkârlığından gelen, kimi zavallı halka ağır ağır vergiler koyan, kimi de vasi vs olmaktan gelen çorbacılardır. Para dizmiş çorbacı olmuşlar, kendi başlarına prens olmuşlar. Ya da pek çok yerde fakir Ermenistanlıyı soyan bir tür vahşi Kürt olmuşlar. Onlardan tek farkları Kürtler gizlice hareket ediyorlar, bunlar ise aleni. Halkın da şahadette bulunduğu üzere, imzalarına da saygıları yok. Bunların devletle bir olup halka dolaylı yoldan yaptıkları çeşitli kötülükler her günkü işleri. Yörenin idaresi ile iletişimde bulunan bunlar, ruhani önderlerin ayağını kaydıran bunlar, cemaat işine müdahale eden bunlar, halkı köle gibi kullanan bunlar, seçilebilmek için halktan oy dilenen bunlar. En nihayet beyler ve Kürtler eliyle, zavallı halkı pençeleri arasına alıp arzularına köle yapan, kanlarını sülük gibi sessizce emen de bunlar. Çok sert yazdım affedin.

Devlet hakkında burada konuşmaya gerek görmüyorum, zira biliyoruz, devlet nerede memnun bırakıyor ki? Bu konudan daha sonra bahsedeceğim.

Bu Kürt-Ermeniler hakkında Patrikhaneye pek çok kez şikâyette bulunulmuş ancak sonuç alınamamış. O zaman bunlar da azmış ve vicdansız olmuşlar.

Ruhani Önder kaymakamı göreviyle Palu'ya vardığımda, tüm halk dilekçelerle başvurarak özgürlük dilemeye başladı. Eğer halkın bir yardımcısı olur ve aynı zamanda davasını da savunursa, hiç kuşkum yok ki bu zorbaların demirden baskısını kırabilir. Ama kim halkın davasının koruyucusu olacak? Oranın resmi idaresi mi? O zaten düşmanı. Kendi kendilerini mi koruyacaklar? Zaten korunmayı isteyen onlar. Yörenin tanınmış Ermeni çorbacıları, onlar zaten halkın belası. Uyuyan ruhani önderler. Evet, önderler, ama rica ederim söyleyin, önder veya önder kaymakamı her ayrıntıyı Patrikhane'ye bildirip de cevap alamazsa o zaman daha ne yapabilir? Tabii ki hiçbir şey. Buradan başlıyor ruhani öndere karşı gizli ihanet, ispiyon, tuzak, halka itaatsizliği aşılıyor diyerek devlete şikâyet. Bu zor işi ben millet sevgimden, vatan sevgimden ve halk haklarına duyduğum sevgiden şahsen üç kez yaptım.

Yörenin Ermenileri bir kilise önünde kutlama töreninde

Yöresel kıyafetleri içinde bir Ermeni, Diyarbakırlı ve Palulu bir Kürt (soldan sağa) ile birlikte görülüyor

Ancak Allah acıdı bize, üçüncü ispiyon Babıâli'ye ulaştığında bizi Palu'dan uzaklaştırması için Patrikhane'ye emir verildi. Ancak ben ölümüne kadar dayanmak gerektiğine inanıyordum. İstanbul'a istifamı yazmak zorunda kalmama rağmen, halkı ölüm uykusundan uyandırmak için tekrar Palu'da kaldım. Zira Babıâli'nin emriyle gitmemiştim ki onun emriyle geri döneyim. Böylece birkaç ay sonra Cemaat İdaresi'nin emrine saygı göstererek İstanbul'a döndüm. Ancak ne yazık ki, ben ne kadar Cemaat İdaresi'ne saygı gösterdi isem, o benim sorunuma aynı derecede cevap veremedi. Milleti perişan edenlere karşı yazdıklarım dikkate alınmadı, halkın haklarını kendi menfaatine kurban eden *Masis* gazetesine gönderilen mektuplar gün yüzüne çıkmadı. Eh! Varsın önder ispiyonlansın, varsın halk hem maddi hem manevi sömürülsün kimin umurunda!

Bir tane Rahip Boğos varsın ağlasın, varsın ne zaman isterse kederlensin. Ama Rahip Boğos'a yapılan suikastler, ispiyonlar tüm taşraya yapılmış sayılır. Zira kendisi o taşranın yöneticisidir, o taşra için kurban olmakta, eziyet çekmekte ve halkın haklarını savunmak için çalışmakta, Patrikhane'ye yazıp cevapsız kalmaktadır. Kolayca anlaşılabilir ki cevapsız kalan Rahip Boğos değildir. Daha önce de söylediğim gibi tüm bir taşra cevapsız kalmaktadır; binlerce fakir ışık, bilgi, kardeşlik dilemektedir... Onları kim eğitecek, Diyarbakırlı Episkopos Mıgırdiç mi? Onun kalbini ve ruhunu millet biliyor. Dolayısıyla onların derdine derman olmak için Patrikhane'nin fukaranın sesini duyması gerek, halkın içinde sürünen zehirli yılanlara karşı şikâyet olduğunda hemen onların başını ezmeli, cemaat adamlarına karşı ihanet olduğunda hemen cezalarını belirlemelidir. Aksi halde kötüyü cezasız bırakmak, onu kötülüğü içinde cesaretlendirmektir.

Palu Marhasalık Bölgesindeki Halk Hakkında Eleştiriler

Palu halkı, kadınlı erkekli genellikle renkli entari giyiyorlar. Büyük çoğunluğu eski zamanlardaki gibi başlarına çalma (sarık) bağlıyor. Kadınlar arasında salta giyenlerin sayısı oldukça az. Köylüler, İstanbul'da nasıl giyiniyorlarsa memleketlerinde de aynısını giyiyorlar. Bazen beyaz kumaş giyinen ve başına bir çeşit arakhçin[121] takanlar da var. Genel olarak herkes kendi hesabına çalışıyor. Tarlalardan arpa, buğday ve pamuğu, bağlardan üzümü, bahçelerden de meyveleri toplayarak evlerinde depoluyorlar. Şehirliler üzüm dışındaki ürünlerden çoğunu gümüş karşılığında satın alıyor. Üzüm almazlar çünkü her evin kendine ait bağı var. Kısacası yiyecek ve içecek konusunda eksikleri yok. Rakısı, şarabı olmayan adamı ayıplarlar. Kış mevsimine girdiklerinde bol keseden yiyip içmeye başlıyorlar. Şehirliler köylülerden daha fazla yer içer, hem gündüz hem gece birbirlerine ziyarete giderler. Özellikle isim günlerinde ve yılbaşında ziyaretler artar. Masaya önce mezeyle rakı gelir. Önce küçük sonra daha büyük bardaklarla, aç karnına akşamın beşine-altısına kadar içmeye devam ederler. Daha sonra yemek hazırlığına girişilir. Rakıyı, tatlı kırmızı şarap takip eder.

Bir saat kadar süren bu sofrada, şarap küçük bardaklarla ikram edilir. Hemen ardından ikinci masa kurulur. Burada et, tavuk vs ikram edilir. Bu kez bardaklar büyümüştür. Bunun da ardından meyvelerle süslü üçüncü masa kurulur. Bu kez bardaklar o kadar büyüktür ki, İstanbul'daki işkembecilerin kâselerini andırır. Bu sofra da saat dokuza-ona kadar sürer. Bu yeme içme ve Pakos'a [Baküs] temenna etme esnasında oyunlar, bağırış çağırışlar eksik olmaz. Kimisi "tatlı" kimisi de "ekşi şarap isterim" diye bağırır. Köylülerde de aynı kötü alışkanlık var. Ancak bir farkla, geceleri gündüzki kadar sarhoş olmazlar. Kafayı bulduklarında gözlerine hiçbir şey görünmez, çok kavga ederler. Kavgalar Büyük Oruç Dönemi'ne[122] kadar sürer. İçerken genellikle "içelim" yerine, "bir tane tokuşturalım" derler.

Palululer daha ziyade kendi hesaplarına çalışmayı seviyorlar. Cemaat menfaatine ve eğitime tümüyle ilgisiz, ölü ve uyuşuklar. Şehirde kırk hane kadar Protestan var. Ermeni-Protestanlar arasında bu kötü alışkanlık yok.

121 Bir tür başlık.

122 Hıristiyanlıkta, yedi hafta süren, hayvansal besinlerin yenilmediği oruç dönemi.

Kendilerine ait bir dua yerleri ve vaizleri var. Karma bir okulları ve seksen kadar talebeleri bulunuyor. Talebeler dilbilgisi, matematik, coğrafya, Ermeni Tarihi vs eğitimi görüyorlar. Okulu çok seven ve gelişime açık talebeler var. Okula ondalık ödüyorlar.

Bu bölgenin Protestanlık merkezi, ünlü bir koleji de olan Harput'tur.

Erkeklerden oldukça uzun bahsettiğimize göre sıra kadınlara geldi.

Palu'nun hem şehirli hem köylü kadınları, yazın korkunç sıcağında hem evde hem tarlada köle misali, erkeklerin iki katı çalışırlar. Bazen de sanki eşekmiş gibi kocalarından ölesiye dayak yerler. Kendilerinden büyüklerle yıllarca konuşmamak gibi bir gelenekleri vardır. Yüzlerini kara bir kumaşla örter, genellikle de entari giyerler. İçme konusunda erkeklerden bir gömlek daha üstündürler diyebiliriz. Bırakın evde içmeyi bazen bağlarda toplanarak veya ırmak kenarına giderek erkek gibi doymamacasına yiyip-içip sarhoş olurlar. Nitekim bir keresinde şahit olduğum üzere, ırmak kıyısından gelen kadınların bazısı düşüyor bazısı da yuvarlanıyordu. Bunun halkımız için büyük bir utanç olduğunu sanırım söylemeye gerek yok.

Ancak bu alışkanlık kadınlar için genel sayılamaz. Alçakgönüllü, hareket tarzlarıyla milletimiz için gurur kaynağı olan kadınların sayısı da az değil.

Kadınlar sokağa çıktıklarında genellikle beyaz çarşafa bürünürler. Kadın isimleri Türkçeye çok yakındır. Sultan, Zümrüt, Sanağ, Gülistan vs gibi. Bazen de birbirlerinin adını kısaltarak seslenirler. Eğer Maryam ise Miro, Yeğisapet ise Yeğsi vs diye çağırırlar. Bu alışkanlık erkekler arasında da geçerlidir; mesela adı Bağdasar ise Bağdo derler.

Türkler

Türkler üç kısma ayrılmış ve Ermenileri içlerine almışlardır. Ancak yukarıda da zikrettiğimiz üzere semtleri ayrıdır. Türklere ait birinci kısım Mesrop Kalesi'nin arkasında kuzey-batı tarafında, iki yüz kırk iki haneden oluşan Zovya denilen semttedir. İkinci kısım, aynı kalenin güney-doğu tarafında ırmak kıyısındaki küçük bir kayanın arkasına kurulmuştur. Dört yüz otuz altı haneden oluşan semt, Zovya'dan çeyrek saat uzaklıktadır. İkinci kısım[123]

123 Yazar yanlış zikretmiş. Üçüncü kısım olacak.

Palu köylüsünün karakteri ve konukseverliği

1931 yılında *Palu: Gir Sovoruytneri, Gırtagan u İmatsagan Vicagı yev Parparı* (Palu: Gelenekler, Eğitim, Kültür ve Lehçe) adlı bir kitap yayınlayan, kendisi de Palu doğumlu olan **papaz Harutyun Sarkisyan**, Palu köylüsünün karakteri ve şehrin sosyal ilişkileri hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Köylülerin birbirleriyle ilişkileri, özellikle akrabalık ve dünürlük ilişkileri ile sınırlı olsa da gündelik işler vesilesiyle birbirleriyle, komşuları veya köydeki herhangi bir aile ile ilişki kurabilmektedirler. Görüşmeleri samimi şekilde cereyan eder. Görüşmeleri esnasında, işler hakkında konuşmaktan, fikir alışverişinde bulunmaktan hoşlanır ve birbirlerine karşı nasılsalar öyle davranırlar. Özellikle toplu görüşmeler esnasında nezaket sınırlarını aşmamaya özen gösterir, özellikle kadınların, kızların ve çocukların bulunduğu topluluklarda şakaların sınırını iyi bilirler.

Sonbaharda, pamuğu çöpünden ayırmak ve pamuk eğirmek için genellikle komşuların birinin evinde 15-20 kişi kadın-erkek, çoluk çocuk toplanır, mum ışığı altında çalışır, sohbet ederek zaman geçirirler. Aralarından biri masallar, hikayeler anlatır, diğerleri dikkatle dinler. Bazen hikâye veya masal uzun olursa devam etmek üzere ertesi akşama bırakırlar. Ancak hikâyelerin seçiminde de dikkatli davranırlar. Uygunsuz olaylar anlatmazlar. Konuşma ve şakalarda büyüklerin küçüklere karşı özeni, küçüklerin de büyüklere saygısı dikkat çeker.

Tarlaların verimliliği, suyun bolluğu veya kıtlığı, yağmur ve seller, bitkilerin büyümesi, vergiler, **Sarkis Ağa**'nın mandası veya **Nersoların** çoban köpeğinin cesareti, hırsız maceraları ya da **amiraların nankör ve sömürücü oldukları** hakkında sohbet ederler. Bu konularda şikâyeti olan insanlar, olaylar ve durumlar hakkında konuşur dururlar. Köylü için konu mu yok! Saatler hızla geçer, hepsi konuşanların ağzına bakıp durur ve işte birden horozlar ötmeye başlar. Aralarından biri, 'eh gece yarısı olmuş' derken bir diğeri de tasdik eder. Çocuklardan bazıları başlarını analarının dizlerine dayayıp uyuyunca büyükler artık ayrılma zamanının geldiğine karar verir. Herkes evine dağılır. Şunu da unutmayalım ki içki kullanmazlar, çok nadir olarak bir ya da iki bardak şarap içerler.

Köyler arası ilişkiler özel ihtiyaçlar dışında, yortular, nişan-düğün törenleri vesilesiyle olur.

Daha önce de söylediğimiz gibi, açık ve samimi davrandıklarından birbirlerine sonsuz güvenleri vardır. Faiz işletmeden birbirlerinden borç alıp verirler. Bu güvenin kötüye kullanıldığı ender görülür. Birbirlerinin toprağını kiralar ancak bu

işlemin devlet tarafından resmileştirilmesini gereksiz görürler. Kuşkucu değildirler. Sadece şehirlilere bu kadar güven duymazlar. Onların kaydı-kağıdı İncil üstüne ettikleri yemindir.

Eğer bir baba evlatlarından birini mirasından mahrum ederse o evlat mahkemeye veya kanuna başvurmaz. Eğer babasının yaptığı adaletsizliğe çok kızarsa 'Davamı Allah'a bırakıyorum, Allah mahkeme etsin' der, ancak babasına karşı samimiyetinde devam edip saygısında kusur etmez.

Konukseverlik **Palulu karakterinin** önemli bir bölümünü oluşturur. Sadece **Aradzani**'nin sağ kıyısında bulunan iki köy yabancılara karşı kuşkuyla yaklaşır ve yolculara pek yakın davranmaz, zorluk çıkartır. İki köy bu karakterleri ile ırmağın karşı tarafında bulunan **Harput Ovası**'ndaki birkaç köye çok benzer. Kuşkusuz bunun sebebi vardır. Zikrettiğimiz bu köyler **Harput**'tan **Erzurum**'a uzanan büyük yolun kenarında bulunduklarından her sınıftan ve ırktan yolcularla karşılaştıkları için bazen istenmeyen durumlar yaşamışlar, bu durumdan bıkarak kuşkucu olmuşlardır. İkinci bir durum daha vardır. Bu köyler kendi kendilerine yetinmeye alışmışlardır. Gurbetçilik, memleket memleket dolaşıp para kazanmak alışkanlığında olmadıklarından köylerinde çiftçilikle yetinmek durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla tasarruf yapılarında önemli bir yer tutmuştur. Tabii istisnalar da yok değil.

Diğer köyler bunların tam tersi tablo sergilemektedirler. Akşamüstü kilise ayini bittikten sonra çıkışta, kilisenin kapısında bir yabancı görseler içlerinden biri mutlaka evine davet eder, yatacak yer verir, yedirir-içirir, sabah olunca da yolluğunu hazırlayıp eline tutuşturur.

Sadece köylüler değil, şehirliler de aynı derecede misafirperverdirler. Bir misafirin otelde kalmasına kesinlikle izin vermezler. Evlerine davet edip layıkıyla konuk ederler.

Köylülerin kutlama günleri yoktur. Sadece kışın, Doğuş Yortusu'nun sekizinci günü evlerden birinde toplanıp yiyip-içip eğlenceler yaparlar. Bu toplantılarda alkollü içecek olarak sadece şarap kullanırlar, rakı içimi enderdir."

(Aktaran Mesrop Grayan, *Palu i Gyanken Arnıvadz Badkerner, Huşer, Çapadzo Kertıvadzner yev Artsag Eçer (Palu Yaşamından Resimler, Anılar, Şiirler ve Yazılar)*, Kilikya Ermeni Katolikosluğu Matbaası, Antilyas, Lübnan, 1965, s. 136-137.)

şehrin merkezidir. Aynı kalenin altında yokuş üzerinde batı tarafına kadar yayılmış, beş yüz yirmi sekiz evden oluşmaktadır. Toplam bin iki yüz altı hane Türk hesap edilmektedir. Bu hesapla nüfus 7236 kişi çıkmaktadır. Bunlar ırk ve din olarak gerçek Türk'türler ve şehirde ikamet ederler. Ancak Palu civarındaki vilayet halkları genellikle Müslüman olmalarına karşın, ırk olarak Kırmançi ve Zaza Kürdü olduklarından Türk sayılmıyorlar. Dolayısıyla sadece şehirde ikamet eden gerçek Türklerin sayısı yukarda söylediğimiz rakamdır. Daha fazlasını bulmak mümkün değildir. Dolayısıyla esas Türklerin sayısıyla ilgili bir raporda, bizim verdiğimiz sayıdan fazla gösterilen rakamın kesinlikle yanlış olduğunu gayet rahatlıkla söyleyebiliriz. Yanlış olması da gayet doğal. Çünkü bir raportör, bölgede yaşayanların sayısı ve önemli mevkileri hakkında tam ve doğru bilgi edinebilmek için orada en az altı ay geçirmek zorundadır. Söylenceye göre, bu ırklar Acemlerden üremiştir. Çünkü farklı bir dil konuşuyorlar ve Ermenilere oldukça tersler. Başlarında şeyhleri var. Şeyhin biri kendisini aziz gibi göstererek uzunca süre halka yutturmuş. Ama bir gün yalancılığı ortaya çıkınca rezil edip yüz üstü bırakmışlar.

Bunlar genellikle önyargılı, cahil ve ahlaksız insanlar. Boş boş dolaşıp tüm gün silah atıp duruyorlar. Bir şey söyleyen de yok. Hırsızlık yaparlar, arayan soran yok! Cinayet işlerler bakan yok. Başlarında ağaları, beyleri yani onları cesaretlendiren ve koruyan kanlı katiller, insan yiyen vahşiler var. Bu ağaların isimleri şöyledir.

Hacı Tahir Bey	Sait Bey	Mehmet Bey
Şükrü Bey	Mehmet Sadık Bey	Köhlan Bey
Haşim Bey	Mahmut Bey	Yusuf Bey
Şerif Bey	Küçük Bey	Necip Bey
Cinoğlu Bey		

Bu on üç bey Kara Cimşit'ten üredikleri için aynı isimle adlandırılırlar. Bunların işi Palu'da kendiliğinden türemiş bazı ağalarla işbirliği yaparak Ermeni halkını doğrudan veya dolayı yoldan sömürmek, kanlarını emmek. Olayları gözyaşı dökmeden dinlemek mümkün değil. Yüreğim gerçekten ezildiği için zavallı Ermenistanlıların sefaletini burada tek tek anlatmak istemiyorum. Ah Tanrım ah, Ermenileri vahşilere yem olsunlar diye mi yarattın! Zavallı Ermeni sessiz sedasız ne acılar çekiyor, ama duyan yok! Duyan da zaten önem vermiyor, çünkü sömürenin akıl vereni de Ermeni. Egemenlik

beylerin elinde. Bu beylerin emrinde grup grup Kürtler var. Bunlar Palu vilayeti civarındaki iki yüz on yedi köyde ikamet ediyorlar. Bazıları köy sayısını dört yüz olarak veriyor ama yanlış bilgi alınmış. Ben, Palu civarında Kürtlerin oturduğu köy sayısını ve Palu'nun kaç vilayete bölünmüş olduğunu özel ziyaretçiler göndererek tespit etmiş bulunuyorum. Bu bilgileri aşağıda okuyacaksınız.

Palu'da gerek akşam, gerek öğleyin, özellikle de gece vakti sık sık silah ve bağırış sesleri eksik olmaz. Sabahleyin, bir Ermeninin evi soyulmuş diye duyulur. Ertesi akşam yine silah sesleri, aynı bağırış çağırışlar işitilir. Sabahleyin birkaç Ermeninin vurulduğunu duyarım. Ya da yine bir Ermeninin evi soyulmuştur. Bu hırsızlar kim? Her zaman öldürülen ya da soyulan Ermeni oluyor. Ama yerel idare onları cezasız bıraktığı için sebebiyet verenin kendisi olduğu zannediliyor, ya da gerçeği söylemek gerekirse cinayetin asıl azmettiricisi kendisi oluyor. Bu durumda halk ne yapsın! Osmanlı Devleti, tebaası için huzur ve güvenliği sağlamak istiyorsa bu türedi beyleri avanesi ile beraber o bölgeden yok etmeli, resmi kurullara üye olmalarını engellemeli, kendisi tarafından gönderilmiş olan görevlilerin onların elinde oyuncak olmasına mani olmalıdır. İşte o zaman şikâyetçi halk hemen susar ve alın teriyle elde ettiklerinin tadını çıkarır. Kürtleri bastırmak için ordu göndermeye de gerek kalmaz.

Devletin durumdan haberdar olmasına rağmen insan cellâdı beylerin sayısı katlanarak artıyor. Ermenistan'da ağlayış, feryat ve şikâyet gittikçe artıyor, ama kimse duymuyor, duymuyor... Ağalardan ziyade, emniyeti sağlamakla görevli olanların bazılarından gelen yakışıksız hareketler, Kürtlerden ziyade bazı askerlerin yaptığı yakışıksız olaylar... Hangi birini söyleyeyim, hangi birini bırakayım, cinayete kurban gitmek, sömürülmek, dövülmek, eziyet çekmek her şey Ermeni için. Ben sadece şahit olduğum bir tanesini anlatacağım, bu bile diğerlerini tahmin etmeye yeter de artar. Mamahatun'da bulunan orduya buğday götürülmesi emredildi. Kim götürecek? Tabii ki Ermeniler. Önemli değil götürsünler, devletlerine bir hizmet yapmış olurlar. Ama dönüş yollarında hırsız grupları tarafından soyulup, dövülüp, yaralanıp şikâyet ettiklerinde sesleri duyulmazsa, o zaman ne yapsınlar? Orduların hem yiyeceği, hem giyeceği Ermenilerin üzerine yıkılmış durumda. Eskiden olduğu gibi şimdi de öyle. Önemli değil, devlet elinden geleni yapsın yeter. Her türlü eziyeti çekip alın teriyle yoğurduğu ekmekten onlara pay çıkardığında,

eğirip işlediği ketenden giyecek verdiğinde hakaret duyar, inancına, dinine küfredilir, köyüne saldırılır. Tarlasına, bağına bahçesine saldırılır. Her türlü zorbalık ve ahlaksızlık yapılır. Çünkü korkak ve haklarını korumaktan aciz bir halktır. Ama ambar lazım olursa, Ermeni köylerine kurulmalı, un lazım olursa Ermeni değirmenleri öğütmeli, gecelemek gerekirse Kürt ve Türk köyleri yakında olsa bile olmaz, Ermeni köyünde gecelemelidirler. Çünkü istedikleri zaman dövebilir, istedikleri zaman oyuncak edebilir, canları ne isterse yapabilirler. Emrederler, gelir yer içerler. Zira yüzlerce yıldır devlete sadakatle hizmet eden Ermeni bugün önyargılı diğer milletler önünde kâfir, dinsiz, imansız, aşağılık, köle, esir ve kukla bir millet sayılmaktadır. Devlet ne zaman bir polisi görevli olarak diğer milletlere ait bir köye göndermek istese memnun kalmazlar. Çünkü korkarlar. Onun için Ermeni köyüne güle oynaya giderler. Sudan sebeplerle cellat kesilir, korku salarak iyice sömürürler. Haça ve dine saygısızlık yaptıktan başka, doymamacasına yer içer, devletin kanunlarına ters olmasına rağmen tek bir kuruş ödemeden giderler. Bunları yapan sadece polisler değil, askerler. Yerli ve geçici memurlardan bazıları da aynı şeyleri yapıyorlar. Yörenin Ermenileri bunların dışında bir de çeşitli Kürt soylarından eziyet çekiyor. Bu Kürtler maddiyatın dışında, dine ve namusa da tecavüz ediyorlar.

Her köye yerleşmiş ağa ve beyler var. Bunlar işledikleri yüzlerce suçun yanı sıra, duyulmamış bir zorbalık daha yapmaktadırlar. Ve bu zorbalık bizim kaymakamlık zamanımıza kadar süregelmekteydi. Bir genç kız başka köyden bir delikanlı ile nişanlandığında, beyler müdahale ediyor, keyiflerine uygunsa rüşvet karşılığında nikâha izni veriyorlar. Aksi halde genç kızı kendilerinin onayladığı başka bir delikanlıyla zorla evlendiriyorlar. Eğer papaz nikâhı kıymazsa kendi mollalarıyla işi hemen hallediyorlar... Tüm söylediklerimin gerçek olduğunu okuyuculara bir kez daha hatırlatmak istiyorum. Söylediğim her şey kesin bilgilere dayanıyor. Anlattığım zorbalıklara bir örnek daha vermek istiyorum. Sivaslı[124] denen köyde bir Ermeni kızın kocası ölünce, zorla molla nikâhıyla ölenin kardeşiyle evlendirdiler. Ermeni Kilisesi nazarında gayri meşru olan bu evliliği duyduğumuzda koca bir yıl geçmişti.

124 **Sivaslı**: Bedros Z. Vartabed Galgohetsi bunun 16. yüzyılda Sivas'tan göç ederek yerleşenlerin oluşturduğu bir köy olduğunu belirtir (Bkz. *Asyagan Canabarhortutyun i Hayrenis* / Memlekete Doğru Asya Yolculuğu (Maarif Komisyonu'nun Müsaadesi, İyiliksever ve Milletsever Apik Efendi Unciyan'ın Katkısıyla), İstanbul, H. Kavafyan Matbaası, 1881).

Güçlükle de olsa başka biriyle evlendirmeyi başardık. Ağalar ve onlara alet olan Kürtler yüzünden bu köye kim müdahale edebilir ki? Mal alıp parasını ödememek, insanları bedava çalıştırmak vs burada alışkanlık haline gelmiş. Ermeniler bu otoritesiz ortamda çok eziyet çekiyorlar.

Toprak Meselesi

Hem Palu hem Çarsancak hem Kiğı hem de Harput marhasalığı dahilinde bulunan toprakların neredeyse tümü yerel beylerin ve ağaların elindedir. Sadece yüzde bir kadarı Ermenilerin elinde. Bu toprak meselesiyle ilgili verdiğim ayrıntılı bilgiyi az sonra okuyacaksınız. Ayrıca marabalık hakkında da fikir sahibi olacaksınız. Ermeniler marabalıktan da eziyet görüyorlar. Bazen kalabalık gruplar halinde Ermeni köylerine gidip marabaların evlerinde konaklayıp kuzu, koyun, tavuk kızartması ve türlü türlü yiyeceklerle dolu masalarda günlerce yiyip içip bırakıp gidiyorlar. Eğer zavallı Ermeniler karşı koyacak olurlarsa, günün birinde mutlaka başlarına bir bela geleceğini biliyorlar. Bu sebeple isteyerek veya istemeyerek korkularına boyun eğip köle gibi itaat ediyorlar.

Şimdi halkın devlete niçin vergi ödediğine dair basit bir soru soralım. Tabii ki hırsızlar tarafından soyulmamak için. Ailesiyle beraber, her şeyiyle özgür, korkusuz, rahat hayat sürmek için. Ancak tam tersi oluyor. Zira halk her zaman, her dakika acıyla, soyularak, aşağılanarak, kılıçtan geçirilerek, korkuyla, küfürler işiterek, çekilmez zorluklarla dayanarak borcunu ödüyor ama karşılığında sesi mahkemelerde duyulmaz oluyor. Bundan şu sonuca varıyoruz. Vergilerimiz bizi rahat yaşatmaya yetmiyor. Yerine getirdiğimiz hizmetlerin önemi yok. Sadakatle hizmetimizin karşılığı sömürülmek vs vs. O zaman ne yapmalıyız? Herkes düşünsün ve dermanını bulsun.

Palu ve diğer tüm kazalardaki Ermenilerin çoğu ailelerini yüz üstü bırakarak İstanbul'a gurbete gidiyorlar. Sebebi bu tahammülü zor sömürüye ve ağır vergilere dayanamamalarıdır.

Ermeniler adil ve etkili bir hükümetten bu acı durumun çaresini dilemektedirler. Palu'da henüz telgraf bulunmuyor: Eğer telgraf çekmek icap ederse Harput'a gitmek gerekiyor. Harput şehrin batı tarafında on iki saatlik mesafede bir mutasarrıfın yönetiminde bulunuyor. Ancak o da Palu'yu idare eden mutasarrıfa tabi. Harput idarecisi, bakır madeni bulunması sebebiyle

askerleriyle beraber Arğnu Maden denilen kasabada ikamet etmektedir. Burası da Palu'dan on iki saat mesafede, güney-batı tarafında bulunuyor. Palu'da resmi ulak da yok.

Palu'nun Ürünleri[125]

Buğday, arpa, pamuk, şuşma[126][4], keten, mercimek, kendir, bol meyve, üzüm, şarap, yağ, peynir, bal, koyun, evcil ve vahşi hayvan vs.

İhraç Edilen Ürünler

Kitre,[127] çiriş,[128] koyun ve keçi derisi, bal mumu, badem, siyo,[129][5] pamuk, tilki, guz,[130][6] kurt. Hepsinin değeri on bin liradır.

Palu'ya Gelen İthal Mallar

Manifatura, aktariye, tuhafiye, kahve, şeker, kilim, yaşmak vs vs. Halep ve Diyarbakır'dan ise sabun, ipekli-tireli elbise, yazma vs gelmektedir. Palu'ya yılda on iki bin liralık mal girmektedir. Sıraladığımız bu malları getirip götürenlerin çoğu Ermenidir. Palu'da içinde üç yüz kadar dükkânın, orta

125 Palu hakkında yazdığı kitap 1965 yılında yayımlanan Mesrop Grayan, Palu'nun önemli kumaş tüccarlarının, kundura yapımcılarının ve hammadde toplayıcılarının adlarını da vermektedir.

"Palu için ithalat ve ihracatın başlıca merkezleri; Halep, İstanbul, Harput, Diyarbakır, Erzurum ve civarındaki şehirler idi.

Palu şehrinin başlıca kumaş tüccarları; Çortayan (İzmirliyan), Bedros Bozyan, Uzunyan, Kozikyan, Mosoyan, Takakcıyan (aynı zamanda sarraf idi), Hopoğluyan (Harputlu iki kardeş) idi. Mosoyan yurtdışından çivit (bir nevi mavi boya) ithal etmekteydi.

Kundura yapımcıları; Porsukyan-Perseğyan, Torikyan. Bunlar işlenmemiş deri toplar, işler Erzurum'a kadar gönderirlerdi.

Hammadde toplayıcıları; Çortayan-İzmirliyan, Mosoyan, Bayanduryan ve diğerleri; kimisi zamk, çiriş, tuzlu çekirdek, tuzlu badem, manda ve inek derisi, deri, tilki ve vahşi kedi derisi vs toplayarak ihraç etmektedirler."

(Aktaran Mesrop Grayan, *Palu i Gyanken Arnıvadz Badkerner, Huşer, Çapadzo Kertıvadzner yev Artsag Eçer (Palu Yaşamından Resimler, Anılar, Şiirler ve Yazılar)*, Kilikya Ermeni Katolikosluğu Matbaası, Antilyas, Lübnan, 1965, s. 130.)

126 [4] Şuşma=susam.

127 Kitre, geven çeşitlerinin gövdelerinden sızan beyaz veya krem renkli, yapışma özelliği az bir zamk çeşididir. Ebru sanatında da kullanılır.

128 Zambakgillerden beyaz renkli bir bitki olan çiriş otunun yumrularından çıkartılan yapışkan özelliği olan bir madde. Çiriş otunun kendisi de pek çok hastalığın tedavisinde kullanıldığı gibi ülkemizde yiyecek maddesi olarak da tüketilmektedir.

129 [5] Siyo=koyun boya ya da aşı boya. Madensel bir toprak. "Çabağ Çur" adlı semtte çıkmaktadır.

130 [6] Sansar.

büyüklükte iki kâgir hanın ve dört fırının bulunduğu orta büyüklükte bir çarşı var. Bu çarşıdaki zanaatkâr ve tüccarların büyük çoğunluğu Ermenidir.

Şehirde, Ermenilere ait suları pek tatlı ve iyi olmayan iki çeşme bulunuyor. Ayrıca mülkleri ve nakit paraları da var. İki dükkân, bir değirmen ve Palu'nun içinde Uzunyan Avedis Ağa'nın yanında muhafaza edilen otuz bin kuruş. Şehrin suları genellikle bereketli değil. Çeşme sayısı da az olduğu için halkın içecek suyu Fırat'tan ya da başka yerlerden koyun tulumlarına doldurularak evlere taşınmaktadır. Şehirde dört hamam olmasına karşın dördü de harap halde olduğundan işlemiyor. Bundan da halkın ne kadar ilgisiz ve duyarsız olduğu anlaşılıyor. Hamamlar harap olduğundan halkın bir kısmı evlerde, bir kısmı sokakta, bazısı da ırmakta yıkandığı için çoğu hastalanıyor ya da maraz sahibi oluyor. Doktor da yok ki tedavi etsin. Bazen doktora ihtiyaç olduğunda Harput'tan getiriyorlar. Ama çoğu hastalığa önem vermiyor, "kader böyleymiş" deyip geçiyorlar. Bu sebeple kışın ölen sayısı çok fazla. Asla sağlık kurallarına dikkat etmez, yani gereken ilaçları almaz ya da kendilerine zararlı yiyeceklerden sakınmazlar vs. Tam tersi, hasta sahibi ya da hastayı ziyarete gelenler ellerine ne geçerse -kavun, üzüm ve buna benzer şeyler- yesin diye hediye getirir. Hasta "iştahım yok" dedikçe zorla yedirirler ki hemen iyileşsin. Ama iyileştireceklerine ölümüne sebep olduklarını bilmiyorlar. Buradaki ölümlerin birinci sebebi bu. İkinci sebebi ise, akşamın sekizine kadar doymamacasına karmakarışık yiyip üstüne iyice içmeleri.

Palu'nun Köyleri

Palu marhasalığında toplam kırk altı köy bulunmaktadır. Bunların yirmi altısı Ermeni köyü, geri kalanlar ise karma köylerdir.

1. Havav[131]: Şehirden iki saat uzaklıkta, kuzey tarafında, vadiye kurulu bir köydür. Batı tarafından, tümüyle Kürtlerden oluşan elli hanelik Kurmak Köyü'ne yarım saat uzaklıktadır (kurmak; kurm kelimesinin değişiminden

131 Havav Köyü: Ekinözü. Boğos Gadarikyan, *Marats Cırakner (Havav Kürin Yeğernı)* / Sönmüş Kandiller (Havav Köyünün Felaketi) adlı eserinde (New York, Goçnak Matbaası, 1950) Havav köyünden çıkan ve Osmanlı devletine yararlılık sağlayan aileler arasında Nemtze, Odyan, Gürciyan ve Paşalyan gibi meşhur aileleri saymaktadır. Kaspar Kasparyan, Bağdasar Tıktıkyan, H. Celalyan ve Harutyun Aylayan da yine Havav'da yetişmiş ve İstanbul'da önemli görevlere gelmiş kişilerdir. Gadarikyan yine bu eserinde, Havav köyündeki Surp Asdvadzadzin manastırının içinde Miatzial Ingerutyun tarafından bir okul açtırıldığını ve 1912 yılında, Prof. Lüleciyan, Vorperyan ve Bücikyan'ın bu okulda ders verecek hocaları eğitmek üzere özel olarak Havav'a getirildiklerini kaydetmektedir. Boğos Gadarikyan'ın Havav köyü hakkında *Havav Küri Badmutyunı* / Havav Köyü Tarihi adlı bir başka kitabı daha bulunmaktadır.

Palu, hamam

gelmektedir). Bu köy Havavlılara çok eziyet etmektedir. Daha önce de bahsettiğimiz üzere, Batı tarafından on dakika uzaklıkta Kağtsrahayyats denilen manastır var. Köyün batı tarafında yedi ya da sekiz saat uzaklıkta İzol, Khur adlı Kürt soyları bulunuyor. Köylerde yaşıyorlar, Dersim'e kadar yayılmış durumdalar.

Havav Köyü Kürtlerle çevrili olduğundan talandan gözünü açamamıştır. Aralarında kurdukları koruma cemiyeti sayesinde şimdilerde biraz huzurlular.

Havav Köyü hem cesareti, hem eğitimseverliği, hem de dindarlığı yönünden tüm Palu vilayeti içinde büyük ün yapmıştır. Yüz seksen haneden oluşan köyün nüfusu bin dört yüz otuz altı kişidir. Aralarında hiç Türk yok, hepsi Ermeni. İki tane gösterişli kâgir kiliseleri var.[132] Birinde sürekli, diğerinde ise ara sıra ayin yapılıyor.

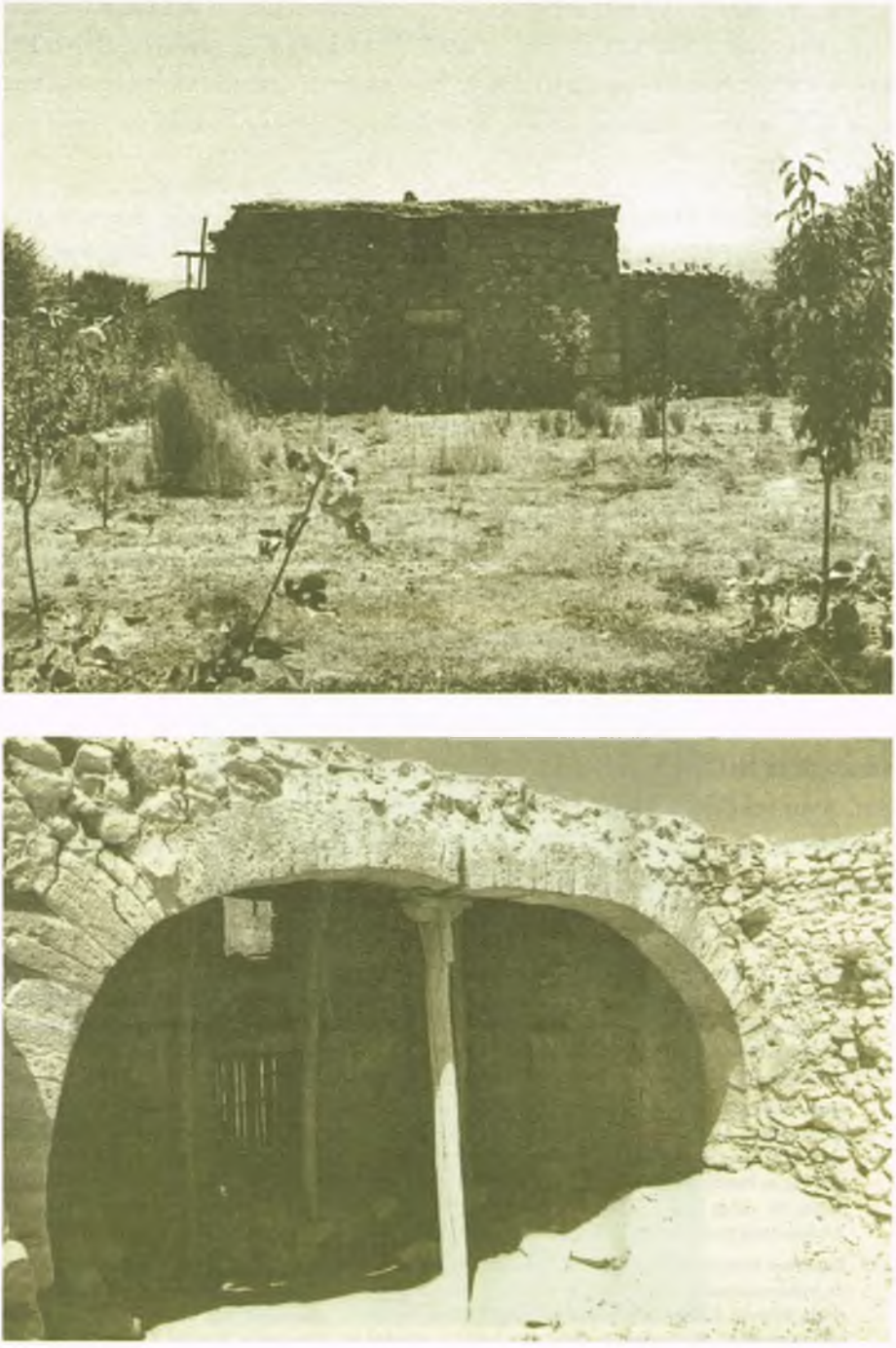
Kiliselerden biri Surp Asdvadzadzin diğeri ise Katolikos[133] adına inşa edilmiş ve eskiden kalmadır. İki papazları ve düzenli eğitim veren resmi bir okulları var. Okul özel bir cemiyetin himayesinde. Yüz elli kadar talebe dilbilgisi, matematik, coğrafya, Kutsal Kitap tarihi, Ermeni Tarihi ve Hıristiyanlık gibi dersler görüyor.

Okulun öğretmeni Hampartsum Avedis Garyants aslen Havavlıdır. Garyants hem halka hem de okuldakilere vatanseverlikle ilgili söylevler veriyor. Aynı şekilde, badveli Antreas da eğitimi ve yetenekleriyle tanınmış bir şahsiyettir. Ermeniceyi ve dini iyi bilen biri olarak, hem Havav Köyü'nün hem de başka köylerin mezhep değiştirmelerine engel olmuştur.

---

132 "Havav. Üç Ermeni Kilisesi. Köy Palu'nun birkaç km kuzeyinde.
Köy Kilisesi Surb Lusavorich (the "Illuminator"). Kilisenin inşaat ve bitirme tarihi belirsiz fakat kilise muhtemelen (A) 19. veya erken 20. yüzyıldan kalma. Kemeri tuğla olan ve iki sivri kiriş tarafından güçlendirilmiş tek bir nef'e sahip. Yarım kubbenin her iki tarafındaki çemberler mevcut.
Surb Katolikos (Katoghike), kısmen harabe olmuş kilise.
Surb Asdvadzadzin (Mother of God). Kaghtsrahayats Vank Manastırı'nın kilisesi, muhtemelen Ortaçağ'dan. Manastır köyün dışındaydı. Kilise dikdörtgen şeklinde. Bir zamanlar şimdi çökmüş olan kubbeyi yukarı kaldıran üç arktan itibaren kemerler duvarların dışına doğru genişler ve sekizgen yarım kubbe dördüncüye çıkmaktadır. Arklar batıya doğru serbestçe duran sütunlar ve doğuya doğru da yarım kubbe duvarları tarafından desteklenmektedir" (T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Vol. I, The Pindar Press, London, 1987, s. 123).

133 Katolikos Ermeni Kilisesi Ruhani Reisidir. Katolikosluk makamı Ermenistan'ın Eçmiyadzin kentinde bulunmaktadır. Eçmiyadzin ise Hıristiyanlığın en eski abidelerinden biridir. 4. yüzyılın başlarında Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Surp Krikor Lusavoriç tarafından inşa olunmuştur. 10. yüzyılın başlarından 1441 yılına kadarki süre hariç, o günden bu güne kadar Ermeni Kilisesi'nin Ruhani Önderi'nin makamı olan kilise Erivan'ın 20 km batısında bulunmaktadır.

Havav'daki kilisenin günümüzdeki durumu, depo olarak kullanılmaktadır

M. Melkon Gürcüyan adlı vatansever genç de bu köydendir. İstanbul'da eğitim görmüş olan bu genç, şimdilerde cemaat okullarında Ermenice dilini öğretmekle meşgul oluyor. Aynı şekilde, Kaspar Nemtseyan ve Hagop Solkhılcıyan adlı iki vatansever genç de, en az biraz önce saydığımız isimler kadar Havav Köyü için gurur kaynağı olmaktadırlar.

Bu köyün, çevresindeki köylere kıyasla daha terakkisever bir havası var. Bu sebeple hem şehir hem de köylerdeki dilciler ve saymanlar genellikle bu köyden çıkmadır. Övgüye layık olan bu köyün şimdilerde kızlar için bir okulu yok. Ancak mevcut okullarını büyüterek karma hale çevirmek niyetindeler.

Son zamanlarda, Mutasarrıf Rumi Efendi tarafından köyden çeyrek saat uzaklıkta, kuzey tarafındaki dağın altında bir kömür madeni bulunmuş. Köyün işleriyle meşgul olan beş kişiden oluşan bir mütevelli heyeti var. Kilise düzenli, ayinler ise doğru dürüst yapılıyor. Köyün papazı Toros marhasalıkta vatanseverliği ile ün yapmış biri.

Köyün kuzey-batı tarafında, çeyrek saat kadar uzaklıkta, köylülerin Avak Ag[134] diye adlandırdıkları bir memba var. Buradan fışkıran su Havav Köyü'ne ulaşıp bütün değirmenleri döndürdükten sonra, köylülerin tarlalarını da sulamaktadır. Bu memba dışında köyün başka tatlı suları da var. Köy mezarlığının içinde ve çevresinde eskiden kalma on üç kadar taştan haç mevcut. Köylüler söylencelere dayanarak, üç arşın yüksekliğinde ve bir buçuk arşın genişliğindeki bu taşların Havari Tateos[135] zamanından kaldığını söylüyorlar. Aynı köyün güney kısmında, birkaç dakikalık uzaklıkta, üstünde eski bina kalıntılarının bulunduğu küçük bir tepe var. Anlaşılan zamanında burada bir şehir varmış. Zira oldukça çok sayıda kalıntı bulunmuş.

Beni ispiyonlayanlardan ilki Havav Köyü sakinlerinden Papaz Asdvadzadur'un oğlu Garabed Efendi adlı şahıstı. Sevgili okuyucular

---

134 Avak Ag: Büyük kaynak, memba.

135 Ermeni milli söylencesine göre Tateos, Yetesya'ya (Urfa) gelip Kral Apkar'ı iyileştirmiş, sonra da Hıristiyan yapmış olan havaridir. Böylece onun sayesinde Yetesya en eski Hıristiyanlık merkezlerinden biri olmuştur. Tateos daha sonra vaaz alanını kuzeye doğru yönlendirerek Ermeni Kralı Sanaduruk'un sınırlarına girmiş ve pek çok Ermeniyi Hıristiyanlaştırmıştır. Bu insanlar Ermeni Kilisesinin temelini oluşturmuşlardır. Tateos sarayı da etkilemeyi başararak Kralın kızı Santuht'ı Hıristiyan yapınca kral kızını kendi elleriyle öldürmüştür. Daha sonra pek çok kişiyi imana getiren Tateos Ardağ'da kılıçla şehit edilmiştir. Ardağ günümüzde İran Azerbaycanı'nın batı kısmında bulunmaktadır. Tateos'un mezarı da oradadır ve üzerine büyük bir kilise inşa edilmiştir. (Başepiskopos Şınork Kalustyan, *Asdvadzaşınçagan ...*", s. 165).
Bu kilise İran'da hâlâ varlığını korumaktadır.

bir fikir edinebilsin diye nasıl ispiyonladığını en ince ayrıntısına kadar anlatacağım.

Yerel idarenin Daviye'sinde[136] üye ve taşra cemaat meclisinde görevli bu ispiyoncu şahısın korkunç bir menfaatsever olduğunu ne ben ne de halk biliyorduk.

1878 Eylülünde, mutasarrıf paşa Arğnu-Maden'den Palu marhasalığını ziyarete geldi. Birkaç gün sonra da, Havav Köyü'nde devlet için bir ambar yapılıp buğday doldurulmasını önerdi. Değirmende öğütülen buğdayı, Dersim'de ikamet eden ordulardan bir kısmı gelip alacak ve diğer ordulara dağıtacaktı. Bu iş yüzünden köyün pek çok zorbalıklarla karşılaşacağını, bunlara karşı koyacak gücü olmadığını öngörerek, Paşaya olabilecekleri anlattık ve ambarı köyde yapmanın imkânsız olduğunu hatırlattıktan sonra bir Türk veya Kürt köyünde yapılmasını istedik. Paşa ısrar edince, köylülerin savaş zamanı çok ezildiğini, ambarı bu kez Kürt veya Türk köylerinden birinde kurmasını, nitekim devletin de aynı şeyi emrederek "tebaalarım sıkılmasın" dediğini hatırlattık.

Ancak Paşa bizi dinlemedi. Bilgimiz dahilinde olmadan köye gitmiş. Duyunca hemen Havav Köyü Papaz Asdvadzadur'a ve yönetim kuruluna haber yollayarak: "Paşa, Dersim orduları için ambar (aşar) tesis etmek üzere bugün köyünüze geliyor, hep beraber rica ederek izin vermeyin, her türlü sorumluluğu alıyorum" dedim. Bizi dinledikleri ve korkusuzca hep bir ağızdan köylerinde ambar kurulmasını kabul etmediklerini söyledikleri için teşekkür ediyorum.

Paşa Havavlıların bu birliğine çok şaşırmış. O sırada hain Garabed Efendi nasıl olmuşsa, babası papaz Asdvadzadur'a gönderdiğim mektubu ele geçirmiş. Paşa'ya göstererek, "Halkın hep bir ağızdan kabul etmediğine niye şaşırıyorsunuz ki; tavsiyeyi murahhas yapmış. İşte mektubu, birleşin, kabul etmeyin diye halkı uyarmış" demiş.

Paşa mektubumu görünce; ispiyoncu Garabed'e Türkçeye tercüme edip kendisine vermesini emretmiş. O da hemen tercüme ederek Paşaya vermiş.

136 Daviye: Dava Kurulu

İşte Havav Köyü problemden böyle kurtuldu. Ama şimdi okuyucular Garabed'in bu ispiyonu ne sebeple yaptığını soracaklardır.

Sebebi şuydu:

Havav Köyü'nde kurulacak ambarın müdürü bu hain Garabed olacak ve karşılığında maaş alacaktı. Bizim işi bozmamız sebebiyle maaştan mahrum kalınca, ispiyoncu payesini almaya ve soydaşı kardeşlerine ihanet etmeye utanmadı.

Büyük tehlike altındaydım. Neyse ki Allahın inayetiyle kurtuldum. Bu vesileyle şunu da hatırlatmayı unutmayalım ki, eğer Yahuda olmasaydı İsa'nın masumiyeti de ortaya çıkmayacaktı.

2. Mırçuman Mezre:[137][7] [Karıncaköy] Şehirden bir buçuk saatten daha uzak mesafede, kuzey taraftaki bir vadide kurulu, kırk dört haneden ve tam iki yüz altmış beş Ermeniden oluşan bir köydür.

Bir papazın vazife yaptığı kâgir küçük bir kilisesi ve okulu var. Okuldaki otuz kadar talebe basit okuma öğrenmekte, birkaçı da dilbilgisi eğitimi almaktadır.

Köy halkı eğitimseverdir, okulun gelişmesini arzu ediyorlar. Ancak o Cinoğlu denilen Allahın belası beyin yaptığı eziyetlerden göz açamadıklarından okul şimdilerde geri kalmış durumda. Aksi halde halk konuyla yakından ilgili. Köyü, beş kişiden oluşan bir yönetim kurulu yönetiyor.

3. Kamışlı: Şehrin kuzey tarafında üç saatten fazla bir mesafede bulunan on bir haneden ibaret küçük bir Ermeni köyüdür. Burada da hiç Kürt yok. Nüfus 70 kişi. Kilise ve okulu yok. Yakınlardaki Artkhan adlı köyün kilisesine ve okuluna gidiyorlar.

4. Artkhan:[138] Şehrin kuzey tarafından, üç buçuk saatlik mesafede, otuz bir hane ve iki yüz altmış üç kişiden oluşan bir vadi köyüdür. Yıllık geliri topu topu üç yüz kuruş olan Surp Minas[139] adlı bir kilisesi var. Ne yazık ki okulu yok. Bu köyden biraz ötede Surp Tovmas adlı harap bir kilise bulunuyor.

---

137 [7] Türkler tarafından "Karınca Mezresi" diye adlandırılmaktadır.

138 (Art'ekhan) Soğukpınar.

139 Aziz Minas Atinalıydı. İmparator Maksimianos zamanında (286-310) yaşamış ve gizlice Hıristiyan olmuştu. İmparator kendisini şehirde sükuneti sağlaması için İskenderiye'ye gönderdi. Ancak oradaki ileri gelenler Hıristiyan olduğunu İmparatora duyurdular. İmparator bizzat İskenderiye'ye gelerek onu yargıladı ve korkunç eziyetlere maruz bıraktı. En nihayetinde de 4. yüzyılın ilk yıllarında kafasını vurdurarak şehit etti (Başepiskopos Şınork Kalustyan, *Hamakırisdoneagan...*, s. 109).

5. Karabörk[140]: Şehrin kuzey-batı tarafında, üç buçuk saat uzaklıkta, bir vadiye kurulu, yirmi üç haneden ve yüz üç kişiden oluşan bir köydür. Surp Asdvadzadzin'e ithaf edilmiş bir kilisesi ve papazı var. Kilisenin yıllık geliri iki yüz kuruştur. Burada da okul yok. Bu köyde, yirmi iki kişiden oluşan beş hane kadar Müslüman Kürt-Zaza bulunuyor.

6. Kırbo Mezre[141]: Şehrin kuzey-doğu tarafında Kürtlerle karışık bir vadi köyüdür. Sekiz hane ve yetmiş dört kişi olan Ermeniler ayrı bir semtte oturuyorlar. Kiliseleri olmadığı için yakındaki Okhı denilen köyün kilisesiyle teselli olmaktadırlar. Okhı'nm papazı onlara da önderlik etmektedir. Okulları da yok. Köyde yedi haneden ibaret Kırmançi Kürdü var. Otuz dört kişiler. Müslüman olmalarına karşın, Ermenilerin sayısı çok olduğu için iyi geçiniyorlar.

7. Okhı[142]: Şehrin kuzey-doğu tarafında yedi saat uzaklıkta yerleşmiş bir vadi köyüdür. Yirmi yedi hane ve ortalama iki yüz beş kişilik nüfusu, bir kilisesi ve papazı var. Yirmi iki talebenin bir pedagog denetiminde eğitildiği bir de okulu bulunuyor. Bu köye bitişik eskiden kalma harap iki kilise görülüyor. Kiliselerden biri Surp Sarkis'e[143] diğeri ise Surp Kevork'a[144] ithaf edilmiştir.

---

140 Karaburk.

141 Kalkankaya.

142 (Okhi, Okhou, Oghou) Bulgurcuk.

143 Aziz Sarkis, Roma imparatoru Büyük Konstantin ve onun oğlu zamanında Kapadokya'da yaşayan bir prensti. İmparator Julianos (360-363) zamanında Hıristiyan oluşu sebebiyle uğradığı eziyetlerden kaçarak İran'daki Kral Şabuh'un (310-379) yanına geldi. Burada büyük bir komutan olarak ün kazandı. Ancak pek çok askeri Hıristiyanlaştırması sebebiyle kral tarafından şehit edildi. Efsaneye göre, Bizans imparatoru Julianos Ermenilere savaş açmış, Surp Sarkis de kırk neferiyle onun karşısına çıkmıştır. Yedi gün süren mücadelenin ardından yorgun düşen Surp Sarkis, açlık içinde bir yere oturmuş nereden bir lokma ekmek bulabileceğini düşünmeye başlamıştır. Bu sırada rüzgâr gökten birkaç buğday başağı getirip önüne bırakmıştır. Bunları avucunda öğütüp yiyen Aziz, Tanrı'ya "Bundan böyle kim ki yıl içinde yedi gün başakların anısına oruç tutar ve Cuma günü pokhint ile orucunu açarsa muradına erdir, dileğini yerine getir" demiştir. Bu söylence sebebiyle, kırsal kesimlerdeki Ermeni kadınları, özellikle kısmet bekleyen genç kızlar, niyetleri gerçekleşsin diye üç gün katıksız oruç tutarlar. Kilise takviminde "Araçavorats" adıyla anılan ve 19 Ocak ile 23 Şubat arasına denk gelen bu oruç döneminin son günü (Cumartesi akşamı) avlulara, damlara bir kap içinde pokhint bırakılır. Bu geleneğin kökeninde, Surp Sarkis'in, pagan bir Rum kızını Hıristiyan yapıp beyaz atının terkisine atıp Bizans surlarından kaçırdığı ve Ararat'a götürdüğü inancı yatar. Bu yolculuk esnasında orucunu tutanların evine uğrayıp, üzeri haç işaretli hamur işine ya da çöreklere atının nal izini bırakacağına inanılır (Başepiskopos Şınork Kalustyan, *Hayazki Surper*, İstanbul, 1982, s. 140-143).

144 Aziz Kevork Kapadokya'da Hıristiyan bir ailede dünyaya gelmiştir. Roma ordusunda başladığı askerlik yaşamında kısa sürede yükselmiş ve imparator Diocletianos'un gözdelerinden biri olmuştur. Ancak imparatorun Hıristiyanlara karşı başlatacağı eziyetlere muhalif bir tutum sergileyince Hıristiyan olduğu anlaşılmış, hapse atılarak korkunç işkencelere maruz bırakılmıştır. Kendisine yapılan telkinler sonucu putları kabul ettiğini söylemiş, ancak mabede getirildiğinde putları parçalayınca, 303

Okhı'nın içinde on altı haneden oluşan ırkı ayrı, dini Müslüman olan ve ayrı bir semtte yaşayan Kırmançi Kürdü bulunuyor. Nüfus seksen beş kişidir. Köyde Ermenilere ait bir de mezarlık bulunmaktadır. Anlatılanlara göre, köyde küçük ya da büyük biri öldüğünde köyün zangoçu ölenin boyuna göre mezar kazacağı vakit, bir iki kazma darbesinden sonra ölenin boyuna uygun bir mezar açılırmış. Böylece zangoçun çalışmasına gerek kalmadan ölüyü getirip açılan mezara gömerlermiş. Şahitler eskiden beri bunun süregeldiğini söylüyorlar. Ben de bunun bir nevi mucize olduğunu söyleyebilirim.

8. Tepe[145]: Şehrin kuzey-doğu tarafında, altı saat uzaklıkta, kırk sekiz haneden oluşan oldukça büyük bir vadi köyüdür. Nüfus dört yüz kırk dört kişi olarak hesaplanmaktadır. Muhteşem bir kilisesi (Surp Minas), iki papazı ve otuzdan fazla erkek ve on kadar kız talebenin bulunduğu bir okulu var. Talebelere bir sayman tarafından okuma öğretilmektedir. Kilisenin yıllık geliri ancak üç yüz kuruş kadardır. Kiliseye bitişik, eskiden kalma altı tane harap kilise bulunuyor. Ancak isimleri silinmiş olduğundan adlarını zikredemedim. Köy yol üzeri olduğundan, hem Kürt hem de Türklerden büyük sıkıntı çekiyor, özellikle de nüfus Ermeni olduğu için...

9. Dilimli[146]: Şehrin kuzey-doğu tarafında, altı buçuk saatlik mesafede sekiz haneden oluşan küçük bir köydür. Dört hane Ermeni ve dört hane Kürt yaşıyor. Ermeni nüfus otuz altı kişidir. Bir kilisesi var, ancak okulu yok. Tepe Köyü'ne yakın olduğu için oranın papazları hizmet veriyor. Irk olarak Kırmançi, din olarak Müslüman olan Kürtlerin sayısı ise yirmi kadardır.

10. Kurdikan[147]: Şehrin kuzey tarafında, yedi saatlik mesafede, Çarsancak'ın önünden geçen ırmağın kıyısında kurulmuş olan bir vadi köyüdür. Ermeni ve Kürt olmak üzere sekiz haneden ibarettir. Bunlardan dördü Ermeni ve 33 kişidir. Dört hanenin de ırkı Kırmançidir ve yirmi beş kişidir. Ne kilisesi ne de okulu var. Peri'nin papazı önderlik etmektedir.

---

tarihinde Nicomedia'da imparator tarafından başı vurdurularak şehit edilmiştir. Bazılarına göre şehit edildiği yer Filistin'in Ramle ya da Lut kasabasıdır. Bugün orada Rumların, Ermenilerin ve Latinlerin Surp Kevork adına ithaf ettikleri kiliseleri vardır. Surp Kevork aynı zamanda İngiltere'nin koruyucu azizidir (Başepiskopos Şınork Kalustyan, "*Hamakırisdoneagan...*" s. 114).

145 Karakoçan.

146 Tekardıç.

147 Gümüşkaynak.

11. Kumpet ya da Kımpet[148]: Şehirden beş saatlik mesafede, kuzey tarafında, yirmi üç haneden oluşan bir vadi köyüdür. Yüz altmış yedi kişilik nüfusu, bir kilisesi, iki papazı ve yirmi kadar talebenin bir öğretmen nezdinde eğitildiği bir okulu var.

12. Kamber Şeyh[149]: Şehrin kuzey tarafında, altı saatlik mesafede Kumpet Köyü'ne yakın, on beş haneden oluşan, seksen beş nüfuslu bir vadi köyüdür. Okulu ve kilisesi yok. Dini işlere Kumpet Köyü papazı bakıyor. Bu köyde de ırkı olarak Kırmançi ve dini Müslümanlık olan on iki hane, kırk iki kişi Kürt vardır.

13. Canik: Şehrin kuzey tarafında, yedi buçuk saatlik mesafede bulunan bir vadi köyüdür. Oror denilen ırmağın karşı kıyısına kurulmuştur. Yirmi beş haneden ibaret köy, yetmiş beş kişi olarak hesap edilmektedir. Okulu ve kilisesi yoktur. Buraya da Kumpet Köyü papazları hizmet vermektedirler.

14. Bağin[150]: Aynı şekilde şehrin kuzey tarafında, altı haneden ibaret bir vadi köyüdür. Nüfusu 65 olan köyün kilisesi ve okulu yok. Buraya da Kumpet Köyü papazları hizmet veriyor. Kırmançi ve Zazalardan beş Kürt hanesi bulunuyor. Sayıları yirmi kişidir.

15. Karntsor: Elli beş kişiden oluşan beş hane Ermeni vardır. Kilisesi ve okulu olmayan bu köye de Kumpet Köyü papazları hizmet vermektedir. Burada da birkaç hane ırk olarak Zaza, dini Müslüman olan otuz iki Kürt yaşıyor.

16. İsnis: Karntsor taraflarında Ermeni ve Kürtlerin beraber yaşadığı küçük bir vadi köyüdür. Ermeniler yirmi dört kişiden oluşan üç haneyle ayrı bir semt teşkil etmişlerdir. Bunlar da Kumpet Köyü papazlarının denetimindedirler. Sekiz hane de Zaza ırkından Müslüman-Kürt bulunuyor. Toplam kırk iki kişidirler.

17. Demirci[151]: Ortalama elli altı kişiden oluşan altı hane Ermeni vardır. Kilise ve okul olmadığı için Kumpet Köyü papazlarının denetimindedirler. On dört hane de Müslüman Zaza bulunuyor.

148 Kümbet.

149 Kamberşeyh.

150 Baghin.

151 Demirci.

18. Karakaya[152]: Otuz beş kişiden oluşan dört hane Ermeni vardır. Bunların da okulu ve kilisesi olmadığı için Kumpet Köyü papazlarına tabidirler. Yirmi sekiz kişiden oluşan on hane Müslüman Zaza bulunuyor.

19. Deveci: Şehrin kuzey doğu tarafında, üç saatlik mesafede on beş haneden oluşan Kürtlerle karışık bir köydür. Ermeni nüfus yüz beş kişidir. Okul ve kilisesi olmadığı için Kumpet Köyü papazları önderlik eder. Köyde, sayıları kırk altı olarak hesaplanan Müslüman Kırmançi Kürdü bulunmaktadır.

20. İsabeg: Şehrin kuzey tarafında, dört saatlik mesafede, otuz haneli bir vadi köyüdür. Papazı olmayan bir kilisesi var. Papaz Kumpet'ten gelir. Okulu da yoktur. 240 kişilik nüfusta Kürt yoktur.

21. Khoşmat[153]: Şehrin kuzey doğu tarafında, bir saatlik mesafede yüksekçe bir mevkiye kurulmuş, yüz haneden oluşan oldukça büyük bir köydür. Bin iki yüz yedi Ermeni yaşamaktadır. Bir papazın hizmet ettiği muhteşem bir kilisesi ve okulu var. Ancak okul o kadar harap haldedir ki, ekonomik durumu oldukça iyi olan böyle bir köy için ayıp sayılır. Eğitim hevesi tamamen sönmüştür. Birbirlerine düşman gibi bakıyorlar. Birbirlerine düşman olup okulu yüz üstü bırakmalarının esas sebebi olarak ahlaksız, sarhoş, rüşvetçi ve ispiyoncu bir şahıs olan Hampartsum Ulusyan'ı gösteriyorlar. Bize yapılan ikinci ispiyon Hampartsum Ulusyan tarafından gerçekleştirildi. İspiyon hikâyemiz kısaca şöyle: Ordu komutanı Kürt İsmail Paşa tarafından Palu idaresine gelen emre göre, Dersim'de bulunan kuvvetlerin bir kısmı burada kışlayacaklardı. Bu haberi aldığımızda şehirdeki zavallı Ermenilerin bu vesileyle çok sıkıntı çekeceğini anladık. Yerel idareyle görüşerek engellemeye çalıştık. Ama daha sonradan orduların Ermeni köyünde kışlayacağını duyunca, insanlarımızın çektiği eziyet artmasın diye Allahın inayetiyle engel olduk.

Hampartsum Ulusyan bunu duyunca önce bizimle terbiyesizce bir tartışmaya girdi. Ancak onun patırtısına önem vermediğimizi görünce hemen devlete başvurarak, meydanda alenen, "Efendim biz asakir-i şahaneyi beslemeyi ve muhafaza etmeyi isteriz ve devletin emrine itaatimiz vardır. Fakat murahhasımız halkı kışkırtıp, asla kabul etmeyin, karşı koyun diyor" diyerek bağırmaya başladı.

---

152 Kaya.

153 Hoşmat; günümüzde Çakırkaş.

Bunu da yeterli bulmayarak devleti ve Türkleri bize karşı kışkırtmak amacıyla bir şikâyetname yazdı. Neyse ki devlet bize iftira atıldığını anladı ve Hampartsum'u hemen nezarete attı. Orada birkaç gün kaldı. Ancak daha sonra milletin nefretini kazanmış olan Çıteyan Ğugas ve onun işe yaramaz kardeşi Sarkis sayesinde ceza almadan kurtuldu.

Hampartsum Ulusyan'ın ispiyon etmesinin gerçek sebebi, kardeşi Rahip Manuel'i önemli bir gerekçeyle Kağtsrahayyats Manastırı'ndan kovmam ve Ermeni köylerine ordu yerleştirilmesine karşı çıkmamdı. Zira kendisi askerleri evlere misafir olarak dağıtacak ve bunu kabul etmek istemeyenleri kurtarmak için rüşvet alacaktı. Bizim yüzümüzden rüşveti kaybetmişti.

Palu'daki halkımızın huzuru için aldığımız tedbirler ve gösterdiğimiz çaba adı geçen Hampartsum Ulusyan'ın menfaatine büyük sekte vurduğundan intikam almak istiyordu. Ancak uygun bir fırsat bulamayınca, intikam hislerini tatmin için ispiyon gibi aşağılık bir yönteme başvurdu.

Bu adam tüm bir köyün kaderini eline almış bir sülük ya da başlarına musallat olmuş bir güve gibi. Yaptığı yüzlerce haksızlığa karşın hiç kimse şikâyet edemiyor. Zira sadece taşra cemaat meclisi üyesi olmakla kalmıyor, sık sık devlet nezdinde de koruma buluyordu. Bu sebeple oldukça nüfuz sahibi olmuştu. Ama ne yazık ki millet sevgisi taşımadığı için hizmette bulunamıyordu. Tam tersi milletine zarar veren hareketleri ve ahlaksız davranışlarıyla kendi cemaatine bir tehdit oluşturuyordu.

22. Nıbşi[154]: Şehirden bir saatlik mesafede, kuzey-doğu tarafında, Khoşmat Köyü'ne eşit yükseklikteki bir mevkide kurulu, yirmi haneden oluşmuş bir Ermeni köyüdür. Yüz altmış üç kişilik nüfusu, kilisesi ve çok sayıda talebenin pedagog denetiminde eğitim gördüğü bir okulu var. Ancak papazı bulunmadığından bu görevi şehirden giden bir papaz yerine getiriyor.

Zamanında bu köye yakın Surp Boğos adlı bir manastır varmış. Şimdilerde harap halde bulunan bu manastıra bitişik Surp Boğos diye anılan bir çeşme bulunuyor. Çeşmenin suyu o kadar lezzetli ki sanırsın cennetten su fışkırıyor.

154 Nipşi. Nbchi, Nimşin.

Ermeniler ve diğer milletlere mensup insanlar burayı ziyarete geliyor. Çeşmenin üzerindeki mermere kazılmış yazılar varmış. Ancak ziyaretçilerin yapıştırdıkları mumların isi o kadar karartmış ki, okunmuyor.

Sadece bu yazıların çeşmenin onarımına ait olduğunu anlayabildik. Harap manastırın tarla ve otlakları var. Her yıl köylüler tarafından kiraya veriliyormuş. Ama gelirin neye harcandığı bilinmiyor.

23. Nırkhi[155]: Zikrettiğimiz iki köyün hizasında yüksekçe bir mevkide yerleşmiş otuz bir haneli ve iki yüz altmış üç kişilik nüfusu olan bir Ermeni köyüdür. Küçük bir kilisesi ve papazı var, ancak okulu yok.

Bu köyde, suyu sağırların kulağını iyileştiren bir sağır çeşmesi bulunuyor.

24. Abrank[156]: Şehirden bir buçuk saatlik mesafede, kuzey tarafına yerleşmiş yirmi haneli bir köydür. Yüz altmış beş kişilik Ermeni nüfusu, papazı olmayan bir kilisesi var. Okulu yok. Bu köyün halkına yarım saat uzaklıktaki Şınaz Köyü papazı hizmet veriyor.

25. Şınaz[157]: Şehirden yarım saat uzaklıkta oldukça büyük bir vadi köyüdür. Elli üç hanesi var. Dört yüz yirmi kişilik nüfusun tamamı Ermeni. Papazı olmayan eskiden kalma karanlık ve küçük bir kilisesi ve gösterişsiz bir okulu bulunuyor. Okuldaki on yedi kadar talebe bir pedagog tarafından eğitilmektedir. Köylülerin büyük çoğunluğu zengin, bu yüzden özel bir okul inşa edebilir ve düzenli bir öğretmen tutabilirler. Ayrıca kilisenin de hazırda iyi parası var. Köylüler arasında bulunan Mimar Haçadur Gülazyan adlı eğitimsever bir şahıs okul inşası için halkı ikna etmeye çalışıyor. Ama boşuna. Eğitime heves yok, çünkü halkın yüreğindeki hisler sönmüş durumda. Bizi devlete ispiyonlayanlardan biri de bu köyden Hovhannes Kalustyan adlı adamdı. Padişaha karşı isyanla suçlandığım şikâyetnameyi imzalayanlardan biriydi. Taşra Cemaat Meclisi üyesi olan bu adamdan halk da şikâyetçiydi.

26. Sığam[158]: Şehrin kuzey-batı tarafında bir buçuk saat uzaklıkta kırk iki haneden oluşmuş bir vadi köyüdür. İki yüz on altı kişilik nüfusu tamamen Ermenidir. Bir kilisesi ve papazı var, ancak okulu yok.

---

155 (Nirkhın, Nkhri, Nrkhin), Nirki.

156 Köprüdere.

157 (Tchinaz, Chnaz), Saraybahçe.

158 (Saghman, Seghan), Pınartepe.

27. Sakrat[159]: Şehrin kuzey tarafında, vadiye kurulu büyük bir köydür. Kırk dört haneden ibaret köyün nüfusu altı yüz elli altıdır. Oldukça büyük bir kilisesi, iki papazı ve bir okulu bulunuyor. Elli kadar talebe bir eğitmen gözetiminde ders görüyor. Şahsımıza yapılan üçüncü ispiyon olayına, bu köy ahalisinden papaz Istepan, Hagop Varjabetyan ve Kağtsrahayyats Manastırı rahibi Manuel de katılmıştı. Üçü kafa kafaya verip Palu idaresine müracaatla, Kürt ağalarının önünde beni ispiyonlayıp, "Burada bulunan murahhas, gerek vaazında ve gerekse marhasalıkta cemaati daim teşvik ve teklif etmektedir, şöyle ki; 'Bana iki üç yüz delikanlı getirin ki Hersekliler gibi İslamlara karşı muharebe açalım, zira bu yol bizi kurtarır barbarların elinden' diyor. Bunun için sizlere gelip haber veriyoruz ki malumunuz ola" şeklinde şikâyet ettikten sonra sevinçle geri dönüp, "Natanyan'ın hayatı bir iki günde son bulur" diye anlatmışlar. Hükümet bu ağır suçlama üzerine yörenin Ermeni çorbacılardan açıklama istedi. Dolayısıyla konu incelemeye alındı. İspiyoncular söylediklerini inkâr etmeyince, altı-yedi yüz imzalı bir dilekçe ile mesele Patrikhaneye bildirildi. Halkın şikâyeti üzerine bunları şehirden üç saat uzaklıktaki Surp Haç Manastırı'na sürgün ettik. Ancak birkaç gün sonra, çorbacıların dolaylı himayesi sayesinde geri döndüler. Bu konuyla ilgili olarak Cemaat Merkez Yönetimi'ne de şikâyette bulunduk, ama tatmin edici bir cevap almış değilim.

Bu korkunç ispiyonun sebebi şu idi: Adı geçen ve şimdilerde vefat etmiş bulunan rahip, Kağtsrahayyats Manastırı'nda ikamet etmekteydi. Halkın kendisinden şikâyetçi olması üzerine bu manastırdan uzaklaştırıp, karşı çıkmasına rağmen, Surp Haç Manastırı'na göndermek istedik. İtiraz etti ve gitmemek için çeşitli yollar bulmaya çalıştı. Papaz Istepan da ona yandaş oldu. Aşırı ayyaş olan papaz çoğu kez ayin yaparken halkın önünde yere düşüp yuvarlanıyordu. Eçmiyadzin'den getirilmiş olan kutsal müronu evinde saklayarak yağ niyetine kullandığı yolunda şikâyetler duyulmuştu. Yapılan inceleme sonunda şikâyetlerin haklı olduğunu gördük. Pek çok kez ikaz edip doğru yola gelmesi için çalıştıksa da, gördük ki düzelen bir şey yok. Görevinden azl etmemiz, ispiyonlamasına sebep oldu. Gelelim Hagop Varjabetyan denilen şahsa. Yöre idaresinde Daviye Kurulu üyesi olmak için bin dört yüz kuruş rüşvet vermişti. Bunu ortaya çıkarttım.

159 (Sekerat, Sakrat), Yazıbaşı.

Şimdi Cemaat Genel Meclisi'ne ve Ruhani Meclis'e soruyorum, böylesine ayyaş, müronun bile ticaretini yapan, ispiyoncu olduğu ispatlı bir papaz ayin yapabilir mi, yapamaz mı? Eğer yapamazsa neden hâlâ papazlık gibi kutsal bir göreve devam edebiliyor?

28. Tset[160]: Şehrin kuzey-batı tarafında yaklaşık iki saatlik mesafede vadiye kurulu geniş bir köydür. Altmış iki hane olan köyün nüfusu tamamen Ermenilerden oluşmakta ve yedi yüz elli dört kişidir. Orta büyüklükte ancak gösterişli bir kilisesi, iki papazı ve oldukça iyi durumda bulunan bir okulu var. Elli kadar talebeye köyün papazı Harutyun tarafından basit okuma çalışmaları yapılmaktadır.

29. Uzun Oba[161]: Şehirden altı saatlik mesafede, batı tarafında Fırat Irmağı kıyısına kurulmuş, kırk beş hanesi ve üç yüz altmış kişilik nüfusu olan bir ova köyüdür. Papazı olmayan bir kilisesi var. Din hizmetleri yakın bir köyün papazı tarafından veriliyor. Köy halkının büyük çoğunluğu Protestan olduğundan kendilerine ait bir dua yerleri, okulları ve bir de Ermeni misyoner bulunmaktadır.

30. Uzun Obamezre[162]: Yukarıda zikredilen köye bitişik, on Ermeni hanesinden ibaret, küçük bir tepe üzerine kurulu topu topu yetmiş üç kişilik nüfusu olan bir köydür. Kilisesi ve okulu yok. Bu sebeple yakınlarındaki bir köyün kilisesine gidiyorlar.

31. Gacar[163]: Şehrin batı tarafında, yüksekçe bir mevkide kurulu otuz beş hane ve iki yüz seksen üç nüfuslu bir köydür. Küçük bir kilisesi olan köyün papazı ve okulu yok. Köyde sayıları yetmiş altı olan on hane kadar Müslüman Kırmançi Kürdü yaşıyor.

32. Avlavu[164]: Şehrin kuzey-batı tarafında, dört saatlik mesafede vadiler arasına yerleşmiş nüfusu Ermeni ve Kürtlerden oluşmuş bir köydür. Ermeniler on beş hane ve yüz yirmi üç kişilik nüfuslarıyla ayrı bir semt teşkil ediyorlar. Kilisesi, papazı ve okulu yok. Bu sebeple yakındaki bir köyün papazı

160 (Zeth), Kapuaçmaz.

161 Uzunova.

162 Uzunovamezre.

163 Khajar mezre, Kasir.

164 Avlagi.

hizmet veriyor. Kürtler ise yirmi hanedirler. Müslüman Kırmançi olan Kürtlerin sayısı doksan beş kişi olarak hesap edilmektedir.

33. Başarat[165]: Şehrin kuzey batı tarafında, dört saatten fazla bir mesafede bulunan, dağ vadisinde kurulmuş yirmi haneden ibaret küçük bir köydür. Yüz altmış nüfuslu köyün kilisesi ve okulu yok. Bu sebeple yakın bir köyün kilisesine gidiyorlar. Köyde on hane kadar Müslüman Zaza Kürdü bulunuyor.

34. Halalkom[166]: Şehrin kuzey-batı tarafında, dağa kurulu yirmi haneli ve yüz altmış dört nüfuslu bir köydür. Kilisesi olmasına karşın papazı ve okulu yok. Köyde yetmiş beş kişiden oluşan yirmi hane kadar Müslüman Zaza Kürdü bulunuyor.

35. Karagerik[167]: Şehrin kuzey-batı kısmında, beş saatlik mesafede, bir dağ eteğinde yüksekçe mevkide kurulmuş, on yedi haneden ibaret bir köydür. Nüfus Ermeni ve Kürtlerden oluşmuştur. Ermeniler on hane ve seksen iki kişilik nüfusları ile ayrı bir semt teşkil ediyorlar. Bir kilise ve papazın bulunduğu köyde okul yok. Ayrıca köyde, sayıları kırk kadar olan Müslüman Kırmançi Kürdü yaşamaktadır.

36. Gülüşger[168]: Şehrin batı tarafında, beş buçuk saatlik mesafede Fırat Irmağı kıyısında kurulmuş kırk haneden ibaret bir vadi köyüdür. Üç yüz yirmi kişilik nüfusu tamamen Ermenilerden oluşmaktadır. Kilisesi olmasına rağmen papazı yok. Bu sebeple yakın bir köyün papazı gelip hizmet veriyor. Okulu yok.

37. Armıcan[169]: Şehrin batı tarafında dört saatlik bir mesafede Fırat'a yakın kurulmuş, elli haneden oluşan bir vadi köyüdür. Nüfusu tamamen Ermeni olan köyde dört yüz yirmi beş kişi yaşamaktadır. Gösterişli bir kilisesi ve papazı bulunan köyün, on altı talebenin eğitim gördüğü bir de okulu vardır.

---

165 Beşaret.

166 Halalkomu, Hazerkom.

167 Kara Gelig.

168 Gülisger.

169 Yarımca.

38. Nor Küğ[170]: Şehrin batı kısmında, bir buçuk saatlik mesafede yine Fırat Irmağı'na yakın tepeye kurulmuş bir köydür. Yirmi hane ve yüz altmış kişilik Ermeni nüfusu olan köyün, kilisesi ve papazı olmasına karşın okulu yoktur. Köy bol pirinç üretmekte ve yakındaki dağlardan da kömür çıkartmaktadır.

39. Nor Küğ Mezre[171]: Şehrin batı tarafında, yaklaşık üç saatlik mesafede, yüksek bir mevkide kurulu, yirmi sekiz hane Ermeninin ikamet ettiği bir köydür. Yüz kırk dört nüfuslu köyün kilisesi ve papazı olmasına karşın, okulu yok.

40. Tavtik Küğ[172]: Şehrin kuzey-batı kısmında üç saatlik mesafede dağ vadisine kurulu bir köydür. Tamamen Ermenilerden oluşan yirmi iki haneli ve yüz yetmiş altı kişilik nüfuslu köyün bir kilisesi ve papazı bulunmaktadır. Okulu yoktur.

41. Norşınak[173]: Şehrin batı tarafında iki saatlik mesafede sekiz haneden ibaret küçük bir köydür. Kırk sekiz kişilik nüfusunun tamamı Ermeni olan köyün kilisesi, papazı ve okulu yok. Yakınlarındaki bir köyün kilisesine gidiyorlar.

42. Sırin[174]: Şehrin güney-batı kısmında yirmi bir haneli ve yüz altmış altı kişilik nüfustan oluşmuş bir köydür. Şehirden dört saatlik bir mesafedeki vadiye kurulu olan köyün bir kilisesi ve papazı olmasına karşın okulu yoktur.

43. Bağin: Şehrin kuzey-batı kısmında, yaklaşık dört saatlik mesafede dağ vadisine kurulu elli iki haneli bir köydür. Altı yüz yetmiş dört kişilik nüfusun tamamı Ermenidir. Köyün gösterişli bir kilisesi, iki papazı ve bir okulu bulunmaktadır. Kırk kadar talebenin eğitim gördüğü okulda dilbilgisi, matematik, Ermeni Tarihi ve basit okuma dersleri verilmektedir. Bu köy diğerleriyle kıyaslandığında biraz daha gelişmiş görünmektedir. Kilisenin birkaç tarlası olmasına rağmen yakınlardaki Kürtler kiraya verilmesine engel oluyorlar. Tarlaların yıllık geliri yedi yüz, gideri ise yaklaşık altı yüz elli kuruş.

---

170 Yeniköy.

171 Yeniköy Mezre.

172 Tavtig, Tawtig, Tawt'i-mezre.

173 Beşpınar.

174 Serin.

Köyde ayrıca Surp Sarkis'e ithaf edilmiş harap halde bir manastır ve Surp Asdvadzadzin'e ithaf edilmiş harap bir kilise bulunmaktadır. Köy halkının büyük çoğunluğu boyacı ve marangoz, geri kalanlar Kürt köylerine ticarete gidiyor. Çok az kısmı ise çiftçilikle uğraşıyor.

44. Nacaran[175]: Şehrin kuzey-batı tarafında, Fırat Irmağı'na yakın bir tepenin eteğine kurulmuştur. Şehre üç buçuk saat uzaklıkta kurulmuş olan köy, Aşmışat[176][8] adlı harap şehirden de yarım saatlik mesafededir. Ermenilerin 20 hanesi, iki yüz yedi kişilik nüfusu, bir kilisesi ve papazı var. Köyde ayrıca, iki Türk Beyin evi dışında on hane kadar Kürt bulunmaktadır. Sayıları toplam yetmiş üç kişiye ulaşan bu insanlar Müslümandırlar.

45. Tokhe[177]: Şehrin güney-batı kısmında Nacaran Köyü'nden bir saatlik mesafede bir tepenin eteğine, yüksekçe bir mevkiye kurulu ve otuz üç haneden oluşan köyün nüfusu iki yüz yirmi beştir. Bir kilisesi ve papazı bulunan köyün okulu yoktur. Kilisenin mülk olarak, yıllık geliri ancak masrafını karşılayabilen bir tarlası var. Köyde Ermenilerin dışında sayıları on altı kişiyi bulan iki hane Kürt-Zaza ve Kırmançi yaşamaktadır.

46. Til[178]: Şehrin kuzey-batı kısmında iki buçuk saatlik mesafede genişçe

---

175 (Khalikran) Baltaşı.

176 [8] Aşmışat=Samusa.

177 (Terki, T'rkhé), Keklikdere.

178 "Yeşilbayır. Til Kiliseleri: Bir zamanlar Yukarı Fırat suları (Murat Suyu) boyunca, Harput'un kuzeydoğusunda yer alan Çarsancak kazasındaki Til (Korluca) köyünde, üç Ortaçağ kilisesi bulunmaktaydı. Bu yapılar, en azından, Gabriel Budoyan ile Jean-Michel Thierry'nin sitede mimari incelemelere giriştikleri 1975 yılına değin ayakta idiler: bu incelemelerin kayıtları, bilgimizin temelini oluşturmaktadır.

Köyün en doğu noktasında bulunan kiliselerden biri, üç yarım-kubbelidir. Zamanın elleri, onun dış görünüşünü değiştirmiş; kubbe iskeleti ve alın kısmı günümüze kadar gelmiş olmakla birlikte, orijinal mahruti çatı ve geniş silme hattının heykelcilik işleri gücünden kaybetmiştir.Yenileştirmeler de yapılmamış değil, başlangıçta tuğla ve kireçli harçtan oluşan duvar işçiliği, yontulmuş taş dilimleriyle gerçekleştirilmiş onarımların izlerini taşımaktadır. Özellikle batı portalı, kapı açılımının gitgide daha küçültüldüğü bir dizi aşamayı ortaya koyan, güçlü yeniden yapım emareleri gösterir. Özgün kemer altı yolu, kemer taşı olarak düzenlenmiş tuğlalardan inşa edilmiş; ancak şimdilerde ufki, geniş bir lento, kemerin aşağısına sıkıştırılmıştır.

Kilisenin iç tarafında merkezi kısım, dört koldan: kısa, dikdörtgen batı bölümü ve doğu, kuzey, güney yönünde üç apsis formu ile kuşatılmıştır. Bu kollar, köşe kemerleri üzerindeki bir kubbede kesişen güçlü tonozlarla örtülüdür. Fotoğraf çekildiğinde henüz yapısal anlamda zarar görmemiş olan kubbenin iç kısmındaki iskelet, Ermeni yapı geleneğinden çok Bizans'ınkini andıran bir teknikle, ortak merkezli tuğla örgüsüyle inşa edilmiştir. Kilisedeki Yunan varlığının bir diğer kanıtı, iç kısmın bezemesinde kullanılan duvar resimleri dizisinde görülebilir. Zavallı bir durumda olmalarına rağmen bazı resimler, yayınlanmamış Yunanca yazıtları muhafaza etmektedir. Budoyan ve Thierry'ye göre resim dizisindeki imgeler, güney apsisinde Cebrail'in Hazreti Meryem'i haberdar etme (Annonciation)

sahnesini; köşe kemerlerinde ise Konstantin ile Helena'nın portrelerini içermektedir. Orta dönem Bizans kiliselerinin standart bezemelerinde, köşe kemerlerinin, genellikle yortu dönemlerinden sahneler içerdiğini görmek ilgi çekicidir. Bundan dolayı insan, geleneğe göre Kutsal Haçı yeniden bulan kişi Helena olduğu için, Konstantin ile annesine verilen önemi Haçın bir kalıntısının manastırda bulunmasına atfetmeye meylediyor. Resimlerin üslubu da Bizans gelenekleriyle bağdaştırılabilir: figürler, Orta dönem Bizans resimlerine özgü bir biçimde vurgulanmış uzun, ince yüzlere sahiptirler. Böylece, Yunan yapı pratiğinin varlığı, yazıtlar ve resim üslubu; kilisenin, Ermeni'den çok bir Bizans kuruluşu olduğunu hatıra getirmektedir.[a] On ve onbirinci yüzyıllar boyunca bölgedeki güçlü Yunan varlığı, bu tezleri daha da desteklemektedir. Mümkün olursa sitede gerçekleştirilecek sürekli araştırmalar ve tarihi kaynakların irdelenmesi, bu konuya ışık tutabilir.

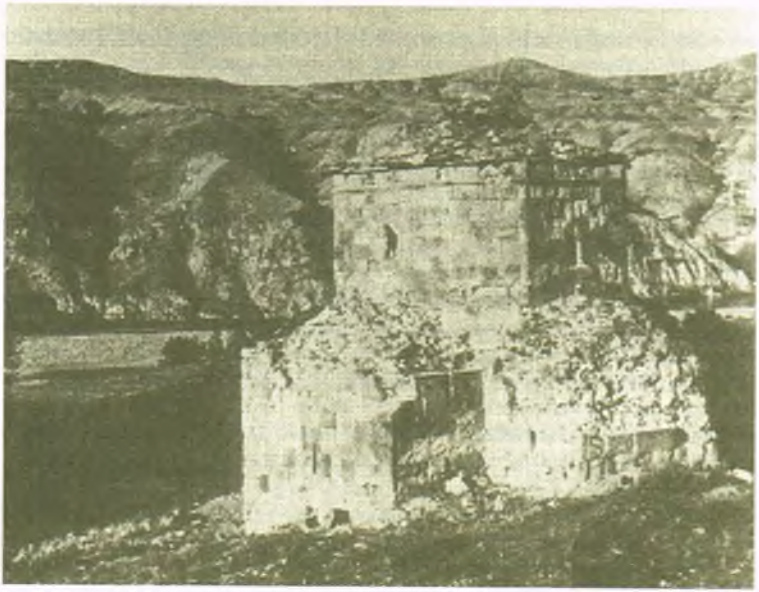
Yapının hafifçe batı yönünde; daha küçük ve dikdörtgen, 6'ya 12 metre (hemen hemen 20'ye 40 ayak) ölçülerinde ikinci bir kilise bulunmaktadır. Batı cephesinde yer alan portal, taştan bir kapı alnını destekleyen yoğun bir direk ve lento yapısı arz eder. Blokların geniş çapı, yapının yaşı hakkında bir fikir verebilir: dördüncü yüzyıl Aghts[b] mezarında, kapı çerçevesi yapımında benzer şekilde geniş, yekpare taştan direkler kullanılmıştır.[c] Bir dizi khaçkar (yontulmuş taştan haçlar), daha geç bir tarihte duvarların içine yerleştirilmiş olsa gerekir: kubbeli Mren bazilikasında (yedinci yüzyıl) ve Geğart Manastırı'nda da kullanılmış bir onarım tekniğidir bu.

İç kısım, geçitlerle bölünmemiş, ancak yan plastrolara[d] yaslanan enine bir lata ile doğu ve batı yarı-bölümlere ayrılmıştır. Yapının doğu yarısı, doğu uçtaki kalın duvarları delen pencerelerle aydınlanan iki derin apsisle son bulmuştur. Bu pencereler, yontulmuş Malta haçlarıyla bezenmiş ve ilave bir haç da, apsisleri ayıran duvarın üzerindeki taşa oyulmuştur. İç kısım, ayrı cinsten yapı tekniklerini örtmek üzere özgün bir biçimde sıvanmıştır: enine kemer, kama şeklindeki taşlardan (voussoir) meydana gelmişken tonozlar, rastgele örülmüş gibidir. Bu kilisenin planı, onu Ermenistan'daki çift apsisli anıtlar familyasının bir parçası kılıyor: Thierry bu mimarinin, evli çiftler için çifte mezarlar olarak kullanıldığını iddia ediyor.[e]

Til'in batı yakasında bulunan haç şeklindeki kilise, üç kilisenin içinde tarihi ve mimari bakımdan en anlamlısıdır. Üzerindeki yazıtta 986 yılına tarihlenen anıt, Budoyan ile Thierry'nin ziyaretleri sırasında iyi halde olup hâlâ tipik Kafkas profilini muhafaza etmekte idi: çok köşeli bir alın üzerinde dört adet üç köşeli yan duvar kolunun kesişmesinden doğan mahruti bir çatı. Yapı, geniş değildi; sadece, çatının tepesinden zemine kadar 10.5 metre (34.5 ayak) yükseklikte ve yontulmuş kare taşlar kullanan moloz taşı duvar işçiliğinden meydana gelmiş idi. Büyük ihtimalle daha geç bir tarihte orijinal yapıya eklenmiş, ağır blokların çerçevelediği bir portal, batı cephesi yerine ilginç bir biçimde doğuda yer alan kilise girişini oluşturmuştu. Çapraz kolların eşitsiz uzunlukları da çarpıcıdır: batı kolu, doğu kolunun neredeyse iki kat uzunluğundadır. Bununla birlikte, dağılımdaki bütün mekânlar, alında kesişen tonozlarla kaplıdır. Doğu apsisindeki, batı kolundaki ve alnın karşılıklı kenarlarındaki tek pencereler, aydınlanmayı sağlamaktadır.

Yapı, Ortaçağ Ermeni kiliselerinin karakteristik özelliğini taşımasına rağmen bir Süryani tesisini andırmaktadır. Maksudyan, yüzeylerinin, Süryanice yazıtlarla kaplı olduğunu kaydetmiştir: tesisin, onuncu yüzyılda yapıldığını belirten bir yazıt da bunların içinde yer almaktadır. Aynı bilim adamına göre Til Köyü'nün, mahalli Süryani cemaatleriyle bağlantıları olduğu bilinmekteydi: yöre, on altıncı yüzyılın sonlarına değin Yakubilerin piskoposluk merkeziydi. Maksudyan, on dokuzuncu yüzyılda hâlâ, köyde yedi Süryani kilisesi bulunduğunu belirtir. Bu bağlantı; Ermeni kilise tasarımından çok, belki de Süryani ayinlerinin gereklerini yansıtan Süryani tasarımı olarak bilinen, kilisenin alışılmışın dışındaki güney giriş noktasını gayet iyi açıklamaktadır.

Harput'un Ortaçağ anıtları, Ortaçağ Ermeni mimarisinin incelenmesinde bir dizi önemli mimari ve tarihi meseleler az eder. Harput Kalesi ve çift apsisli Til Kilisesi gibi kimi yapılarda, Ermeni mimarisinin gelişimindeki önemli eğilimlerin mahalli temsilcilerini bulmaktayız. Khulavank ve Surp Nişan manastırları gibi diğer yapılar, bölgenin süregelen ruhani ve kültürel öneminin mirasıdır. Diğer yandan, Til'in iki kubbeli kilisesi, sanatsal etkileşimin kanıtını sunar. Üç yarım-kubbeli kilisede Yunanca yazıtlar, Bizans'a has resim unsurları ve Bizans yapı teknikleri görülmekteyken; haç şeklindeki yapı, yazıtından da anlaşılacağı gibi, bir mahalli Süryani cemaati için inşa edilmiş olsa gerektir. Yine de, ifade ettikleri anlama rağmen bu anıtların hiçbiri, akademik bir aydınlanmadan nasibini almış değildir. Onların daha yakından idrak edilmeleri, sadece Ortaçağ Harput'unun sanatsal ve tarihi

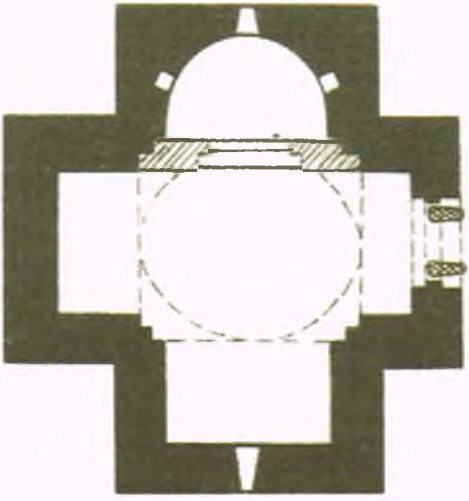

Til Manastırı Kilisesi

Til Manastırı Kilisesi

Til Manastırı Kilisesi planı

bir vadiye kurulu Ermeni ve Kürtlerin beraber yaşadığı bir köydür. Yirmi bir hane ile ayrı bir semt oluşturmuş bulunan Ermenilerin nüfusu iki yüz on ikidir. Köyün bir kilisesi ve papazı olmasına karşın okulu yoktur. On beş hane olan Kürtlerin sayısı yüz yedi kişidir. Köyde bir beye ait bulunmaktadır. Köyden on dakika kadar uzakta Surp Haç adlı küçük bir manastır var. Bazen Til Manastırı olarak da anılan bu manastır, daha önce adını zikrettiğimiz Kağtsrahayyats Manastırı'nın idaresindedir. Yüksekçe bir mevkie kurulmuş bulunan ve yarı yarıya harap halde olan manastırın sadece birkaç odası bulunuyor. Buralara da misafir ve ziyaretçiler kabul edilmektedir. Rahiplerin bulunmadığı manastırda sadece bir hademe ve manastıra ait tarlaları sürmek için öküzleri kullanan birkaç sivil görev yapmaktadır. Buralardan alman ürünlerle sadece manastırın yiyecek ihtiyacı karşılanabilmektedir. Manastır bütün Palu marhasalığına ait olmasına rağmen, her türlü ihtiyacı ve yiyeceği yakın olmaları sebebiyle sadece Bağin, Nacaran, Tokhe, Sırin, Til adlı beş köye tarafından karşılanıyor. Surp Haç Manastırı'nın buğday, arpa ve pamuk tarlaları dışında oldukça geniş büyük bir bağı da var. Eğer bağa bakılacak olursa yılda elli litre şarap üretilebilir. Manastırın ayrıca yılda otuz bin kuruş veya daha fazla gelir getirebilecek zeytinlikleri, bahçeleri, ormanları ve çok geniş toprakları bulunuyor. Eğer iyi görev yapan resmi bir

---

dünyaları değil; ama aynı zamanda ve daha genel anlamda, Ermenistan'daki Ortaçağ yapılaşmasının gelişimi hakkındaki anlayışımızı zenginleştirecektir." (Christina Maranci, "The Medieval Architecture of Kharpert", Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian Tsopk/Kharpert* içinde, Mazda Publishers, 2002, s. 191-194.)

(a) Budoyan ile Thierry, resimlerin, Bizans ve doğu unsurlarını birleştirdiğini; ressamların, bir Bizans piskoposu idaresinde çalışan Ermeniler olduklarını ileri sürer ve söz konusu resim dizisini dokuz ya da onuncu yüzyıla tarihlendirirler. Yapının kendisine gelince, akademisyenler, onun on yedinci yüzyıl Ermeni ya da dokuzuncu yüzyıl Bizans tesisi olduğunu söylerler. Bkz. Gabriel Budoyan ile Jean-Michel Thierry, "Tunceli (Türkiye) vilayetindeki Thil (Korluca) kiliseleri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi* (Fransızca), özel sayı, 9 (1972): 179-92.

(b) Akhs ya da Dzorap: Oşagan yakınlarında; ç. n.

(c) Aghts'ın kadimliği, iki erken dönem tarihinde doğrulanmıştır: "P'awstos Buzand'a atfedilen Kahramanlık Öyküleri (*Büzandaran Badmutyunk*), Nina G. Garsoyan tarafından çevrilmiş ve yorumlanmış (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989), IV. 24, s. 158; ve Movses Khorenatsi'nin Ermenilerin Tarihi, Robert W. Thomson tarafından çevrilmiş ve yorumlanmış (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), III. 27, s. 283. Bu metinler, mezar için dördüncü yüzyılı doğrularlar. Anıtın bir özeti, keza daha öte okumalarda başvuru kaynakları için, bkz. Thierry ve Donabedyan'ın *Ermeni Sanatı*, ve Suren Mınatsaganyan'ın Ermeni Erken Ortaçağ Anıt Mezarları [*Haygagan vağ miçnataryan memorial huşartsanner*] (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1982).

(d) gömme ayak, duvara yapışık sütun; ç. n.

(e) Jean-Michel Thierry, "Çifte apsisli Ermeni kiliseleri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi* (Fransızca), özel sayı, 18 (1984)0 515-49.

1878'den 1914'e kadar Palu'nun Ermeni nüfuslu köyleri

1931 yılında *Palu: Gir Sovoruytneri, Gırtagan u İmatsagan Vicagı yev Parparı* (Palu: Gelenekler, Eğitim, Kültür ve Lehçe) adlı bir kitap yayımlayan Papaz Harutyun Sarkisyan, 1878-1914 yılları arasında Palu'nun Ermeni köylerini ve nüfuslarını kaydetmiştir.

Episkopos Karekin Sırvantsdyants ve Rahip Boğos Natanyan, zamanında Palu'nun Ermeni nüfuslu köylerini listelemişlerdir. Ama bu listeler aynı tarihlerde yaşayan Ermeni köylerini teşkil eden esas sayılarla uyum göstermemektedir. Zira bazı köylüler devlete ve cemaate verecekleri vergilerden kaçınmak için köylerindeki hane sayısını az göstermişlerdir.

Palu şehrinin 1878'de 600 hanesi, Surp Krikor Lusavoriç, Surp Asdvadzadzin, Surp Giragos ve Surp Sahak adlı dört kilisesi bulunuyordu.

	Kilise Adı	Hane
1- Sığam 1 kilise	Surp Haç	45
2- Tset 1 kilise	Surp Toros	100
3- Kharagyaruk		20
4- Halalkom		20
5- Tavti Mırza		25
6- Başarat		15
7- Kângârlu		30
8- Khacar		20
9- Uzunoba		30
10- Uzunoba Mırza		10
11- Gulişger		35
12- Armıcan		55
13- Nor Küğ		25
14- Nor Küği Mırza		30
15- Nor Şınag (*)		6
16- Mırçomi Mırza 1 kilise	Surp Kevork	30
17- Kharabork 1 kilise	Surp Asdvadzadzin	25
18- Artkhan 1 kilise	Surp Minas	40
19- Kamışlı		15
20- Deveci		15
21- Abrank		25
22- Şınaz 1 kilise	Surp Hagop	50

	Kilise Adı	Hane
23- Sakrat 1 kilise	Surp Toros	65
24- Khoşmat 1 kilise	Surp Asdvadzadzin	90
25- İsabeg		35
26- Kumbat		25
27- Tapa 1 kilise	Surp Minas	50
28- Kamberşeyh (**)		3
29- Dilimli (**)		4
30- Gırbo ya da Gırboyig (**)		1
31- Kurdikan (**)		4
32- Demirci (**)		2
33- Khağari Mırza (**)		2
34- Okhu ya da Yeğ 1 kilise	Surp Giragos	40
35- Havav 2 kilise	Surp Asdvadzadzin ve Gatoğigos	210
36- Til 1 kilise	Surp Asdvadzadzin	35
37- Tırkhe 1 kilise	Surp Sarkis	60
38- Nacaran 1 kilise	Surp Nişan	30
39- Sırin 1 kilise	Surp Asdvadzadzin	25
40- Bağin 1 kilise	Surp Asdvadzadzin	120
41- Nıbşi 1 kilise	Surp Asdvadzadzin	25
42- Nerkhi 1 kilise	Surp Asdvadzadzin	60

* Son zamanlarda bir hane kalmıştır.

** Bu işareti taşıyan köylerdeki Ermeniler terk edip gitmişlerdir.

(Aktaran Mesrop Grayan, *Palu i Gyanken Arnıvadz Badkerner, Huşer, Çapadzo Kertıvadzner yev Artsag Eçer (Palu Yaşamından Resimler, Anılar, Şiirler ve Yazılar)*, Kilikya Ermeni Katolikosluğu Matbaası, Antilyas, Lübnan, 1965, s. 190-191.)

manastır başrahibi olursa, burası tüm marhasalığa hizmet verebilir, hatta bir ruhban okulu açılabilir. Ancak manastır bugün terkedilmiş halde bakımsız duruyor ve sadece marhasalığa hizmet ediyor. Manastırın içinde küçük ama oldukça gösterişli, tam tamına Surp Eçmiyadzin'e benzer, haç şeklinde bir kilise bulunmaktadır. Batı kısmındaki ana mihrabın dışında kuzey ve güney taraflarında, yuvarlak şekilde içlerinde birkaç taş merdivenin bulunduğu birer küçük mihrap daha vardır. Ancak Kilise, özellikle de halkın duracağı yer oldukça karanlıktır. Zira tepede ışık alabilecek sadece birkaç küçük delik bulunmaktadır. Manastırın inşa tarihini bulmak için çok gayret etmeme rağmen başarılı olamadım. Ancak binanın eskiliğinden ve mimarların verdiği bilgilerden bin yıllık bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Kiliseye ait kutsal eşyalar, giyecekler ve oldukça çok miktarda bakır eşya, mobilya vs bulunmaktadır. İstendiğinde gerekli makama sunulmak üzere eşyaları tek tek listeleyerek yanıma alıp sakladım. Kiliseye ait yirmi iki kitap (ikisi el yazması, diğerleri matbu) var. Bol ve tatlı sulu çeşmeleri, serin bir havası olan manastırın iki öküzü, pek çok sayıda süt ineği ve koyunları bulunuyor.

Şunu da eklemek gerekir ki, yukarıda adı geçen tüm köylerin güzel manzaraları var. Ormanlarla, bağlarla, meyve bahçeleriyle, yeşilliklerle dolu otlaklarla, zeytinliklerle, gağamağı[179][9] ağaçlarıyla ve güzel kokulu güllerle süslenmişlerdir. Ayrıca verimli buğday, arpa, pamuk vs tarlaları var. Halkın büyük çoğunluğu tarımla meşgul olmakta ve kendilerini memleketlerinin diliyle civelek[180][11] diye adlandırmaktadırlar. İstanbul'a gurbete gitmiş olanlar ise mimarlık, doğramacılık ve duvarcılıkla uğraşıyorlar. Her köyün güzel ve sağlıklı bir iklimi vardır. Bu sebeple, köylüler cesaret, sağlık ve hafıza yönünden şehirlilerden farklılar. Serin serin akan çeşmeler insanlara sağlık, ormana, bahçeye ve de adzulara[181][10] bereket saçıyor. Ama ne yazık ki, bu nadide yaşam koşullarını, bir taraftan halkın ürününü zorla ve haksız yere ellerinden alan beyler, diğer taraftan ağır vergiler koyan devlet bozmaktadır. Bu sebeple köylü evini, öküzünü, yiyeceğini, çocuğunu, Fırat'ı ve sevgili memleketini bırakıp göç etmek zorunda kalıyor. Palu halkının gurbetçiliği buradan doğmuştur ve hâlâ da sürmektedir. Bu zor hayata katlanan halk eğitim ve öğretimi unutmuş halde. Milliyet, kardeşlik ve vatanseverlik

179 [9] Gağamağı=kavak ağacı.

180 [11] Civelek, a) çocuksu b) kukla anlamına gelmektedir. Palulular bu kelimeyi kullanmamalıdırlar.

181 [10] Adzu=tarla.

duyguları ise nefret ve intikamın serin külleri altında tamamen sönmüş durumda.

Bu sebeple tüm Palululara okulların yapımına ve gelişime önem vermelerini tavsiye ediyorum. Palu bundan önce duyarsızdı. Kardeşinin, mensup olduğu millete karşı yaptığı ihanetin, kendisine karşı da işlenmiş bir suç ve felaket olduğunu anlayamıyordu. Ama şimdi az buçuk eğitim almaya başlayınca kıpırdanmaya başladı. Taşıdığı tüm ağır yüklerin sebebinin cehalet olduğunu hissetmeye ve anlamaya başladı. Korkunç esaretinin daha önce farkında değildi, çünkü aptala çevrilmişti.

Şehrin yakınlarında eskiden kalma Khılep[182][12] adlı bir çeşme bulunuyor. Söylenceye göre, şeytanın esir aldığı insanlar bu suyu içince hemen iyileşiyorlarmış.

Palu marhasalık bölgesindeki Ermeni halkın günlük konuşmada kullandığı kelimeler ve anlamları:

Kelime	Anlamı
Kuçan	sokak
Tortan	avlu
Dener	damlar
Kırkir	yumuşak
Aluay	yine
Jir	sağlam
İnç Tur	nasıl
İşgene	haşlama
Çağay	çocuk
Turgan	çabucak
Meynel	sermek
Hants	boş

Bize yabancı ancak Ermenice olduğunu bildiğimiz daha pek çok kelime var.

182 [12] Khılep, güzel kokulu söğüt ağacı anlamındadır.

Palu yedi eyalete[183] bölünmüştür; Karaçor, Bulanık, Okhu, Oşin, Karabegyan, Sivan ve Gökdere. Bunları Palu idaresi yönetir. Halk Ermeni, Türk Kürtlerden (sırasıyla dediğimiz gibi) oluşmaktadır. Diğer Kürtler ise iki çeşittir. Zaza ve Kırmançi[184][13] diye adlandırılıyorlar. Dilleri farklı ancak dinleri aynı Müslümanlar. Palu'nun etrafına yerleşmiş olan Kürtlerin ortasında kırk altı Ermeni köyü bulunuyor. Bunlardan yirmi altısı tamamen Ermenilerden oluşurken geri kalanlar Kürtlerle karışıktır. Böyle bir durumda Ermeniler nasıl rahat bir hayat sürebilirler ki! Bu noktayı okuyanların adilane takdirine bırakıyorum.

Palu'nun Yedi Eyaleti Hakkında Ayrıntılı Bilgi

Şehrin kuzey tarafında batıya doğru, elli kadar köyden oluşan Karaçor'da Kırmançi denilen Kürtler bulunmaktadır. Beş yüz hanedirler ve sayıları bin yüz kadardır.

Oşin ise şehrin güney-doğu kısmında, yirmi beş kadar köyden ibarettir. Buranın halkı da Kırmançidir. İki yüz elli hane ve bin iki yüz elli kişi bulunmaktadır.

Şehrin doğu tarafına yayılmış yirmi kadar köyden oluşan Karabegyan'da da Kırmançi Kürtleri bulunuyor. İki yüz hane olan Kırmançilerin nüfusu bin kişidir. Yukarıda adı geçen vilayet ve köylerdeki Kırmançi Kürtlerinin köy, hane ve nüfus sayısı şu şekildedir:

Köy	95
Hane	950
Toplam Nüfus	4350

Irkları ayrı olsa da dinleri aynı yani Müslümandırlar.

183 Yazar her ne kadar eyalet sözcüğü kullanmışsa da bahsettiği yerler birer nahiyedir.

184 [13] Kırmançi, Kürt erkek çocuğu demektir. Ermeniler eskiden kızdıkları zaman birbirlerine "Kürtmançi", "Kürt çocuğu" derlermiş. Daha sonra telaffuzu değişerek Kırmançi olmuş. Söylence böyle demektedir.

Palu'nun geriye kalan dört eyaleti şunlardır:

Bulanık: Şehrin kuzey-doğu kısmına yerleşmiş bulunan Bulanık'ta kırk altı tane Zaza Köyü var. Kırmançilerden farklı bir Kürt ırkı olan Zazalar, bin üç yüz seksen kadar haneye ve altı bin dokuz yüz kişilik nüfusa sahipler.

Şehrin kuzey tarafına yerleşmiş bulunan Okhı'da yirmi bir Zaza Köyü var. Üç yüz otuz haneli köyün nüfusu bin altı yüz elli kişiden ibarettir.

Gökdere: Şehrin güneyine yerleşmiş olan Gökdere kırk kadar köyden oluşmaktadır. Zaza ve Kürt karışık bin iki yüz hane bulunan Gökdere'nin nüfusu 6000 kişidir.

Sivan: Şehrin kuzey tarafında yirmi beş köyden oluşan Sivan'da yine Zazalar bulunuyor. Bin beş yüz altmış hanesi ve yedi bin sekiz yüz kişilik nüfusu vardır.

Adı geçen bu dört eyalette ikamet eden Zaza adlı Kürtlerin köy, hane ve toplam nüfusu şöyle dağılmıştır:

Köy	122
Hane	4470
Toplam nüfus	22350

Yukarıda zikrettiğimiz üzere bunların dinleri Müslüman olmasına karşın dil ve ırk olarak Kırmançi Kürtlerinden farklıdırlar. Yedi eyalette ikamet eden Kürtler Palu'daki on üç beyin emri altındadırlar. Yerel hükümetten ziyade bu beylerin etkisindedirler.

Palu'daki yedi vilayetin dışında kalan yerlerdeki aşiret denilen Kürtler şunlardır; İzoltiler, Şadeliler, Khıranlılar, Kureşanlılar, Şeyhmahmudlular, Karsenliler, Khubatanlılar, Çarekanlılar, Bılecanlılar, Kuzucanlılar, Haydaranlılar, Şeyhhasanlılar, Temranlılar, Arevliler veya Arevdzikler[185] (Şınorhali Sırpazanın bahsettiği güneşe tapanlar), Alanlılar, Mısdanlılar, Vostanlılar, Surinliler, Pirvanklılar veya Pilvanklılar, Cibranlılar vs'dir. Bunların eski Ermeni soylarından olduğu fark ediliyor. Ben bu Kürt soylarını şahsen

185 Arevliler veya Arevdzikler (Arevortik) 7. yüzyılda Ermenistan'da çok güçlenmiş olan Pavlikyanların daha sonraki dönemlerdeki devamı olarak kabul edilirler. Hatta Yezidilerin de onların soyundan olduğu kabul edilir. 9. yüzyılda imparator fermanıyla kıyıma uğratıldılar.

Haydaranlı aşireti reislerinden Hacı Timur Paşa'ya Emirlerin-Beyi Fermanı kendisine verilmek üzere icra olunan törendir, 1306 Behçet (1889).

İzoli (Hatséli, Hatselou). Fırat Nehri üzerinde, Ermeni Pirot (Kıyıcak) köyü (Harput-Malatya arası). Köyün bitişiğinde bulunan Pirot Höyüğü bugün (2010) su altındadır.

ziyaret etmedim. Ancak onları saygıdeğer cemaat üyelerime tanıtabilmek için, bilgi toplamak üzere özel bir adam gönderdim.

İzol halkının ayrı bir sınırı var. Burada yaşayan köylülere aşiret[186][14] deniyor. Devlete tabi olmadan yaşıyor, vergi vermiyorlar. Oldukça kalabalıklar. Aralarında bin kadar silahlı adam var. İzol, Palu şehrinden üç saat uzaklıkta ve kuzey tarafında bulunuyor. Halkı Kırmançi denilen Kürtlerdendir.

Şadeliler aşireti de belli bir bölgenin içinde ikamet ediyor. Bunların arasından da bin beş yüz silahlı adam çıkar. Halkı Kırmançi'dir ve şehirden altı saatlik mesafede kuzeye doğru bir yerde ikamet etmektedirler.

Khırani Aşireti de şehrin kuzey tarafında sekiz saatlik bir mesafede yaşamaktadır. Üç binden fazla silahlı adamı var. Bunlar da Kırmançidir. Geri kalan Kırmançi denilen Kürt soyları da aynı olduğundan burada tek tek söylemeye gerek duymuyorum. Dersim hariç. Çünkü yukarıda adı geçen on dokuz soy Kırmançi denilen Kürtlerdendir ve hepsi birbirine sınır komşusudur. Aynı zamanda da Dersim'e sınır komşusudurlar. Hepsi de ara sıra tarım yapar. Ancak birbirleriyle düşman olduklarından kendilerini koruyabilmek için sürekli silahlı dolaşmak zorundadırlar. Ama diğer taraftan hırsızlık etmekten de geri durmazlar. Talan için Palu murahhaslık bölgesine kadar gelirler.

Yerel hükümet onlara engel olamıyor. Zira birbirleriyle ne kadar kavgalı olurlarsa olsunlar, devlet kendilerini bastırmak için bir ordu gönderdiğinde düşmanlığı bir tarafa bırakıp hemen birleşiyor ve özgürlükleri için beraber çarpışıyorlar. Bu nokta bizim millete iyi bir örnek olabilir. Onlar bunca vahşilikleriyle özgürlüğü, ömür boyu sürecek saygınlığa tercih ederken, onların yanında medeni bir millet olarak görülen bizler geleceğimizi korumak için çok daha fazla mücadele etmeliyiz. Üstelik onlar vergi de ödemiyorlar. Hepsi de sağlam, cesur ve gururlu insanlar, suratları kırmızı, uzun boylular. Yiyecekleri tereyağ, yoğurt ve süt ürünleri. İkamet ettikleri yerler dağlık. Her bir köyün bahçeleri, bağları, ormanı, tatlı soğuk suları var. Havası sağlıklı ve iyi bir iklimde yaşıyorlar. Bu insanlar Kızılbaş denen ırkın bir çeşididirler. Şarap içerler, Türkler gibi namahrem bilmedikleri için birbirlerinden kaçmazlar, kadınları Hıristiyan kadınlarına benzer. Çocukluklarından itibaren

186 [14] Aşiret grup anlamındadır.

Palu'nun Ruhani Önderleri

Palu hakkındaki kitabı (*Palu: Gir Sovoruytneri, Gırtagan u İmatsagan Vicagı yev Parparı* / Palu: Gelenekler, Eğitim, Kültür ve Lehçe) 1931 yılında yayımlanan Papaz Harutyun Sarkisyan, Palu'da görev yapan bazı ruhanilerden de söz etmektedir (Biz bunların çok küçük bir bölümünü buraya aldık).

Episkopos Minas (1437): Palu'daki **Surp Kevork Manastırı**'nda Avedik bir İncil kopya etmiştir (Bkz. Londra Britanya Müzesi Ermenice El Yazmaları, sayı 30, Rahip Mıgırdiç Boduryan, *Hay Hanrakidag*, 1938, s. 359: H. Acaryan, *Hayots Antznanunneri Pararan* (Ermenice İsimler Sözlüğü), cilt III, s. 341). Bu İncil 1461'de Tavit ve Simeon episkoposların şahadetinde **Palu Surp Nişan Kilisesi**'ne hediye edilmiştir (Rahip Mıgırdiç Boduryan, aynı eser, s. 359). **1469**'da ise **Palu**'daki **Havav Manastırı**'nda bir Maşdost bulunmuştur. Bu bilgi **1538** tarihli bir el yazması kolofonunda zikredilmiştir (Bkz. Ana Liste, Venedik Mekhitaristleri, cilt II, s. 536).

Başepiskopos (Srab)ion (Palu şehrinden, 1562): Önder olmalı. Katolikos Sivaslı Mikayel'in Sivas'ta yaptığı toplantıya katılmıştır. Katolikos bu toplantıda Apkar Tıbir'e temsilci olarak Roma'ya gitme görevi vermişti (Bkz. H.A. 1906, s. 323, Vahan Zartaryan, *Hişadagaran*).

Rahip Mıgırdiç Dikranyan (Diyarbakırlı, 1860-1864): Mucizeci lakabıyla tanınmış bu din adamı **Kürdistan Ruhani Önderi** idi. **1860**'ta **Palu**'ya önder tayin edildi (Patrikhane kaydı). Kısa süre sonra Sığert bölgesinin idaresi de kendisine verildi. Bu çalışkan din adamı pek çok meşgalesi arasında bir matbaa açma girişiminde bulunmuş ve **Palu**'daki **Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı**'nda ilkel de olsa bir matbaa açmayı başarmıştır. **1861** tarihinde İstanbul'dan Palu'ya iki zeki çocuk götürdü. Bunlardan biri 20 yaşlarındaki Dikran Manasyan diğeri ise 11 yaşındaki Avedis Surenyan idi. Bunlar memleketlerini aydınlatmak için Hıraşakordz ile beraber gitmişlerdi. Palu'da neredeyse çocukça sayılabilecek **Aryak** adlı gazeteyi yayınlamışlardır. Böylece Rahip Mıgırdiç Dikranyan tesis ettiği okula bitişik 1862'de bir de matbaa sahibi olmuştur. Rahip Dikranyan 1863'te Palu'dan uzaklaşmıştır.

Rahip Sarkis Vartabedyan (1873-Nisan 1875): Üçüncü kez Ruhani Önder kaymakamı (*Masis*). 1874'te İstanbul'a gelmiştir.

Rahip Boğos Natanyan (Vanlı, 1877): Ruhani Önderlik kaymakamı. Sadece bir yıl görev yapmıştır.

Rahip Sarkis Vartabedyan (Dördüncü kez, 1883-1887): Geçici vekil olmuştur.

(Aktaran Mesrop Grayan, *Palu i Gyanken Arnıvadz Badkerner, Huşer, Çapadzo Kertıvadzner yev Artsag Eçer (Palu Yaşamından Resimler, Anılar, Şiirler ve Yazılar)*, Kilikya Ermeni Katolikosluğu Matbaası, Antilyas, Lübnan, 1965, s. 175-191.)

başları açık gezmek alışkanlık olmuştur. Dünya dertlerinden uzaktırlar. Güneşe o kadar alışkındırlar ki, tenleri karadır. Aynı şekilde soğuğa da alışkındırlar. Aralarında konuşurken özellikle de kadınları Ermenice kelimeler kullanırlar. Hıristiyanlara yakındırlar. Hıristiyanlığa benzer ayinleri vardır. Dua için camiye gitmezler. Irk ve din olarak Türklerden ayrıdırlar. Türkler onları kâfir, onlar da Türkleri yezid olarak adlandırırlar. Seyit (Seyyid) adı verilen dini liderleri vardır. Ona büyük saygı gösterir, elini öperler vs. Onun emirleri hemen yerine getirilir. Türkler devlet sahibi olduğu için, gösterişte Türklük satarlar. Ancak Ermeni manastırlarına gider, bazen de meyve ve başka hediyeler götürürler. Aynı zamanda dua da ederler, kiliseyi kutsal sayarlar. Dua kitapları yoktur. Dini liderlerinin emrettiği her şeyi din kuralı olarak kabul ederler. Yani sağlam bir temele dayalı dinleri yoktur. Lokma ayini denilen gizli yaptıkları bir ayinleri vardır. Sünnetleri yoktur. Namaz duası bilmezler. Bir şey yenip içtiğinde afiyet olsun diyene kızarlar. "Şifa olsun" denmesi gerekir.

Kızılbaş denen grubun içinde sayıları az olan bir grup vardır ki, onlar aynı Hıristiyanlar gibi İsa'ya inanırlar. Nitekim rastladığım pek çoğundan bu sözleri kulaklarımla duydum. Beni davet edip sofralarını kutsattılar. Türklerin elinden kurtulup da özgürce Hıristiyanlığı yaşayacakları günü beklediklerini söylediler. "Eğer Hıristiyanlardan güçlü bir koruyucumuz olursa ona tabi oluruz" diye de eklediler. Ne zaman bir Ermeni rahibi görseler büyük saygı gösterip elini öpüyorlar.

Çarsancak

Çarsancak[187][15], Palu şehrinin kuzey tarafında, altı saatlik mesafede yüksekçe bir mevkiye kurulmuş olan bir marhasalık bölgesidir. Merkezi olan Perin kasabasının önünden Meğrik adlı ırmak akar. Tatlı sulu bu ırmakta pek çok çeşit balık bulunur. Kasabanın halkı Ermeni, Türk ve Kürt unsurlardan oluşmaktadır. Ermenilerin sayısını biraz sonra göreceğiniz üzere köy nüfusları ile beraber zikretmiş bulunuyorum. Dört papazın görev yaptığı oldukça gösterişli ve görkemli bir kiliseleri var. Cemaatimize yardım eden Araratyan adlı cemiyet, biz oradayken, vatansever Bedros Efendi Vasilyan'ın desteğiyle bir okul yaptırdı. Bugün pek çok talebenin eğitim gördüğü okulun tüm

187 [15] Çarsancak, dört eyalet anlamına gelir.

ihtiyaçları hâlâ adı geçen bu cemiyet tarafından karşılanmaktadır. Cemiyet arı misali sürdürdüğü çalışmaları sebebiyle milletin takdirine gerçekten layıktır. Aynı marhasalık bölgesinde bulunan Halvori Köyü'ne yakın Surp Garabed adına yapılmış bir manastır bulunmaktadır. Manastır adı geçen kasabadan kuzeye doğru on iki saatlik mesafede Dersim ile Çarsancak arasına kurulmuştur. Yol güvenliği olmadığı için halk ziyarete gitmeye cesaret edemiyor. Bu sebeple manastır şimdilerde harap ve ıssız duruyor. Buna benzer pek çok kutsal yer ve Ermenilerden kalma tarihi kalıntılar var. İnsan gözleri yaşarmadan seyredemiyor. Ne yazık bugün hepsi yarı harap halde...

Çarsancak'ı Dersim'den farklı kılan şey halkın yaşam şeklidir. Genellikle çiftçi ve zanaatkâr olan halk çok zor ve sefil bir yaşam sürüyor. Tüm bölgede, yabancılarla karışık halde yaşayan yetmiş yedi Ermeni köyü bulunuyor. Ancak biz sadece altmış üç tanesi hakkında bilgi sahibi olduğumuzdan, diğerlerine değinmeden sadece bildiklerimizi zikredeceğiz.

İşte köylerin adları ve Ermeni nüfus:

	Ermeni Hanesi	Nüfus
1- Perin kasabası	400	3200
Köyler		
2- Başağak[188]	70	800
3- Vasgerd	50	350
4- Karesik	25	175
5- Abdli Mezre	20	140
6- Sareg	12	85
7- Nor Küğ	40	280
8- Tants	25	175
9- Mercimek	10	70
10- Pertak[189]	60	420
11- Til	35	245
12- Ergan	5	35

188 Paşavank, Paşağak.

189 Pertag.

13- Incğıgyan	20	140
14- Tsağman	10	70
15- Margig	20	140
16- Balışer	30	210
17- Khacar	10	70
18- Varikhacar	8	56
19- Lusadariç	15	105
20- Lusadariç Mezresi[190]	10	70
21- Avşeker	15	105
22- Sımaz	18	128
23- Şahgulan	20	140
24- İlanlu	2	20
25- Dirağpun	8	63
26- Gadosan	20	165
27- Şantsik[191]	10	83
28- Khırnik	25	203
29- Veri Avsek[192]	20	175
30- Vari Avsek	25	210
31- Sığcov[193]	30	250
32- Sorpyan[194]	8	62
33- Beg Mezresi	8	60
34- Halvori	5	78
35- Dzağge	5	53
36- Zımbeğ	5	62
37- Lazvan	25	253
38- Tamtağ	25	262
39- Medzgerd	70	590

190 Lusatariç Mezresi.

191 Şemtsik, Şamli.

192 Veri Havsek.

193 Sogcov.

194 Sorpiyan.

40- Şordam	10	110
41- Danaburun	8	75
42- Hocaohannes	3	32
43- Diranoğlu	10	85
44- Göktepe	38	295
45- Gorcan	15	120
46- İsmail Beg[195]	40	352
47- Kuzulcuğ[196]	20	205
48- Basi	25	250
49- Urts	25	256
50- Lamk	10	85
51- Godariç[197]	30	305
52- Tsorak	15	142
53- Ayvarlu[198]	10	100
54- Kayaşin[199]	15	153
55- Seyitler	4	35
56- Şohmin	2	20
57- Khuşin[200]	24	253
58- Pokr Til[201]	8	82
59- Khuşig Mezresi[202]	6	64
60- Pağnik	12	84
61- Hoşe	20	221
62- Denk	3	32
63- Masdun[203]	20	142

195 İsmaili.
196 Kuzulcuk.
197 Kodariç.
198 Hayvatlı.
199 Khoyatcı.
200 Kuşci.
201 Pentagi Til.
202 Kuşin mezre.
203 Masten, Maden.

Bu altmış üç köyden on dördü tamamen Ermenilerden oluşmaktadır. Geri kalanlarda ise Kürt ve Türklerle karışık yaşamaktadırlar. Yani kırk köyün içinde dini Müslüman olan iki yüz seksen iki Kürt hane, bin dört yüz on kişi bulunmaktadır. Dokuz köyde de üç yüz on yedi Türk hanesinde bin beş yüz seksen beş kişi yaşıyor. Her bir köyde ikamet eden Beyler, köyleri zorla sahiplenerek Ermenileri kendilerine köle yapmışlar. Buradaki Ermenilerin durumunu anlatmak istemiyorum. Sadece Çarsancak'taki halkımızın diğer tüm yerlerdeki Ermenilerden daha sefil durumda olduğunu söylersem sanırım yanılmış olmam. Dersim Kürtleri ise yarı bağımsız bir halde yaşamaktadırlar (Bunlar Kızılbaş olarak adlandırılıyorlar).

Türklerin yaşam tarzlarıyla ilgili yazmayışımızın sebebi konusunda okuyucularımızın şüphelerini dağıtmak için unutmadan söyleyelim ki, Müslümanların namahrem anlayışı sebebiyle evlerinde az bulunduğumuzdan fazla bilgi edinemedik.

Dersim

Bu büyük eyalet, Palu şehrinin kuzey tarafında birbirine yapışık sıradağlar üzerine yerleşmiştir. Dağa ulaşmak on iki saat kadar sürmektedir. Sınırları komşu Çarsancak, Harput, Kiği, Çemişgezek -bir ucu Sivas'a kadar uzanır- Mendzgerd ve Mendzgert'ten de Kızıl Kilise denilen yere kadar uzanır. Dersim ve Çarsancak'ı bir sayacak olursak nüfus yüz kırk bin kadardır. Bunun yüz bini Kürt, on bini Türk, otuz bini ise Ermenidir. Buradaki Ermeniler yukarda anlattığımız Kürtler gibi talanla veya çobanlık ederek ya da çiftçilikle yaşarlar.

Dersim'in içinde sadece beş altı bin Ermeni var. Bunlar Kürtlerle yoğrulduklarından, bazen zorla bazen de ilgisizlikten milliyetlerini ve dinlerini kaybetmek üzereler. Dersimliler Ermenileri seviyor ve kendileriyle alışveriş eden küçük tüccara ve zanaatkârlara zarar vermiyor, onlara misafirperverlik gösteriyorlar. Oysa diğerleri tam tersi, her zaman soymaya hazırlar. Dersimlilerin dini, edebiyatı ve kitapları yok. Adı geçen diğer Kürtler gibi seyyid adlı din başkanları var. Dinleri geleneklere dayanıyor. Bunların bir kısmı Hıristiyan ayinlerini örnek alırken, bir kısmı da Hz. Ali'nin dinini takip ediyor. Büyük kısmının Ermenilerden türediğini söylersek sanırım yanılmış olmam. Çünkü aralarında kullanılan isimlerin çoğu Ermenicedir. Özellikle de kadın

isimleri, mesela; Maryam, Sırpuk, Markırit vs. Belki de bu zavallılar zamanında zorla, veya gördükleri eziyetler sonucu ya da cehaletten dillerini, dinlerini ve alışkanlıklarını değiştirmek zorunda kalmış olabilirler. Ermenilere yakınlık gösteriyor, Ermeniliği ve Hıristiyanlığı kabule sıcak bakıyor gibi görünüyorlar. Dersim'in içinde eskiden kalma yarı yıkık ya da tamamen harap olmuş, ince bir mimari zevkle inşa edilmiş muhteşem manastırlar ve kiliseler bulunuyor. Bu yerleri hâlâ saygıyla ve hediyelerle ziyaret ediyorlar. Eski ve yeni mezarlıklar da var. Hepsinin üstüne haçlar oyulmuş. Bir Dersimliye "sen hangi dindensin?" diye sorulacak olursa haçtan başka şey tanımadığını söyler. Dersim'in çok yüksek kayaları ve dağları, sık ormanları, bahçeleri, bağları, dağların tepelerinden akıp gelen tatlı suları, temiz havası ve ender bulunan bir iklimi var. İnsanları genellikle kırmızı suratlı, geniş omuzlu, kalın pazulu, uzun boylu, iri ve sağlıklılar. Hafızaları da oldukça kuvvetli.

Dersim doğal güzellikleriyle güzel bir manzara arz eder. Ağaçlarla kaplı bölgeleri vardır. Bu bölgelerden biri olan Hasan Çelebi, şayet Dersim iki tarafından kuşatılacak olursa korunmak için ideal bir yerdir.

Okuyucular, Ermenistan'da geliştirilmesi, eğitilmesi, dini açıdan aydınlatılması ve Ermeni ruhuyla beslenmesi gereken bunca bilinmeyen yer ve ırk olduğunu gördükçe hiç kuşkusuz şaşıracaklardır. Gerçek Ermeni evlatları yetiştirilsin diye okullar açılmalı. Mevcut cemaat okulları pek de ümit verici bir durumda değiller. Eğer yeni bir cemiyet sayesinde kısa sürede Ermenistan'da gelişmiş okullar görme şansına nail olamazsak, arzularımıza çok geç ulaşacağımızdan korkarım.

Çapakçur

Çapakçur[204] Eyaleti Hakkında Özel Bilgiler.

Bu eyalet adını Ermeniler zamanında tatsızlaşmaya başlayan sulardan almıştır. Eyalet dört ya da beş aşirete bölünmüştür; Omuranlı, Davseli, Solaklı vs. Bu aşiretler Palu şehrinin doğu tarafında, on iki saatlik mesafede bulunmaktadırlar. Ne şehir ne de kasaba var. Her taraf dağ köyleriyle dolu. Siyasi açıdan Palu İdaresine, manevi açıdan Surp Garabed Manastırı yönetimine

204 Çapakçur (Cabağçur) için her ne kadar eyalet diyorsa da burası sancaktır.

tabidirler (Müdürlüktür. Ermeni ve yabancı olmak üzere iki ırk yaşamaktadır). Ermeniler tamamen yabancı ırklarla çevrilidirler. On dört köyün isimleri ve Ermeni nüfus şu şekildedir:

Köy	Ermeni nüfus
Akarak	543
Tuşmulan	252
Fakhran	52
Madrak	234
Simsor	110
Tal	50
Sınak	63
Toyirek	51
Ganos	40
Dık[205]	37
Garip	34
Muşik	29
Kharaba[206]	22

205 Dek.

206 "Haraba: Arsamosata Hisarı, klasik bir Ortaçağ şehri, kazılmış. Elazığ-Bingöl yolu üzerinde 56. km'de, gölün üzerindeki köprüye doğru alçalmak üzere sola döndüğü yerde, dümdüz giderken, 7 km sonra, sol: toprak yol, c. 700 m., kuzey: yokuş aşağı, ardından görünüşte imkânsız yolun 45° sağı, yeniden içine dönen yol, toprak. Bu yolda 500 m., Küçük Haraba köyü (köyün gerisi batmıştır), gölün yanında; 1 km., hisar.

Arsamosata, İÖ 3. yüzyıl sonlarında Sophene Krallığı'nın tek ve eşsiz şehri olarak bulunmuştur. O sıralarda oldukça küçülmüş olmasına rağmen milattan sonra 12. yüzyıla veya 13. yüzyılın başlarına dek hayatta kalmıştır. Şehrin batmasının ardından nüfus arda kalanı veya arda kalanın bir parçası ayrılmış ve çok sayıda yakın köylere yaşamak üzere gitmiş gibi görünüyor (önceden varolan veya Arsamosata sakinleri tarafından yaratılmış oldukları bilinmiyor). Civarda yedi adet köy, günümüze dek ve bugün de olmak üzere, kolektif olarak Arsimsat olarak bilinmekteydi ("Arsamosata"nın Arapçası veya daha çok Ermeni ismi "Arshamashat"ın tam karşılığı "Arshimshat" idi, kısaltılmış "Shimshat"). Şüpheli durumdaki köylerden biri; selden önce güneybatıya doğru yaklaşık ½ km uzaklıkta olan Haraba (Arapça "Kharaba", "Harabe") idi. Taurus'un başlarında bazı diğer köyler de bulunmaktaydı ve gölün karşısından güneye bakan araziden görülebilir.

Hisar Tepesi bugün oldukça sığ gölün içine kuzey-doğuya doğru çıkıntı yapmaktadır. Şehrin geri kalanının nerede olduğu kesin olarak bilinmiyor. Fakat her şey göz önüne alındığında hisarın güneydoğusunu bir dikdörtgen içinde birleştirmiş görünüyor. Nehir, bununla birlikte, 1974'te ovaya su basmasından önce, şehir arazisine güneyden gelmiştir (ova boyunca sayısız gezinmelerden sonra) ve Hisar Tepesi'nin güneydoğu tarafının bölümleri boyunca akmıştır, ardından kuzeydoğu burnuna doğru yuvarlak çizer. Böylece şehrin kuzeydoğu kısmını hisarın kuzeydoğu burnu altından derhal

Darbasan[207]	27
TOPLAM	1544

Bu on dört Ermeni köyünden ayrı, Çapakçur vadisinde başka Ermeni köyleri de bulunuyor. Burâlarda ikamet eden Ermeniler ile Çapakçur'a bitişik bulunan Meleşgut[208][16] denilen küçük eyaletteki (burada da dokuz Ermeni köyü var) Ermenilerin toplam sayısı dört bin sekiz yüz yetmiş beştir.

Gelelim yabancı ırklara. Bunlar Dımlik, Khoromıklı [Hormek] ve Zaza diye adlandırılan soylardır. Kullandıkları dil açısından Kürtlerden ayrılmalarına rağmen yine de Kürt diye adlandırılmaktadırlar. Genellikle Çapak vilayetine yerleşmiş bu soylardan oluşan yüz kadar köy bulunmaktadır. Otuz kadarında Ermenilerle karışık, geri kalanlarda ise yukarıda adlarını saydığımız soylar yalnız yaşamaktadırlar (aşiret denilmektedir). Ermeniler haricinde altmış sekiz köyden oluşmaktadırlar. Nüfus ise on bir bin kişidir.

Aşiretler, Süleyman (ve oğulları), Yusuf ve Derviş Ağa adlı üç Bey'in idaresindedir. Bunlar adı geçen Ermenileri aralarında paylaşmışlar, keyifleri için esir gibi kullanıyorlar. Şu Ermeni şu Bey'indir, öteki Ermeni şu Bey'indir gibi. Aynı vilayette müdür bulunmasına rağmen Kürtler üzerinde hüküm sürememektedir. Bu Beyler neredeyse tamamen bağımsızdırlar. Okuyucular buradan şu sonuca varabilirler: Başka yerlerde, devlet az da olsa etkisini hissettirip, bazen göstermelik de olsa, meram ettiğinde suçluyu cezalandırabilirken, kötülüklerin ve sömürünün çok olduğu bir yerde etkisi olmadığı için istese bile suçluyu cezalandıramaz. Bazen bu beyler birbirleriyle ters düşer. Galip gelen taraf diğerine tabi bulunan Ermenilere zarar verir. Şunu da söylemeyi unutmayalım ki; yörenin Ermenileri oldukça cesur, uzun boylu, korkusuz ve iyi silah kullanan insanlardır. Böylece az sayıda olmalarına rağmen silahın gücüyle dinlerini, inançlarını ve milliyetlerini Kürtlere

güçlendirmeye çalışanlara zorluk çıkarmış olmalıdır. Şehrin dışında, hisardan uzakta, gölün oluşumundan önce yüzeyde bir kısmı kalmıştır, fakat 1950'ler veya 1960'lardan bir gezgin çok sayıda khatchkar gördüğünü rapor etmiştir (üzerine haç kazınmış mezar taşları)" (T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Vol. I, The Pindar Press, London, 1987, s. 112-113).

207 Tarbasan.

208 [16] Meleşkut Dımlik lisanında Baluni denilen bölgedir.

karşı koruyabilmişlerdir. Böyle olmasına rağmen Kürtler adı geçen soylar aracılığıyla pek çok Ermeni kızını, karısını alıp Kürtleştirmişlerdir. Hâlâ da devam ediyorlar. Bazı Ermeniler de hırsına yenilip gidip kendi soydaşını ispiyonluyor. Bunun üzerine Bey suçlanan kişiyi ağır bir vergi ödemeden serbest bırakmıyor. Eğer bir Ermeni ölürse tüm varlığını mahlül diyerek gasp ediyorlar. Ölenin babası ya da kardeşi varsa Beye vergi ödeyerek geri satın alıyor. Ermenilerin düğünlerine de müdahale ediyorlar. İstedikleri kızı veya oğlanı vermeyecek olurlarsa, ailelerini ağır vergiler ödemek zorunda bıraktıktan başka, istedikleri kişiye zorla papaz nikâhı kıydırıyorlar. Papaz, nikâhı kıymayı reddetse ona da eziyet ediyorlar. Beylerin yaptığı kötülükler sonsuz. Her zaman her yerde baskı, her tarafta zorbalık. Zavallı Ermeniler sanki sömürülmek için millet olmuşlar. Millet şikâyet ediyor ama duyan yok, ağlıyor gözyaşını silen yok, yalvarıyor işiten yok! Devlet memurlarının maaşlarını almaktan başka işleri yok. Ermeni sömürülmüş, öldürülmüş, talan edilmiş, kimin umurunda! Kimsenin bizi duymaya niyeti yok. Biz bizi dinlemeliyiz, bizim şikâyetimizi bizim kulaklarımız duymalı, gözyaşlarımızı kendi ellerimiz silmeli. Bu sebeple şahsi hırslarımızı bir tarafa bırakarak, İncil'deki örneği takip edip sevgi bağıyla birleşmeliyiz. Bir taraftan mevcut okullara hız vermeli, diğer taraftan yeni okullar açmalıyız. Yerel halkın kandırıcı gülüşlerine, yabancıların aldatıcı kurnazlıklarına kanmayalım. Çünkü o hareketlerin içi zehir doludur. Üstü altın kaplı ilaçlara benzerler. Kanıp da yutarsan hemen ölürsün. Çapakçur eyaletini şahsen ziyaret etmedim. Palulu M. Hagop Ağa Falcıyan adlı becerikli genç bizim adımıza giderek, yörenin mevkiini ve nüfusunu ayrıntılarıyla öğrendi. Çapakçur eyaletinin bulunduğu mevki oldukça güzel. Havası suyu sağlıklı. Keşke havası suyu kötü olsaydı da, Ermeniler bu kadar sömürülmeseydi.

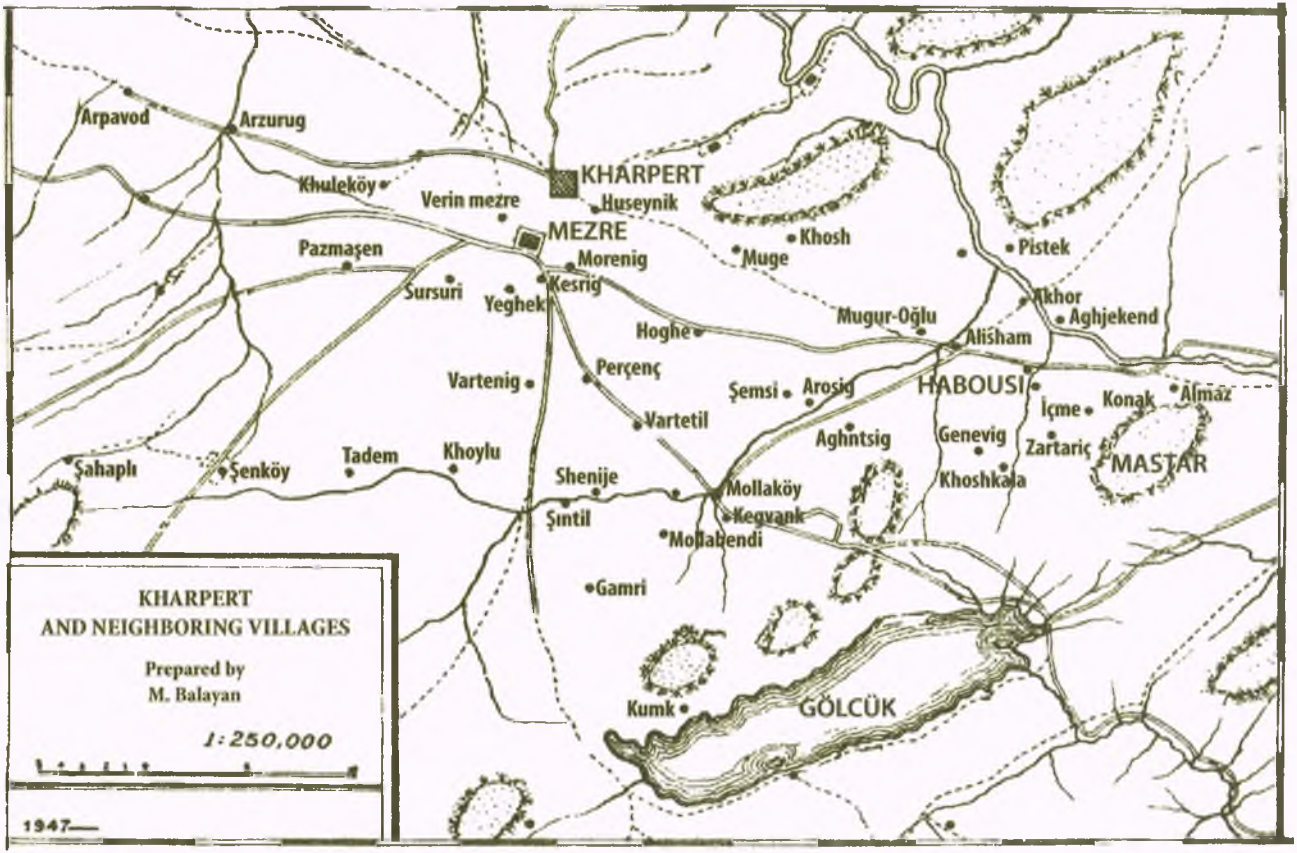
Harput[209]

Sevgili Cemaat Üyelerimize Harput Eyaleti[210] Hakkında Kısa Bir Bilgi:

209 **Harput**: Dzopk (Tsopk). Sophene Ermeni kralları tarafından kurulmuştur. Harput civarında hâkim olan Sophene/Dzopk krallığının başkenti Arsamosata (Şimşat) idi. Strabon, Sophene krallığına "Küçük Armenia"dan söz ederken değinmektedir: "Pharnakia ve Trapezus bölgelerinin üst tarafında, ülkeleri Küçük Armenia'ya kadar uzanan Tibaran'lar ve Khaldai kavmi bulunur. Bu ülke oldukça verimlidir. Küçük Armenia, daima Sophene gibi, bazen diğer Armenia'lılara dost olan bazen de yalnız kendi sorunlarıyla uğraşan kralların egemenliği altındaydı" (*Geographika*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (4. baskı), 2000, s. 39). Anania Şirakatsi'ye göre (*Ashkharatsuyts*), Sophene, Büyük Ermenistan'ın 15 eyaletinden biridir ve sekiz kantona sahiptir: Khordzyan, Hashtyank, Paghnatun, Balahovit, Tsopk, Andzit, Degiq ve Gavreq (Goreq). Büyük İskender'in MÖ 330 yılında Ahameniş imparatorluğunun yıkılmasına yol açan seferinden sonra Büyük Ermenistan'a bağlanan Sophene, Selefkioslar döneminde, MÖ 200'lerde Büyük Ermenistan'dan ayrılmış ve bağımsız Sophene krallığı olmuştur. Krallığın başında ise Ermeni krallık hanedanlarından Orontidler (Ervanduni) bulunmaktadır. Harput Ortaçağda Ermeni prenslerinin hâkim olduğu Khanzit (Hanzit, Hanzet, Anzitene) eyaleti olarak bilinmektedir. 591 yılında Bizans imparatoru Maurikios, Bizans Ermenistanı'nda yeni bir düzenleme yapınca Harput da "Dördüncü Ermenistan" sınırları içine dahil oldu. Edouard Dulaurier, Urfalı Mateos'un kitabına yazdığı notta, Harput'un Dördüncü Ermenistan'daki yerini şöyle tarif etmektedir: "Dördüncü Ermenistan'da, Murad çayının cenubunda ve Amid'in şimali garbisinde, Sophène bölgesinin müstahkem bir mevkii idi. Bu mevkiin kalesi bir dağa hâkim vaziyetindedir. Guillaume de Tyr, bu yeri 'Quarta-piert' ya da 'Quart-pierre' olarak zikretmiştir" (*Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK, (2. baskı) 1987, s. 149). Dulaurier aynı yerde (s. 332) Dzov ya da Dzovk'u da şöyle konumlandırır: "Dzov veya Dzovk kalesi, Fırat'ın şarkında, Harput gölünün ortasında yapılmış olan müstahkem mevkidir. Bu kale XI. asrın sonlarında, Grigor Magistros'un ailesinin elinde bulunuyordu. 1125 tarihinde Grigor Magistros'un torunu oğlu olan katolikos Grégoire III, oraya yerleşmiş, sonra da makamını Rumkale'ye nakletmiştir. 'Dzovk' gölcük demektir ve bu yer bugün de aynı adı taşımaktadır." Malazgirt savaşından sonra Anadolu'ya yoğun bir Türkmen nüfusun girmesi söz konusu olmuş ve Emir Çubuk, Harput civarına hâkim olan Ermeni komutan Philateros Brakhamios'u yenerek burada Çubukoğulları Beyliğini kurmuştur. Çubukoğulları'nın Harput'taki hâkimiyeti 1113 yılında sona ermiş ve bu tarihte bölgeye Artuklular hâkim olmuştur. 1234 yılında Selçuklu hâkimiyetine geçen Harput'u, 1243 yılında Moğollar alır. 1339 yılında Dulkadiroğulları'nın, 1465 yılında da Akkoyunluların eline geçen şehir, 1507 yılında ise Safevi hâkimiyetini tanımıştır. Safevilerin yalnızca dokuz yıl yönetebildikleri şehri 1516 yılında Osmanlılar almıştır.

210 **Harput eyaleti**: Natanyan Harput'tan söz ederken "eyalet" terimini kullanmaktadır, ancak bu tarihte (1878-1879 yıllarında) Harput eyalet değildir. Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1516 yılından itibaren Harput farklı idari birimler içerisinde yer almıştır. 1516 yılından 1845 yılına kadar Harput, Diyarbakır eyaletine bağlı bir sancak konumundadır. Ancak Harput, Keban ve Ergani madenlerinin 1775 yılında Maden-i Hümayûn Emâneti adı altında bir araya getirilmelerinden itibaren özel bir görünüm arzetmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra Palu, Çarsancak, Eğil, Çermik, Ergani ve Çüngüş kazalarıyla birlikte Harput da mali açıdan Maden-i Hümâyun'a, idari açıdan ise Diyarbakır eyaletine bağlı görünmektedir.

1846 yılıyla birlikte şehir farklı bir idari bölümlemeye tabi tutulmuş ve Tanzimat düzenlemeleri çerçevesinde eyalet halini almış, ilk valisi de Yakup Paşa olmuştur. Aslında Tanzimat döneminde şehirde fiziki bir değişim de meydana gelmiş ve 1834 yılında ahali yer değiştirerek aşağıdaki ovaya yerleşmiştir. Hans-Lukas Kieser 1834 yılındaki bu gelişmeyi devletin merkezileştirme tedbirlerinin Harput'a uygulanması olarak değerlendirmektedir: "Osmanlı kumandanı Mehmet Reşid Paşa, Sivas-Haput-Diyarbakır bölgesinin 'Süper Valiliğine' getirildi ve Padişah II. Mahmut'un reform tedbirlerini Doğu'da uygulamak üzere geniş yetkilerle donatıldı. Reşid Paşa, Kürt emirliklerinin dağıtılması ve aşiretlerin boyunduruk altına alınması maksadıyla bir sefer düzenledi; vergilerin devlet tarafından doğrudan toplanması bu seferin öncelikli hedefleri arasındaydı. Reşid Paşa, Kürt aşiret bölgesinin tam ortasındaki bir tepe üzerinde kurulu olan Harput'un Mezra adı verilen vadi tabanında büyük bir garnizon kurmak suretiyle, Harput'u askeri bir merkeze dönüştürdü. Şehir yönetimi de aynı yere

Harput ve civar köyleri, M. Balayan (1947)

Harput, Palu'nun kuzey-batı tarafından, atla on iki saatlik mesafede, oldukça yüksek ve kayalık bir dağa kurulmuştur. Kale şeklinde olduğundan dolayı da Harput adını almıştır.

Oldukça yüksek bir mevkiye yerleşmiş olan şehrin etrafındaki dağlar, tepeler ve kayalar uzun bir kuşak oluşturuyorlar. Harput Ovası bahçelerle yeşilliklerle kaplıdır. Ayrıca uzak dağlardan gelen, ovanın içinden geçerek sessiz sedasız kuzeydeki dağları döverek akan Fırat var. Gerçekten de Harput'un mevkii şaşırtıcı ve eğlenceli.

Hovhannes Mıgırdiç Efendi Nersesyan adlı Harputlu bir hayırsever beni misafir etti. Elyazması ilginç bir tarih kitabı bulduğunu ve Patrikhaneye satmaya gittiğini anlattı. Ancak Patrikhane almak istemediğinden başka bir millete satmış. Hovhannes Efendi'nin elyazması tarihte yazılanlar hakkında bana anlattıkları şöyle:

"Putperestlik döneminde Harput, Antakya, Urfa, Diyarbakır ve Palu bir eyalet teşkil ediyorlarmış. Antakya'da putperestlik zamanında Kral Selevgios'un haleflerinden biri olan Selev adlı İmparator hüküm sürmekte ve

---

nakledildi" (Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, s. 128).

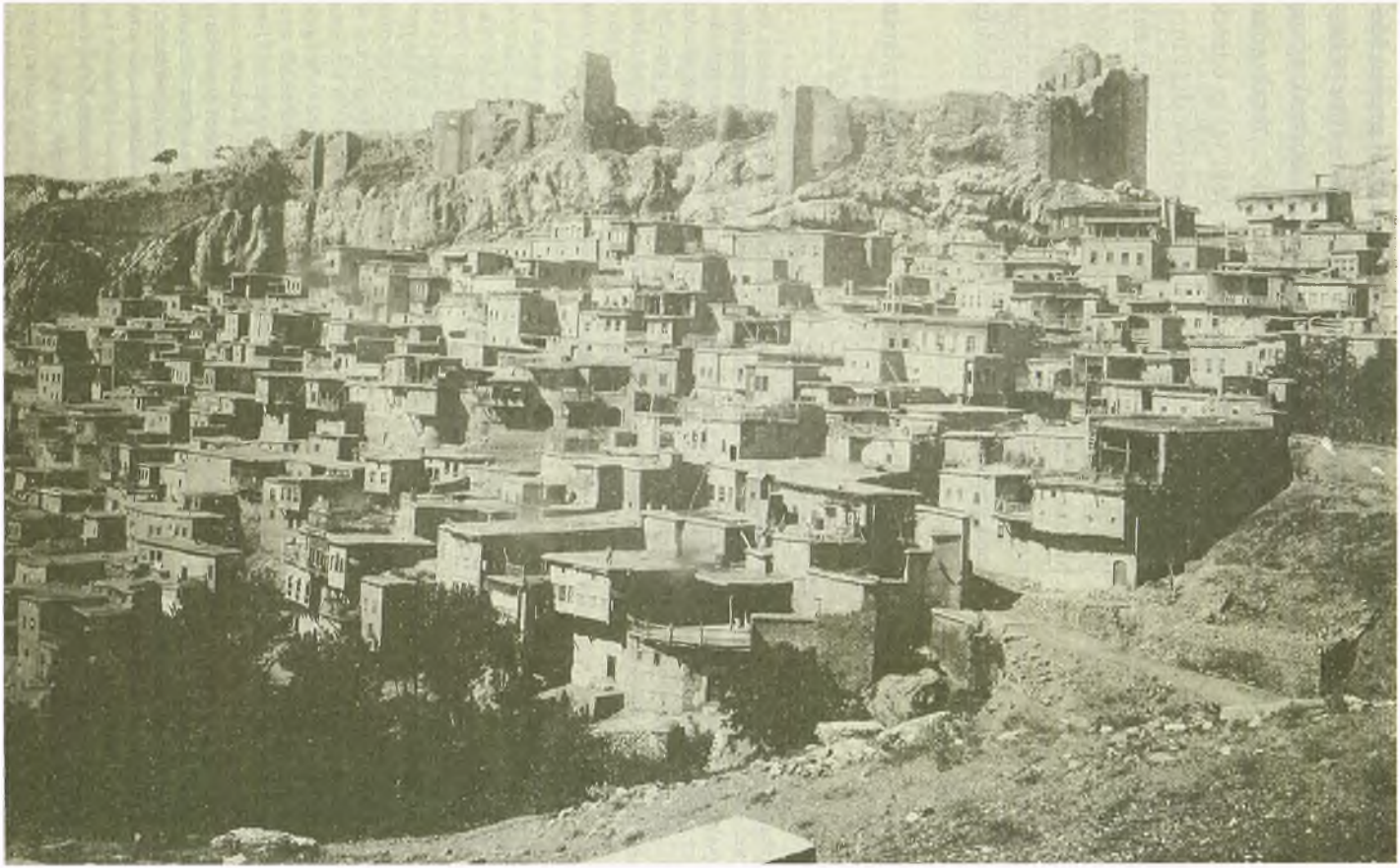
Harput'un eyalet haline gelmesine yol açan gelişmelerden biri de Diyarbakır valilerinin aynı zamanda Maden-i Hümâyun Emini olarak atanmalarıdır. Bu durum Ergani ve Keban madenlerinin tam ortasında yer alan Harput'un coğrafi önemini artırmış ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Diyarbakır valilerinin Harput'ta oturmayı tercih etmelerine yol açmıştır. 1846 yılında Harput eyaletine bağlı dört sancak bulunmaktadır: Harput, Maden-i Hümâyun, Dersim ve Behisni sancakları. Bu sancaklara bağlı kazalar ise şöyledir: Harput sancağı (Harput, Çemişgezek, Eğin, Arapkir, Malatya, Şiro/Pötürge, Akçadağ), Maden-i Hümâyun sancağı (Maden-i Keban, Maden-i Ergani, Palu, Çarsancak, Eğil, Çermik, Çüngüş, Ebutahir, Hekimhanı, Ergani), Dersim sancağı (Dersim, Gürcanis, Kuruçay, Ovacık, Mazgird, Kozican, Koçgiri, Kemah) ve Behisni sancağı (Behisni, Hısnımansur, Samsad, Siverek, Gerger).

1845-1867 yılları arasında eyalet olarak yönetilen Harput, 1867 yılında yayımlanan Vilayet Nizamnamesi ile tekrar Diyarbakır vilayetine bağlı bir sancak konumuna getirilmiştir. 1867 yılında şehir bir kez daha yer değiştirmiş görünmektedir, zira ahalinin büyük bir kısmı Harput'tan ayrılarak Mezraa (Mezre) olarak bilinen ovaya yerleşmiştir. Esasen nüfusun 1830'larda başlayan, ancak 1850'lerden sonra hızlanan bu hareketliliğinin sonucunda Harput adeta büyük bir kasabaya dönüşmüştür. 1867 yılında Harput yalnızca yer değil isim de değiştirmiş ve Ma'mûratü'l-Aziz ismini almıştır. Ancak Ma'mûratü'l-Aziz şehri, büyüklüğü nedeniyle 1875 yılında yeni bir idari düzenlemeyle Diyarbakır'dan yeniden ayrılarak müstakil bir mutasarrıflık haline dönüştürülmüştür. 1876 yılında bu mutasarrıflığın iki sancağı ve bunlara bağlı dokuz kazası bulunmaktadır: Ma'mûratü'l-Aziz sancağı (Ma'mûratü'l-Aziz, Arapgir, Eğin, Keban Madeni ve Çarsancak kazaları), Ergani Madeni sancağı (Ergani, Siverek, Palu ve Bakır Madeni kazaları).

1878 yılından itibaren ise Ma'mûratü'l-Aziz vilayet haline getirilmiştir. Dolayısıyla Natanyan'ın kitabının yayımlandığı tarihte Harput (Ma'mûratü'l-Aziz) vilayet konumundadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999.

Harput, 1890

Harput, fotoğraf 1904 yılında Kapusen rahip Raphael tarafından mahallinde çekilmiştir

pek çok ırkı hâkimiyetinde tutmakta imiş. Selev tarafından vekil seçilen Melik Blak adlı biri prens unvanıyla yukarıda adı geçen yerleri idare etmeye başlamış. Ancak onlar putperest olduklarından tapınakları hâlâ durmaktaymış (şimdilerde Süryani Kilisesi'nin bulunduğu yüksekçe mevki). Yeraltından tapmağa giden bir yol varmış (Ben bu yolu gördüm). Bu yolu takip ederek ayin yapmak üzere tapınağa giderlermiş. Harput da şimdiki yerinde değilmiş. Şehrin esas yeri, şimdi bulunduğu bölgenin kuzey tarafında beş alt dakikalık mesafede bulunan Khurayi[211][17] ya da Kharayi denilen yermiş (şimdiye kadar da aynı şekilde anılıyor). Şehir adını buradan almış ancak, bazen Harput da deniliyor. Şehrin şimdiki yerinde de eskiden kalma yontma taşlarla yapılmış bir kale bulunuyor. Kalenin adı geçen İmparator Selev zamanından kaldığı söylenmektedir. Savaşta esir düşenler bu kaleye hapsedilirlermiş."

Kale[212] bugüne kadar hâlâ ayakta durmaktadır. Önceleri hapishane olarak

---

211 [17] Kharayi ya da Khurayi Farsçada "eşek kafa" ya da "ahmak" anlamındadır.

212 **Harput Kalesi**: Harput şehrinin çok eski zamanlarda dahi önemli bir merkez olduğunu gösteren kanıtlardan biri olan kale şehrin güneydoğusunda bulunmaktadır ve kayalık bir zemine kurulmuştur. Kalenin hangi tarihlerde inşa edilmiş olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte Urartular tarafından ve büyük ihtimalle de kral Menua (Manuas) döneminde (MÖ 810-785) yapıldığına inanılmaktadır. Urartular zamanında kurulduğuna, ardından Sophene'in Ermeni kralları tarafından yeniden inşa edildiğine ve neden sonra, mahalli taş ocağı olarak kullanıldığı ondokuzuncu yüzyıla değin birçok tadilat gördüğüne inanılmaktadır. Kale, Ermeni askeri mimarisinin karakteristik unsurlarını dışa vurmaktadır. Kalenin iç odalarını yakındaki köylere bağlayan yeraltı geçitleri şebekesi vardır. Kalenin Urartular döneminde inşa edildiğine dair bir işaret de Van kalesi ile olan benzerliğidir: "Esasen Urartular, kaleci bir milletti. Van kalesini de bunlar yapmışlardır. Bunu bizlere, Van kalesinin kayalıkları arasında bu Kıralın ve ailesinin mezarları bulunduğu vesaire hakkındaki kitabeler bildirmektedir. Van kalesiyle Harput kalesinin konstrüksiyon bakımından birbirinin çok benzeri olduğunu, eskiden beri büyüklerimizden işittiğimiz gibi bu iki şehirde memur olarak çalışmış birçok mühendislerin ve yüksek rütbeli subayların tetkikleri neticesindeki ifadeleri de bunu teyid etmektedir. Şu halde Urartular Harput'u ellerinde tuttukları sırada mevkiinin ehemmiyetine binaen bu kaleyi de yapmış oldukları anlaşılıyor" (İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I. cilt, 1958, s. 261-262). Kral Menua'nın bu kaleyi yaptırmış olma ihtimalini artıran bir olgu da onun gerçekten bu bölge ve civarına seferler düzenlemiş olması ve hâkim olduğu yerlere garnizonlarla birlikte kaleler de inşa ettirmiş olmasıdır. Grousset, bu seferlerin Urartu hâkimiyetinin merkezinden biraz uzak olduğuna ve Asurlulara büyük bir darbe indirdiğine dikkat çekmektedir: "[Menua] Şimdiki Palu'ya tekabül eden Şebeteria'ya bile seferler düzenledi, ayrıca klasik çağ Ermenistam'nın Dzopk'una yani Greklerin Sophenesi'ne tekabül eden Şupa'ya ve Khate veya Khatini ülkesine ve Melitealkhe'ye, yani Melitene veya Malatya'ya" (René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2005, s. 51). Harput şehrini gezen Evliya Çelebi Harput kalesinden de söz eder ve dış surlarının yıpranmasına karşın iç kalenin sağlam olduğunu kaydeder. Günümüzde kalenin dış surlarından herhangi bir iz bulunmamaktadır, ancak iç kale surlarının bir bölümü varlığını korumaktadır. Eskiden içinde bir cami ve mahalle olduğu bilinen kalede artık her ikisinin izine de rastlanmamaktadır. Sunguroğlu, 29 Haziran 1898 tarihinde Harput kalesinden kopan büyük bir kaya kütlesinin, kalenin arkasındaki Sinabut (Sinamud) mahallesinin ortasında bulunan evlerin üstüne düştüğünü ve büyük bir can ve mal kaybına yol açtığını da eklemektedir.

Kâzım Karabekir (1882-1948) babasının 1888-1889 yılları arasında alaybeyi olarak görev yaptığı Harput'ta kaleyle ilgili bir olayı anlatır. Ağabeyiyle birlikte Harput Kalesi'ne çıkan Karabekir'in

kullanılmış. Uzun süre sonra Acemler ve Tatarlar işgal etmişler. Kalenin üstünde yer yer Acemlerin kûfi denilen yazıları var. Yine aynı kaleden "Romalılar zamanından kalma bin beş yüz senelik eski bir yapı" diye de bahsedilmektedir.

Harput'u çevreleyen dağlar, doğuda Mastar, kuzeyde Dersim, Toros sıradağları, batıda Gaban Maden kayalıkları, güneyde Şira kayalık tepeleri ve Hazar Babalyan'dır. Böylece Harput'a doğal koruma sağlanmaktadır. Harput marhasalık bölgesinde Ermeni, Süryani, Latin, Türk ve Kürtler ikamet etmektedirler. Okuyuculara bunlar hakkında özel bilgiler vermek istiyorum.

---

yuvarladığı bir kaya parçası Ermeni Kilisesi'nin damına düşmüş ve zarar vermiştir. Karabekir bu olayı şöyle anlatır:

"... Ara sıra cuma günleri Harput şehrine giderdik. Hatta bir gün biz atlara binerek giderken, Vali Bey de arabada önümüzden gidiyormuş. Yaverinin atı, kardeşim Hulusi Bey'in ayağına tekme vurdu. Hayli kan akmıştı. Biz böyle tehlikesine rağmen ova köylerine (Iğıki, Kesirik gibi) ara sıra atla gezmeye gittiğimiz gibi, kaleye çıkıp etrafı seyrederdik.

Yanımızda bir zaptiye de bulunurdu. Veya ağabeyim bizi götürürdü. Bir gün biz iki küçük kardeş bir zaptiye ile kaleye çıktık. Kalenin bazı tarafları ovaya doğru uçurum halinde... Bu dik yamacı kale duvarının üzerinden başımı uzatarak seyrederken, aşağıda bir köy gözüme ilişti. Bir kilisenin çan kulesi de görünüyordu. Kilisenin damı da evler gibi düz topraktı. Minareden seyreder gibi bakarken duvarın büyücek taşma ellerimle abanmıştım. Taş eğretiymiş, altı da düşecek veçhile eğri bir halde bulunuyormuş... Ellerimin altından ani bir surette oynayıverdi. Tozu dumanı birbirine katarak, yanına bir hayli arkadaş da takarak doğru kilisenin damına düştü.

Hadise o kadar seri cereyan etti ki bakışlarımı bu asi taştan ayırmaya vakit bulamadım. Fakat kilisenin damına düştükten sonrasına da bakamadım. Hayatımda birine eza ve cefa vermek değil, biriyle eğlenmek, sıkmak gibi şeylerden bile hoşlanmadığım için bu istemeyerek vukua gelen fenalıktan çok ıstırap duydum.

Yanımdakiler uzakta olduğundan bu hadiseyi görmemişlerdi. Onlara da bir şey söyleyemedim. Büyük bir iç acısıyla o günü geçirdim.

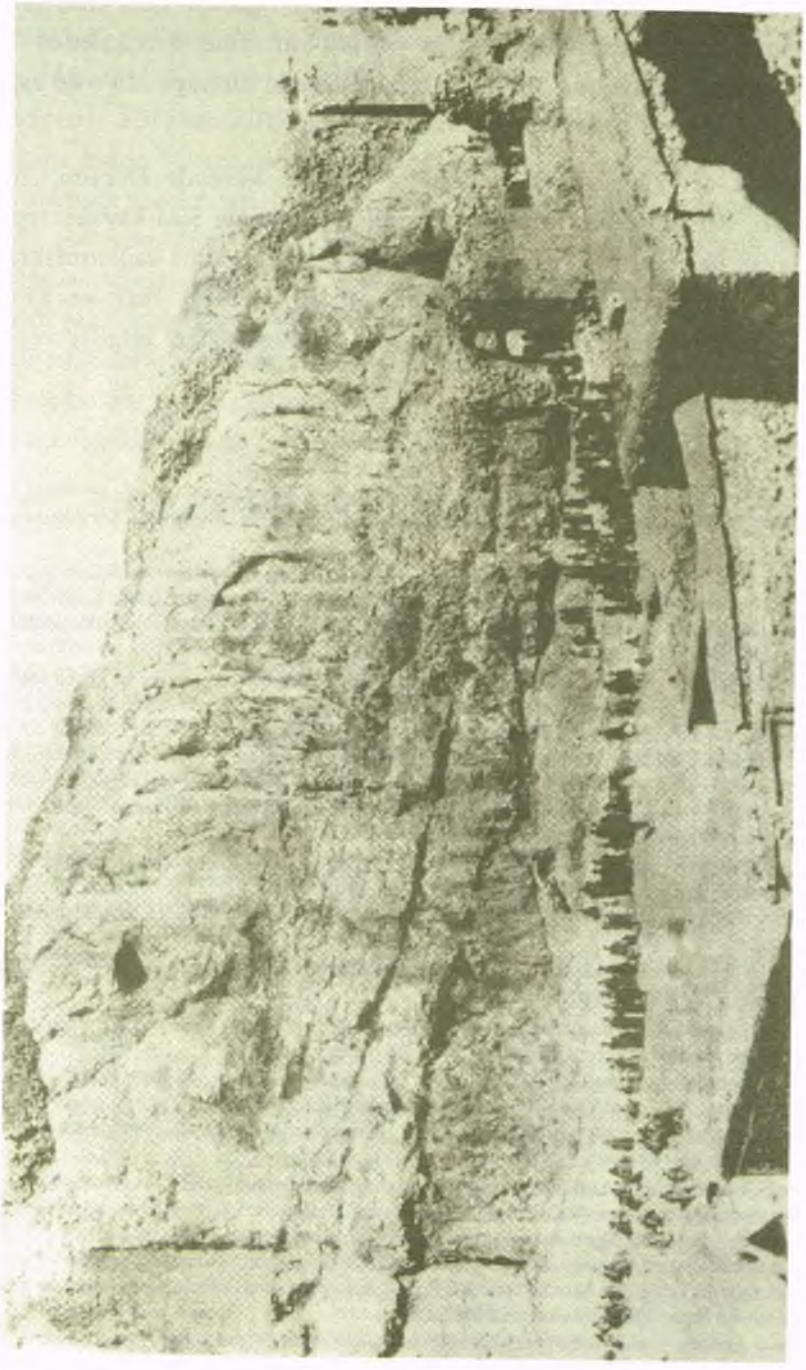
Ertesi günü mektepte hasta gibiydim. Acaba bu kaza bir kimseye zarar verdi mi diye düşünüyordum. Hamdolsun bugün bu şüphem halloldu da müsterih oldum.

İki Ermeni papazı mektebe şikâyete geldiler. Taş yerinden kopmadan evvel köyden mektep elbiseli birinin kale duvarından baktığını görmüşler. Taş kilisenin damını delmiş, içeri düşmüş. Bereket versin altında kimse yokmuş. Papazların şikâyeti bunu yapana ceza verilsin diye değil, bir daha tekerrür etmesin, bir felâket olur diyeymiş...

Bunu büyükler yapabilir zannıyla son sınıflar arasından sordular araştırdılar... Az kaldı, "Bu marifeti ben yaptım, fakat istemeyerek..." diye gidip papazlardan af diliyecektim. Buna bir türlü cesaret edemedim, ya mahsus yapmadığıma inanmazlarsa ne yaparım, korkusuyla kendimi meydana vermedim. İş umuma nasihatle geçti, fakat ben elimde olmayan bir kazaya sebep olduğumdan çok ıstıraplar geçirdim. Akşam babama kale taşları haraplıktan düşüyormuş, bu sefer bir kaza olmamış ama belki olurmuş şeklinde esmayı üzerime sıçratmadan vakayı anlattım.

Meğerse papazlar hükümete de gitmişler, bu gibi kazalara meydan vermemek için her tarafa baktırılacağım öğrenince bir bayram gününe kavuşmuş gibi sevindim..."

(Kâzım Karabekir, *Hayatım*, YKY, 2. baskı, 2009, s. 43-44.)

Harput Kalesi'nin kapısı

Harput Kalesi

Harput Surp Garabed Kilisesi (2008)

Cemaatin Durumu

Şehirde bulunan yedi yüz Ermeni hanesi, dört bin dokuz yüz otuz beş kişilik nüfusuyla ayrı bir semt teşkil etmektedir.

Şehirde Ermenilere ait dört semt bulunmaktadır. Surp Nışan[213], Surp Garabed, Surp Istepannos[214] ve Surp Hagop[215] adına ithaf edilmiş dört muhteşem kiliseleri[216], altı papazları ve kiliselerin bahçesine inşa edilmiş dört

213 Kelime anlamı "işaret" olup, Haç için kullanılmıştır. Bu kelime Türkçeye de geçmiştir.

214 Aziz Istepannos, Hıristiyanlık inancı uğruna can veren ilk kişidir. Özellikle Yahudilere İncil'i vaaz eden Istepannos'a tahammül edemeyen Yahudi önderleri, Musa'ya ve Tanrı'ya hakaret ettiği şeklinde iftirada bulundular. Halkı ve ileri gelenleri galeyana getirerek yargılanmasını sağladılar. Yargılama esnasındaki sözleri orada hazır bulunanları fazlasıyla kızdırınca, O'nu şehir dışına sürükleyip şehit ettiler (Başepiskopos Şınork Kalustyan, *Asdvadzaşınçagan...* s.183).

215 Süryaniler ve Ermeniler tarafından çok iyi tanınan ve sevilen bir Aziz olan Mıdzpına Hagop Mıdzpi (bugünkü Nusaybin) şehrinde doğdu. Genç yaşta çölde münzevi yaşama çekildi. 320 tarihinde Amita'da episkopos takdis edildi. Hocaları arasında Yeprem Khuri Asori bulunmaktaydı. 325'te İznik Konseyi'ne katıldı. Cemaate gerçekten faydalı bir vaiz olmuştur. Ayrıca teolojik problemler konusunda önemli bir yazar olmuştur. 338 tarihinde vefat etmiştir. Relikleri 970 tarihinde İstanbul'a nakledilmiştir (Başepiskopos Şınork Kalustyan, *Hamakırisdoneagan Surper*, İstanbul, 1978, s. 51-52).

216 Merzifon'da ele geçen, 15 Temmuz 1817'de Eğinli Bahigyan Hovhannes Simeon tarafından Harput'ta yazılmış bir elyazmasında (*Histoire du Père Èlie de Kharpout* - Harputlu Rahip Yeğya'nın Tarihi), Harput'ta altı kilisenin bulunduğu yazılıdır. Kötü Türkler, "Altı kilise size çok gelir, üçü size yeter" diyerek kiliselerin üçünü almak ve iki mescit bir de medrese yapmak istemişler. Almak istedikleri bu kiliselerden ikisinin adı Surp Istepannos, birininki de Surp Gonobed Mıgırdiç'tir.

Bu maksatla papazı çağırıp günlerce süren tehdit ve din felsefesi tartışmalarının sonunda kiliseleri iade etme kararı almışlar. Ancak bu fikirlerinden pişman olduklarından işi kadıya intikal ettirmişler. Papazı üç gün dövüp hapse attırdıktan sonra rüşvetle elde etmeye çalışmışlar. Ancak yine reddedince yeniden hapse atmışlar. Ardından son kez çağırıp Müslüman olmasını istemişler. İkna edemeyince de dilini koparmış, parmaklarını kesmişler.

Hıristiyanlar papazı kurtarmak için aralarında 700 kuruş toplamışlar ve bu sayede onu kurtarabilmişler... (K.J. Basmadjian, *Histoire du Père Èlie de Kharpout, Extrait de la Revue de L'Orient Chrétien* 1. XV et XVII, Paris, Librarie A. Picard et Fils, 1911.)

Harput kiliseleri:

Surp Hagop Kilisesi: Şehroz mahallesinde bulunan bu kilise binasının büyüklüğü, konumu ve cemaati hesaba katıldığında Harput'un en büyük kilisesidir. 500-600 kişinin ibadet edebileceği büyüklüktedir. Bu kilisenin 1859 yılında tamir edilmesine izin verildiğini belirten Sunguroğlu, tipik bir klasik kilise yapısına sahip olduğunu belirttiği Surp Hagop'u şöyle tarif etmektedir: "Kontrforlar (Contrefort) üzerine oturmuş, ağır taş duvarlar etrafını çevirmişti, üstü tamamen tonos olup, damı toprak olduğu gibi üstündeki kubbe duvarları keza taş olup bunun da üstü topraktı. Alt ve üstten pencerelerle ışıklandırılmıştı, ayrıca bir de bodrum katı vardı. İstiab derecesi 500-600 kişi içerisindeydi. Damında çok büyük bir çan kulesi vardı" (İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I. cilt, 1958, s. 343).

Surp Garabed Kilisesi: Harput'un doğusunda Gürcübey mahallesinde bulunmaktadır. Bu kilise daha önce ahşap olup, 1850 yılında mahalli hükümetten alınan bir ruhsatname ile yıkılmış ve etrafındaki bazı Ermeni evlerinin de kiliseye dahil edilmesiyle eskisinden daha büyük kâgir bir bina olarak yeniden inşasına başlanmıştır. İnşaat ilerlemişken Harput'un Müslüman ahalisi kilisenin büyümesinden rahatsız olmuş ve bu durumu valiye şikâyet etmiştir. Valinin şikayeti yerinde bulmaması ve dikkate almaması üzerine de olay İstanbul'a kadar duyurulmuştur. Olayın bu kadar büyümesi üzerine kilisenin inşaatı durdurulmuştur. Sunguroğlu bu kilisenin daha sonra yeniden inşa edildiğini

Harput, Aşağı Mahalle, 1915 öncesi

Harput, Aşağı Mahalle, 1915'ten sonra

Kale'den Harput'un görünümü

Harput, Surp Hagop Mahallesi ve merkezi okul

Harput, Ermeni erkek okulu (x), yatılı okul (xx), kız ilkokulu (xxx)

okulları var. Surp Garabed karma okulu haricindeki diğer okulların masrafları kilise kasasından ödenmektedir. Surp Garabed ise Sımpatyan adlı cemiyetin denetimindedir. Bu okulda yüz erkek ve elli kız talebe basit okuma öğreniyor. Surp Istepannos Okulu'nda otuz, Surp Hagop'ta ise yüz talebe eğitim görüyor. Bu okullar da, yüz üyesi bulunan Aramyan adlı cemiyetin denetimi altındadır. Surp Nışan Okulu'nda ilahi vs öğrenen elli kadar talebe var.

Harput'taki Kiliselerin Mülkleri

Surp Nışan Kilisesi'ne ait olan bir hamam ve altı dükkân, yılda dört bin kuruş gelir getirmektedir. Surp Garabed Kilisesi'nin ise sadece, yılda bin kuruş gelir sağlayan bir hamamı var. Surp Istepannos Kilisesi'nin[217] ise yılda bin iki yüz kuruş kar getiren iki dükkânı var. Surp Hagop Kilisesi'nin mülkü yok. Şehirde, adı geçen okulların dışında, ruhban yetiştiren, güzel sıraları olan ve duvarları Ermenistan manzaralarıyla süslü, büyükçe bir okul daha var. Okulun üst katında kızlar için özel bir oda bulunuyor. Üç gruba ayrılmış olan talebelere Ermenice, Fransızca, Matematik, Coğrafya, Ermeni Tarihi, Kutsal Kitap Tarihi, Hıristiyanlık, Türkçe gibi dersler verilmektedir. Bu okulda basit okuma öğretilmiyor, çünkü talebeler şehrin diğer okullarından imtihanla alınıyor. Elli kadar kız talebe Ermenice, Matematik, Ermeni Tarihi ve Kutsal Kitap Tarihi, Hıristiyanlık, elişi oya, piyano gibi dersler görüyorlar. Kızların hocası İstanbullu, Hasköy Yetimhanesi'nden[218] çıkma. Şimdilerde

---

belirtir: "O tarihlerde yıktırılan bu kilise, tam 60 sene sonra Meşrutiyetin ilânını müteakıp, bitişiğinde mükemmel mektep binaları ve papas evleri olduğu halde büyük ve kubbeli, evvelkinden daha rasin ve daha büyük olarak tekrar yaptırılmıştı" (İshak Sunguroğlu, *a. g. e.*, I. cilt, 1958, s. 347).

Surp Nışan Kilisesi: Natanyan bu kilisenin Sinamud semtinde olduğunu söylemektedir. Sunguroğlu ise Surp Nışan adından söz etmeden Sinabut Kilisesi hakkında bazı bilgiler vermektedir. Buna göre Sinabut kilisesi bu mahallenin tam ortasında yer almaktadır ve mimari bakımdan pek gösterişli değildir. Sunguroğlu bu kilisenin, 29 Haziran 1898 tarihinde Harput kalesinden kopan büyük bir kaya parçasının üzerine düşmesi neticesinde yıkıldığını ve bir daha yapılamadığını da ekler (İshak Sunguroğlu, *a. g. e.*, I. cilt, 1958, s. 348).

217 Maksudyan'a göre Surp Istepannos, onsekizinci yüzyılda camiye dönüştürülmüştür. Bir sonraki yüzyılda Ermeniler, onun yanında bir kilise inşa etme izni alır ve aynı azize ithaf ederler (*Ermeni Mimarisi*, 6, A-3001, C2). Surp Nişan ve Surp Sarkis, diğer kiliseler arasındadır.

218 Natanyan'ın sözünü ettiği bu yetimhane, Kalfayan Kız Yetimhanesi'dir. Müessese yetim kızları barındırmak ve eğitmek amacıyla 1866 yılında kurulmuştur. Kurucusu Palulu bir ailenin çocuğu olan başrahibe Sırpuhi Kalfayan'dır. Yetimhanedeki kızlara okuma-yazmanın yanı sıra el işi ve nakış da öğretilmekte ve bunların satışıyla da yetimhaneye gelir sağlanmaktaydı. Kalfayan Yetimhanesi'nin Hasköy-Halıcıoğlu'ndaki binaları, 1970'li yılların başlarında, I. Boğaz Köprüsü ve E-5 otoyolu yapımı nedeniyle istimlak edilmiştir. Kalfayan Yetimhanesi halen Üsküdar-Bağlarbaşı'ndaki binasında faaliyetini sürdürmektedir.

Polonyalı Simeon, Harput ve Palu'da

Aslen Kefeli bir Ermeni ailesine mensup olan Polonyalı Simeon Kudüs'e gitmek üzere çıktığı hac yolculuğunda Anadolu'dan da geçmiş ve 17. yüzyılın başında Anadolu şehirlerindeki hayat hakkında değerli bilgiler içeren bir eser bırakmıştır. Polonyalı Simeon 1619 yılında kaleme aldığı eserinde, 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başı arasında Celaliler tarafından yerle bir edilen Anadolu şehirlerinden bahsetmektedir. Simeon, 1613 yılında, Celali saldırılarının ardından yeniden toparlanmaya çalışan Anadolu şehirleri arasında Harput ve Palu'yu da ziyaret etme fırsatı bulmuştur.

Simeon, Harput'taki 100 hanelik Ermeni nüfusun yeniçerilerin baskılarından bunaldığını ve şehrin Ermeni nüfusunun azalma sürecine girdiğini söyleyerek sözlerine başlamakta ve Ermeni köyleriyle kiliselerinden söz etmektedir. Şehrin içindeki baskıcı koşullara karşın köylerdeki Ermenilerin biraz daha müreffeh yaşadığı görülmektedir.

"Üç günlük yolculuktan sonra, yüksek bir mevkide bulunan Harput'a geldik. Orada 100 hane Ermeni ve üç kilise vardı. Türklerin içinde bilhassa çok gaddar insanlar olan *yeniçeriler* şehre hâkim olmuş, her biri bir bey kesilmiş ve kendileri için saray gibi büyük evler yaptırmışlardı. Bunlar o kadar zalim kimselerdi ki kimse ağzını açamazdı. Bundan dolayıdır ki şehirdeki Ermeni nüfusu azalmış bulunuyordu. Ermenilerin Surp Hagop adını taşıyan kiliseleri büyük itibar kazanmış olup Müslümanlar da ona çok rağbet eder ve adak sunarlardı.

Harput şehri içinde, civar köylerde ve bütün eyalette pek çok Süryani vardır. Kaleye bitişik vaziyette olan Süryani kilisesinin kaleden daha eski bir bina olduğu söyleniyordu. Şehrin önünde bulunup Artuk Ovası gibi geniş ve suyu bol bir ovanın Fırat Nehri'ne kadar yayılan sahasında yalnız Ermenilerin oturduğu köyler, Süryanilere ait de Avios, Abduher, vs. gibi büyük köyler vardı. Ovada aynı zamanda Surp George [Surp Garabed], Surp Abdülmesih ve Garmir adlarını taşıyan üç büyük manastır vardır. Bunlardan dağın eteğinde bulunan Abdülmesih, babası tarafından kurban edilen çocuğun kanı ile boyanmış kutsal bir taş; Garmir-vank, âlim rahipleri ve yazmaları ile meşhurdur. Surp Georg Manastırı'nın reisi, katolikos Azaria'nın şâkirdi Mıgırdiç adlı rahip manastırda kalmamı sağladı. Birkaç papazı ile üç adet kargir kilisesi bulunan Kesrik Köyü bin hanelik ise de, halkı yeniçerilerin yüzünden kaçmış olduğundan pek az nüfusu kalmıştı. Bizimşen [Pazmaşen] adını taşıyan, diğer bir köyün halkı o kadar müreffeh bir vaziyette idi ki, yerinde kalmış olan zenginlerden Markaroğlu Murad adlı birisi, bir gün, Paşa'yı atlı muhafız alayı ile beraber evinde misafir etmiş, bu kadar çok insanı tek başına ilk günde çiğ, ikinci günde de pişirilmiş yemeklerle doyurmuş; atlarının saman ve arpasını da temin etmiştir."

Simeon yaşadıkları bütün zorluklara rağmen Ermenilerin kendi aralarında sakin ve mutlu bir hayat kurmayı başardıklarını gözlemlemiştir. Aile içi ilişkilerinden övgüyle söz ettiği Ermenilerin Süryaniler ve Rumlarla da iyi geçindiklerini belirtmektedir:

"Harput şehrinde de, Sivas'ta olduğu gibi evler çok büyük olup her birinde kırk beşik sallanıyordu. Bu kadar büyük aileler içinde sevgi vardı. Herkes, aile babasına, o öldükten sonra da en büyük kardeşe itaat ediyordu. Ermeniler ile Süryaniler muhabbet üzere

olup birbirinden kız alıp verirlerdi. Cenaze merasimlerine de birbirlerinin papazlarını davet ederler, bundan başka bütün Süryaniler Ermenice konuşurlardı. Harput köyleri içinde Rum köyleri de vardı; fakat bunlar kendilerini Ermenilerden ayırmayıp onlarla akrabalık kurmuşlardır; hemen hepsi de Ermenice konuşurlar. Bunlar birbirleriyle o kadar kaynaşmışlardı ki kimin Ermeni, kimin Rum veya Süryani olduğu anlaşılmıyordu."

Bununla birlikte Polonyalı Simeon yeniçerilerin zulmünün Anadolu'daki Hıristiyanların hayatlarını zorlaştırdığını ve Harput'ta da bunun örneklerini gördüğünü belirtmektedir. Polonyalı Simeon Harput'tan sonra küçük bir adaya benzettiği Palu'yu ve Çapakçur'u da ziyaret etmiştir. Palu'da kaleye çıkan, Surp Mesrop'a atfedilen mabedi ve Ermeni kiliselerini ziyaret eden Simeon, Çapakçur'un Kürt Beyi'nden de övgüyle söz etmektedir:

"Kürtçe ve Ermenice bilen bir Süryaniyi rehber olarak tuttum ve Harput'tan yola çıktım. Bir defasında bir Kürdün sırtında, iki defa da sal ile Fırat'ı üç kere geçtim. Su o kadar leziz ve *sağlam* idi ki bütün bir kuzu yenilse bu su ile hazmedilebilir. Bir buçuk günlük yolculuktan sonra, birçok Ermeni köyleri ile çevrilmiş Palu *kasabası*na geldik. Palu, dar bir kara parçasından başka, Fırat (Murad)'la çevrilmiş olduğundan, bir ada konumundadır. Osmancık gibi yüksek ve sivri bir kalesi vardı. Kalenin içinde bulunan ve Vardapet Surp Mesrop'a atfedilen mabede girerek dua ettik. Mabedin karşısında Yahudilerin kutsal sandukaları şeklinde ve kitabeli bir dikili taş vardı. Yazıyı okuyamadık, fakat bunun Allah tarafından Ermenilere ihsan edilen hurufat olduğunu söylediler. Şehirde Ermenilere ait sekiz adet kargir güzel kilise, Kürtlere ait de damı otla örtülü ve *çit* duvarlı çok adi bir mescid vardı. Pek çok bağları bulunup şarabı çok bol ve sayısız semiz kekliklerin üç dört tanesi bir paraya satılan *Palu*'da, bir hafta kaldık. Beraberimde bulunan Süryani, memleketine döndüğü için, seyahatimin devamı için rehberlik edecek başka bir adam tuttum. Palu'dan hareket ederek dağları, vadileri ve ormanları geçerek bir günde Çapakçur'a geldik. Önünden büyük bir çay geçmekte olan Çapakçur'da birkaç hanelik Kasımköy'lü Ermeniler vardı. Geceyi bunların yanında geçirdikten sonra, sabah erken yola çıktım ve öğle vakti, yüksek bir tepede bulunan Manuşkud Kalesi'ne vardık. Tepenin eteğindeki Ermeni köyleri tamir ediliyordu. Bana anlatıldığına göre, Celaliler köyleri tahrip ve Ermeni sakinlerini dağıtmışlar; fakat buranın Kürt Beyi, Ermenileri sevdiği için onları toplamış ve herkesin kendi yerine dönmesini, kimseden korkmamalarını ve köyleri imar etmelerini söylemiştir. Oradan biraz ilerleyerek, Haç yortusu gününde yüksek bir dağa çıktık. Karla örtülü olan dağın tepesinde Şekerlu denilen nefis bir su kaynağı vardı. Yaya yürüdüğümüz için çok terli olduğumuz halde soğuk ve hakikaten de şekerli olan sudan içtik ve hiç dokunmadı. Dağdan inerek, yaban domuzu ve ayılarla dolu geniş ormanları, tepeleri ve çayları geçerek Kuars Köyü'ne geldik. Köy sakinleri olan Kürtler, bize yemek getirdiler. Kürtler yanlarında konaklayan yolculara ikramda bulunurlar, fakat onlar evlerinden uzaklaşınca arkalarından yetişerek, Arapların yaptıkları gibi onları soyarlar."

(Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi), çev.: Hrand D. Andreasyan, Kesit Yayınları, 2007, s. 109-112.)

Khule Köyü, Surp Kevork Kilisesi, Harput yöresi, Çarsancak nahiyesi (1990'lar)

burada ikamet ediyor ve evli. Bu eğitim yuvasının maddi ve manevi desteğini iki yüz elli üyeden oluşan Sımpatyan Cemiyeti sağlıyor. Cemiyet gerçekten de adına layık çalışmalar yapıyor. Yirmi üyeden oluşan bir idare kuruluna sahip. Geliri, üyelerin verdiği (kiminin verdiği beş, kimin verdiği üç Osmanlı lirası) paralardan, çarşıdaki bir bakkal dükkânının gelirinden ve Patrik Hazretlerinin genelgesiyle kiliselerden toplanan paralardan oluşmaktadır. Ayrıca Cemiyetin kasasında yüz Osmanlı lirası nakit bulunuyor. Sımpatyan güzel bir gelecek vaad ediyor. Her Pazar, derslerin ardından konuşmalar yapılıyor, müzik aletleriyle milli şarkılar çalınıp söyleniyor. Böylece halk moral buluyor. Bu okuldan mezun olan Armenologlardan[219] kimisi öğretmenlik, kimisi sekreterlik yapıyor. Bir kısmı da ticaretle uğraşıyor. Cemaran'ın[220] müdürü ve Ermenice hocası Çemişgezekli Bedros Efendi Atamyan'dır. Yardımcısı Harputlu Sarkis Dzaduryan doğuştan kör olmasına karşın kuvvetli hafızası sayesinde büyük ilerleme kaydetmiştir. Okulun Matematik ve Türkçe hocalarının yanı sıra bir de Vahan adlı bir sekreteri var. Hovhannes ve Harutyun Medz adlı yardımseverler okulu maddi olarak destekliyorlar. Özellikle Nışan Efendi Arpiaryan adlı fedakâr genç (ki tüm bölge hakkında bilgi vermiştir. Burada kullandığımız bilgiler ona aittir) ve Harputlu Sımpatyan Cemiyeti'nin okul için döktüğü çabalar inkâr edilecek gibi değil. Cemaate böylesine yararlı cemiyetler milletimizin başından eksik olmasın.

Verimli çalışmalar yapan Sımpatyan Cemiyeti Harput'taki Ermenilerin gönlünü fethetmenin yanı sıra uzunca bir süreden beri de güvenini kazanmış.

219 Ermeni tarihi, dili, edebiyatı ve kültürü ile ilgili araştırma yapan bilim adamları.

220 Cemaran lise muadili (cimnasium) yüksek okuldur.

Khule Köyü, Surp Kevork Kilisesi, Harput yöresi, Çarsancak nahiyesi (1990'lar)

Khuleköy'deki manastırın kalıntısı. 19. yüzyılın başında burada 400 kişilik bir yetimhane vardı (2008)

Harput'taki Manastırlar

Harput marhasalık bölgesinde dört manastır bulunmaktadır; Surp Asdvadzadzin, Surp Kevork, Surp Kevork -ki "Kale Manastırı" da denilmektedir- ve Abdülmeseh. Bunlardan biri harap haldedir.

İyi durumda olan üç manastırdan ikisi Ruhani Önderliğin elindedir. Dördüncüsü ise Manastır Başrahibi Kevork ve onun papaz olan kardeşi ve ailesinin elindedir. Manastırlara ait pek çok bağ, buğday-arpa tarlaları ve bahçeler marabalar tarafından işlenmektedir. Kiliseler Ermeni çocuklarının fikirlerini ve yüreklerini eğitecek yerler olacağına, bazılarının cebini doldurduğu bazılarının da eğlendiği yer olmuş. Bin kere yazık! Ruhani Önderlik de aynı duruma gelmiş. Bu konudan bahsetmeme rağmen Merkezi İdare duyarsız kaldı. Önderlik gibi nazik bir iş yerel rahiplerin elinde oyuncak haline gelmiş. Ermenilerin yoğun bulunduğu böylesine önemli bir marhasalık bölgesini parti bölgelerine bölmüşler. Her neyse, raporumuzun devamına dönelim. Şehirde neredeyse Nizamname uygulanmamış. Merkezi İdare'ye, Nizamname gereğine uygun olarak resmi kurullar oluşturulmadığını, kayıt tutulmadığını ve kayıt defterlerinin bulunmadığını bildirdik. Otuz kişiden oluşan Taşra Cemaat Genel Meclisi, zamanında oylama yöntemi ile seçilmiş. Ancak üç ya da dört ayda bir toplantı yapıyor ve hiçbir karar almadan dağılıyorlar. Burada ya da marhasalığın büyük bir kesiminde Ruhani Önderliğin başka bir anlamı var, o da şu; Milletin kasasını devletin adamı olan çorbacılarla beraber yemek, içmek, rahat uyumak ve güvenli bir gelecek sağlamak için kullanmak. Ama bu halka yazık! Derin cehaleti yüzünden bunların arkasından gidiyor. İyiyi kötüyü ayırt edemiyor. Yüreklerindeki milliyet ve din duyguları büyük oranda sönmüş. Hem eğitime hem de milletin gelişimine duyarsız kalıyorlar.

Ekonomik Durum

Otuz yıl öncesine kadar Ermenilerin bir parça toprağı bile yoktu. Tüm Harput Yaylası ve şehri Türk Beylerin ve ağaların elindeydi. Şimdilerde ise hem şehirli hem köylü Ermeniler bayağı toprak sahibi olmuşlar. Toprağın sekizde biri Ermenilerin elinde. Satanlar hep Türk alanlar ise Ermeni. Ticaretle zanaat Ermenilerin elinde. Siyasi açıdan tebaa olmasına rağmen ekonomik açıdan hükmeden durumunda. Bu sebeple durumları oldukça iyi.

Harput, Sinamud'daki Surp Nişan Kilisesi'nden Hüseynik'in görünüşü

Sinamud ve Hüseynik

Ancak sadece maddiyatla değil, yürekle de çalışmış olsalardı, İncil Kuran'ın baskısından kurtulmuş olurdu. Hem şehirli hem de köylü Ermeni kadınları çok önyargılı değiller. Büyük çoğunluğu entari giyiyor, sadece azınlık bir kesim salta giyiyor ve sokağa çıktığı zaman beyaz bir çarşafa bürünüyor. Saygınlıkları ile millete gurur kaynağı olmaktalar. Altın takmayı çok seviyorlar. Okulsever kadınlar da var ancak sayıları çok az. Umarım **Sımpatyan** adlı vatansever ve verimli cemiyetin çabaları onların yüreğini de Ermeni ateşiyle alevlendirip din ve milliyet hislerini geliştirecektir.

Harput Ovası

Oldukça büyük ve geniş bir alan olan **Harput Ovası**'nda bağlar, bahçeler, ormanlar ve yeşilliklerle süslenmiş üç yüz altmış kadar köy vardır. İçlerinden yüz yedisi Ermeni köyüdür (altmış iki tanesinin nüfusu tamamen Ermenidir. Kırk beş köy Türklerle karışıktır). Bu köylerde altmış iki kilise ve on bir okul sayılmaktadır. Ermenistan köylerindeki okullar sadece kışın açılır. Çocuklar sadece kışın eğitim görüyorlar. Yazın koyun keçi otlatmaya giderler. Bu sebeple talebeler kışın okuduğunu unutur. Tekrar kış geldiğinde yine unuttuklarını öğrenmeye çalıştıklarından bildiklerine fazla bir şey eklenmez. Bu alışkanlık kötü olmasına rağmen köylüler için genelleşmiş bir durumdur.

Ermeni köylerindeki nüfus (şehir hariç) elli beş bin altmış beş kişidir. Şehirdeki Ermenilerle beraber bu sayı altmış bine ulaşmaktadır. Okuyucular, **Rahip Karekin Sırvantsdyants'm**[221] verdiği istatistikte **Palu** ve **Harput** bölgesinde ikamet eden Ermenilerin sayısında bir fark olduğunu göreceklerdir. Onun raporundaki sayıya söyleyebileceğim bir şey yok, amacının ne olduğunu da bilemiyorum. Tek bildiğim şey kendi işimi özenle ve titizlikle yaptığım. Bunu söylemeyi bir borç sayıyorum.

Ermeni Protestanlar

Harput marhasalık bölgesi dahilindeki Ermeni Protestanların sayısı 6000'e ulaşmış bulunuyor. Cemaatimizin duyarsızlığından dolayı bu sayı her

221 Natanyan'ın tenkit ettiği Sırvantsdyants'ın nüfus rakamları kitabın ilerleyen bölümlerinde yer verdiğimiz *Toros Ahpar*'ın ikinci cildinde yer almaktadır.

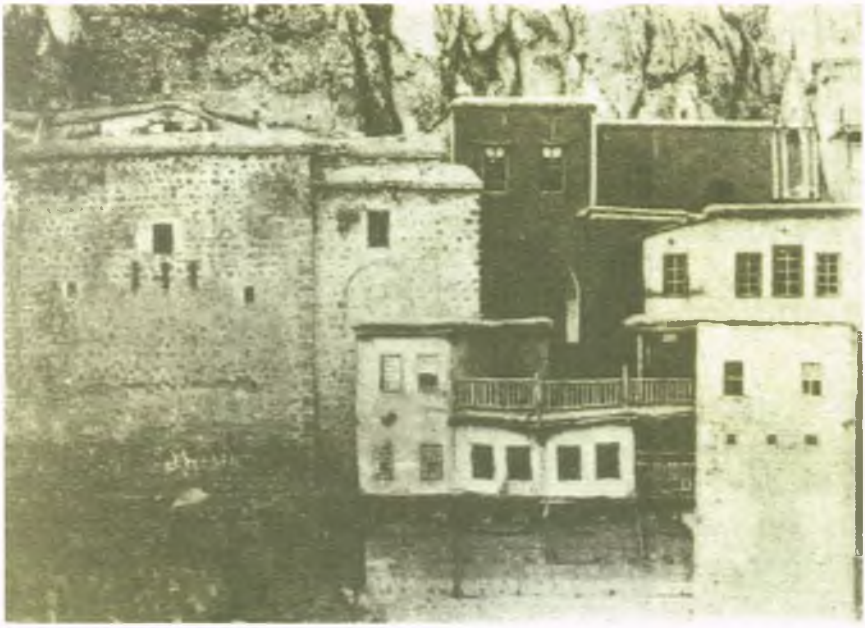
Harput Süryani Kilisesi

Harput, Aziz Meryem (Surp Asdvadzadzin) Süryani Mahallesi,
dipte kalenin altında Ermeni kilisesi

Natanyan bu kilisenin (Surp Asdvadzadzin) aslında Ermenilere ait olduğunu söylemektedir, ancak Süryaniler Harput kalesinin doğusunda ve kalenin alt tarafındaki kayalıklara bitişik bu kilisenin MS 179 yılında bir pagan tapınağının yerine inşa edildiğine inanmaktadırlar. Bu durumda belki de Anadolu'nun en eski kiliselerinden birinden söz etmekteyiz. Aslında bir manastır olarak inşa edilen yapıdan günümüze yalnızca kilisesi kalmıştır. Bitişiğindeki okul, misafirhane ve metropolitlik binası gibi binaların ise 1936 yılında yıkıldığı sanılmaktadır. Halk arasında sinir hastalarının şifa bulduğu kutsal bir yer olduğuna inanılan Surp Asdvadzadzin Kilisesi uzun bir süre kapalı kalmış, ancak 2000 yılında onarılarak yeniden ibadete açılmıştır.

Natanyan bu kilisenin aslında Ermenilere ait olduğunu ve bir genelgeyle Süryanilere verildiğini (Osmanlı kanunlarına göre Süryani Kilisesi uzun yıllar Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı olduğundan bu tür kilise kullanım hakkı devirleri teamülden sayılırdı.) ve bu genelgenin Sinamud semtindeki Surp Nışan Kilisesi'nde muhafaza edildiğini belirtmektedir (1879).

Harput Süryani Kilisesi, dıştan görünüş.

Harput Süryani Kilisesi, içten görünüş.

Harput Süryani Kilisesi içi (2008)

Harput Süryani Surp Asdvadzadzin Kilisesi vaftiz taşı (2008)

Harput Süryani Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde bir khaçkar (2008)

geçen gün daha da artıyor. Protestanların Harput'taki merkezi Surp Hagop semtidir. American Board Cemiyeti'nin dört misyoneri burada sürekli ikamet tesis etmiş durumdalar. Misyonerler tarafından idare edilen iki karma okul ve yüz yirmi talebinin eğitim gördüğü bir kolej var. Çok iyi İngilizce öğretiyorlar. Bunun yanı sıra Türkçe, matematik, coğrafya ve kutsal kitap dersleri de veriyorlar. Ayrıca kızlar iğne oyası da öğrenmekteler. Pek çok köye vaizler göndermiş, bazılarında okullar açmışlar.

Harput'taki Süryaniler

750 kişilik bir nüfusa sahip olan Süryaniler yüz hanelik ayrı bir semt oluşturmuşlardır. Yüksekçe bir mevkide inşa edilmiş, eskiden kalma Surp Asdvadzadzin adlı kâgir bir kiliseleri var. Kilise Ermenilere ait olmakla beraber, Süryaniler kiliseleri olmadığı için rica edip almışlar. Bu konuyla ilgili genelge[222] şehrin bitişiğinde bulunan Sinamud adlı semtteki Surp Nışan Kilisesi'nde bugüne kadar muhafaza edilmektedir. Ermeniler ne zaman isterlerse kiliseyi geri alabilirler. Kilisenin bir episkoposu, iki papazı ve otuz talebesi olan bir okulu bulunuyor. Talebeler Ermenice ve Süryanice dillerinde basit okuma öğreniyorlar. Süryanilerin kullandıkları dil Ermenice. Ermenilerle iyi ilişkiler kurmuşlar. Fiziksel olarak da o kadar benziyorlar ki, bir yabancı için Ermeniyle Süryaniyi ayırmak çok güç. Zira söylediğimiz gibi konuştukları dil de Ermenice.

Harput'taki Ermeni Katolikler

Tümü seksen haneden oluşan Katoliklerin nüfusu beş yüz kişidir. Küçük bir kiliseleri ve karma bir okulları var. On hane kadar da Ermeni-Latin[223] bulunuyor. Kurucuları Harputlu Rahip Bedros'tur. Kendilerine ait küçük bir kilise ve okulları var.

Ermenilerin yanı sıra, Süryani, Katolik, Protestan ve Latinler de Ermenice konuşuyorlar.

222 Ermenicede "genelge" olarak geçen bu kelime, Sultan'ın fermanının kilise tarafından tercüme edilerek uygulanmasını kasdetmektedir.

223 Doğrudan Roma Kilisesi'ne bağlı Katolikler kastediliyor.

Cenaze töreninde ölünün yüzünün açık bırakılması Ermeniler arasında yaygın bir âdetti. Kadınlar kilisede yapılan törene genellikle katılırlar ancak defin sırasında mezarlıkta bulunmazlardı. Harput'ta tüccar Garabed Ağa Yeğyayan'ın cenazesinin başında çekilmiş hatıra fotoğrafı

Harput Ovası Ermenileri

Harput, Aşağı Mahalle St. Etienne Kilisesi, şapel ve Katolik misyonu

Bakır-Maden görünüşü. Şehir Dicle'nin bir kolu üzerinde kurulmuştur (1904)

Harput Marhasalık Bölgesi'ndeki Türkler ve Kürtler

Şehir ve köylerde iki bin seksen yedi hane, yirmi beş bin altı yüz yetmiş altı kişi Türk vardır. Bunların bir kısmı devletten aldıkları aylıkla, bir kısmı da tarla ve diğer mülklerden elde ettikleri gelirle yaşamaktadırlar. Kürt köylerindeki hane sayısını vermeyi gereksiz görerek, Ermeni nüfusunun yanı sıra Kürt nüfusunu da veriyoruz.[224]

Ermeniler (şehir ve köylerde)	60000
Türkler	25676
Kırmançi Kürt	26356
Zaza Kürt	3220
Kızılbaş	2963
Genel toplam	118215

224 **Harput nüfusu**: Natanyan'ın verdiği nüfus rakamları Harput marhasalık bölgesine aittir ve büyük bir ihtimalle Harput sancağının toplam nüfusudur. Bu rakamlara bakıldığında Ermeni nüfus, toplam nüfusun yarısı düzeyindedir. Bu tarihlerde Harput şehrinin nüfusu ise (1881 yılında) yaklaşık 12.000 kişi kadardır. Aksın'a göre, 1881 yılında Harput şehrinde 7.792 müslüman nüfusa karşılık 4.142 gayrimüslim yaşamaktadır. 1883 yılında ise 8.606 kişilik müslüman nüfusa karşılık 7.700 kişilik bir gayrimüslim nüfusun yaşadığı tahmin edilmektedir. Burada iki yıllık sürede gayrimüslim nüfusun çok büyük bir artışı görülmektedir ve Aksın bunu, Hüseynik ve Saray köylerinin nüfusunun da dahil edilmesiyle açıklamaktadır (Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s. 177). Hüseynik köyünün önemli bir Ermeni nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Natanyan'ın da Harput vilayetinin Ermeni nüfusunu 60.000 olarak belirlerken bu rakamın şehir ve köylerin nüfusunu kapsadığını belirtmesi anlamlıdır, zira öyle görünüyor ki Harput vilayetinin Ermeni nüfusu daha çok köylerde yerleşiktir.

1890'lı yılların başında Harput şehrinin toplam nüfusunu 20.000 kişi olarak belirleyen Vital Cuinet ise bu nüfusun 12.600'ünün Müslüman, 4.850'sinin Gregoryen, 1.845'inin Protestan, 252'sinin Katolik ve 453'ünün de Rum-Ermeni olduğunu belirtmektedir. Cuinet'nin verdiği rakamlar da Hüseynik köyündeki Ermeni yoğunluğu hakkında açık bir fikir vermektedir. Buna göre Hüseynik'te 1890'lı yılların başındaki 2.910 kişilik toplam nüfusun 2.010'unu Gregoryenler, 800'ünü Müslümanlar, 100'ünü de Protestanlar oluşturmaktadır.

1888 yılında Dersim sancağının da Ma'mûratü'l-Aziz vilayetine bağlanmasıyla vilayet Harput-Mezre, Malatya ve Dersim sancaklarından oluşan ve yaklaşık 2.500 köyden oluşan bir yapıya kavuşmuştur. Vital Cuinet 1890'ların başında bu büyük vilayetin toplam nüfusunu 575.314 kişi olarak hesaplamış ve Ermenilerin nüfusunu da yaklaşık 70.000 kişi olarak hesaplamıştır. Ermeni patriği Mağakya Ormanyan, 1910 yılında vilayetteki Ermeni nüfusun yaklaşık 140.000 kişi olduğunu belirtir. 1914-1917 yılları arasında Amerika'nın Harput konsolosu olan Leslie A. Davis de vilayetin nüfusu hakkında bazı rakamlar vermiştir. Buna göre 1915 yılında Dersim ovasında 500.000 kişilik bir nüfus vardır. Bu nüfusun 150.000'i Ermenilerden, geri kalan nüfus ise esas olarak Kürt ve Türklerden oluşmaktadır. Ancak Davis, Ma'mûratü'l-Aziz ve civarında Ermenilerin nüfusun yarısını oluşturduğunu kaydetmektedir. Davis, Harput ovasında, her biri 50-500 haneden oluşan 100 kadar köyün hepsinin yıkıldığını da kaydetmektedir (Leslie A. Davis, *La province de la mort Archives américaines concernant le génocide des Arméniens (1915)*, Editions Complexe, 1994).

Bu soy Türkçe konuşmasına karşın din açısından farklıdır. Birbirlerine tamamen terstirler. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Müslümanların elinden kurtulmak istiyorlar. Ancak kuvvetli bir koruyucuları olmadığı için oldukları gibi kalmışlar.

Yerel halk Ermenilere sert davranıyor. Eğer boyun eğmezlerse eziyet görüyorlar. Hem şehirde hem de köylerde Ermeniler oyuncak olmuş durumda. Akşamları korkusuzca dolaşıp Ermeni evlerini kurşunluyorlar. Hırsızlık normal günlük olay olmuş. Ermeniler akşamları korkmadan dışarı çıkamadıkları gibi, geceleri de rahat uyuyamıyorlar.

Köylerde, ağa denilenlerin en büyük zevki Ermeni kadınların namusuyla oynamak. Kadınlar bağ ve bahçelere gitmeye cesaret edemiyorlar. Evlere girme cesaretinde bile bulunuyorlar... İstediklerini elde edemediklerinde kadının evine, malına ya da kocasına zarar veriyorlar. Ağalar yerel hükümet ve polis tarafından korunuyorlar. Köylerde zevk için adam dövüyorlar, rüşvet alıyorlar, küfür ediyorlar, tecavüz ediyorlar bazen de tabancayla ya da bıçakla öldürüyorlar. Şikâyet edildiğinde de faydası olmuyor, çünkü dinleyen yok. Ermeniler aynı şekilde Dersim Kürtlerinden de çok çekiyor. Bunlar köylülerden yıllık vergi talep edip alıyorlar. Aksi halde canına kastediyorlar. Kürt Kaya adlı eşkıya kendine benzer arkadaşlarıyla köy köy dolaşarak, hatta bazen şehre de girerek Ermenilere korkunç şeyler yapıyor. Bu konuda da devlet sessiz kalıyor. Şikâyetleri görmezden geliyor, çünkü kendi de pek çok kanunsuz iş yapıyor. Ermenilerin şikâyetine önem vermiyor, eğer Ermeni ısrar ederse görevinden alıp yerine başka birini atıyor. Haksız yere hapse atılanların, verilen rüşvetlerin sayısı pek çok. Hak hep onların, Ermeni çoğu yerde haksız. Bazen nüfusu bile bilerek fazla yazıyorlar. Bu sebeple de fazla bedelat alınıyor. Mesela Moring Köyü'nden (eskilere göre Morik) yüz yirmiden fazla nüfus yazılmış. Şikâyet etmişler. Ancak şikâyet edeni de hapse atıyorlar. O zaman da para ödemek zorunda kalıyor. Harput bağımsız mutasarrıflık, doğrudan merkezle (İstanbul) bağlantılı ve ona karşı sorumlu. Bakır Maden mutasarrıflığı ve Arğnı Maden[225] mutasarrıflığı, Palu Kaymakamlığı onun idaresi altında. Dolayısıyla Siverek, Çermuk, Çemişgezek, Gaban Maden,[226] Arapgir ve Eğin[227] kaymakamlığı ve müdürlük de ona tabi. Ayrıca

225 Ergani

226 Keban Maden

227 Kemaliye

Çarsancak'taki Pertak[228][18] mutasarraflığı ve Peri kaymakamlığı, sekiz mahkeme, bir gümrük ve telgraf istasyon vs var. Resmi dilin hükmeden milletin dili olduğu bellidir. Bunun yanı sıra her mahkemede Ermeni üyeler de bulunuyor. Ama büyük çoğunluğu Türk memurlar teşkil ediyor. "Oy"un adı var ama zorla. Ermeniler askerlik hizmetinden muaflar. Bunun karşılığında, her erkek doğduğu günden ölümüne kadar, bedel-i askeriye adı altında yılda otuz kuruş gümüş parayı vergi olarak ödemek zorunda. Hem Ermeniler, hem de Türkler devlet memurlarının kötü gidişatından şikâyetçiler. Harput marhasalık bölgesinde zanaat ve çiftçilik gayet gelişkin durumda. Yolların haricinde işlenmemiş toprak yok. Keten işlemeciliği ve basmacılık, debbağlık gelişmiştir. Zanaatkarlar geniş bir çarşıda bulunuyor. Çarşının içindeki bedesten tahtadan inşa edilmiştir. İpek telini sarmak için makara imalathaneleri kurulmuş. Bunlardan ikisi Misakyan ve Kürkcübaşyanlara[229] ait. Halep ve Şam ürünlerine benzer ipekli çeşitleri bulunuyor. Şehirde de iki imalathane var. Nadide manisa[230] ve çitari dokunuyor. Ermeniler Avrupa malı silahlar, tabancalar, revolver ve bunlara ait mermiler, başka makineler imal etmekteler. Toprakların ¾'ü Türklerin ¼'ü ise Ermenilerin elindedir (tapulu). Pek çok yerde Ermeniler Türk Beylerin marabalığını yapıyor. Okuyucularıma marabalığı kısaca anlatmak istiyorum. Harput'un ekilecek toprakları, yani

228 [18] Kale altı demektir.

229 Misakyan ve Kürkçübaşyan aileleri: Her iki aile de önemli amira aileleri arasında yer almaktadır. Eğin kökenli olan Misakyan ailesinin en önemli isimlerinin başında Misak Amira Misakyan (1793-1856) gelmektedir. Kendisi 1842 yılında, Osmanlı devletinin gelirlerini toplamak ve ticareti tüm bölgelere yaymak amacıyla kurulan Rumeli Kumpanyası'nın altı üyesinden biridir. Misak Amira Misakyan 1842-1844 yılları arasında İstanbul Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi mütevellisi olmuş ve hem hastanede hem de Patrikhane'de görev yapmıştır. İstanbul, Boyacıköy'de yaptırdığı Surp Yerits Mangants Kilisesi'nin (aynı adlı okulu da vardır) avlusuna gömülmüştür.

Ailenin Osmanlı devletine ve Ermeni cemaatine hizmet eden pek çok üyesi bulunmaktadır. Bunlardan Misak Amira Misakyan'ın kardeşi Kevork Amira Misakyan Lübnan gümrük müdürüdür.

Hovsep Misakyan Osmanlı devletinin Lahey konsolosu olarak görev yapmıştır.

Nigoğos Misakyan, 1852 yılında Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi mütevelli heyeti üyesidir.

Varteres Ağa Misakyan, 1860 yılında hazırlanan Ermeni Nizamnamesi'ni onaylayan ilk Siyasal Kurul üyeleri arasındadır.

Nektar V. Minasyan, 1860 yılında Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nde ilk kez kurulan Kadınlar Heyeti (Mavi Melekler) üyesidir.

Kürkçübaşyan ailesi de bu hastaneye hizmet vermiştir. Kürkçübaşyan ailesinin önde gelen üyelerinden Istepan Kürkçübaşı, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin 1861 yılında yaşadığı önemli bir yönetim krizinin ardından, 1862 yılında oluşturulan Yardım Heyeti içinde yer almıştır (Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, 2001, s. 75, 470-471, 473, 481, 484-485, 720, 728).

230 Manisa=manusa.

Harput Ovası'nda Toplanan Vergiler

Harput Ovası'nda toplanan vergi genel olarak aşağıdaki gibiydi:

1. **Bedel-i Asker:** "Bedel", 1 ila 5 kuruş arasında değişen askeri bir vergi olup, ev halkındaki her bir erkek için çocuğun doğumundan itibaren Ermenilerin ödemesi gereken bir vergiydi. Bunun karşılığında ise çocuk askeri görevden muaf oluyordu.
2. **"Emlak"**: Evlerden, üzüm bağlarından ve arazilerden alınan mülkiyet vergisiydi. En büyük pay araziye aitti. Bariz farklılıklar haricinde bu araziler ağa ve beylere aitti ancak vergiler genellikle Ermeni kiracı çiftçilerden toplanıyordu.
3. **"Temetiv"** (Temettü): Bireysel gelir vergisiydi. Bu vergi mağaza sahipleri, zanaatkârlar ve hatta bir eşek yükü ot satarak iki yakasını zorlukla bir araya getiren seyyar satıcılardan toplanıyordu.
4. **"Hungak" (= Tahıl):** Üretilen tahılın onda biriydi.
5. **"Bağhat"**: Üzüm vergisiydi.
6. **Karpuz bahçesi vergisi.**
7. **"Şarap akçesi"**: Şarap vergisi.
8. **"Khamchour"**: Koyun, büyükbaş hayvan ve diğer canlı hayvanlardan alınan vergiydi.
9. **Pamuk vergisi:** "Pamuk kesimi" olarak adlandırılıyor.
10. **İnşaat vergisi:** Yeni bir inşaat başladığında ya da yenileme yapıldığında alınıyordu.
11. **Pencere vergisi.**
12. **Eğitim vergisi**: Bu vergi Ermenilerden alınıyordu ancak hiçbir zaman Ermeni okulları için kullanılmadı.
13. **Sağlık vergisi:** Bu vergi atık su, arındırılmış su ve yiyecek tedariği için kullanılıyordu ve köy sağlıkçılarına çiçek hastalığına karşı aşı yapmaları için gönderiliyordu.
14. **Yol vergisi:** 18 yaş ve üstünde olan her erkek, bireysel olarak veya herhangi bir vekil aracılığı ile yeni askeri yolların yapımında veya eski olanların onarımında ücretsiz olarak çalışmak zorundaydı. Her işçi dört günlük zorunlu hizmet süresince kendi beslenmesinden sorumluydu. Bazen dört yerine sekiz ila on gün arasında çalışmak durumunda kalıyorlardı ancak çok azı rüşvet ödemeden bu hizmetten kaçabiliyorlardı.
15. **"Mekara Teke" (Mekkâre):** Her yıl birkaç kez polis köylere baskın yaparak eşeklere ve diğer yük hayvanlarına el koyar ve bazen sahiplerini devlete hizmet ettirirlerdi.

(Vatche Ghazarian (Ed.), *A Village Remembered, The Armenians of Habousi*, Mayreni Publishing, 1997, s. 38.)

tarlaları sahiplidir. Toprakların bir kısmı Ermenilere, bir kısmı ise Türklere aittir. Toprakları sürenlere maraba denir. Şöyle ki; ürünün ondalığını devlet aldıktan sonra, kalan sahibine verilir. Marabanın ektiği tohum toprak sahibi tarafından verilir. Tarlayı sürmeye yarayan şeyler yani öküz ve çalışma çiftçinin borcudur. Bunun için toprağı işleyen çiftçiye maraba denmiştir. Tarlalardan elde edilen buğday, arpa, pamuk vesaireyi maraba işler, yarı yarıya paylaşır.

Beylerin haksızlığı ve zorbalığı ile tesis edilmiş bir marabalık çeşidi daha vardır ki; o da noksan-i arz denilen vergidir. Beyler, köylülerden onda bir veya yarım (ki eskiden beşte bir) alırlar. Bu imtiyazın çok eski zamanlarda Babıâli tarafından verilmiş olduğu söyleniyor. Ancak Sultan Abdülmecid, hükümdarlığının ilk yılında yayınladığı Tanzimat Fermanı ile bu haksız vergiyi kaldırarak toprağı çiftçilere vermiştir. Dolayısıyla ondalık vergisi, yani onda bir, şartlı olarak devletin kasasına tahsis edilmiştir. Devlet bu verginin üçte birini kendisi beylere verecektir. Bu kural sekiz sene kadar uygulandı. Ancak ne yazık ki 1853'den itibaren beyler tekrar eski haksız taleplerini gündeme getirerek Ermeni halktan tekrar noksan-i arz vergisini talep etmeye başladılar. Bu konuyu Patrikhanenin dikkatine sunuyoruz.

Harput marhasalık bölgesindeki yerel halk çok israfkar ve içkici olduklarından mülklerini Ermenilere satmaya başlamışlar. Daha önce de zikrettiğimiz üzere Türkler genellikle cehalet ve yobazlıktan dolayı karanlıklar içinde yaşıyorlar. Aralarında zanaatkâr sayısı az, olanlar da bakkallık yapıyorlar. Zengin çok az. Giydikleri bir çeşit garip aba.

Şehirde dokuz han ve yedi hamam var. Hamamlardan ikisi Ermenilerin elinde. Yirmi kadar ekmek fırını bulunuyor. Ekmeğin bir kaşı yirmi dört para.

Şehrin doğu kısmında, kısa mesafede, yedişer evden oluşan, yeşilliklerle çevrili, yedi pınarından güzel suların fışkırdığı bir yer var. Dört Pınar adlı bir yer daha var ki, şehrin kuzey tarafında beş dakikalık mesafede bulunuyor. Havadar ve ağaçlıklı bu yere mevcut çeşit çeşit kokulu çiçekler daha da parlaklık veriyor. Buradaki bülbüller tatlı melodilerle sanki birbirlerini selamlıyorlar. Aynı şekilde diğer kuşlar da tatlı ötüşleriyle burayı cennete çeviriyorlar. Halk çoğu zaman dinlenmek için geliyor.

Harput, iplik atölyesi

Harput, çarşı

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Harput şehri dağlık bir alana ve kayalıklar üzerine kuruludur. Yüksekçe bir mevkide bulunan kayalığa tabiat öylesine bir maharetini dökmüş ki, sanki bir mimar özellikle odalar inşa etmiş gibidir. Kaya kovuğu denilen deliklere kışın kar dolar. Yazın şehir halkı bu suyu kullanır. Bu sebeple kış ambarı ismi verilmiştir. Harput yazın serin, kışın sıcak olur. Sokakları eğri büğrü ve inşaata muhtaçtır. Evlerin kapıları genellikle kâgir, tavanları oymalı, damları kiremitlidir. İki ya da üç katlı evlerin sayısı azdır. Şehrin tüm idaresi şehir ağası denilen kişiye teslim edilmiştir. Vali ise askerleriyle beraber şehirden bir saat uzaklıktaki Mezre denilen yerde ikamet eder. Hacı İzzet Paşa Harput'u Mamuret-el Aziz[231] olarak adlandırmıştır ve bu isim günümüze kadar ulaşmıştır.

Kasabaya benzer bir yer olan Mezre, ovadaki tüm köylerden daha büyüktür. Şehrin batı tarafında yokuş üzerine döşenmiş bir yol vardır. Mezre'ye işte bu yoldan gidilir. Bahçelerle süslü Mezre'nin havası sıcak, iklimi ise kötüdür. Nüfusu başka yerlerden göç etmiştir. Büyük çoğunluğu da Eğin'den gelmedir. Küçük bir çarşısı var. Mezre'de Ermeni, Katolik, Protestan, Latin ve Türk karışıktır. Ancak Ermeniler çoğunluğu teşkil etmektedir. İki kilise, iki papaz ve iki karma okulları var. Ermeniler oldukça zenginler ve yerli olanlar çiftçilikle meşgul oluyorlar. İpek fabrikalarından biri de burada bulunuyor. Bu fabrikada hare, gezi vs gibi kıymetli kumaşlar dokunuyor. Eğer burada pamuk imalathaneleri de olsaydı daha da gelişmiş olacaklardı. Ancak bu atılımlar için para yok. Para bulunabilirse hem işsiz halk kazanacak, hem de işyeri sahibi parasının yüzde yirmisini kâr edecek. Zanaatlar arasında kunduracılık, demircilik, kuyumculuk, terzilik, sayılabilir. Aramyan Cemiyeti'nin çabalarıyla açılmış bir dershane var. Yirmi beş hane Türk'ün bulunduğu Mezre'de iki cami, iki hamam ve bir Rüştiye mektebi bulunuyor.

Harput'a bitişik güney taraftaki ovada büyükçe bir kışla var. Eskiden kalma, şimdilerde boş ve tamamen harap olan kışla, vahşi hayvanların barınağı haline gelmiş. Aynı şekilde harap, içinde hamamı bulunan bir de hastane var. Orduların giyecek ihtiyacı için ambarlar da bulunuyor.

231 Mamuret-el Aziz, Sultan Abdülaziz tarafından mamur edilmiş anlamına gelir. İsim daha sonra Elaziz, ardından da Elazığ şekline dönüşmüştür.

Mezre (Mezireh)

Mezre'den bir sokak görünümü (1914)

Harput Ovası'nın toprakları oldukça verimlidir. Yollar haricinde işlenmemiş toprak yoktur. Biraz önce de söylediğimiz gibi bu durum çiftçilerin çalışkanlığını ispatlıyor. Zira atalardan kalma aletlerle büyük zorluklarla çalışıyorlar. Böylece elli altı kile buğday ekilecek toprak, on Osmanlı altınına satılıyor. Toprak verimli olduğundan toprak sahibi yıllığın neredeyse yüzde yedisini kâr ediyor.

Harput Marhasalık Bölgesi'ndeki Ürünler

Koza	Afyon
Tel-İbrişim	Balmumu
İpekli ve tireli geziler	Dut
Buğday, arpa	Şarap
Şuşma	Manisa
Gılgıl[232][19]	Sert keten
Pamuk	Çitari
Koyun ve vahşi büyük hayvan derisi	

Şehrin ithal ürüne çok az ihtiyacı var. İthal edilenler arasında kahve, şeker ve demir benzeri maddeler yer almaktadır.

İlçede Tüketilen Ürünler

Ayçiçeği	Pirinç
Nohut	Fasulye
Bakla ve çeşitli sebze ile meyve	Mercimek

Harput ürünlerinden, yılda elli bin yedi yüz elli Osmanlı liralık mal Avrupa'ya ve çevresine gönderiliyor. Avrupa ve İstanbul'dan ise manifatura vs gibi ürünler alınıyor. Toplamı yılda üç yüz yetmiş altı bin Osmanlı lirası tutmaktadır. Harput'ta kıymetli bir erik çeşidi var ve oldukça da bol. Bu eriğin kurusu şerbet yapımında çok kullanılıyor.

232 [19] Gılgıl ağacı.

Her ne kadar Natanyan söz etmiyorsa da Fabrikatoryan Kardeşler (Beşkardeşler) Mezre'nin önemli bir sanayici tüccar ailesiydi. Evleri de birbirinin aynı görünümde olup yan yana sıralanmaktaydı.

Fabrikatoryan Ticaret Evi (Atölyesi)

Fabrikatoryan Ticaret Evi, Krikor İpekçiyan tarafından (daha sonra Fabrikatoryan soyadını almıştır) Mezre'de kurulmuştur. Arapgir'de doğan Krikor, ipek üretimiyle ilgili eğitimini, Hovsep Armenyan'la birlikte, Lübnan'da almıştır. 1869 yılında Arapgir'e dönmüş, burada evlenmiş ve Mezre'ye taşınarak ipek üretimine başlamıştır. Ürünleri Lyon'da düzenlenen uluslararası yarışmalarda ödüller kazanmıştır.

Ürettiği ipeğe mükemmel kalitesi nedeniyle İstanbul'da vergi muafiyeti getirilmiştir. Bu atölyede üretilen ipek giysiler "Fabrikator" etiketini taşırdı. Krikor, 1889 yılında, fabrikasını büyütmek için Avrupa ve Amerika'dan makinalar getirtmiştir. Krikor'un 1902'de ölümünden sonra beş oğlu (**Minas**, **Dikran**, **Samuel**, **Garabed**, **Aharon**) işi devralmış ve geliştirmiştir. Sezon koşullarına bağlı olarak fabrikada 200-300 kişi çalışırdı. Beş kardeş ipek üretiminin yanı sıra eğirme, pamuklu ürünler, elbise ve havlu imal eden bir fabrika da kurmuşlardır. İşlerini büyütmek için kardeşlerden üçü (Minas, Garabed ve Dikran) Amerika'ya gitmiş ve bir süre çeşitli fabrikalarda çalışarak ipek ve pamuk üretimini incelemişlerdir. Mezre'ye dönüşlerinde, Samsun limanı yoluyla, buharla çalışan makinalar ve eğirme makinaları da getirmişlerdir. Fabrikatoryan kardeşler 1915'te tehcir sırasında öldürülmüşlerdir ve Harput'taki ticari faaliyetleri bu nedenle son bulmuştur.

Fabrikatoryan Kardeşler'in (Beşkardeşler) evleri

1930'lu yıllarda Beşkardeşler binası önünde bayram düzenlemesi hazırlıkları

Harput Yakınındaki İlçelerde Çıkan Madenler

Şehirde çıkan madenler; bol bakır (Bakır Maden), Dersim'de altın (yer altında örtülü kalmış) gümüş (Gaban Maden), Dersim'de tuz, Palu, Havav ve Nor Küğ yakınındaki dağlarda kömür. Bu madenler devlet eliyle kullanılmaktadır. Bakır oldukça bol. Öyle ki; bir litre bakır on beş kuruş gümüş para masraf edilerek getirilmektedir. Eğer bu madenin işletmesi bir şirkete verilecek olsa, yılda birkaç milyon litre bakır çıkartılabilir (1 litresi 6 kaştır).

Maden Suları

Harput yakınlarında kaplıca denilen bir maden suyu bulunuyor. Suyun üzerine bir hamam inşa edilmiştir. Çeşitli yerlerden burayı ziyarete gelen hastalar şifa bulmaktadırlar.

Harput ile Palu'nun ortasında bulunan Fırat ırmağının yakınlarında kuzey taraflarda çok yüksek bir yer bulunuyor. Buradaki içme adı verilen tuzlu suyu içen hastalar büyük fayda görmektedirler.

Harput Ermenileri arasında kendi menfaatine hizmet eden çorbacıların adları şöyledir:

Senekerim Efendi ve amcası M. Setrak Misakyants

M. Tavit ve kardeşi Bağdasar

Bedros, Yeğya, M. Avedis Samuryan

Mardiros Kamburyan

Mardiros İpekçiyan

Noyem (Süryani olan bu adam Ermenilere son derece düşmandır)

Kevork Cafaryan

Zorba Türk Beyleri

İsak Bey	İbrahim Bey	Hüsnü Bey
Adıgüzel Bey	Hacı Koca Bey	Hacı İsak Ağa
Mehmet Efendi	Tosun Ağa	Zilfo Bey
Hasan Ağa	Esef Ağa	Reşit Efendi

Bekir Ağa (bu da Ermenilere son derece düşmandır)

Çarsancak'taki Ermeni halkına zarar veren ve köylerde ikamet eden sömürücü bey ve ağaların sayısı yirmi kadardır. Bunların başı ise İsak Bey adında ünlü bir katildir. Eğer bu adam ortadan kalkacak olursa, eminim diğerleri sömüremeyecek ve Ermeniler daha güvenli bir hayat sürebilecekler.

Harput'ta Bulunan İki Elyazması İncilin Kolofonları

Harput'taki kilisede iki elyazması İncil buldum. Bunlardan biri Ermeni Tarihiyle[233] dokuz yüz yetmiş üç, diğeri ise dokuz yüz on üç yılında yazılmıştı. Okuyucularımız o tarihten bu yana kaç yıl geçmiş olduğunu hesaplayabilirler. Bu İncillere ait kolofonlar ilginç olduğundan, okuyucularımız bir fikir edinebilsinler diye burada zikretmeyi uygun gördüm[234].

233 Ermeni tarihiyle 973 + 551= Miladi 1524, Ermeni tarihiyle 913 + 551= 1464.

234 Kolofon, İmparator Julien'den Şah Abbas'a kadarki döneme ait tarihi olaylar ve kilise tarihi hakkında genel bilgileri ihtiva etmektedir. Okuru yormamak için buraya almayı gerekli görmedik.

Mihrali Bey Konağı. Konağın duvarında asılı duran bu fotoğrafta atın üstünde amuda kalkmış kişinin Mihrali Bey olduğu söyleniyor

Konak, eski bir manastırın temelleri üzerine yapılmıştır

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda 200-250 adamıyla birlikte Ruslara karşı savaşan **Mihrali Bey** 1844 doğumlu, Kafkas göçmeni bir Karapapak Türkmenidir. Bu savaştan sonra Sivas'a yerleşmiştir. 1890 yılında Hamidiye Alayları'nın Karapapak Alayı'nı kurmuş, Bağdat ve Yemen'e kadar gitmiştir. 1906 yılında Yemen'de ölmüştür. 1877-1878 Savaşı'ndan sonra yerleştiği Sivas'ta Mihrali Bey Konağı'nı inşa etmiştir. Ulaş'tan Şarkışla'ya giden yol üzerindeki konak eski bir manastırın temelleri üzerine yaptırılmıştır. Manastıra ait diğer yapıların yıkıntıları günümüzde hâlâ görülebilmektedir (*NTV Tarih Dergisi*, Ağustos 2009).

Erizahan veya Erzincan[235]

Trabzon'un güney doğu tarafında, kervanla beş günlük mesafede bulunan Erzincan'ın yolu çok zordur. Özellikle Erzincan'a girerken bir yokuş vardır ki; at ile çıkmak imkânsızdır. Şehir köyleriyle beraber geniş bir ovaya yayılmıştır. Şehre götüren yol iki sıra ağaçlarla çevrilidir. Tüm köyler bağ ve bahçelerle süslüdür. Havası güzel, suyu tatlıdır. Bu eğlenceli yerler, ziyarete gidenlerin gözlerinin önüne resim gibi bir manzara sererler. Görev yerimiz Palu'ya giderken yolumuz üzerinde bulunan Erzincan'da da bir gün geçirmek zorunda kaldık. Zira sevgili okuyucularımıza bu şehir hakkında da özel bilgiler vermek istedik.

Bizim Erzincan'ı ziyaret ettiğimiz tarih 1878 Harbi sonlarıydı. Oradaki Ermeni ileri gelenlerinden, Kürt İsmail Hakkı Paşa[236] eliyle yapılan sömürüyü dinledik. Olayları delilleriyle anlatıyorlardı. Paşa "savaşın sebebi bu gavurlardır" diyecek cesareti göstermiş ve emri altındaki Acem Karapapak[237] ve Çerkesler eliyle Ermeni kadınlara ve erkeklere çektirmediği eziyet kalmamış. Dinleyenlerin gözyaşlarına hâkim olması mümkün değil. Bu sebeple bunları burada tek tek anlatmak istemiyorum. Yapılan kötülüklerle ilgili olarak pek çok kez Patrikhaneye şikâyette bulunulmasına rağmen bir sonuç alınamamış.

---

235 Erzinga (Erzincan): "(Ezıngay [Yeprigyan], Erez, Eriza [kadim Ermenice]; Ezıngay, Arzıngay [modern Ermenice]; Arzanğan [Arapça], Erzincan [Türkçe]; Arsenga [Marco Polo], Erzincan [Kevorkyan]) Marmaşen yakınındaki Ezngay [Ayrarat, Şirak] eşseslisiyle karıştırılmamalıdır.

Tarih: S. Yeremyan, Adonts'un izinden giderek, Erzınga'yı Urartuların Hayasa ülkesindeki 'Azlini'si ile özdeşleştirir. Arşaguni Krallığı zamanında Erez diye anılan Erzınga; tapınakları, özellikle Ardaşlı Ermeni Kralı Büyük Dikran II tarafından altın bir heykeli dikilen Anahit-Artemis Tapmağı ile ünlüydü. Put, az bulunur bir keramet gücüne sahipti ve krallar, yılda bir kez gelip sadakatlerini sunmayı adet edinmişlerdi. IV. Drtad da oraya uğradığında, sadık yoldaşı Gregorios'tan tanrıçaya bir kurban adamasını ister. Gizli bir Hıristiyan olan Gregorios bunu yapmayı reddeder ve böylece Drtad ile halkının din değiştirmelerine değin süren olaylar birbirini izler."

(Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005, s. 92.)

236 1818 yılında Kars'ta doğan Kürt İsmail Hakkı Paşa, Kırım Savaşı'na (1853) ve Osmanlı Rus Savaşı'na (1877-78) katılmıştır. 1868-1875 yıllarında Diyarbakır, 1877-1878 (?) yıllarında Erzurum valiliği yapmıştır. Sultan II. Abdülhamit'in sevdiği ve takdir ettiği bir devlet adamı olan Kürt İsmail Hakkı Paşa'nın 22 Şubat 1897 tarihindeki cenaze masrafları da padişahın emriyle Hazine-i Hassa'dan karşılanmıştır.

237 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda Karapapak süvarileri Anadolu ordularının başkomutanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın emrine girerek Kars'ta Ruslara karşı savaştılar. Karapapakların başında daha önce bir kanun kaçağı olan, ancak savaşa katılması karşılığında cezası Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından affedilen **Mihrali** bulunmaktaydı. Natanyan'ın sözünü ettiği Karapapaklar, Loris Melikof komutasındaki Ruslara karşı savaşan bu kuvvetler olmalıdır.

Bu bilgilerin yanı sıra Erzincan'ın genel nüfusunu, Ermenilerin, Türklerin ve Kürtlerin nüfusunu gösteren bir liste hazırladım.

Şehirdeki Ermeni hanesi bin yüz elli bir, nüfus	9208
Tamamen Ermeni veya Türklerle karışık köylerdeki Ermeni nüfus	7000
Şehirdeki Türk hanesi iki bin yedi yüz, nüfus	11746
Köylerdeki Türk nüfus	9000
Köylerdeki Kürt nüfus	2800
Tüm Erzincan'daki Ermeni, Türk, Kürt nüfus	39754

Şehir nüfusunu da verdikten sonra geçelim kilise, manastır ve okullar hakkında vereceğimiz bilgilere.

Kilise Adları

Surp Yerrortutyun, Surp Nışan, Surp Pırgiç[238], Surp Sarkis, Surp Asdvadzadzin.

Altı cemaat okulu, iki tane de özel okul bulunuyor. Okullarda işin uzmanı olan Ermenice hocaları var. Okul binaları yeni, geniş ve aydınlık. Doğrusunu söylemek gerekirse yöre halkı -kadınlı erkekli- yüreğinde eğitim ve terakki arzusu taşıyor. Bunun ispatı iyi durumda bulunan okullar.

Erzincan'da bulunan oniki manastırın isimleri şöyledir;

Surp Asdvadzadin, şehirden yarım saat uzaklıkta.
Surp Garabed, şehirden iki buçuk saat uzaklıkta.
Surp Boğos Bedros, şehirden iki saat uzaklıkta.
Surp Hagop, şehirden dört saat uzaklıkta.
Surp Kevork, şehirden iki buçuk saat uzaklıkta.
Surp Medzn Nerses, şehirden iki saat uzaklıkta.
Surp Giragos, şehirden .....
Surp Şoğagat, " "
Tilavank,[239] " "

238 "Halaskâr (Kurtarıcı)" demek olan bu isim Hazreti İsa için kullanılır.

239 "T'il<n> (T'il [Ermenice], Til [Osmanlı Türkçesi], Oğlaktepe [modern Türkçe]): Birçok eşanlamlı ve benzer sözcük: T'il (TC. Tunceli. Pertek), T'il (TC. Muş. Korkut), T'il [-Armen] (Mardin), T'il-Hamdun (Toprakkale) ve T'ilk' (TC. Elazığ. Palu); kaynakların kullanılmasında bizi dikkatli olmaya çağırıyor, kaldı ki kimi çağdaş yazarlarda yaşanan karışıklıkların temelinde yatıyorlar.
Konumlandırma: (TC. Erzincan. Merkez [HUM C-XII (Erzincan) 115-t]). Erzincan'ın batısında kuş

Surp Nigoğayos[240], şehirden iki saat uzaklıkta.

Adı geçen bu manastırlar şehrin güney, batı ve doğu kısımlarında bulunuyor. Bunların haricinde iki tane harap manastır, şehrin içinde de Surp Asdvadzadin adında harap bir kilise var.

Erzincan'da yüz köy bulunuyor. Bunlardan otuzu Türklerle karışık Ermeni köyü. Sekiz köy tamamen Ermenilerden, on beş köy de Kürtlerden oluşmuş. Kırk yedi köy ise tamamen Türk nüfusa sahip. Bunların ayrı ayrı ve genel nüfusunu biraz önce zikretmiştik. Kuzucan ve Polomori'deki köylerin büyük kısmı Kürt olduğundan hesaba katılmamıştır. Bunların arasında oldukça az sayıda Kürtlerle karışık yaşayan Ermeniler de var. Aslında bu Kürtler eskiden Ermeni olmalarına karşın, zamanla zorbalık yüzünden Kürtlüğe dönmek zorunda kalmışlar. Şimdi Ermenice bile bilmiyorlar. Ama Ermeni soyundan geldiklerinin farkındalar. Geri kalan kalabalık Ermeni köyleri göç

---

uçuşuyla 8 km mesafede, orada Til Çayı adını alan Çardaklı Suyu'nun (Kayl [eski Ermenice]) geniş ovasında.

Tarih: T'il<n>, belki de T'alina yerleşim yerine karşılık gelmektedir. Eskiçağ'da bir Ermeni-İran tanrıçasının; Aramazd'ın kızı, Athena'ya dönüştürülen Nane'nin tapınağının yerleşim yeri olarak doğrulanmıştır. Gerçekten de, bu tanrıçanın bir heykeli kral I. Ardaşes tarafından (İ.Ö. 123-94) Yunanistan'dan getirilmiş ve tapınak, oğlu II. Dikran tarafından (İ.Ö. 94-54) inşa edilmiştir. Bu tapınak, paganlığın köklerinin Gregorios ile IV. Dırtad tarafından kazınması sırasında yerle bir edilmiş ve hazinesi, keza taşınmaz malları Kilise'nin tasarrufuna verilmiştir. Piskopos naibi Tanyel, burada ikamet etmiştir. Mekân, şehitlik olarak kullanılmıştır: Aristages ve patrik Nerses, buraya gömülmüşlerdir. Klagavank'ın başrahibi III. Stepannos (618-629), Hark' prensini T'il Kilisesi'ni inşaya zorlamıştır. Katedral, 640 dolaylarında Araplar tarafından yıkılır. T'iln, Bizans tarafından yeniden fethi sırasında Geldzene Piskoposluğu'nun merkezlerinden biri olur. T'il, köy (kyuğ) ya da kasaba (avan) olarak telakki edilmişti.

Anıtlar: T'iln Manastırı (T'ilvank', Dzukhtag Hayrabedatsvank [İki patriğin manastırı], Surp Nersesivank, Pladagvank).

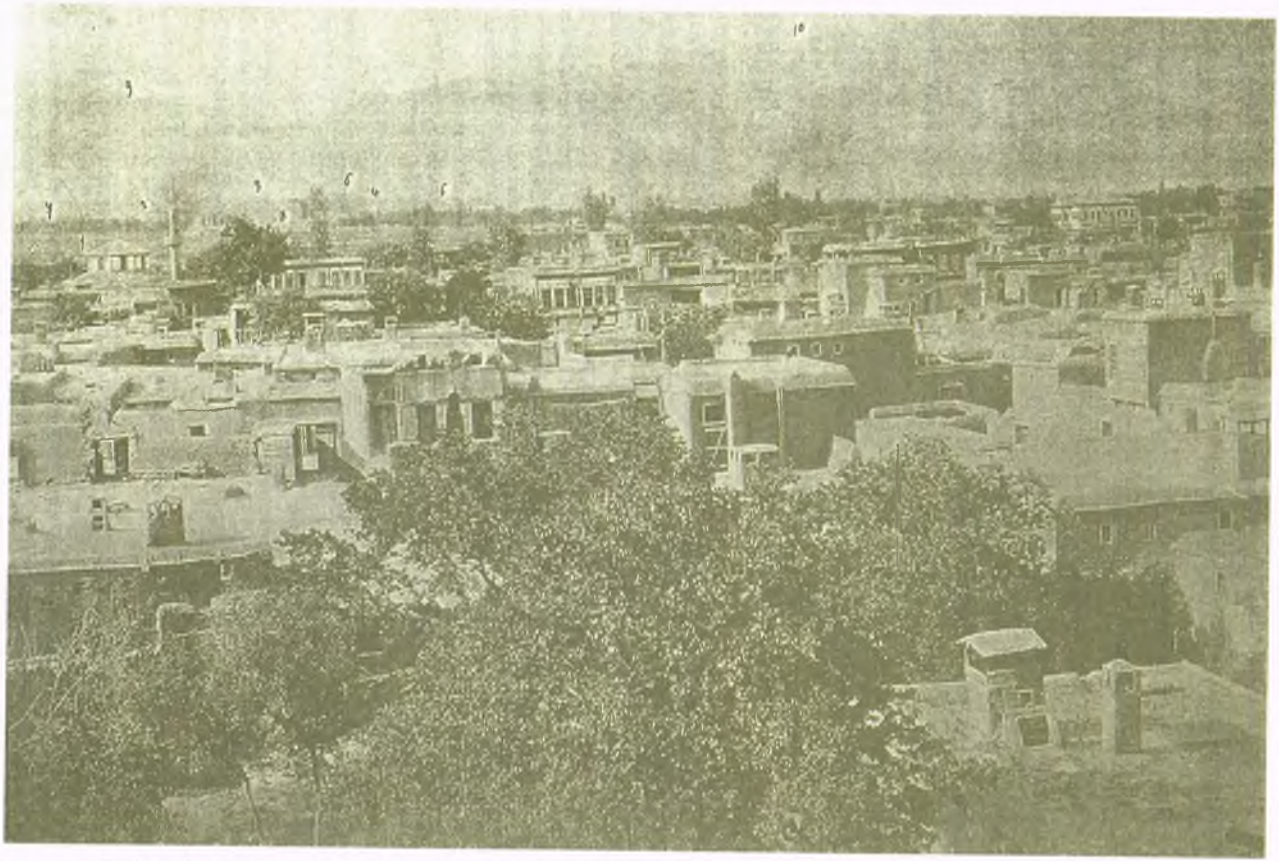
Konumlandırma: Köyün 2 km güney-batısında, Sokha yolu üzerinde bulunmaktadır.

Tarih: Rsdages (Arisdages?) ve Nerses'in kalıntılarının 1275 yılında bulunması, manastırın tesisinin ana nedenini oluşturmuştur. Mezarları üzerinde bir çift kilise inşa ederler. Bu kiliseler, XVII. yüzyılda hâlâ ayakta; ancak XIX. yüzyılın ortalarında oldukça harap vaziyette idi.

Tarif: Ermeni gezginler tarafından yapılan tarifler, tipoloji ve muhafaza edilme durumu bakımından oldukça çelişkilidir. Günümüzde, yoğun bir bitki örtüsünün yarı yarıya kapladığı, birbirinden elli metre kadar açıkta iki yapı grubunun kalıntıları ayırt edilebilmektedir. Yaklaşık 1960'larda, hâlâ oldukça iyi durumda olduklarını iddia eder."

(Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005, s. 134.)

240 Aziz Nigoğayos, çok zengin bir ailenin oğlu olarak Küçük Asya'nın Likya bölgesinde Patara şehrinde (bugünkü Antalya'ya yakın) dünyaya gelmiştir. İncil'in "mükemmel olmak istiyorsan git her şeyini sat ve fakirlere dağıt" öğüdünü tutarak ailesinden kalan mirası fakirlere dağıttıktan sonra episkopos olan dayısı tarafından ruhani takdis edilmiştir. Mür kenti episkoposluğu görevini ifa etmiştir. Roma İmparatoru Ligianos'un Hıristiyanlara yaptığı eziyetler esnasında tutuklanıp sürgün edilmiştir. Ancak ortalık huzura kavuşunca makamına geri dönmüştür. 325'de İznik Konseyine katılmış, ertesi yıl huzur içinde vefat etmiştir (Başepiskopos Şınork Kalustyan, *Hamakırisdoneagan* ..., s. 48).

Erzincan'ın kuzeyi (Ermeni Mahallesi'nden): 1. Mevlevi Tekkesi; 2. Süvari Kışlası; 3-4-5. Ordu'ya ait fabrikalar; 6. Kurudilek Yazlık Mahallesi; 7. Vasagagert Türk Köyü; 8. Sanayi Mektebi; 9. Başacık Dağı; 10. Keşiş Dağı. (Erzincan'la ilgili bu resimlerin foto altları orijinal kaynakta yer alan açıklamalardan oluşmaktadır.)

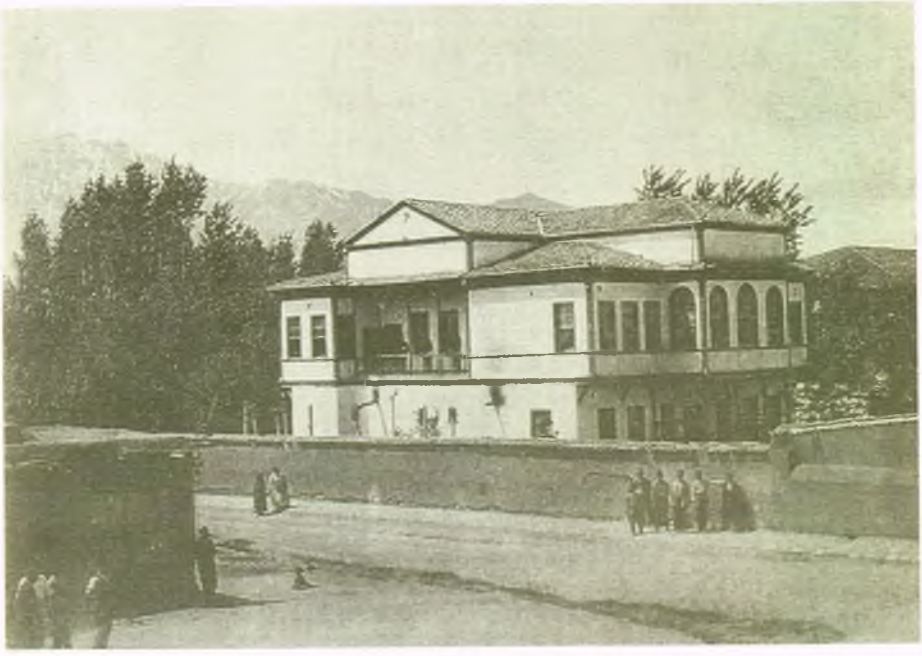
Erzincan'ın güney bölgesi (Ermeni Mahallesi'nden): 1. Kazankaya Dağı; 2. Aziz Yeğya Dağı; 3. Hamdes Hıristiyan Köyü; 4. Tılhas Hıristiyan Köyü; 5. Erzni Hıristiyan Köyü; 6. Rus Hıristiyan Köyü; 7. Tamariga Yaylası; 8. Aziz Nerses Hayrabed Manastırı; 9. Türk Köyü; 10. Aziz Kevork Manastırı; 11. Yergants Köyü; 12. Gelincik Ermeni Köyü; 13. Rum ve Türk Köyü; 14. Bılur Türk Köyü; 15. Odek Türk Köyü; 16. Büyük Akrak Köy; 17. Aziz Lusavoriç (Çarçanants) Manastırı; 18. Kışla; 19. Fırat kenarında yazlık; 20. Fırat kenarında kahvehane; 21. Askeri Adliye; 22. Naregyan Okulu ve Surp Pirgiç Kalesi

Erzincan'ın doğusu: 1. Koşunkar Türk Köyü; 2. Aziz Boğos Bedros Manastırı; 3. Aziz Nigoğos Manastırı; 4. Pıtariç Ermeni Köyü; 5. Ulu Camii; 6. Yeni Camii; 7. Türk Mahallesi ve Ermeni Mahallesi sınırı; 8. Ermeni Mahallesi

Erzincan, Başpiskoposluk (Marhasalık) merkezi girişi

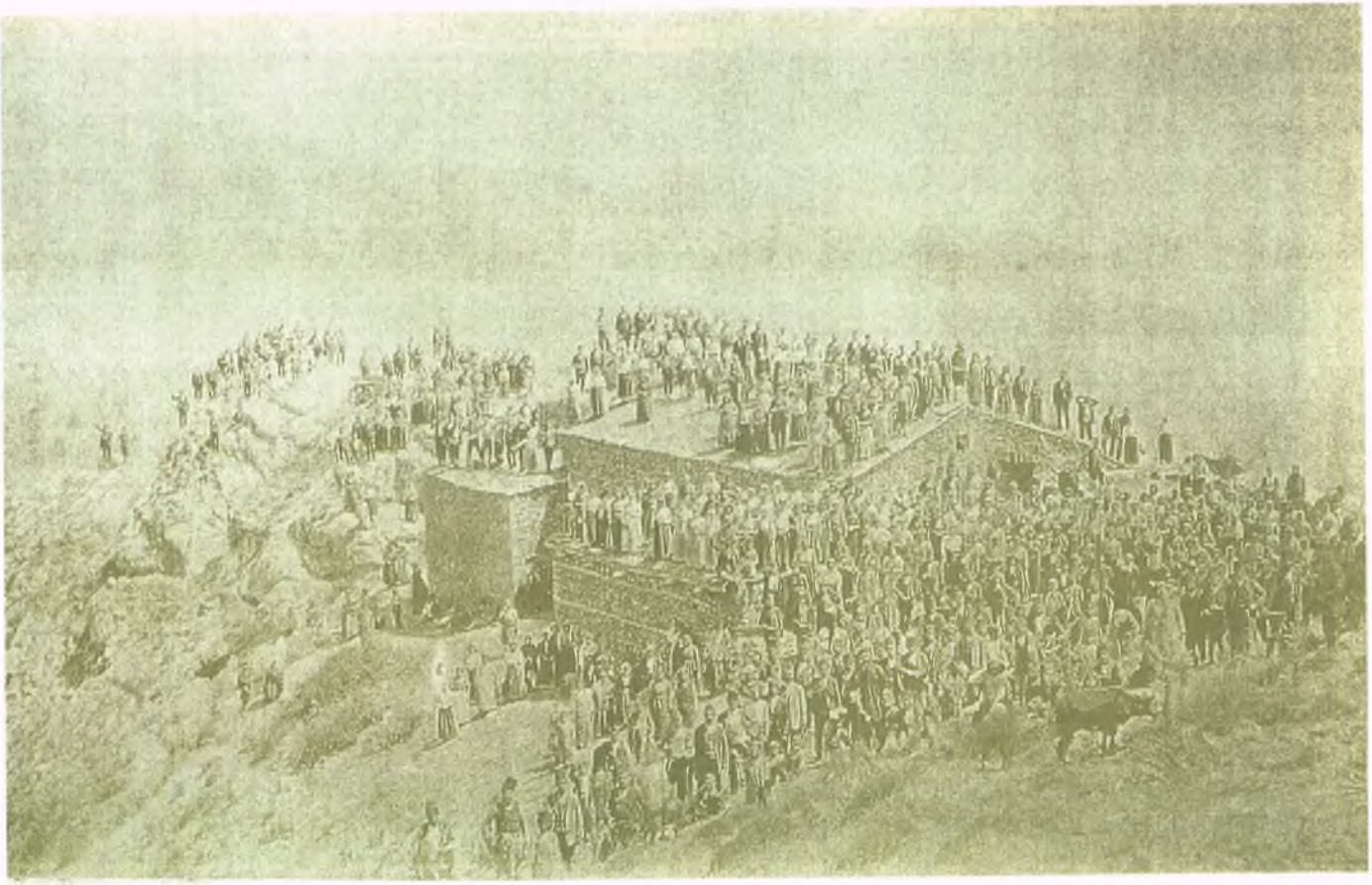
Erzincan, Başpiskoposluk (Marhasalık) merkezi, güneyden

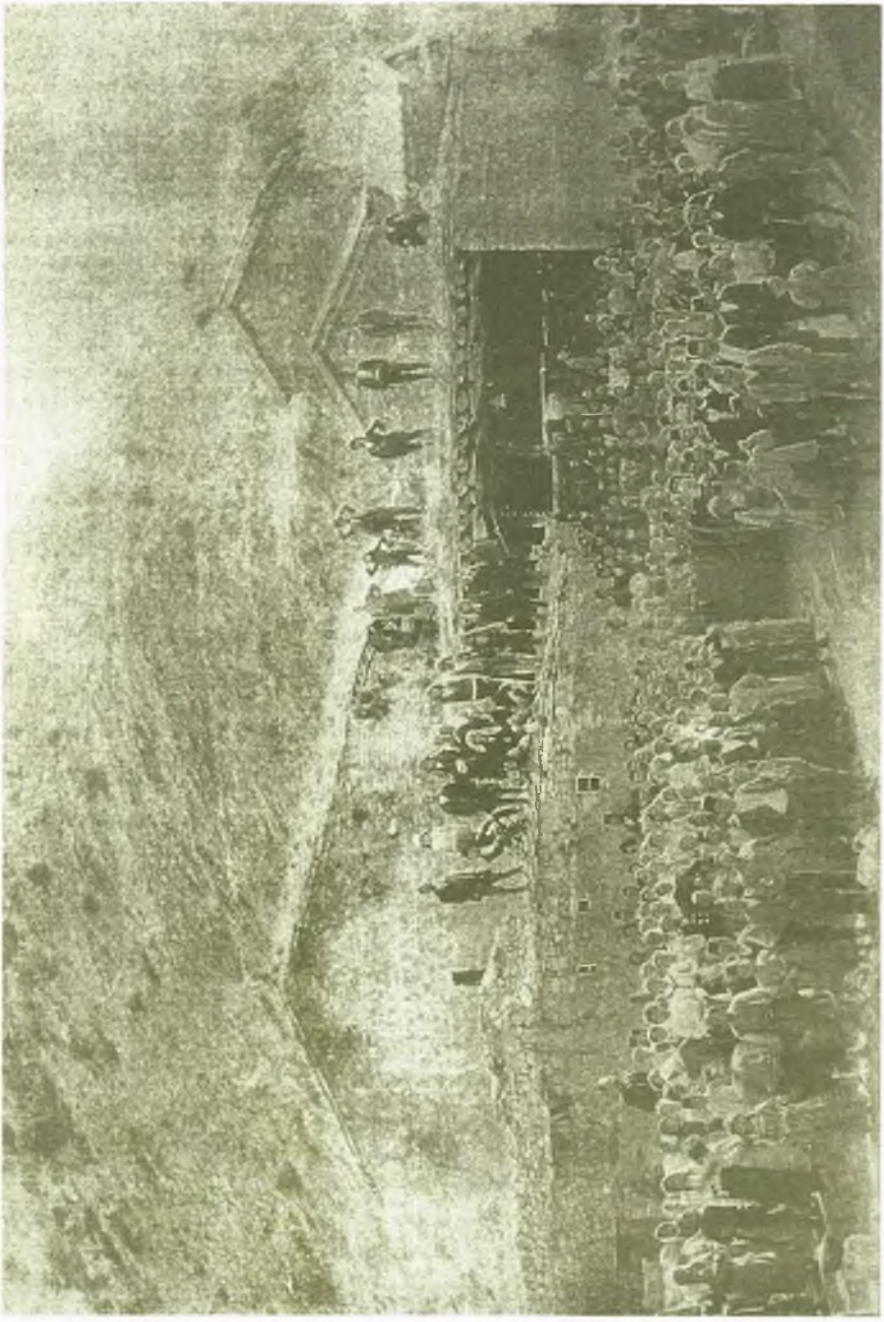
Erzincan Ermeni Cemaati Genel Meclisi (Cismani+Ruhani Kurul) üyeleri toplantı halinde, 1907

Ruhani Kurul üyeleri

Erzincan, Surp Lusavoriç Manastırı

Erzincan, Surp Tateos Manastırı, Sebuh Dağı

Erzincan, Getronagan Okulu ve Surp Yerrortutyun Kilisesi (1900'ler)

Erzincan, Surp Nışan Kilisesi

Erzincan, Eznikyan Okulu ve Surp Nışan Kilisesi idari binası

Erzincan, Surp Pırgiç Kilisesi

Erzincan, Surp Pırgiç Kilisesi ve Naregyan Okulu

Erzincan, Kristinyan Okulu (1), Anaokulu (2) ve Sarkis Kilisesi (3)

Erzincan, Kristinyan Okulu öğretmenleri

Erzincan, Kristinyan Okulu'nun anakolu öğrencileri

Erzincan, Ermeni Hamamı temel atma töreni

etmişler. Adı geçen eyaletin halkı Şah Hüseyin adlı bir kaymakamın idaresinde bulunuyor. Ah bir nevi yürek yarası da bu! Zamanında vatansever ve basiretli önderlerimiz olmamış ki zorbalığa karşı göğsünü gerip halkını korusun. Ermeni gözü, Ermeniyi zavallı ve sefil durumda görmek istemez, Ermeni kulağı Ermeninin hakarete uğradığım duymak istemez!

Sözümü burada noktalayarak sevgili okuyuculara bir şey söylemek istiyorum; Ermenistanın gözyaşını silmek gerek, bu da çalışkan ruhanilerin birliğine bağlı. Zira artık milletin ekmeğini bedava yemek yeter!...

Birkaç kaza hakkında edindiğim ayrıntılı bilgiyi ilettikten sonra, eleştirilerimi de eklemeyi bir borç biliyorum.

Gelişimi için milletçe çalışıyoruz ama Ermenistan köylüsü yine de yüzyıllardır sömürülmeye devam ediyor. Bunun çeşitli sebepleri var.

A- Eğer bir ruhani önder, halkın yüreğine millet sevgisi ekemiyor, bu sevgiyi çoğaltamıyor, okullar açmak suretiyle onun gelişimini sağlayamıyorsa bana ne yararı var! Zekâlarını şahsi menfaatleri ve eğlenceleri için kullanan nice önderler gördüm. Bazıları da halkın özellikle cahil kalmasını istiyor. Kutsal yeminlerine duyarsız kalıyorlar. Eğer bir ruhani önder böyle davranırsa halk sömürüden kurtulabilir mi? Yoksa sömürü daha mı çoğalır? Demek ki bu önderler sömürünün sebebidirler.

B- Episkopos ve rahipler İstanbul ya da başka yerlerde ikamet ederek halkın ahlaki gelişimine ne gibi bir katkıda bulunmuş oluyorlar? Eğer manastırlar boş kalıyorsa ya da daha doğru deyişle çorbacıların etkisi altında birer mesire yerine dönüşmüşlerse, ruhaniler ne işe yarıyor? Atalarımız manastırları çorbacılara ya da prenslere gelir sağlasın diye mi inşa etmişler? Yoksa teolog rahipler, papazlar, millet için çalışan episkoposlar yetiştirecek, millete aydınlık saçacak bir mekân olsun diye mi inşa etmişler? Eğer manastırlar harabeye dönüyorsa, var olmalarının yararı ne? Ermeni halkı hâlâ bu harap manastırlara bol bol hediyeler veriyor. Ama karşılığında bir şey yok. Madem milletin tekrar canlanma emelleri yıkılmış, bizlerin orada burada dolaşmamıza ne gerek var? Dünyevi dertlerimiz yok. Olması da gerekmiyor. Çünkü biz bir manastır birliğine bağlı kalmaya, ama sadece birliğe bağlı kalmak için

değil, İncil'de bahsedilen gerçeğin hizmetkârı olup, Ermeni halkının dini gelişimine hizmet edeceğimize yemin ettik. Bu sebeple de milletin gelişimi yolunda eziyet ve acı çekmeyi göze aldık. En nihayet önümüzde Ğevonyantlar[241] örnek olarak duruyor. Onlar bize örnek olsun, biz de onların takipçisi olalım.

Eğer yeminimizin aksi davranış içinde olursak milletin felaketine ve sömürülmesine sebep ve iştirak etmiş oluruz.

C- Sömürünün başlıca sebebi çorbacılardır. Onların isteği halkın cahil kalması, özellikle de çekingen olması. Böylece onların üzerinde hâkimiyet kurabilecek ve kendi istediklerini yapabileceklerdir. Aynı zamanda siyasette ve cemaat işlerinde kendilerinden başka müdahale edecek kimse de olmayacaktır.

Belki bu sert eleştirimiz meslektaşımız ruhaniler tarafından cüret olarak kabul edilebilir. Ancak görevimiz icabı gerçekleri söylemek durumundayız.

Altı Kazadaki Toplam Nüfus[242]

	Ermeni	Türk	Zaza-Kürt	Kırmançi
Palu halkı	16468	7236	22735	5010
Çapakçur halkı	4875		10000	
Çarsancak Halkı	15982	10000	2995	
Dersim Halkı	7000		100000 [243][20]	
Harput Halkı	60000	25676	6183 [244][21]	26356
Erizahan veya Erzincan halkı	16208	20796	2800 [245][22]	
	120.533	63.708	144.713	31366

241 451 yılında Ermenilerin Vartanants yani vicdan özgürlüğü savaşına ön ayak olanlara denir. Savaşı örgütleyen dini liderin adı Ğevont Yerets'ti. Savaş ateşperest Perslere karşı yapılmıştır.

242 Kitapta, toplamlarda ufak tefek hatalar olduğunu görünce bunların doğrularını zikrettik.

243 [20] Bunlar hepsi Kızılbaştır.

244 [21] Bunlar Kızılbaş ve Zazadırlar.

245 [22] Bunlar da Kızılbaştır.

Van, Akhtamar Manastırı (solda Surp Haç Kilisesi)

Khizan Hakkında Rapor

Khizan kazası Van'ın güney-batı kısmında 20 saatlik mesafede yer almaktadır. Khizan'a gitmek için Van'ın ikinci ambarı sayılan Rışdunyants diyarından geçme zorunluluğu var (birinci ambar Kaçperunyants kazasıdır).

İnsan, tabiat açısından mükemmel olan bu kazadan geçtiği zaman değişik bir coşku hissediyor. Muazzam genişlikte bir ova, beyaz zirveleriyle Ardos ve Arnos dağları, dev dalgaları olan bir deniz[246], üzerinde ara sıra salman kayıklar, sürülmüş kara topraklar vs. Her bir adımında rastladığın pınarlar, etrafını saran ormanlarla kaplı köyler. İşte sonbaharda yolculuk edenleri bekleyen manzara bu. Bunların üstüne bir de tepelerin zirvesinde ya da eteklerinde yarı yıkık manastırların hüzünlü manzarasını, Arderın ve Akhtamar'ı ekle.[247] Yolcu baktığında, onları denizin içinden yükselmiş kayalıklar zanneder. Akhtamar'ın büyüleyici kubbesi uzaktan geçenleri hayran bırakır. Bu sebeple gelip geçenler onun güzelliğine ve nadide Ermeni mimarisine şahit olmak için biraz mola vermek zorunda kalırlar. İlginç bir hikâyeyi de anlatmak gerektiğini düşünüyorum; Bundan 25 yıl önce Mog[248] ülkesinin Arvazu adlı köyünden Molla Sadullah adlı kişi çıplak ayakla Khizan kazasına göç etmiş. Ona yandaş olarak Şirvan Olek Köyü'nden Molla Khalti eşilk etmekteymiş. Şeyhlik ünvanı almayı başarmış. Khizan'daki Kürtleri toplayarak onlara vazedermiş. Ara sıra da öteki dünyadan kendisine bir şeyler bildirildiğini

---

246 Van Gölü.

247 Akhtamar, Khizan, Bitlis ve Van ile birlikte 16. ve 17. yüzyılın başlarında zengin ve faal bir şehirdir: "Van Gölü bölgesi (XV. ve hiç kuşkusuz XVI. yüzyılın elyazması notları yayınlandığında bunun kanıtlarını edineceğiz), Ermenistan'ın en faal coğrafyasıydı. 1113 yılından beridir Akhtamar'da yerleşik ve XV. yüzyılın ikinci yarısında Sis ve Eçmiadzin katolikosları tarafından tanınan kendi katolikosuna sahipti. Şehirlerinde canlılık hâkimdi. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak Akhtamar'ı ziyarete gelen isimsiz bir Venedikli, adada altı yüz ev inşa edilmiş ve böylece Armenig diye bir kent kurulmuş olduğunu doğrulamaktadır. XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın başlarında Khizan (Hizan), Bitlis (Pağeş), Varag ve Van; diğer merkezler Türk-İran savaşlarından az ya da çok etkilenmiş olduklarından, Armenig'le birlikte en önemli şehirlerdendi. Gerçekten de Bitlis ve diğer birkaç şehir; Ermenilerin hizmetlerini övgüyle andıkları Kürtler tarafından korunmuştu."

(Dikran Kuyumciyan,"Sous le Joug des Turcomans et des Turcs Ottomans (XV.-XVI. siècle)", (ed.) Gérard Dédéyan, *Histoire du peuple Arménien*, Editions Privat, 2007, s. 396.)

248 Ermenistan'ı Mezopotamya'dan ayıran güney sınırı bölgesinde doğudan batıya uzanan sıradağlar, güneydoğuda, Asur ovasının üzerinde 3000 metre yükselir. Eski coğrafyacıların Maksoene ve Karduene diye adlandırdıkları bu kazalar, Ermenice adlar dizininde Mogk ve Gorcayk olarak geçer. Aynı dağ sistemi, Bitlis yöresinden Harput'un ve Malatya'nın güneyine kadar, batıya doğru devam eder (René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.19).

Şeyh Celalettin

Şeyh Celalettin'i tasvir eden bir çizim

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı başlayınca pek çok yerde Kürt aşiretleri, tıpkı 1853-1856 Kırım savaşında olduğu gibi, Osmanlı ordusunu takviye ediyor görüntüsü altında civarlarındaki Ermeni köylerine saldırıp buraları talan etmişlerdir. Şeyh Celalettin'in bu saldırılar için emir verdiğine dair birçok gözlem bulunmaktadır. Savaşın başlamasıyla birlikte, Kürt aşiretleri Şeyh Celalettin'in emriyle, Aghbak (Van'ın güneydoğusunda, İran'ın Salmast ve Hoy (Khoyt) bölgesine sınırı olan bir köy, Başkale) civarındaki 24 Ermeni ve Süryani yerleşimini işgal etmişlerdir. Bu bölge öteden beri Kürtler tarafından neredeyse sistematik biçimde saldırıya uğramakta, sakinleri öldürülmekte, eziyetlere uğramakta, zenginlikleri talan edilmekte, taşınamayan varlıkları ise yakılıp yıkılmaktadır. Natanyan'ın Van'ın güneybatısındaki Hizan'a göç eden yoksul bir mollanın (Molla Sadullah burada Kürt köylüleri kandırarak zenginleşmiştir) oğlu olduğunu söylediği Şeyh Celalettin'in bu saldırılara yön verdiğine kesin olarak inanılmaktadır. Ünlü Ermeni romancı Raffi'nin (1835-1888) ilk baskısı 1884 yılında Moskova'da yapılan *Celalettin* (Jalaleddin) adlı romanı, onun yönettiği bu saldırı ve talanı ele almaktadır. Romanda bütün bu eziyetleri ve küle dönmüş memleketi, çocukluğunun geçtiği köyüne dönen bir genç adamın gözüyle görürüz. Romanın kahramanı, babasını, kendilerine baskı ve eziyet yapanlara karşı çıkmadığı için suçlayan ve sonunda ailesi için mücadele ederken ölen Sarhat adlı bir gençtir. Raffi özellikle baskılara karşı kör bir itaati savunan Ermeni din adamlarına karşı eleştirel bir tutum almakta ve kendini savunmanın meşru bir hak olduğunu ileri sürmektedir. Raffi'nin bu kitapta savunduğu görüşler esas olarak, Tiflis'te *Mışag* gazetesini çıkaran Krikor Ardzruni'nin (1845-1892) görüşlerini yansıtır ve Ermenileri, kendilerini bu saldırılardan korumak için cesaretlendirmeyi amaçlar. Asıl adı Hagop Melik Hagopyan olan ve kendisi de *Mışag* gazetesinin yazarları arasında olan Raffi, Ermeni tarihsel roman yazımının kurucuları arasında sayılmaktadır. En ünlü romanı olan *Khent*'in (Deli) dışında *Salpi*, *Davit-Bek*, *Gharip Mshetsi*, *Kaitzer* ve *Samuel* adlı eserleri de kaleme almıştır. Raffi'nin romanları Doğu Ermenicesinin mükemmel bir örneği olarak kabul edilmektedir.

Doğu vilayetlerindeki Ermeni manastırlarını ziyaret eden Raffi'nin romanlarında bu vahim durumda devrimci eylemin gerekliliği ve kutsallığı temel öğelerden biridir.

söyleyerek bunları aktarırmış... Böylece oldukça büyük bir servet dizmiş. Yaşlılığında büyük oğlu Şeyh Celalettin görevi ondan devralınca, kendisi de istirahata çekilmiş.

Celalettin babasından daha becerikli çıkıp, daha büyük bir servet yapmış ve Kürtler üstünde müthiş bir nüfuza sahip olmuş. Herkese yağ çekerek sofi[249] diye adlandırmaya ve kendine bağlamaya başlamış. Keyfe keder verdiği emirler hemen yerine getiriliyormuş. Bazen de rüyalar anlatıyormuş, ama babasınınkinden farklı rüyalar. Mesela bir gün; "Bana şu kadar kara keçi olsa şansın bol olur" demiş. Sofiler hemen istediğini yapmışlar. Başka bir gün, "şu kadar keçi getir şu olur" demiş. Onu da yapmışlar. Sonunda rüyalarla beş altı bin koyun ve pek çok sayıda davar toplamayı başarmış.

Bu sayısız koyun ve davarı muhafaza etmek için de, sofilerin gücü ile istediği dağı ve ormanı zapt etmeye, ayak bastığı her yeri işgal etmeye başlamış. En sonunda da Beytam Murat adlı bir Ermeninin servetine, tarlalarına, koyunlarına, davarına el atmış. Kendine ev yapabilmek için Murat'ın evini zorla yıkmış. Evi yıktığı zaman da 150 kuruştan fazla para bulmuş. Murat'ın oğulları bu durumu şikâyet edince, içlerinden birini bıçaklayarak ölümle tehdit etmiş. O da İstanbul'a kaçmak zorunda kalmış ve orada can vermiş. Diğer oğlu Şahbaz ise çocukları ve ailesiyle beraber Arif Bey'in hizmetine girmek zorunda kalmış. Arif Bey'in tarlalarını ekmeye ve sürmeye başlamış. Karısı hizmetçi, çocukları ise rençper olmuşlar. Ermenistan'da Murat gibi zengin adam az bulunur. Anlattıklarına göre ortalama bir hesapla günde yüz yolcu evinde konaklarmış. Adından da anlaşılacağı üzere Beytam [Beytülmal] yani genele ait bir ev olmuş. Murat'a ait olan köy şimdilerde çevresindeki ağaçlarla beraber Şeyhin eline geçmiş bulunuyor. Evin kalıntıları hâlâ duruyor. İçeriyi dolaşan burayı bir saray zannedebilir. Kapının üstündeki inşa tarihi silinmiş olmasına karşın mermer taş hâlâ yerinde duruyor. Şahbaz'ın, bunca eziyete rağmen hâlâ hayatta kalabilmesi garip. Şeyh, Khizan'daki Surp Harutyun adlı muhteşem kiliseyi de yıkarak taşlarını evinin inşasında kullanmış. Evinde kiliseye ait taşlar bulunuyor. Bir zamanlar Tanrının evini inşa etmek için kullanılan taşlar Şeyhin kapısının, havuzunun, merdiveninin yapımında kullanılmış...

249 Sofi=sufi, sofu.

Bitlis

Beytam Murat'ın evini ve Surp Harutyun Kilisesi'ni yıkınca onun gücünü gören Kürtlerin büyük kısmı Şeyhe katıldı. Şeyh bunlarla da yetinmeyerek Khizan kazasında canının istediğini yapmaya başladı. Dadgu, Güzel Deri, Garcganu ve Getsana sınırlarına da girmeye başlayarak servetine servet kattı. Kendisine tabi olan Sofi ya da Taribadr Kürtlerinin servetleri için yeni yöntemler düşünmeye başladı. "Ermenilerin bağlarını bozmak gerek, çünkü üzümden şarap yapıyorlar. İçenler Allahın ve dinin düşmanıdır. Onlara derslerini verin ki, yola gelip hak dinini kabul etsinler" diyerek kışkırttı. Bu emri alan Sofiler Khizan Ermenilerine türlü türlü kötülükler yapmaya başladılar. Çünkü Khizanlılar sahipsiz koyun sürüsü gibiler. Bunların zorbalıkları yüzünden Miçtağ köyü tümüyle harap halde. Çiftlikler şeyhin elinde. Diğer köylerden göç edenler de fazla. Khoroz, Kulpik ve Hırit denilen köylerdeki Kürtler ve sofilerin yaptığı kötülüklerden cesaret alan diğer Kürtler de "Şeyhin adamları yapıyor ve cezalandırılmıyorlar" diyerek barbarlığa başlamışlar. İşte Khizan kazasının yıkılmasının başlıca sebebi budur.

Şeyh adını kötüye çıkaran olayları gizlemekte ve diğer taraftan da servetini katlamakta büyük bir beceri elde etmiş. Evinde bir misafirhane yaptırarak yolcuları orada ağırlamaya başlamış. Onlara ekmekle çorba veriyor, karşılığında da değerli hediyeler alıyor. Ancak tüm bunlarla da tatmin olmuyor. Paretsor'daki Surp Asdvadzadzin Manastırı'nın etrafındaki ağaçları, dağları, ormanları ve pınarı da ele geçirmek istiyor. Cesur bir adam olan Manastırın baş rahibi M. Avedis şeyhe karşı koydu. Yaptıkları hakkında şikâyette bulunmuş. Rahibin cesaretini gören şeyh birkaç yoldaşı ile gelerek Ermenileri tehdit etmiş. Ermeniler koruma için bir taraftan devlete başvururken, diğer taraftan da İstanbul'a Patrikhane'ye telgraf çekmişler. Bunun üzerine şeyh Diyarbakır'a götürülmüş, emellerine ulaşamamış.

Şeyhin yanı sıra, Khorozlu Beşir, Salman, Murat, Amar, Kemal, Yusuf, İbe, Raşit, Derviş ve Selim adlı barbarlar da yandaşlarıyla beraber Khizan kazasında büyük kötülükler yapmışlardır. Ermenilere ait koyun, davar vs şeyleri çalan, yolları tutan, bakire kızları kirleten, kadınları erkeklerinden çalan hep bunlardır. Hamza'nın kaynı olan Bekir, bir Ermeni kadını kaçırarak bir süre yanında tutmuş sonra da nikâhsız olarak bir Ermeni genciyle evlendirmiş. Karı koca hâlâ onun evinde kalıyor ve hizmet ediyorlar. Başka bir Ermeni kızını da gelin getirmiş. Onu da bir süre kullandıktan sonra Karasu Köyü papazına, "Kim birkaç altın verirse yanımdaki gelini ona vereceğim.

Bitlis Kilisesi (1990'lar)

Tarihi Bitlis evleri (1990'lar)

Bitlis'te Karaoğlanlar'ın (ünlü Amerikalı Ermeni yazar William Saroyan'ın ailesi) konutu, 14-15 Mayıs 1964

Başkale'de Adamakert Surp Bartholomeos kompleksi, 1915 öncesi

St. Bartholomeos Manastırı'ndaki kilisenin taçkapı alınlığı

St. Bartholomeos Manastırı'ndaki kilisenin bugünkü hali

St. Bartholomeos Manastırı'ndaki kilisenin içeriden görünüşü

St. Bartholomeos Manastırı'ndaki kilisenin taçkapısı

Aynı taçkapının günümüzdeki görünüşü

Ben başka bir tane daha ele geçirebilirim" demiş. Şimdilerde dağlara kaçmış, yanındaki gelin ne oldu, onu da bilen yok.

Beşir kardeşleriyle beraber Van ve Sığert [Siirt] tüccarlarının kervanlarını ve yolcuları soyduktan sonra, birkaç Ermeni köyünü tamamen talan etmiş ve halkı felaket bir duruma getirmiş. Özellikle Khizan'daki en zengin köy olan Uranis'i[250] soyarak öylesine fakirleştirmiş ki, halk göç etmek zorunda kalmış. Beşir, köyün reisi Harutyun'un odunluğunu ateşe vermiş. Odunluğun yakınında yüzden fazla koyun bulunuyormuş. Harutyun hayvanlara acımasını, onları dışarı çıkartmasına izin vermesini istemiş. Hayvanların gözünün önünde yanışını görmemek için, kurtarıldıktan sonra da Beşir'in alabileceğini söyleyerek yalvarmış. Ancak vicdansız Beşir yalvarmalarına aldırmayarak bina, odun, koyun ne varsa hepsini beraber ateşe vermiş.

Söylenenlere göre tabancasına "müftü", kılıcına da "hâkim" adını takmış. Ermeni köyüne gittiği zaman "şu kadar alacağım var, ödeyin" diye emredermiş. Eğer biri talep ettiğinin ne parası olduğunu soracak olursa tabancasıyla kılıcını göstererek "işte müftü ile kadı, alacağımı onaylıyorlar" diye cevaplarmış. Bir gün şaka olsun diye -belki de tabancasını denemek için- Urfalı bir Ermeniyi yaralamış. Kurşun adamın elini delmiş. Ermeni Sığert'e gitmek üzere yola çıkmaya hazırlanırken, Beşir üste gelerek, "Ben sana şaka yaptım, sen şikâyete mi gidiyorsun? O zaman seni vurayım da kardeşlerin şikâyete gitsin. Onları da yolda vururum" diyerek korkutmuş.

Zavallı Ermeni korkup geri dönmüş. Beşir ise onu yakasından tuttuğu gibi Saleh Bey'in evine getirmiş. Kadının, müdürün ve üyelerin huzurunda bir belge almış elinden. Güya tabanca kendi elindeyken patlamış ve kendi kendini yaralamış. Ermeni, bu kanlı katilin korkusundan hakkını arayamadan, böyle bir belge vermek zorunda kalmış.

Khorozlular 15 Mayıs 1877'de Surp Haç Manastırı'na saldırmış ve manastıra ait malları teslim etsin diye başrahip Sahak'a korkunç eziyetler yapmışlar. Malları vermemesi halinde öldürmekle tehdit etmişler. Saat 12 sıralarında başrahip onları yemeğe davet ederek, "Siz yemeğinizi yiyin, ben de gidip her birinize 1500'er kuruş temin edeyim" demiş. Onlar yemeğe oturunca,

250 Urants (Orağınts, Oranis, Uranis): Van Sancağı Garcgan (Karcigan) kazasına bağlı köy. Günümüzde Bitlis'in Tatvan İlçesi Reşadiye beldesine bağlı Anadere köyü.

Siirt

İçme, Karasu Irmağı

başrahip odasına girerek kapıyı arkadan kilitledikten sonra kaçmak için pencereden atlamış. Manastırın doğu tarafına, çeyrek saat uzağa giderek bir ceviz ağacına çıkmış. Bir saat kadar orada beklemiş. Ta ki Kürtler manastıra ait eşya, koyun, davar, buğday, yağ ne varsa götürene kadar orada kalmış. Manastır talan edildikten sonra bir tek kubbenin tepesindeki haç kalmış. 20 Haziran'da tekrar gelerek onu da indirmişler. Kubbenin yüksekliğine bakınca nasıl indirebildiklerine insan hayret ediyor. Şaşırtıcı olan bir şey de haçla beraber 40-50 kaş ağırlığındaki mermerleri de almış olmaları. Aynı yıl Uranis'teki Surp Asdvadzadzin Manastırı'nı da talan etmişler ve manastıra ait mülklere de el koymuşlar. Murat bedavaya beslemeleri için manastıra bir katır göndermiş. Ahırdaki manda saldırıp katırı yaralamış. Bunun üzerine başrahibin üstüne saldırarak 2500 kuruş talep etmişler. Manastır gelirlerinden katırı tedavi ettirmek zorunda kalmışlar. Üstüne 1800 kuruş daha vererek anca kurtulabilmişler. Bir zamanlar şen ve zengin olan bu manastır Khorozlu barbarlar yüzünden şimdilerde neredeyse harabeye dönmüş halde. Sadece Murat, İsrafil ve Salman adlı kişiler tutuklanmış. Diğerleri hiç kimseden korkmadan özgürce dolaşıyorlar.

Arif Bey'in katırcı Aziz ve Rüstem adlı Kürtleri, Kerem Bey'in tavsiyesiyle Paretsor Manastırı'nı talan etmişlerdir. Aziz hapsedilmiş, Rüstem ise hâlâ ele geçirilmiş değil. Devletten 2500 kuruş aylık alan Arif ve Salih Beylerin katırcısı da manastırı talan etmiş. Kendileri de Daronluların 28 tarlasını çalmışlar. Ayrıca Khoban Köyü göçmenlerinin tarlalarını ve Palatsor tarlalarını işgal etmişlerdir. Zavallı Ermenilere daha pek çok eziyetler çektiriyorlar. Ermeniler her yıl bunların buğdayını, otunu biçmek ve harmanlamak zorundalar. Gün öncesinden oraklarını hazırlamaları için duyuru yapılır.

Kerim Bey'in evinin bulunduğu Khub Köyü'nde sadece dört hane Ermeni kalmış. Diğerleri zorbalıklar sebebiyle göç etmişler. Bu bey Daronis Köyü reisi Sison'u ve Khubanlılar Köyü reisi Zokig'i öldürmüştür. Kendi idaresi altında Papaz olmadığı için buraya Karasulu Papaz Krikor hizmet vermektedir. Bu papaz, Surp Haç Manastırı başrahibi Sahak'ın emriyle geçen kış bir hastaya komünyon vermek üzere Daronis'e gitmiş. Bey birkaç Kürdü göndererek elini kolunu bağlayıp getirmelerini emretmiş. Papaz huzuruna getirildiğinde, "Hangi hakla benim Ermenilerime hizmete gelirsin. Benden izin aldın mı?" diye sormuş. Zavallı papaz ne cevap vereceğini bilememiş. Cevap vermekte zorlanınca, "Hasta için haber verdiler, ben de ruhani görevimi ifa

etmeye geldim" diyebilmiş. Bunun üzerine Bey de o zaman, "Ceza olarak 500 kuruş vermen lazım. Başka zaman da gelmeyeceğine dair bir kefil lazım" demiş. Zavallı papaz hayatı boyunca 500 kuruşu hiç birarada görmediği için şaşırıp kalmış. Beyin elini ayağını öpüp ödeyemeyeceğini söylemiş. Ancak Bey kulak asmayarak, ağaca bağlanmasını ve ödeyene kadar dövülmesini emretmiş. Korkunç şekilde dövdükten, hakaret ve küfür ettikten sonra yanındaki 6 kuruşu alıp, bir daha köylerde dolaşmayacağına dair kefil de bulduktan sonra salıvermişler.

Bu beyin yaptıkları anlatılmakla bitmez. Mezarlık taşlarını evinin karşısına diktirip eğlenmek için silah talimi yaparmış.

Karasu'da müdür oturuyor. Bu köyde ikamet eden Haşam, Hacı Saleh, Malay, İbrahim ve Yusuf adlı barbar Kürtler köyün Ermenilerine eziyet ediyorlar. Onları soymanın, sömürmenin, kadınlarına tecavüz etmenin yanı sıra hem ev hem de tarlalarında bedavaya çalıştırıyorlar. Bu köyden Sahak adlı biri -ki bugün Khizan'ın önde gelen ailelerinden biri sayılıyor- (gerçekten de köklü bir aile, birkaç soy bir arada yaşıyorlar) gelenekler el verdiğinde evlilik izni vermekteydi. Seksen yaşındaki Sahak evdeki her işin hâkimidir. Yusuf bunun evine saldırarak talan etmek istemiş. Sahak karşı gelince silahını üstüne boşaltmış. Kurşun kapıya isabet etmiş. Yusuf'un barbarlığının işareti olarak bugüne kadar da hâlâ orada duruyor. Haşim Köyü Ermenilerinin bir kısmı ise sömürülmekten, soyulmaktan bıkıp göç etti. Geride kalanlar ise korkunç bir fakirliğe gömüldü. Ordu bunu tutuklayınca, bir süre hapiste kaldı ama sonradan tekrar kurtulmayı başardı.

Khizan, harap şehirde Mala[251] Mahmut (kadı) ve kardeşleri Mihe ve Ahmet yaşıyor. Ahmet bir Ermeni kadını Türkleştirerek yanına almış. Ahmet devlet memuru, kardeşi de kurul üyesi. Surp Harutyun Kilisesi'nin yıkılmasına bunlar sebeptir...

En kötü ve eşi benzeri görülmemiş barbarlar ise Kultik ve Hırit köylerinin halkıdır. Kultik'in önde gelenleri; Soci Mahmut, oğlu Hasan, Farz Ağa, oğlu Raşit, Ahmet, Mehadin, Faki Ahmetzade, Faki Yahya, Mıztat, Mala İbrahim, Faki Yusuf, Sofi Ali, Şemselden, Halit vs.dir. Hıritliler ise; Faki Halil, Meran, Rızte, Bağit Ağı çocukları, Ali ve Mahmut, Şamo vs dir. Bu köyün

251 Mala=molla, mele.

büyüklü küçüklü tüm halkı barbar olmalarının yanı sıra diğerlerine de hükmetmektedirler. Bunlar kiliseye ve kutsiyetlere düşmandırlar... Khıntragadar Manastırını, Kultik'teki Surp Kevork Kilisesini, Perkh, Mocgonis, Hırit ve Uranis Kiliselerini talan edenler bunlardır. Bayezid savaşından sonra Şeyh Celalettin geri dönerken sayısız manastır ve kilise talan ederek oldukça çok sayıda kilise eşyası getirmişler. Hatta Eçmiyadzin'i bile talan etmeye niyetlenmişler. Faki Hasan, Faki Osman (ki öldürülmüştür) ve Raşit bazı adamlarıyla bir köyde birkaç gün misafir olmuşlar ama daha sonra amaçlarına ulaşamamışlar. Akhtamar'a da girme denemelerinde bulunmuşlar ama başaramamışlar. Khizan'daki Ermeniler Noel'de[252] Kultik'te düzenlenen bir gösteriyi gözyaşları içinde anlatıyorlar. Kürtlerden birkaçı kilise kıyafetlerini giyip başlarına da tak geçirerek ayin yapan ruhani kılığına bürünmüşler. Birkaçı da ellerine künlük almış, haçlar omuzlarında kalabalık bir grupla yürüyerek ırmak kıyısına gelmişler. Niyetleri bunları ırmağa atmakmış. Irmak kıyısına sıralanarak başlamışlar Hıristiyanlığın imanına, kiliseye ve kutsal değerlere küfür etmeye. Sonra da gelip Ermenilere, "Şikâyet etmeyin, sizin haçları bize kızmasın, bizi cezalandırmasınlar diye suya attık. Haçlar kilisede papaz ayin yapsın diye duruyor. Farzedin ki biz de ayin yaptık" demişler.

Bunları duyan, gören zavallı Ermeniler gizli gizli ağlamaktan başka bir cevap verememişler.

13 Ağustos 1877'de Hıret adlı Ermeni Köyü halkından Haçik adlı bir adamın karısı dağdan indiği esnada yolda Meran'a rastlamış. Birden üstüne atlayarak teslim olması için silahla tehdit etmiş. Kadını evine götürüp karısı yapmış. Ermeniler devlete şikâyet etmişler. Ancak devlet de bu katilden korktuğundan kadını almak mümkün olmamış. Bu yıl ordu geldiğinde Meran dağlara kaçtı. Kadın bunu fırsat bilerek Meran'ın evinden kaçıp yörenin murahhasına başvurmuş. O da kadını bir süre kalsın diye Akhtamar'a yollamış.

Kadın çektiği eziyetleri yaşlı gözlerle anlatıyordu. İnsan olan gözyaşlarını tutamaz... Sadece şunu anlatarak yetinelim: Meran'ın yatak çarşafları papazların pelerininden yapılıymış. Vicdansız Meran zorbalıkla saldırıp, "Neden ağlıyorsun, bu senin kilisenin ve dininin kutsiyetleri değil mi? Ben de onları yatak yaptım, üstünde seninle eğleniyorum. Benim keyfimi bozma senin canını alırım" dermiş.

252 İsa'nın Doğuş Yortusu.

Bitlis yakınlarında Gultik (Kultik) Köyü'nde Ermenice duvar kitabesi (14-15 Mayıs 1964)

Mamırdunk ya da Hemran

Buradaki Ermenilerin durumu berbat. Bunlar evi barkı bırakıp darmadağın olmuş çobansız kuzular gibi dünyaya dağılmışlar. Memleket oldukça verimli. Meyve bol, havası temiz, suları serin, ama ne yazık ki Ermenilere faydası yok. Memleketlerini ıssızlığa terk etmiş, bir lokma kuru ekmek için yabancıların kapılarını çalıyorlar. Bir zamanlar bu güzel memleket Ermenistan idi, şimdi ise vahşi hayvanların ve kuşların yurdu oldu. Sayısısız cennet misali bahçeleri, geniş bağları, yeşilliklerle dolu ovaları, sık ormanları ve serin suları çadırda yaşayan Kürtlerin elinde görmek ne kadar üzücü bir manzara! Görkemli kiliseler harabeye dönmüş, kutsiyetler çalınmış. Surp Haç adlı ünlü manastır şimdilerde Bervar Osman Bey denilen barbarın ikamet yeri olmuş. Terjg'deki Surp Haç ve Surp Garabed adlı manastırlar Kürtler tarafından soyulmuş, sahipsiz ve ıssız kalmış. Bu vilayette Mayıs başlarından Eylül sonuna kadar Alkanlı diye adlandırılan Kürtler öbek öbek çadırlarını kurarlar. Bunların başlıcaları; Zoru, Mehmede Necam, Murade Mirza, Mahmede Şahbaz, Lavok Telo, Amar ve Mıhe adlı zorbalardır. Bunlar topluca Ermenilere saldırarak her türlü talanı yaptıktan ve kadınlara tecavüz ettikten sonra bağları, bahçeleri, koyun davar hepsini idarelerine alırlar. Ermeniler artık buna tahammül edemeyeceklerini görünce hepsi birden ailelerini toplayarak oraya buraya göç etmeye başlamışlar.

Bunlar göç ettikten sonra Kürtler memlekete hâkim olmuşlar. Odun ihtiyaçlarını karşılamak için Ermenilerin evlerini yıkmaya başlamışlar.

Bu beyler ve Kürtler hakkında Ermeniler şikâyette bulunmuyorlar, çünkü çok korkuyorlar. Zira sahip oldukları her şeyin, hayatlarının bile, onların elinde olduğunu biliyorlar.

Hıristiyanlar bunların kılıcı önünde eğiliyorlar. Kadın isterlerse götürüyorlar, kızları kirletiyorlar, mülklerin hepsi onların elinde. Ermeniler ekiyor, yazın sıcağında biçiyor, ürün toplandıktan sonra dörtte üçünü Beye ve Kürtlere veriyor. Kendisine sadece dörtte bir kalıyor. Ermeniler ve Süryaniler korkularından ya da daha doğrusu cehaletlerinden bunların zorbalıklarına ses çıkarmamışlardır. Ancak Diyarbakır ve Sığert idaresi bunların yaptıklarını bildiğinden yakalanmaları için sert emirler verdi. 8 Nisan'da birkaç kez ordu gönderildi ve sonunda Şerif ve Teşi Beyleri yakalayıp Sığert'e[253] götürdüler.

253 Siirt.

Khizan Kazası Göçmenleri

Okuyucularımıza, yirmi yıl önce barbar Kürtlerin zorbalığı sebebiyle Ermenilerin büyük kısmının göç ettiğini anlatmak ve şimdi Khizan kazasında ne kadar Ermeni kaldığını göstermek için bir liste hazırlamayı gerekli gördük. Bu liste inceleme sonucu tasdik edilmiştir. Bu listeden Ermeni köy ve kiliselerinin sayısı da ortaya çıkmaktadır.

Esas Khizan[254]

Köy Adları	20 yıl önceki ev sayısı	Şimdiki ev sayısı	Kilise sayısı	Kilise adı
Verin Garsu	40	10	1	Surp Sarkis
Nerkin Garsu[255][23]	69	5	1	Surp Asdvadzadzin
Gaban	15	0	0	
Daronis	30	18	1	Surp Asdvadzadzin
Pıronis	16	13	0	
Khup	30	3	1	Surp Asdvadzadzin
Khubants	10	2	0	
Egu (eski adı Ayketsor)	20	8	0	
Antents	15	8	1	Surp Ananya
Palatsor	100	1	0	Harap halde
Miçin Tağ	8	0	0	Şeyh Celalettin yıkmış
Pater	12	0	0	Kürtler yıkmış
Kelaman	16	0	0	
Kolmas	10	0	0	
Beytami	10	0	0	
Khizan adlı harap şehir[256][24]	50	1	1	Surp Harutyun

254 Hizan Köyleri:

Hizan İlçesi Merkez bucağına bağlı köyler: Aladana (Şenköy), Budaklı (Kilibiyan), Çölekyazı (Hirit), Gökay (Külat), Gökçimen (Pürünüs), Görece (Selluh), Horozdere (Horoz), İçlikaval (İzköy), Kapısuyu (Antalay), Karlıtepe (Mezravarabin), Koçlu (Patiyar), Oymapınar (Best), Sırmaçek (Gayda), Süttaşı (Gülpik), Yığınkaya (Azgur), Yolbilen (Halapur).

Hakif bucağına bağlı köyler: Ağılönü (Busekan), Akşar (Sirit), Kayadeler (Ofs), Kolludere (Pars).

Sağınlı (Simonsuçum) bucağına bağlı köyler: Ballı (Giran), Çataldeğirmen (Kiş), Döküktaş (Obon), Ekintepe (Givris), Harmandöven (Pisyar), Kalkanlı (Çırnak), Kepirli (Nors), Sağınlı (Simons), Sağırkaya (Rüşan), Sarpkaya (İndis), Sürücüler (Uçum).

(*Cumhuriyetin 50. Yılında Bitlis*, 1973 İl Yıllığı, s. 258-259.)

255 [23] Söylenceye göre bu köyde 500 hane Ermeni yaşarmış.

256 [24] Buna ait eski sayı bilinmiyor. Söylenceye göre bir gece içinde 1500 hane göç etmiş. Şehir canlı olduğu zaman 4000-5000 hane Ermeni nüfus varmış.

Khazukan	10	0	0	
Hay Hırit	100	20	1	Surp Sahak
Şen	80	12	1	Surp Mesrop
Ampis	20	0	1	Surp Istepannos
	652	***101***	***8***	
Şenatsor				
Li	100	5	1	Surp Sahak
Lorconk	15	4	1	Surp Sarkis
Verin Bakhur	22	8	1	Surp Sarkis
Nerkin Bakhur	7	0	0	
Kafkanis	20	0	1	Surp Simeon
Besoyenk	12	0	0	
Kasr	8	3	0	
Kharkhots	50	26	1	Surp Sahak
Khakiv	30	17	1	Surp Asdvadzadzin
Mantents	10	7	0	
Mahmudents	20	10	1	Surp Asdvadzadzin
Bıroşents	20	7	1	Surp Andon
Anabad	12	4	1	Surp Kevork
Pars	10	1	0	Harap halde
Yezants	10	6	0	
Noraşen	20	15	0	
Di	40	26	1	Surp Asdvadzadzin
Surp Haç	22	15	1	Surp Arakyal
Azkor	25	4	0	Harap halde
Uranis	90	60	1	Surp Tovmas
Şirez	10	0	1	Surp Kevork
	1205	***309***	***21***	
Ispaygerd [257]				
Ozant	20	7	1	Surp Kevork
Hurur	30	5	1	Surp Sarkis
Nerpan	10	3	0	
Verin Godents	16	6	1	Surp Istepannos

257 **Sıpaygerd (Ispaygerd)**: Galgohetsi buranın Türkçe karşılığı olarak İşar ismini vermektedir. Sıpaygerd ismi kaynağını burada bulunan manastırdan almaktadır. Galgohetsi bunun zamanla değişmiş dinsel kaynaklı bir isim olduğunu belirtir. Buna göre İsa'nın havarilerinden Bartholomeos, Ispaygerd'deki manastıra Meryem Ana'nın bir resmini (tasvirini) getirmiş ve burada bazı mucizeler göstermiştir. Manastıra bu nedenle, Meryem Ana tasvirine atıf yapılarak, "Surp Badger" (Badger sözcüğü Ermenicede "resim" anlamına gelmektedir) ismi verilmiştir. Zamanla bu isim değişime uğrayarak Ispaygerd olmuştur (Bkz. Bedros Z. Vartabed Galgohetsi, *Asyagan Canabarhortutyun i Hayrenis* / Memlekete Doğru Asya Yolculuğu (Maarif Komisyonu'nun Müsaadesi, İyiliksever ve Milletsever Apik Efendi Unciyan'ın Katkısıyla), İstanbul, H. Kavafyan Matbaası, 1881).

Nerkin Godents	25	20	1	Surp Sarkis
Aşvan	40	30	1	Surp Yerrortutyun
Sevkar	18	10	0	
Pazents[258]	20	18	1	Surp Teotoros
Lua	10	8	0	
Taz	12	8	0	
Geğes	25	3	1	Surp Sarkis
Dantsis	8	1	0	
Mad	20	14	1	Surp Sahak
Taşt	25	6	0	
Tsımen	30	16	1	Surp Asdvadzadzin
Duazub	10	2	0	
Gırav	18	5	1	Surp Arakyal
Khavur	22	7	0	Harap halde
Nerkin Huruk	14	3	0	
Khut	26	10	1	Surp Asdvadzadzin
Nızari Azen				
Past	120	25	1	Surp Asdvadzadzin
Pertak	12	2	1	Surp Simeon
Sori	50	6	2	Surp Asdvadzadzin ve Surp Kristapor
Mamırdunk				
Gones	15	0	1	Surp Hagop
Kukhents	12	0	1	Surp Sarkis
Mod	20	0	1	Surp Kevork
Meşa	40	2	2	Surp Minas, Surp Sahak
Şen Ağpür	40	1	1	Surp Kristapor
Harat	10	0	1	Surp Boğos Bedros
Harsmoz	18	0	1	Surp Asdvadzadzin
Havakhos	12	0	0	Harap halde
Garna	25	1	1	Surp Giragos
Bargants	30	2	1	Surp Kevork
Abarants	60	3	1	Surp Asdvadzadzin
Sekh	60	4	1	Surp Asdvadzadzin
Ov	30	3	1	Surp Tovmas
Pıvan	18	0	1	Surp Kevork
Gıtants	30	0	1	Surp Sarkis
Hovındants	17	1	1	Surp Boğos Bedros

258 Bagents.

Erun				
Zuma	16	6	1	Surp Asdvadzadzin
Bukh	10	1	1	Surp Giragos
Mızro	20	4	2	Surp Kevork, Surp Vartanants
Avin	20	10	1	Surp Şımavon
Nabayin	50	15	1	Surp Kevork
Siserk	40	7	1	Surp Simeon
Mırç	10	0	0	Harap halde
Sifor	15	0	0	
Sok	20	0	0	Harap halde
Botgi	16	0	1	Surp Asdvadzadzin
	2440	***585***	***61***	
Süryaniler				
Avav	70	10	1	Surp Tomas
Kıntsik	72	20	1	Surp Istepannos
Serus	30	10	2	Surp İlia, Surp Korkeğ
Halıntse	50	3	1	Surp Tomas
Sermerd	30	10	1	Surp Maryam
Terık	15	6	1	Surp Yeğişe
	267	***59***	***7***	

Gargaru adlı vadide birkaç Ermeni köyü bulunuyor. Bunlar Khizan üzerindedirler. Ancak haklarında kesin bilgimiz olmadığından, listemizin dışında bıraktık.

Khizan'daki Manastırlar

1- Khizan'daki Surp Haç Manastırı

Bu manastır, Khizan'ın doğu tarafında sık ormanlarla kaplı bir dağm tepesine inşa edilmiştir. Tarihi bir kilise genelgesine göre Surp Krikor Lusavoriç ve Kral Dırtad tarafından yapılmıştır. Manastırda pek çok eski elyazması varmış, ancak Kürtler talan edip götürmüşler. Bir kısmı da öylesine çürümüş ki, el vurulduğunda küle dönüşüyor. Manastır binası büyük ve güzel. Kilise 60 adım büyüklüğünde. 3 mihrabı 2 vernadunu var. Ana mihrabın altından geçen su kilisenin içinden geçerek dış binalardan dışarı akıyor. Kubbesi oldukça yüksektir. Kubbede ışığın girebileceği 5 delik bulunuyor. Sağ ve sol taraf duvarlarındaki şapeller büyük bir ustalıkla inşa edilmiştir. Manastırın dışında kemerli, bol suyu olan iki çeşme var. Manastırın bulunduğu yerin

havası temiz. Dış binalar rahip Sahak tarafından onartılmış. Manastırın inşa tarihini Kürtler balta ile parçalamışlar. Eğer bazı onarımlar yapılırsa burası dershane için uygun. Surp Haç Köyü yarım saatlik mesafede bulunuyor.

2- Paretsor'daki Surp Asdvadzadzin Manastırı

Manastır son derece güzel manzaralı bir vadiye kurulmuş. Kuruluş genelgesi kaybolmuş, elyazmaları başrahibin ilgisizliğinden çürümüş ve farelere yem olmuş. Şimdilerde manastır başrahibi M. Markar adlı bir şahıs. Ailesi ve çocuklarıyla birlikte manastırda ikamet edip mülklere bakıyor. Kilise kötü durumda ve pislik içinde. Kiliseden ziyade kilere benziyor, buğday, darı, ev eşyası vs ne ararsan var... Kilisenin eni 24, uzunluğu ise 30 vodk[259]. 3 mihrabı ve 5 penceresi var. Külliyeyi çevreleyen duvarın genişliği 28, uzunluğu da 34 vodk. 4 mihrap, 3 pencere ve 4 sütünu var. Kiliseye iki merdivenle çıkılıyor. Dışarıdaki mihraplarla beraber toplam 7 mihrap bulunuyor ve Surp Asdvadzadzin diye anılıyor. Yapım tarihi görünmüyor. Kilisenin, yekpare cevizden işlenmiş bir kapısı bulunuyor. Yapım tarihi 1041 olarak görülüyor. Dış binalar vasat ve yıkık halde. Dış tarafta kemerli bir çeşme var. Manastırın çevresindeki köyler şimdilerde Kürtlerin elinde.

3- Khizan Şehrindeki Surp Harutyun Manastırı

Manastır kalenin dışındaki bir tepe üzerine inşa edilmiş. Doğu tarafında bir mezarlık bulunuyor. Batı tarafındaki yol kadınların kullandığı kilise yoludur. Manastırın kuzey tarafı erkeklerin, güney tarafı ise kadınların giriş kapısıdır. Tepenin dibinde akan ırmağın üzerinde bulunan kemerli köprü kilise yoludur. Ama Şeyh tarafından yıkılmıştır. Manastırın yapısı oldukça güzeldir. Kilisenin uzunluğu 56, genişliği ise 42 vodk'dır. 3 mihrap ve bir avandatun ve 7 penceresi var. Yapım tarihi belli değil, çünkü Şeyh kayıdın bulunduğu mermer taşı sökmüş. Onun yerinde, 41/2 karış ebadında, üstünde "Kiliseyi yapanı Rab Mesih'te hatırlayın" yazan bir taş bulunuyor. Yazık, hem de çok yazık! Böylesine görkemli bir kilisenin yontma taşları şimdi Şeyhin evini süslüyor.

---

259 Vodk=Adım (arşın). Natanyan Khizan Surp Haç Manastırı'nın ölçüsünü adım olarak belirtmişti. Vodk ya da adım, zirâ anlamında kullanılmıştır. Zirâ uzunluk ölçüsü birimi olup dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir boyuttur, bunun 75-90 cm arasında değişen şekilleri vardır. Arşın da denilen zirâ'nın mimaride kullanılan boyutu 75.8 cm idi (Midhat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lûgatı, İstanbul 1986, 19; Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara, 1988, 1430).

4- Kamaghiyel Manastırı

Manastır, Ayketsor[260][25] adlı güzel vadide inşa edilmiştir. Bölgenin havası güzel, suları ise az ve sıcaktır. Tarihi genelgeden aldığımız bilgiler Havari Tateos zamanında yapılmış olduğunu tasdik ediyor. Genelgede şöyle deniyor: *"Havari Tateos (Tadeus) buraya geldiğinde kendisiyle beraber mızrağı ve dikenli tacı getirdi. Ve bizim ana kilisemiz Eçmiyadzin'e yerleştirdi. Yine, Aziz Havari Tateos yanına birçok relik ile sağ elin çivisini alarak Aziz Aghperg Manastırı'na yerleştirdi ve tekrar buraya gelerek kendisiyle beraber Geberia'da tahta üzerine yapılmış olan Aziz Meryem'in*[261][26] *resmini Khuşab'da bulunan Hoki Manastırı'na bırakarak Khizan'a getirmiş olduğu Kamaghiyel'in başı yanında olarak tekrar Khizan'da bulunan buraya geldi. Arzusu doğrultusunda Ayketzor denen sade ve uygun bölgeyi görerek Kamaghiyel'in başının bulunduğu tüm tepsiyi oraya yerleştirdi. Ve ona yakışan bir kilise yaparak Aziz Meryem adına ithaf etti. Kutsal Haç'tan da bir parça bıraktı oraya. Bir manastır ve bugüne kadar ayakta olan münzevi odalarını inşa etti. Çarpılmışlar, akıl hastaları üzerinde, özellikle de kendisine imanla gelenler üzerinde birçok mucize yarattı. Tanrı ile ruhsal ve fiziksel şifalar buldular."*

Kilise küçük ve kubbelidir. Uzunluğu 17 genişliği ise 16 vodk'tır. 12 vodk büyüklüğünde iki penceresi var. Kubbenin etrafı dıştan 56 vodk'tır. Binalar yarı yıkık haldedir. Manastırın başrahibi yüz yaşındaki Vartan adlı papazdır. Görme yetisi zayıflamış olan papazın yürüyüşü de aksıyor. Manastıra ait el-yazmaları diğer eşyalarla birlikte Kürtler tarafından çalınmış. Çürümüş olan birkaç tanesi duruyor. Ancak onlar da el vurulduğunda küle dönüyorlar. Manastırın inşa tarihi belli değil, ancak onarım tarihi 1209'dur.

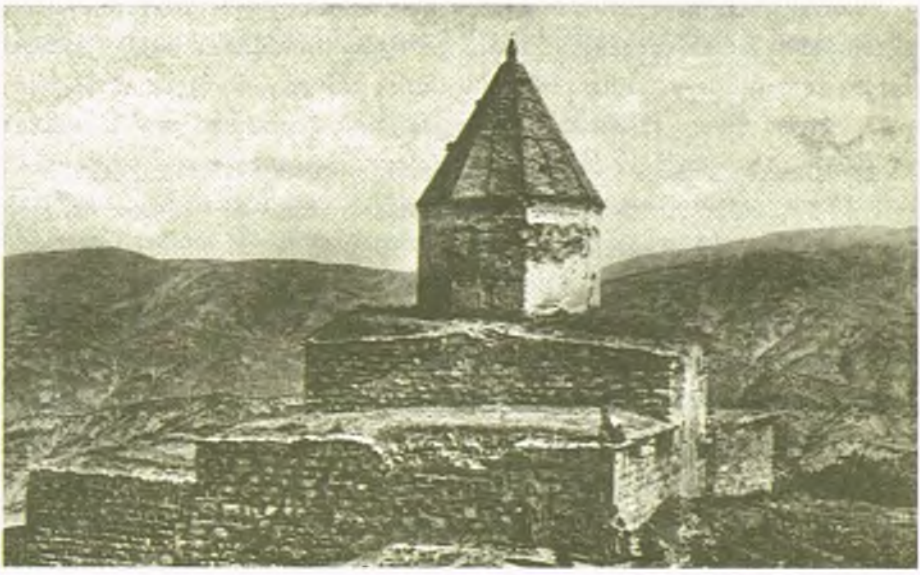
5- Uranis'teki Surp Asdvadzadzin Manastırı

Manastır, Uranis Köyü'nden 20 dakikalık mesafedeki ovada bulunuyor. Dış binalar Khorozluların zorbalığı yüzünden yarı yıkık halde. Eski yazmaları, genelgeyi ve diğer eşyaları Kürtler talan edip götürmüşler. Binalar güzel ve gösterişli. Kilisenin uzunluğu 40, eni ise 36 vodk. 3 mihrap ve 6 pencere var. Yapım tarihi silinmiş. Kürtler manastır başrahibini kovmuşlar. Manastır neredeyse tümüyle onların idaresinde.

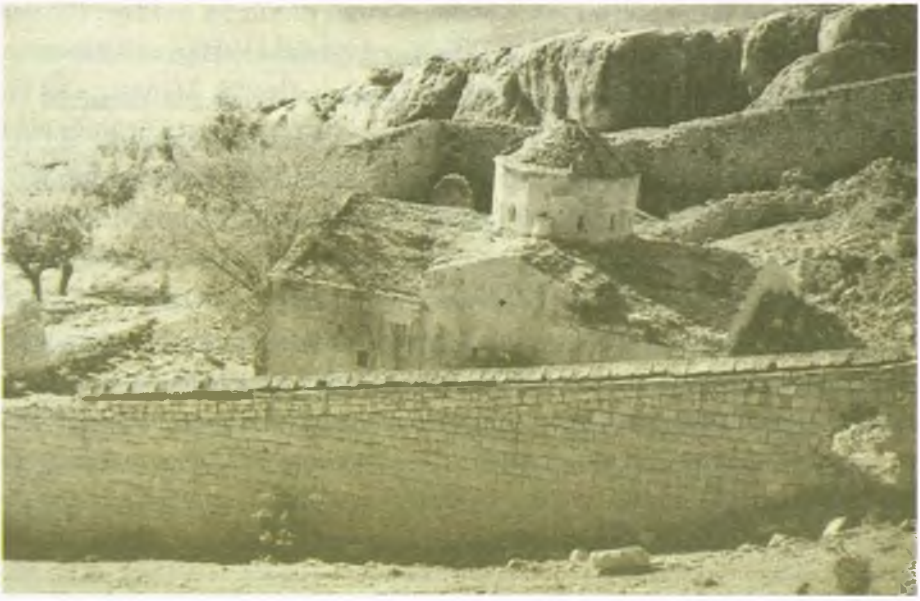
---

260 [25] Şimdilerde Egu deniyor.

261 [26] (Resmi getiren Partoğomeos'tur, ancak gontagı yazanın nasıl olup da bunu Tateos'a yorduğunu bilmiyoruz)

Aparan-Aparank Manastırı

Aparan-Aparank Manastırı

6- Pazents'deki Surp Asdvadzadzin Manastırı

Ispaygerd'deki Pazents Köyü'nden 10 dakikalık mesafedeki vadiye kurulu küçük bir manastırdır. Kilisenin eni 30, uzunluğu 35 vodk. 1 mihrap ve 2 pencere var. Hangi tarihte inşa edildiği bilinmiyor, zira eski genelge ve kitaplar ya Kürtler tarafından talan edilmiş ya da manastır başrahiplerinin dikkatsizliği ve ilgisizliği yüzünden kaybolmuş. Dış binalar eski stil ve yarı yıkık haldeler. Manastır başrahibi Simon adlı bir şahıstır. Manastırın dahili masrafları için 3 kıriv[262][27] buğday verip geri kalanı istediği gibi harcıyor.

7- Şirinits Manastırı

Manastır, Mad adlı köyden 4 saat uzakta bir dağın tepesine Surp Isgavarak adıyla inşa edilmiştir. Dağın tepesinde hayret edilecek soğuklukta bir su akıyor. Havası temiz, dört bir tarafı ormanlarla kaplıdır. Yüksek ve güzel bir kubbesi var. Kilise 20 vodk ebatında. 1 mihrabı ve 3 penceresi var. Çevresi 30 vodk. 2 sütun ve 3 penceresi var. Dış binaları yıkık dökük haldeler. Manastır başrahibi Papaz Hovhannes. Manastırın inşa tarihi belli değil.

8- Hızar'daki Surp Asdvadzadzin Manastırı

Nori Köyü'nden çeyrek saat uzaklıktaki bir dağın altına inşa edilmiş küçük, kubbeli bir manastırdır. Kilisenin alanı 25 vodk. 1 mihrabı, 3 penceresi var. Avlusunda tatlı sulu bir pınar bulunuyor. Kürtler dış binaları zedelemişler. Manastır başrahibi de Kürtler yüzünden kaçmış. Eski genelge, kitaplar, diğer kutsal eşyalar beraber çalınmış. Şimdilerde sahipsiz ve ıssız olan manastır ve mülkleri Kürtlerin eline kalmış.

9- Abaran'daki Surp Haç Manastırı

Bu ünlü manastırın tarihi genelgesinden derlediğimiz satırlar şunlar: "Tanrı'nın kutsamasıyla. Abaran Surp Haç masrafları hikâyesi. Önceleri Surp Garabed isimli bir kilise vardı ve altarın altında Tavit Münzevi episkoposun mezarı bulunuyordu. Manastırın başrahibi Aziz Istepannos ve hizmetkârı bir münzevi vardı.Aziz Istepannos ona dedi ki: Aziz Nışan Manastırı'na git ve al

---

262 [27] Ispayagerd'de kileye "kıriv" derler.

getir. Altara girerek münzevinin mezarından toprak aldı ve İstanbul'a gitti. O zaman kral Konstantianos idi ve iki oğlu vardı Vasil ve Konstantin. Aynı yıl Vasil öldü ve şehirde yaşayanlar Kral'ın oğlunun cenazesine gittiler. Tavit'in mezarından gelen kutsanmış toprağı alarak ölünün üzerine serptiler. O anda ölü, Mesih'in lütfuyla dirildi. Kral ona, 'nerelisin' diye sordu. O da Mogların Abaran manastırındanım dedi. Oranın başrahibini sordu. O da dayımın oğlu Istepannos'tur dedi. Kral ona ne istersen dile, vereceğim dedi. Münzevi ona, müsaade et manastır rahiplerine gideyim ve ne istediklerini sana söyleyeyim dedi. Bir ağacın altında uyudu ve rüyasında Aziz Istepannos'u gördü. Ona Mesih'in altıncı ve beşinci relikini istemesini söyledi. Mesih'in yedinci relikini altın kaplama bir sandığa koydular. İncilerle bezediler ve relikleri yüklediler. Kral'ın iki oğlu Vasil ve Konstantin Abaran Surp Haç Manastırı'na on iki bin atlı ordu ile geldiler ve Büyük Cuma günü kilisenin temelini atarak Surp Haç'a kadar bitirdiler. Temeli Aziz relikler üzerine oturttular ve etrafına önemli çeşitli bezemeler yerleştirdiler. Ve göksel Kral Mesih'in gelini gibi süslediler. Ve tüm güzelliklerle, kıymetli taşlar gibi incili bir kemer yerleştirdiler. Orayı adak yeri Abaran Surp Haç olarak adlandırdılar ve Tanrı'nın kutsaması ile yerlerine, İstanbul'a döndüler."

Bu mükemmel manastır Abaran Köyü'nden çeyrek saat uzaklığa inşa edilmiştir. Genişliği ve güzelliği tarif edilemez olan manastırın kubbesinin yüksekliği harika. Çan kulesi Kürtler tarafından yıkılmış. Kilise alanı 90 vodk. 3 mihrabı ve beş penceresi var. El yazması kitaplar, kutsal eşyalar, sayısız mal, koyun ve sığır Osman Bey tarafından zorla alınmış. Ailesiyle beraber burada ikamet eden bu şahıs taşınır ve taşınmaz tüm mülklere sahip çıkmış. Bir düzenleme yapılıp Osman Bey kovulursa, ziyarete gelenlerin bağışları ile manastır hemen toparlanabilir. En azından bir okulu idare edebilir. Havası temiz, suyu da bol. Surp Garabed Manastırı tam yanında yer alıyor. Onun da kubbesi ve dış binalar Kürtler tarafından yıkılmış. Şimdilerde sahipsiz ve ıssız duruyor.

10- Terjg'deki Surp Haç Manastırı

Güzel görünümlü bu manastır Sekh Köyü'nden çeyrek saat uzaklıkta inşa edilmiştir. Kilisenin alanı 60 vodk, 3 mihrabı ve 6 penceresi var. Külliyeyi çevreleyen duvarın alanı 50 vodk. Manastırın genelgesi ya kaybolmuş ya da Kürtlerin zorbalığından kaçmış manastır başrahibinin yanındadır. Nerede olduğu tam olarak bilinmiyor. Manastırın inşa tarihi yok. Ancak rivayetlerde Konstantin'in yaptırdığı söyleniyor. Dış binalar Kürtler tarafından tamamen yıkılmış. Kiliseyi de ahır yapmışlar.

Yörenin Ermeni Giysileri

Arakel Badrig (1894-1984)

Karnik Stepanyan'ın biyografik sözlüğünden derlediğimiz bilgilere göre, Sivas'ta doğan ressam ve araştırmacı Badrig, ilköğrenimini kentin Ermeni Okulu Aramyan'da yapar. Son sınıfta ünlü Ermeni ozan Taniel Varujan'ın öğrencisi olur. 1912-14 yıllarında Sivas'ta ve Tokat'ta öğretmenlik yaptıktan sonra, tehcir günlerinde Konya'da eski bir caminin restorasyon işlerinde çalışır ve savaştan sonra da İstanbul'a taşınır. 1920-22 yıllarında Roma'da tıp öğrenimi gördükten sonra resim çalışmaları yapmak üzere Milano ve Paris'e gider. 1926'da davet edildiği Mısır'daki Ermeni okullarında resim öğretmenliği yapan sanatçı, 1927 yılında Kahire'de ressam ve karikatürist Aleksandr Saruhan'la birlikte büyük bir sergi düzenler. 1932-36 yılları arasında Kıbrıs'ta Melkonyan Koleji'nde resim öğretmenliği yaptıktan sonra 1937 yılında yeniden Kahire'ye döner. 1939-47 yılları arasında faaliyetlerini sürdüren Ermeni Kitap Dostları Derneği'nin kurucuları arasında yer alan Badrig, bir süre bu derneğin başkanlığını üstlenir. 1946 yılında *Ermeni Kültürü Panoraması* (Ermenice) adlı kitabını yayımlayan sanatçı, 1947 yılında göç ettiği Ermenistan Devlet Tarih Müzesi'nde 1958 yılına kadar ressam olarak çalışır. 1965'te yayımlanan *Anılarımda Taniel Varujan* (Ermenice) adlı eser daha sonra diasporada yeniden basılır. Uzun yıllar üzerinde çalıştığı *Haygagan Daraz Hınakuyn Jamanaknerits Minçev mer Oreri (Antik Dönemden Günümüze Kadar Ermeni Giysileri)* (Haygagan Ka Hıradarakçutyun, Erivan, 1967) adlı kitabı 1967 yılında Erivan'da yayımlanır. Diğer önemli çalışmaları arasında yer alan iki cilt halindeki *Sivas ve Yöresinde Ermeni Köyleri Halkı* (Ermenice) adlı kitabın birinci cildi 1974 yılında Beyrut'ta, ikinci cildi ise 1983 yılında New Jersey'de yayımlanır. *Ermeni Mezar Taşı-Haçlar* (Ermenice) adlı yayımlanmamış çalışması, sanatçının uzun yıllar süren araştırmalarının sonucu hazırlanmıştır.

(Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar*, Metusalem Yayınları, İstanbul, 2004.)

Eğinli zengin bir Ermeni ailesi. Yaşlı adam Batılı kıyafet içinde görülüyor.

Şadakhlı (Çatak) bir Ermeni ailesi. Şal imal ettiklerinden elbiselerin bazı kısımları kendileri tarafından yapılmıştır.

Harputlu Ermeniler

Diyarbakırlı Ermeniler

Eleşkirtli kadın

Hınıslı erkek

Gevaşlı erkek

Muşlu Ermeni kadın Muşlu köylü Muşlu genç kız

Muşlu erkek Muşlu zengin kadın Köy ağası

Moks yöresinde
Ermeni kadın

Vanlı kadın
(Vaspuragan)

Moks yöresinde
Ermeni erkek

Moks ve Vaspuragan'da
Ermeni ustası tarafından
yapılan, kadınların
kullandığı Van işi
gümüş takılar

Ermeni gümüş ustalarından örnekler*

Պ.Կ.Ա. - B.G.A.

DAMGA, 8x8 mm.
Şehri : Harput
Usta Adı : B.G.
Soyadı : A.
Ustanın bugüne kadar bilinen eserleri:
1- Telkâri ve savatlı kemer, gümüş, 900 Ayar, 19. yy. (ALMA 86-387 Coll.)

Տ.Ն. - D.N.

DAMGA, 2,5x7,5-3x6 mm.
Şehri : Eğin
Usta Adı : D.
Soyadı : N.
Ustanın bugüne kadar bilinen eserleri:
1- Telkâri tokalı, gövde Trabzon işi gümüş telli örme kemer, genişlik: 4x4 cm., uzunluk: 93 cm., ağırlık: 428 gr., gümüş, 900 Ayar, 19. yy. (Özel Koll.)

* Garo Kürkman Arşivi'nden. Eserlerle ilgili açıklamaları için Garo Kürkman'a teşekkür ederiz.

DAMGA, 12 mm., 10,5 mm.
(Damga Amel-i Karnik)
Şehri : Erzincan
Usta Adı : Karnik
Ustanın bugüne kadar bilinen eserleri:
1- Bilezik (VKK.)
2- Savatlı Kafkas kaması, uzunluk: 62,5 cm., gümüş, 900 Ayar, 17. yy. (Özel Koll.)

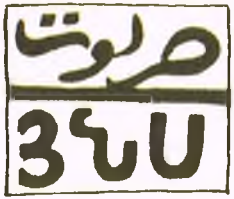

DAMGA, 5x8,5 mm. (Erzincan Kiork)
Şehri : Erzincan
Usta Adı : Kiork (Kevork)
Ustanın bugüne kadar bilinen eserleri:
1- Su tası (Çamçak) (Özel Koll.)
2- Savatlı tütün tabakası, kapağında II. Abdülhamid el gazi tuğralı Osmanlı arması, gümüş, 900 Ayar, 19. yy. (Özel Koll.)

Harputlu kuyumcu ustası H. N. Samuryan, fotoğrafın altındaki el yazısı ustanın kendi el yazısıdır. **1.** Ustanın oğlu Yeğya K. Samuryan, **2.** Anna Samuryan, **3.** Ustanın oğlu Vağarşag, **4.** Kuyumcu ustası H. N. Samuryan, **5.** Ustanın oğlu Horen, **6.** Ustanın annesi Meyrem, **7-8.** Ustanın kız kardeşi ve oğlu Haçador, **9.** Ustanın kızı Heğine

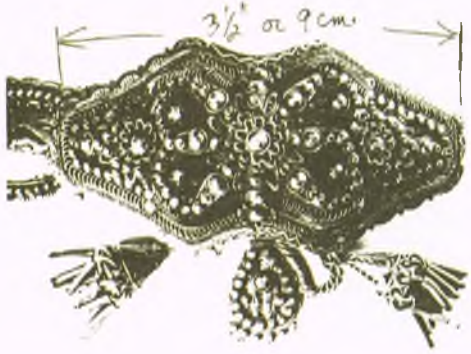
ÖN

ARKA

ՅՆՍ - H.N.S.(Samuryan)

DAMGA, 5x5 mm.
Şehri : Harput
Usta Adı : H.N.
Soyadı : Samuryan

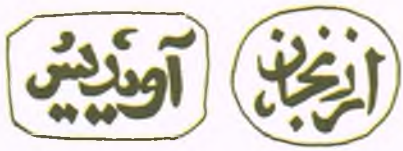

ÖN

ARKA

Telkâri, Savatlı kemer, kuyumcu Samuryan tarafından imal edilip damgalanmış ve bilahare kızının adı yazılarak kızına hediye edilmiştir. Ustanın kızkardeşinin taktığı kemer de kendi imalatıdır. Bilgi ve belgeleri veren dördüncü kuşaktan ABD'de vefat eden torunu olup, el yazısı da ona aittir.

١٣٢٨

DAMGA, Avedis-Erzincan - 1328
7,5x5 mm., 6x5 mm, 9x2.5 mm.
Şehri : Erzincan
Usta Adı : Avedis
Soyadı :
Ustanın bugüne kadar bilinen eserleri:
1- Kalem ve oyma işi Hicri 1328/1910 tarihli tütün tabakası 6.3x3.7x1.5 cm.,
gümüş, 900 ayar (Özel Koll., OSM. p. 223)
2- Kalem işi sigara kutusu, 8,5x7,6x1,8 cm. ebadında Avedis Erzincan damgaları vurulmuş ancak tarih damgası yoktur.
Gümüş, 900 ayar (OSM. p. 224)

DAMGALAR, 4x5 - 2,5x4,5 - 3x5 - 2,5x4 - 3,5x5 mm.
Şehri : Van
Usta Adı : Dikran
Soyadı : Avakyan
Ustanın bugüne kadar bilinen eserleri:

1- Savatlı yazı takımı, S. Abdülhamid II tuğralı arması vardır. 1, 2, 3 ve 4 damgaları, gümüş, 900 ayar (Mvm. sene 1982)
2- Kahve fincanı zarfı, 1, 2 ve 3 damgaları, gümüş, 900 ayar (Özel Koll.)
3- Ermeni tası, gümüş, 900 ayar (Sotheby's 11 Oct. 1990/245)
4- Savatlı şerbet bardağı, palmiye ağacı manzaralı, 1, 2, 3 ve 4 nolu damgalı, gümüş, 900 ayar (Özel Koll.)
5- Savatlı tütün tabakası, mektup zarfı şeklinde, pul üzerinde damgada "VAN 7.6.1907" tarihini taşımakta, no: 1 ve Van 84 damgaları vurulmuş, gümüş, 900 ayar (Özel Koll.)
6- Savatlı ayaklı şarap kadehi, 4 Mayıs 1905 tarihli, no: 1, 3, 4 ve 5 damgaları vurulmuş, gümüş, 900 ayar (Özel Koll.)
7- Savatlı kadın sigara tabakası, ön ve arka kısımda çiçek işlemeli, 78,5x53x12,5 mm., gümüş, 900 ayar (EKR.)
8- 4 Mayıs 1905 tarihli Ermeni manastır tasvirli ayaklı şarap bardağı, 67 mm., yükseklik 123 mm., ağırlık 185 gr., gümüş, 900 ayar (OSM. p. 242-243)

Karekin SIRVANTSDYANTS

Toros Ahpar
Ermenistan Yolcusu

Derleyerek Çevirenler
Sirvart Malhasyan
Arsen Yarman

Karekin Sırvantsdyants
(1840-1892)

Karekin Sırvantsdyants[263]

(Van, 12 Aralık 1840-İstanbul, 17 Kasım 1892)

Etnograf, din adamı. İlköğrenimine Van'da başladı. Varak Surp Nışan Manastırı Ruhban Okulu'nda öğrenim gördükten sonra aynı okulda öğretmenlik görevine atandı. Manastırda yayımlanan *Ardziv Vasburagani*[264] dergisinin sorumlu müdür yardımcısı oldu. Bu dönemde etnografik konularda makaleler yayımladı. 1862'de Muş Surp Garabed Manastırı Ruhban Okulu müdürlüğüne atandı. 1863'ten itibaren iki yıl *Ardzvig Daronu* dergisinin sorumlu müdürlüğünü üstlendi. İstanbul'daki *Masis*, İzmir'deki *Arevelyan Mamul* ve Tiflis'teki *Grung Hayots Aşkharhi* dergilerine yazılar yazdı. 1860-61'de Mıgırdiç Hrimyan'la birlikte Anadolu'nun birçok yerini gezerek, halkın anlattıklarını kaleme aldı ve bunları bölüm bölüm yayımladı.

Sırvantsdyants'ın girişimleri sonucu birçok yerde okullar açıldı. 1867'de Erzurum'da rahip takdis edildi. 1867-69 döneminde Erzurum'daki Ermeni

263 Vağarşak Seropyan, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, YKY, 1999, c. 2, s. 532.

264 *Ardziv Vasburagani* (Van Kartalı) adlı bu dergiyi yayımlayan, daha sonra (1869-1873 yılları arasında) İstanbul Patriği olan Vanlı Mıgırdiç I. Hrimyan'dır (1820-2907). Eğitimci, gazeteci ve yayıncı kimliği ile tanınan Hrimyan, 1853 yılında eşinin ve kızının Van'da ölümünden sonra din adamı olmuştur. *Ardziv Vaspuragani* dergisini ilk olarak İstanbul'da yayımlamaya başlamış, daha sonra derginin yayımını 1858 yılında döndüğü Van'da, Varaka Surp Nışan Manastırı'nda sürdürmüştür. Raffi ve Sırvantsdyants gibi dönemin etkili kalemlerinin de yazdığı dergi kısa bir süre içinde Anadolu'nun kırsal bölgelerinde yaşıyan Ermenilerin sesi olmuştur. Anadolu halkının sıkıntılarını paylaşması ve dile getirmesi nedeniyle halk kendisine "Hayrig" (Baba) sıfatını yakıştırmıştır. Mıgırdiç Hrimyan, 1878 yılında Patrik Nerses Varjabedyan tarafından Berlin Konferansı'na gönderilen Ermeni delegasyonunun başkanlığını da yapmıştır.

Varak, Varagavank. Yedi Kilise'nin 1911'de çekilen resmi

okullarını yönetti. 1869'da Muş Surp Garabed Manastırı başrahip vekilliğine atandı.

Edebiyatla ilgisi tiyatro oyunlarıyla başladı. 1878'de Patrik Nerses Varjabedyan'ın emriyle Diyarbakır, Sivas, Merzifon, Tokat, Bafra, Sinop, Divriği, Eğin, Tercan, Erzurum, Erzincan, Arapkir, Bitlis, Van, Muş gibi birçok yeri gezerek, gözlem ve izlenimlerini kaleme aldı, bunun yanı sıra halkın sözlü edebiyatının en iyi örneklerini, folklorunu ve inançlarını kaydetti. 1879-81'de Van Bölgesi Ruhani Önder vekili oldu. Daha sonra Bitlis ve Harput'ta da aynı görevlerde bulundu.

8 Haziran 1886'da Rahip Mağakya Ormanyan'la birlikte episkopos takdis edildi. Önce Trabzon, daha sonra Muş bölgesi Ruhani Önderliği'ne, bunun yanı sıra Muş Surp Garabed Manastırı başrahipliğine atandı. 1888'de İstanbul'a gelerek Pera Surp Yerrortutyun Kilisesi Vaizliğini üstlendi. Galata Getronagan Lisesi'nde öğretmenlik ve Ruhani Meclis başkanlığı yaptı. Etnografik konulardaki araştırmalarından dolayı St. Petersburg Çarlık Akademisi onursal üyeliğine seçildi. Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'ndeki uzun hastalık günlerinden sonra vefat eden Episkopos Karekin Sırvantsdyants'ın naaşı Şişli Mezarlığı'nda episkoposlar kabristanına defnedildi.

Eserleri: *Kırots Pırots* (1874), *Hınots Norots* (1874), *Manana* (1876), *Toros Ahpar* (2 cilt, 1879-84), *Hamov Hodov* (1884).

ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՄԲՈՐԴ

Գ. Վ. ՍԻՐՎԱՆՁՏԵԱՆՑ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ե. Մ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՍԻՄՊԻՒԼԻՒ ԽԱՆ ԹԻՒ 47

—1879—

K. V. Sırvantsdyants, *Toros Ahpar Hayasdani Camport* [Ermenistan Yolcusu Toros Ahpar (Ağabey)], Cilt I, İstanbul, 1879.

Toros Ahpar
Ermenistan Yolcusu

Yazan
Karekin Vartabed [Rahip] SIRVANTSDYANTS

Cilt I

M. Dındesyan Matbaası
İstanbul
Sümbüllü Han No. 47

— 1879 —

Okuyucuya

1878 Nisan ayının sonlarında, Patrik Nerses Hazretleri, Armenia Minör ve Armenia Majör'e üç rahip göndermeye karar vermişti. Gideceklerden biri de bendim. Görevimiz Patrik Nerses tarafından kaleme alınmış 26 Nisan 1878 tarihli genelge ile bildirilmişti.

"Mesih'in hizmetkârı ve Allah'ın inayetiyle İstanbul Başepiskoposu ve Ermeni Patriği Nerses'ten, Amasya ve Merzifon, Tokat, Şebinkarahisar, Sivas, Divriği, Eğin, Çarsancak, Arapkir, Çemişgezek, Harput, Çüngüş, Palu, Malatya ve Diyarbakır bölgelerinin ruhani önderlerine, Cemaat yönetimleri üyelerine, papazlara ve cemaat üyelerine ümidimiz İsa Mesih'in sevgisiyle selam olsun.

Hamil-i mektubum Rahip Karekin Sırvantsdyants'ı faal veya metruk kiliselerimizin, okullarımızın, manastırlarımızın durumlarını, sahip oldukları akaretleri ve cemaatin halihazırdaki durumunu inceleyerek rapor hazırlamak ve Ermenistan'ın esenliğe kavuşacağının ve reformlar yapılacağının ümidiyle teselli etmek için özel görevle sizlere gönderdik.

Kendisine verdiğimiz bu görevi tez elden ve tam olarak yerine getirdikten sonra yanımıza dönerek kilisemiz ve milletimizin ruhani yapılanması için çalışacaktır. Milletperver duygularınız

ve herkesin takdir ettiği konukseverliğinizle kendisini ağırlayacağınızdan ve kendisine yardımcı olarak gerekli kolaylığı sağlayacağınızdan eminim.

Rabbin gözetiminde sağlıcakla kalın ve güçlenin ve esenliği bahşedecek Allah sizi hayırlarıyla teselli etsin.

Başepiskopos Nerses
İstanbul Patriği"

... Görüldüğü üzere, genelgeye göre biz Ermenistan Diyarı'ndaki ümitsiz Ermenilere selam ve teselli götürmekteydik. O günlerde Ermeni Meselesi havalanmış, Avrupa'nın Büyük Devletleri'nin meclislerine kadar ulaşmış, Ermenistan harabelerine ve harap Ermeni yüreklerine zamansız tatlı ümitler salmıştı. Ata toprağı ve toprakla özdeşleşen Ermeni'nin yaşamı, yeni bir hareket kazanmaktaydı. Kutsal delegeler, bulundukları yüksek mevkilerden Ermenistan'ın en ücra köşesinde karanlıklar içinde bulunan insanlara görünmekteydi. Gazeteler ise büyük beklentileri nehirler misali yayıyordu.

İstanbul'u bırak. Bırak Rus subaylarının ve askerlerinin doluştuğu Pera ve İstanbul sokaklarını, Ayastefanos Ordugâhı'ndaki ayaktakımının karmaşasını bırak. Başkentimin meydanlarında muhacirlerin gürültü patırtısını bırak. Bir köşesinde İngiliz Donanması'nın salındığı Marmara'ya son bir bakış fırlattım. İstanbul da fırtınalarla salınıyor ve dalgalanıyordu...

Kalbimle beraber götürdüğüm Kadıköy de hoşça kalsın. Hatıraları aklımda hiç çıkmayan tüm dostlarım, akrabalarım hoşça kalsınlar...

1 Mayıs'tı, Oreste adlı güzel gemi bizi kollarına alarak Karadeniz'e doğru uçmaya başladı. Bahar eşsiz güzelliğiyle Boğaz'ın yüzünü ve dudaklarını süslemişti. Güneş aydınlık ve yumuşacıktı, ancak bunlar beni etkilemiyordu.

Onlar yabancıydı, ben memleketimin güneşini ve baharını selamlamaya gidiyordum.

Resmi belgelerimi ve kısa raporumu Patrikhaneye göndermiştim. Raporun kopyası *Masis* adlı gazetenin Ocak sayılarında daha önceden yayınlanmıştı.

Bu belge resmi bir belge değil. Sadece bir yolculuk hikâyesi, gezdiğim yerlerle ilgili çeşitli bilgileri, halkın yaşamını, özellikle de kendi cemaatimizle ilgili bilgileri ihtiva ediyor. Cemaatimizin geçmişteki ve şimdiki durumu, manastırları, okulları, siyasi ve dahili idareleri anlatılıyor. Bu çalışmayı Ermenistan'ı seven Ermenilere bir armağan olarak vermek istedim.

Çalışmam mükemmel ve eksiksiz değil, zira onca önemli ve karmaşık işlerim arasında her şeyi görüp kaydetmem mümkün değildi. Buna rağmen toplayabildiğim kadarını aktardım, ayrıca yer yer de elyazmalarının liste ve kolofonlarını kopyaladım. Patrikhane, diğer resmi yazışmalarımı da bunlara ekleyerek esas resmi istatistiği ve raporu yayınlayacak.

Eğer bazıları yazılarımızda eksiklikler görürse, tamamlayıcı eleştirileri yazma hakkına sahipler. Ancak hep tarafsız olmak şartıyla bunu yapmalıdırlar. Nitekim biz de aynı özeni gösterdik. Zira herkes şuna inanmalıdır ki, yazdıklarımın amacı cemaatimizin gelişebilmesi için kendi menfaatlerini görmesini sağlamaktır. Tüm arzum ve çabam Ermeniyi Ermeniye tanıtmak ve sevdirmek.

Çalışmamı iki bölüme ayırmak zorunda kaldım. Zira Patrik Hazretlerinin emri üzerine yeni bir yolculuğa çıkmak üzere başkentten ayrılmak zorunda kaldım.

Çalışmamın ikinci bölümünde, Harput, Çemişgezek, Çarsancak, Palu, Ergani, Eğil, Çermuk, Diyarbakır, Çüngüş, Dzopk veya Gölcük, Harput'tan dönüş, Gaban-Maden, Arapkir köyleri, Eğin, Armıdan, Gercenis, Şebin Karahisar köyleri ve şehri ve Giresun hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Harput Manastırları, Nerses Şınorhali'nin takdis ettiği müron ve Kral Hetum'un mührü, Çemişgezek ve Garmir Manastırı, Akrak Köyü, Agınçi Çur, Osmanlı Ordusu ve bazı olaylar, Hağtuk Köyü, Hağtuklu Sahak'ın sözleri bulunmaz bir nimettir. Khardişaru Manastırı ya da Surp Garabed. Çarsancak köyleri, Pertak, görkemli Surp Toros Kilisesi, Paşavank Köyü, İshak Bey ve yaptıkları çalışmamızda yer alan diğer konulardır. Munzur Irmağı, Peri kasabası. Kiği Suyu. Mazgirt ve onun tarihi yerleri. Ali Şefik Bey, Giragos Efendi Kazancıyan, Dersim'in ıslahı. Dersimlilerin ve Dersim'in durumu ve raporu. Onların yaşamı ve dini. Harabeler, eski eserler ve gelenekler. Halvorik'teki Surp Garabed Manastırı. Çarsancak'taki Beyler ve oranın köle halkı. Palu'daki Manastır, Havav Köyü ve diğer köyler. Palu Kayası veya

Kalesi. Surp Mesrop Mağarası, münzevilerin yeri ve okullar, Rumi Efendi. Palu Beyleri. Aşmuşad köyleri, Surp Haç Manastırı. Agırnu Manastırı veya Partsrahayyats Surp Asdvadzadzin. Buradaki zengin kütüphane, elyazmalarının listesi ve kolofonları. Ergani ve Eğil kasabaları ve onların tarihi eserleri, bakır madeni ile ilgili bilgi. Ergani'den Diyarbakır'a uzanan geniş ova. Dicle Irmağı, Diyarbakır'ın tarihi eserleri, pek çok elyazması, onların listesi ve kolofonları. Sason dağları ve halkı. Süryani, Keldani ve Şemsi aşiretleri. Kürtler ve Yezidiler. Diyarbakır'ın Manastırları. Sıcak sular ve taş kesilen insanlar, Çüngüç [Çüngüş] Manastırı veya Sirahayyats Asdvadzadzin. Deli Süleyman. Dzopk veya Dzovig.

Eskiden beri yüreğimde, Armenia Minör ve Armenia Majör'ün güney kısımlarına yolculuk yapma arzusu vardı. Bu sebeple Patrik Hazretlerinin emri hoşuma gitti ve büyük memnuniyetle kabul ettim. Ayrıca, beni sevgi ve saygılarıyla mutlu eden, dolaştığım yerdeki asil Ermenilere gönülden teşekkür ederim.

Şikâyet etmek için asla bir sebebim olmadı. Zira gönül rızasıyla gittim, dolaştım ve çalıştım. Ne memleketin karışık günleri, ne Kürtler ve Çerkesler, ne dağlar ve ovalar, ne güneş ve bozuk yollar vs beni yıldırdı. Kürt çadırlarında ve açık havada konakladım, Asya'da seyahat eden birinin yaşayacağı her türlü zorluğu yaşadım, ancak asla acı çekmedim, zira sevgiyle yaptım. Tüm zorluklara karşın binlerce teselli buldum, atalarımıza ait sular, rüzgârlar, yaylalar, cennetler, ürün ve meyveler, tadı tuzu yerinde ekmek ve kırmızı şarap, tavukların uçuşması, kekliklerin sesleri, ormandaki kavaklar, temiz süt, ineğin yağı, balı, Ermeni çocuklarının kalabalığı, ve gönlümü fetheden pek çok manzara bana neşe ve gayret verdi. Ermeni olan, Ermenistan toprağında kendini tanır, kendini yüce ve canlı hisseder, deneyin ve görün.

-İşte ben gidiyorum.

-Buyurun.

4 Nisan 1879
Rahip K. Sırvantsdyants
Kadıköy-İstanbul

Önsöz

Armenia Majör'ün Dördüncü Hayk adı verilen eyaletindeki bölgelerden biri de Dzopk Diyarı ya da Büyük Dzopk'tur. Ayrıca bu isim Dzovk olarak da kaydedilmiştir. Dzovk veya Dzopk, Nerses Şınorhali'nin babasının, atalarının ve kardeşlerinin yerleşim yeri olarak ünlenmiştir. Gerçekten de Harput, Ergani ve Malatya dağları arasında şekli bir kupayı andıran, dört saat uzunluğunda ve bir saat genişliğinde bir deniz veya denizcik uzanmaktadır. Ancak bölge Harput'a daha yakın, altı saatlik mesafede olduğundan ona aittir. Kanımca Dzopk ya da Dzovk, Dzvik kelimesinden gelmektedir. Dzovk'ta bir şato bulunmaktaydı ve bu şato Dzovk-Şato olarak adlandırılmıştır. Ermeni Kilisesi'nin övünç kaynağı olan Nerses Şınorhali burada dünyaya gelmiş, nefes almış, ağlamış-gülmüş, ilahiler söylemiş, yazmış ve dua etmiştir. Dolayısıyla bu seferki seyahatimde en büyük kazancım, her şeyin bir lütuf olduğu Dzovk'a, şatosuna, sularına ve kilisenin harabelerine rastlamak ve secde etmek oldu. Bu bölgeyle ilgili geniş ve ayrıntılı tasvir kitabımın ikinci bölümünde bulunmaktadır. Şimdi ise hatıratımdan bir bölümü önsöz olarak buraya aktaracak ve kitabıma niçin Toros Ahpar adını koyduğumu açıklamaya çalışacağım.

Diyarbakır'dan Çermuk'a ve Çınkuş'a [Çüngüş] dönmüştüm. Bu sebeple Harput üzerinden geçip geldim. Çınkuş'tan dokuz saatte gelmiştik. Kervan Keydan Köyü'nde mola verdi. Ben ise yoldan saparak dar bir yolu izledim, çok yüksek bir dağa çıktık. O gece Ermenilerin Dzovk Köy, Türklerin ise Gölcük dedikleri yerde konaklamak istiyordum. Bu arzu eskiden beri gönlümde bir ateş halini almış, ruhumu ve bedenimi yakıyordu. Sanki o gün

oraya varamaz, göremez, suyunu tatmaz, havasını alamazsam ölecek, gözüm açık gidecektim... Ata binmek imkânsız olduğundan yürüyor, koşuyor, uçuyorum. İşte soğuk bir rüzgâr, bir adım daha ve işte Dzovk güzel yüzünü gösterdi... Dilim tutuldu... Ruhumun ve bedenimin her zerresini etkileyen bu derin hüznü kim anlatabilir ki? Ey benim tapılası Şınorhali'min kutsanmış ve kutsadığı, dua ettiği yer... İnsan en sevdiğine kavuştuğunda nasıl da kendini kaybedebilirmiş, şimdi anladım... Taşların başında taşlaştım kaldım. Sonra yüzüstü yere yuvarlandım. Kucaklıyor, öpüyorum artık gözlerimi göğe kaldırmıyorum. Gökten büyük bir ödül almıştım. Gözüm denizde, hep denizde, doğruca denizdeydi.

Deniz sen de mi gülümsemiyorsun!

İçinde bazı şeyleri görmeyi hayal ediyorum, göstermiyor. Sorular soruyorum, cevap vermiyor. Fırtına ve rüzgâr olmadan coşan dalgaları, onun fırtınadan dolayı çok acı çektiğini ispatlıyor. Göğsü kabarmış ve derinlikleri ağlayışlarla dolu, tıpkı üstü başı, yüzü gözü mücevherlerle dolu, fildişi tahtına kurulmuş ancak hüzünlü ve zavallı bir kraliçe gibi. Dış görünüşü kıskandıracak kadar güzel, ancak gözleri hep yaşlı, acı ve hüzün içten içe kalbini kemiriyor ve sürekli ağlıyor. Zira o gözünün iki nurunu kaybetmiştir. Biri kilisenin şanlı kralı, diğeri bir destan kahramanıdır. Deniz bir göz şeklinde. Bir bakirenin gözlerine benziyor diyecektim ama, daha doğrusu genç bir delikanlının gözüne benziyor. Derin ve etkileyici bir güzelliği var.

Gözün irisi nasıl kara bir mercimeğe benzerse, denizin ortasında harap halde bulunan kara bir bina da ona benziyor. Bu bina ada-şato üzerinde yükselen Surp Nışan Kilisesi'nin harabeleridir. Ah harabe! Bilsen gönlüm için ne kadar yüksek ve görkemlisin...

Geceyi uykusuz geçirdik, adaya gitmek için şafakta kayığa bindik. Yazık gözlerime! Oraya buraya dağılmış siyah-beyaz taşlar, yıkılmış duvarlar...

Taşlara öpücük, topraklara öpücük, harabeler üstünde bitmiş otlara öpücük. Ve çiğlere öpücük, onlar ki Ermenistan'ın ruhunun gözyaşlarıdır ve her sabah tozlar ve taşlar arasından biten otları harmanlarlar. Kendi çiğlerimi de oraya dökerek, yaladım, kemirdim ve tattım. Etraftakiler, "Biz sahildeki Ermeniler henüz elli yıl önce burada yaşıyorduk. Önceleri yarımada idi. Birçoğumuz burada vaftiz olduk" diyorlardı. Tam da şu anda, bu kutsal harabelerin ve denizin hüzünlü ve heybetli görüntüsünü yansıtmak için bir fotoğraf makinesi gerekliydi. Bu fotoğraf, güneşin doğuş ışınlarını daha canlı,

denize uzanan dağ ve ağaç gölgelerini, tir tir uçuşan kuşları ve sürüler halinde dolaşan balıkları daha iyi yansıtacaktı. Ancak niçin hepsi de sessizdi? Vay! Nerses'in liri ve zaman susmuş. Onun sustuğu gün kuş sesleri de susmuştu.

Kim sizden ayrılabilir ey Surp Nışan harabeleri! Dzopk'un taşları ve dalgaları, acaba siz ya da ben daha ne kadar yaşayacağız? Acaba Tanrı sizin için tekrar öpücükler verecek ve sonsuz gözyaşı dökecek fırsatı bir daha bahşedecek mi?

Şınorhali'nin ilahilerine akisler katan siz dağlar ve kıyılar,

Şen seslerinizle göklerdeki aşığın duygularını ve lirini harekete geçiren siz sular ve kuşlar,

Aydınlığınız ve görkemli ışınlarınızla sabah ilahilerine ruh katan siz güneş ve yıldız, acaba sizler için tekrar gözyaşı dökecek fırsatı bulacak mıyım?

Henüz karaya çıkmadan, denizde suyun dalgaları arasında, kara kanatlı, ince boyunlu, bir yana eğilmiş yuvarlak kafalı, esmer gözlü, beyaz göğüslü tavuk gördüm. Onu yaslı, yakınını kaybetmiş bir insana benzettim. Tabiatın ve sabahın tüm güzellikleri onu hiç etkilemiyordu. Göz ucuyla bize doğru umursamaz bir bakış fırlattı. Yalnız, yapayalnız, kendi başına. Birden denizin dibine inip kayboldu, derinlere daldı ve işte aynı bomboş hüzünlü görüntüsüyle suyun yüzüne çıkıyor...

Ne arıyorsun zavallı tavukçuk?

-Bu kuşun adı nedir? diye sordum yanımdakilere.

-Toros Ahpar, diye cevapladılar.

Toros Ahpar, işte kalbime yeni bir heyecan...

Acaba kimdi o?

Ah Toros Ahpar, niye denizin, kalbimin derinliklerini sarsıyorsun. Toros Ahpar hangi bir yitirdiğini istiyor, arıyorsun. Kiliseyi mi, Levonyanları mı, yoksa Nersesyanları mı, Hetumyanları mı, yoksa Koharinyanları mı? Haçı mı, bayrağı mı, elyazmalarını mı, yoksa saray tahtlarını mı...

... Ey Toros Ahpar uç benimle, seni vatanından uzakta bulunan Ermenilerin yanına götüreyim...

Ama sen reddediyor, ikna olmuyor, yerinden ayrılmıyorsun.

Evet sen haklısın, kaybedileni kaybolduğu yerde ara ve iste...

Harput, Dzovk (Gölcük) Gölü'nün kıyısındaki tepeler, göldeki şatonun ve manastırın tarihi kalıntıları (1102-1173 yılları arasında yaşamış ünlü ilahiyatçı, yazar, düşünür, ozan, müzisyen ve 1163-1173 yılları arasında Eçmiyadzin katolikosu olan Nerses Şınorhali'nin doğduğu yer) ve Toros Ahpar uçarken

Toros Ahpar

Gasma[265] ve Pinga[266]

265 Kasman, Gasman, Kesme.

266 Benkyan (Binkyan, Benkan, Benka<y> [Yeprigyan], Binka<y>, Benekyan, Zengyan; Pingan [Osmanlı Türkçesi]. Eski adı, Hrabad [Sırvantsdyants] ya da Karadonlu olsa gerekirdi.

Konumlandırma: (TC. Sivas. Divriği. Gedikbaşı). Kuş uçuşuyla İliç'in 16 km güney-batısında, Fırat'ın iki kıyısı üzerinde, Zimara Çayı kavşağında ve 1069 m yükseklikte. Sağ kıyı üzerinde köy, üç yandan dik bayırlarla çevrelenmiş, dördüncü yanda ise nehrin yılankavi akışıyla korunmuştur. Nehrin diğer yanında (ahşap köprü) Rabat Mahallesi yer almakta.

Tarih: Manadyan, Benkyan'ın, Hitit Kralı II. Murşil'in (İ.Ö. 1345-1320) yağmaladığı Piggainariessa ülkesinin merkezi olduğunu düşünmüştür. Mitford, Pingan köyünde bulunan bir yazıt nedeniyle antik Zimara'yı Pingan'a yerleştirir. Geleneğe göre köyü kuran ve ona adını veren, kral Senekerim-Hovhannes'in çocuklarından ya da yoldaşlarından biri olan Penig'dir.

Kasaba, on kadar Müslüman ailenin yaşadığı Rabat Mahallesi'ndeki birkaç ev dışında Ermeni idi. Benga, idari olarak Divrik'e; dini anlamda ise Eğin'e bağlıydı.

Ermeniler, genellikle onu Eğin kentinin yönetim bölgesi içine sokuyorlardı. 1884'te 160, 1896'da ise 200 ev vardı. Kasaba birkaç yıldan beridir modern bir yapıyla değiştirilen tahta bir köprünün kavuşturduğu Fırat'ın iki kıyısı üzerinde uzanmaktaydı.

Anıtlar: Birçok dini tesis bulunmaktaydı. 1781 tarihli bir elyazması notunda işaret edilen Azize Sion Kilisesi, geride iz bırakmadan kayboldu. Başmelek Kilisesi (Surp Hreşdagabed), Safrastyan'a göre 1209 yılında (Ermeni takvimiyle [1760], Hicri takvimle [1794]) Jijyan Amiralar tarafından kurulmuş. Köprünün yakınında, nehrin sağ kıyısında yer almakta ve tahıl ambarı olarak kullanılmaktadır.

Meryem Ana Kilisesi (Surp Asdvadzadzin), köyün yukarısında, on dakikalık mesafede, nehrin sol kıyısı (?) üzerinde yer almakta ve şu sıralar mevsimsel olarak Keban haznesinin sularına gömülmüş durumda. 1893 yılında padişah iradesiyle yeniden inşa edilmiştir. Bu tek sahınlı ve üç absidli modern bir yapıdır.

Köyün yukarısında, yarım saatlik mesafede, nehrin tam kenarında yer alan İbrani Manastırı (ya da Şapeli) (Varivank). Safrastyan'ın eski olduğunu söylediği bu yapı, Amira Mardiros Goncagülyan tarafından yeniden inşa edilmiş. Az bir arayla, kasaba civarında, yüzyılın başlarında hâlâ birçok kilisenin yıkıntıları görülmekteydi. Aziz Kral (Surp Takavor), Aziz Nikola (Surp Nigoğos), Aziz Haç (Surp Khaç), Aziz Yakup (Surp Hagop) ve Khnagdar ya da Khıntragadar ("Dilekleri yerine getiren")

Fırat'ta ağ balıkçılığı yapan Pinga köylüleri

Hagop Amira Noradunkyan

Kapriyel Noradunkyan

5 Haziran: Divrik'ten[267] ayrılıyoruz. Hemen yokuş başladı, taşlı, dar bir yol. Atın nalları bile zor tutunabiliyor. Yol tepelerden yuvarlanmış taşlarla dolu. Derin yarlarıyla korkunç bir manzara arzediyor. Bir saat sonra Kızılbaşların Vank adlı köyüne vardık. Tekrar yola koyulup tırmanmaya başladık. Sürekli tırmandık, taş da korku da çok. Göl semtindeyiz, burası cinayetleriyle ünlü bir yer. Dondurucu bir soğuk hissediyoruz. Karlar üstünde ilerliyoruz. Çobanlar, hayvanlar, sürüler dağın verimli bölgelerini süslüyorlar. Etrafımızda görünen dağlar bir madeni andırıyorlar. Mıknatıs, demir, bakır ve gümüş madenleri ile dolu oldukları söyleniyor. Gerçekten de yer yer maden fırınlarına rastladık. Eskiden açılmış olan fırınlar şimdilerde kapalı. Katırcı Hüseyin dağın tepesinden Gasma, Zara ve Pinga adlı büyük ve şirin köyleri gösterdi. Karlı tepeleri ve gururlu görüntüsü ile Munzur Dağları bize meydan okuyor. Bu dağlar Dujik ya da Dersim'in bir kısmını oluşturmaktalar. Nihayet her tarafta yığılmış yüksek dağlar, Torosları sergiliyor önümüze. İnişimiz de en az çıkışımız kadar zor oluyor. Gasma Köyü'ne beş saatte inebildik. Gasma'nın mevkii ve binaları oldukça gösterişli. Evler Divrik'tekilerden daha biçimli, ağaçlarla süslü ve bol suyu var. Bu köy Noradunkyan Sülalesinin[268] memleketi. Kilise kapısının üstünde Hagop Efendi adına kaydedilmiş

Kilisesi. Fırat'ın sol kıyısına hâkim yar üzerinde, köyün yukarısında, Eskiçağ'a ait bir kalenin harabeleri bulunsa gerekirdi (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005, s. 181-182).

267 Dürik.

268 Asılları Divrik'e (Divriği) veya Eğin'in Kesme (Ermenice Gasma) Köyü'ne dayanan ünlü sülale. Sülalenin soyadı, bilinen en eski üyesine ait olan Noradunk isminden gelmektedir. Bu isim bilindiği kadarıyla sadece Sivas ve Divrik yörelerinde kullanılan bir isim olmuştur. Noradunkyan ailesinin adı, 1707'de İstanbul'daki Apostolik ve Katolik Ermeniler arasındaki dini mücadelelerde Katolik Ermenilerin ünlüleri arasında geçmektedir. En tanınmış Noradunkyanlardan biri Artin (Harutyun) Amira'dır (1770-1843) Kendisi Tophane ekmekçibaşısı ve ekmekçiler sınıfının nizam ustası olarak bilinmektedir. Cemaat işlerinde oldukça etkin isimlerden biri olan Artin Amira (Kazaz Artin), Ermeni Patriği Boğos'un talebi üzerine Sultan II. Mahmut tarafından Sivas'a sürgün edilmiş ve dört ay sonra İstanbul'a dönebilmiştir. Ayrıca bu aileden Hagop Noradunkyan sarayın ekmekçibaşısı olmuştur. Ünlü Noradunkyanlardan bir diğeri de 1852'de dünyaya gelen Kapriyel Noradunkyan'dır. Kadıköy Saint-Joseph Fransız Koleji'nden 1869'da mezun olmuş ve 1873'de Paris'te henüz talebe iken Osmanlı Sefarethanesi tarafından kendisine fahri ateşe unvanı verilmiştir. II. Meşrutiyet akabinde kurulan Kamil Paşa hükümetine Ticaret ve Nafıa nazırı olmuştur. Hazırladığı ancak hükümetin istifası sebebiyle uygulanamamış olan Nafıa Programı II. Meşrutiyet döneminin ilk bayındırlık ve ticaret projeksiyonu olması bakımından son derece önemlidir. Daha sonra Hüseyin Hilmi Paşa ve Tevfik Paşa hükümetlerinde tekrar Ticaret ve Nafıa Nazırı olmuştur. 1912'de Gazi Muhtar Ahmet Paşa hükümetinde Hariciye Nazırlığı yapmıştır. Ancak Babıali Baskını'ndan sonra hükümetten istifa etmek zorunda kalmış ve 26 Ocak 1913'te ailesi ile beraber Paris'e göç etmiş ve ölümüne kadar orada yaşamıştır. Fransa'da bulunduğu sırada Boğos Nubar Paşa'nın ölümünden sonra, Ermeni Delegasyonu'nun başkanlığına getirilmiş ve 1923'te toplanan Lozan Konferansı'na gözlemci olarak katılmıştır. Osmanlı Devleti kendisine 5 Nisan 1884'te Ula Sani, 8 Mayıs 1888'de Ula Evvel, 2 Ağustos

yazıt gördük. Kilise onun yardımlarıyla kurulmuş. Kiliseye bitişik bir okul var, ancak kapısı kapalı. Köy halkı Ermenilerden oluşmuş, birkaç hane de Türk var. Yaşam tarzları şehirliler gibi. Çiftçi olmalarına karşın, genellikle İstanbul'da fırınları olduğundan gelirlerini oradan sağlıyorlar Hemen hemen her haneden bir kişi İstanbul'da gurbette bulunuyor. Papaz Kevork'un evine misafir olduk. İki saat dinlendikten ve köyü gezdikten sonra oradan ayrıldık. Vakit geç oldu. Penga'ya[269] ulaşmak için acele ediyoruz. Yolumuz kolay ve eğlenceli. Nadide tarlalar, ağaçlar, sular var. Köylü kadınlar ve erkekler ovaya yayılmışlar. Hasat zamanı. Katırlar buğday demetlerini taşıyor, kadınlar ve kızlar arpa biçiyor. Çocuklar ise ağaçların gölgesine, su kenarlarındaki topraklara ve otlara yayılmış, karıncaların yuvalarını karıştırıyorlar. Kimisi şarkı söylüyor, kimisi çalıkuşlarının ardından koşuyor. Fidanlıklardaki ötücü kuşlar uyum içinde şarkılar söylüyorlar. Çekirgenin cır cır sesi tüm ovayı doldurmuş. Küme küme tavuklar biçilmiş tarlaların içinde dolaşıyorlar. Güneş ışınlarını topluyor. Pek çok Ermeninin ve iyi dostun bulunduğu Zımara'ya[270] gidemiyorum. İşte, kalabalık zeytin ve meyve ağaçlarıyla dolu Pinga'nın ağaçlıklı bölgesine giriyoruz. Yüklü develerden oluşan bir kervan Malatya'ya gidiyor. Yapılı delikanlılar ağaçların arasında güzel sesleriyle türküler çağırıyorlar. Gelinler ve gençler bölük bölük Pinga'ya dönüyorlar. İçinde nadide taşlardan yontulmuş mezar taşlarının bulunduğu mezarlığın yanından yokuş aşağı iniyoruz. Saat on ikiyi geçmiş, güneşin son ışınları yolumuzu güçlükle aydınlatabiliyor. Ve işte Fırat'ın kıyısındayız... Fırat ah Fırat!.. Benim sevgili Fırat'ım... ey benim kutsal suyum... Heyecanlandırıyorsun beni, kalbim

---

1894'te Bala rütbeleri, 1892'de ikinci sınıf Mecidiye, 1898'de önce ikinci sınıf Osmaniye ve birinci sınıf Mecidiye, daha sonra birinci sınıf Osmaniye ve Murassa Mecidiye, 1901'de ise altın liyakat nişanları vermiştir. Ayrıca İran, Sırbistan, Rusya, İtalya, Fransa, Karadağ, Yunanistan, Romanya, İspanya ve Almanya devletleri tarafından çeşitli yüksek nişanlarla şereflendirilmiştir. Kapriyel Efendi Noradunkyan'ın Hariciye Nazırı olarak atanmasından beş yıl sonra oğlu Diran, Vatikan nezdinde Ermenistan büyükelçisi seçilmiştir. Devlet adamlığının yanı sıra fikir adamı özelliği ile de tanınan Kapriyel Noradunkyan Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle imzaladığı anlaşmalar hakkında uzun yıllar araştırma yapmış ve *Recueil d'actes Internationaux de l'Empire Ottoman* adlı dört ciltlik eseri yazmıştır. Eser 1897-1903 yılları arasında Paris'te basılmıştır. Oğlu Diran ise, kendisinin Hariciye Nazırı olarak atanmasından beş yıl sonra Vatikan nezdinde Ermenistan büyükelçisi seçilmiştir.

Noradunkyan ailesinin üyeleri İstanbul'da ve diasporada varlıklarını hâlâ sürdürmektedirler. 1950'lerde Kesme Köyü'nde hâlâ Noradunkyanlar olduğu bilinmektedir (Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, Birzamanlar yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 420-432).

269 Pengyan, Pinkyan, Pingyan, Pinga.

270 Surp Yerrortutyun ve Surp Manuk kiliselerinin bulunduğu Zımara'da (günümüzde Erzincan'ın İliç ilçesine bağlı Altıntaş) 1000'i aşkın Ermeni yaşıyordu. Tarım ve hayvancılığın yanı sıra halıcılık ve nakış işlerinin de yapıldığı köyün yakınlarında Surp Kristafor Manastırı bulunuyordu.

hâlâ çarpıyor, dudaklarım, parmaklarım titriyor. Seni tarif edemiyor ve sana hissettiklerimi anlatamıyorum...

Köprüden geçtik, taşlar arasından dar, eğri büğrü sokaklardan yukarı tırmandık ve Papaz Hagop'un evine vardık. Cemaatin ileri gelenleri, eğitimli gençler ve öğretmenler hemen ziyaretimize geldiler.

Papaz Hagop henüz genç ama tahsilli, alçakgönüllü bir din adamı. Adı gibi bizi misafir ediş şekli de gelenekseldi.

Ertesi sabah, hemen hemen hepsi İstanbul'da tanınmış olan Penga ileri gelenleri ile kilise salonunda toplandık. Karşılıklı soru cevaplarla görüşmede bulunduktan sonra okulu ziyarete gittik. Karma olan okulun durumu fena değildi, ancak daha iyi bir hale getirebileceklerini hatırlattım.

Çok ısrar ettiklerinden, birkaç gün daha kalmaya razı oldum. Ancak görev beni çağırıyordu. Penga'nın bulunduğu mevkii oldukça sağlam. Kayalıklar arasında tıpkı bir kale gibi. Her tarafta dar ve derin geçitler bulunuyor. Koca Fırat bile sıkışarak, dolanarak yoluna devam etmek zorunda kalıyor. Köprü karşı ovayı köye bağlıyor. Ancak her gece kapılar kapatılıyor. Eğer düşman tehlikesi varsa köprü kaldırılıyor, böylece ırmağı geçmek imkânsız hale geliyor. Pengalılar çeşitli boyutlarda silahlara sahip. Evlerinin bir duvarında kutsal kitaplar, iki duvarda silahlar, diğer duvarda da yiyecekler asılı duruyor. Nadide atlara ve maharetli binicilere sahipler. Irmakta, dağlarda taşlarda çok hızlı hareket edebiliyorlar. Ovacık ya da diğer adıyla Dersim Kürtleri bu taraflardaki Ermeni ve Türk köylülerinden haraç alıyor, soyuyor, öldürüyorlar vs. Pengalılar ise cesaretleri sayesinde özgür yaşamakla kalmıyor bu Kürtleri korkutuyorlar da. Ovacıklılar henüz Penga'ya ayak basabilmiş değiller. Ara sıra avda, yolda veya ovada birbirlerine rastlayıp da bir vukuat olduğunda, Pengalı bir Ermeniyi tuzağa düşürüp soyacak, yaralayacak ya da öldürecek olurlarsa, Kürtler bunun karşılığını birkaç katıyla ödeyeceklerini biliyorlar. Tek kelimeyle Pengalı Ermeniler medeni, zengin ve çok cesurlar. Eğer aralarındaki bu birliği koruyup, birbirlerini sevip saymaya devam edecek olurlarsa Ermenistan'da onlarla kıyaslanacak kimse olmayacaktır.

Köyün eteklerinde birkaç Türk hanesi var. Bunlar Ermeniler sayesinde yaşıyor. Türklerin ikamet ettiği semt Rabat diye adlandırılıyor. Köyün eski adının Hırabat olduğu, Senekerim[271] soyundan Prens Penig tarafından

271 Senekerim, Anadolu'ya ilk Selçuklu akınının yapıldığı 1016 yılında, memleketi Vaspuragan eyaletini

onarıldığı ve onun adıyla da Penga ya da Pengan olarak adlandırıldığı söyleniyor.

Surp Hıreştagabed, Surp Asdvadzadzin ve Surp Yerek Mangunk [Yeritz Mangants] adlı üç kilise, Mesropyan ve Nunyan adlarını taşıyan iki okul var. Okullarda 120 erkek ve 60 kız talebe eğitim görüyor.

Köyün çevresinde Surp Takavor, Surp Nigoğayos, Surp Haç, Surp Hagop ve Khanagıdur [Khıntragadar] kiliselerinin harabeleri bulunuyor.

Penga Divrik Kaymakamlığı'nın ve Sivas Vilayeti'nin sınırındadır.

6 Temmuz: Penga'dan ayrıldığımızda saat altıydı. Papazlar ve idareciler, bizi yolcu etmeye geldiler. Boğos Medzaduryan ve Nazaret Aslanyan adlı, terbiye, yürek ve cesaret bakımından üstün iki yeni yetme güçlü delikanlı ateşli atlarının sırtına atladılar. Parıltılı silahları, usta binicilikleri ve değerli atları ile biri diğerinden daha dikkat çekici. At kişnemeleri ve silah sesleri arasında uçtuk dağın tepesine. Yolumuz bir geçitten geçiyor. Aşağıda, tepelerden yuvarlanan taşlarla dolu vadiler, uzakta ise dolanıp giden Fırat görünüyor. Fırat'ın diğer kıyısında Araga[272] ya da Nareg Dağı Köyü ve manastırın

---

Bizans İmparatoru II. Basil'e bir başka şehirle takas etmeyi öneren Ermeni Kralıdır. Türk akıncılar Orta Asya'dan Batı'ya doğru göçe başlayınca Ermeniler buna karşı koyamamıştır. Kral Senekerim de Bizans İmparatoru II. Basil'e başvurarak Vaspuragan eyaletini daha güvenilir bir yerde bulunan Sivas ile 1021'de takas etmiştir (Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 168).

272 Areka (Araka, Naregatskyuğ [eski Ermenice]; Turkarege [Osmanlı Türkçesi]; Arege [Kürtçe], Duruköy [modern Türkçe]; Arraga [Taylor].

Konumlandırma: (TC. Sivas. Divriği.) Kuş uçuşu ile Divriği'nin 21 km doğu-güney-doğusundaki bu küçük köy, Eğin'i Divrik'ten ayıran yüksek ve yabanıl, kireçli dağ çemberinde, Aregu Dere'nin sol kıyısı üzerinde yer almaktadır.

Anıtlar: Arega Keşişliği (Naregayvank', Arakel [Taylor]; Narèg [Fransızca] Manastırı; Şanmaz Pir Ziyareti [Türkçe]. Köyün 200 m güneyinde yer almaktadır.

Tarih: [Küçük Ermenistan. Sebaste (Sivas)]: Geleneğe göre keşişlik, 1021'de Vasburagan'ın II. Basil'e bırakılmasının ardından Nareg'ten göç eden birkaç keşiş tarafından kurulmuştur. Naregli Aziz Gregorios'un naaşını da oraya getirmiş (cemaatin geride kalanları buna itiraz etmişlerdi) ve mezarını sahnın altına yerleştirmiş olsalar gerekir. Komşu Narver (Gümüşçeşme [modern Türkçe]) Köyü sakinlerinin baktığı bu keşişliğin tarihi hakkında bir şey bilmiyoruz. XIX. yüzyılın ortalarında yalnızca iki bölge papazı vardı; XX. yüzyılın başlarında ise terk edilmiş, kendisine atfedilen birçok mucizevi tedavi nedeniyle Müslümanlar kadar Hıristiyanlar için de sık sık ziyaret edilen bir hac yeri olagelmiştir. Bu dindarca bağlılık, günümüze değin kararlılıkla sürmüş ve kuşkusuz değiştirilerek ziyarete dönüştürülen şehitlik, Şanmaz Pir diye anılan birine atfedilmiştir. Girişin üzerindeki bir levhada şöyle yazmaktadır: "Arege Şanmaz Pir hazretleri 1021 T. [Arege'nin isimsiz evliyası. 1021 yılında]." Bu efsanevi kişiliğe dair hiçbir bilgiye sahip değiliz, ancak 1021 tarihi onun, Naregli Gregorios'un dönüştürülmüş bir hali olduğunun kanıtıdır (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005, s. 180).

mevkii görülüyor. Abrank ya da Abarank Köyü'nü, Türklere ve Kürtlere ait diğer sevimli köyleri görüyoruz. Ermenilere ait Narver Köyü de aynı yakada yer alıyor. Penga bağları diğer tarafımızda yer alıyor. Bir grup işçi gördük. Yeni bulunan bir memba suyunu köye götürebilmek için yol yapıyorlardı. Rahmetli Bağdasar Çayan bu iş için 15.000 kuruş bağış yapmış. Ayrıca kiliseye 1.000 konsolid, okula da 500 konsolid bağışlamış. Bir saat kadar ilerlemiştik. Cesur dostlarımızdan artık geri dönmelerini rica ettik. Yanımızda, silahlı olan Kevork adlı kahraman, Nigoğos adlı posta tatarı ve polis kaldı. Kevork ve Nigoğos Pengalılar ile Ovacıklıların mücadelelerini anlattılar. Kevork, "Kardeşim ava çıktığında Kürtler burada tuzağa düşürüp öldürdüler" diye anlatıyordu. Kürtlerden oluşan kalabalık bir kervanla karşılaştık, onlar bizden biz onlardan çekindik. Buraları kan kokuyor. Ve işte bir gürültü koptu. Kürtler birden en saygılı şekilde selama durup beni göstererek, "İstanbul'dan gelip Sivas'ta kalan müfettiş bu muydu?" diye sordular. Rüzgârların, soğuk pınarların ve pek çok söğüt ağacının bulunduğu Sosik denen eğlenceli yere vardık. Burası Pengalıların mandırası. Harap bir kilise var. Duvarlarının gölgesinde öküzler dinleniyor. Biz de biraz dinlendikten sonra tekrar yokuş tırmanmaya başladık. Taş, hep taş! Dört saat tırmandıktan sonra vadide, eğlenceli mevkilere kurulmuş ağaçlarla çevrili Türk köylerine rastladık. Düğün var. Bir Hay-Horom köyünün yanından geçtikten sonra sonsuz derinliği olan küçük bir vadiye ulaştık. Yol dolambaçlı ve karışık, taraçalı ve dar, kayalıklarla çevrelenmiş. Ne insan ne at burada dümdüz ayakta durabilir. Küçük vadinin dibinde birkaç değirmen var. Bir derecik akıyor. Büyükçe donmuş bir su membası var. Bu ıssız bölgenin tek süsü yeşil söğüt ağaçları. Çıplak taşlar gökyüzüne doğru sanki sivri sivri dikilmişler gibi. Burası kadar insana korku salan başka bir yer yoktur herhalde. Güneş bile ışınlarını salmaya cesaret edemiyor. Deliklitaş ya da diğer adıyla Dzakkar'a ulaştık. Yolcular, kubbe şeklinde kapı gibi açılmış bu taştan geçiyorlar. Gökyüzü neredeyse bir kurdele kadar ince görünüyor. Diz çökerek ve nefessiz kalmış bir halde ilerliyor, bu uçurumdan kaçıp kurtulmak için acele ediyoruz. Buranın tepesinden, Hay-Horomların Van ya da Vank adlı köyünü, sonra da Tsorak'ı ve muhteşem Eğin'i görebiliyoruz.

Eğin, Hallaçyan Ailesi

Eğin[273] Şehri

Ey sen ünlü şehir, seni ziyarete gelenlere bunca eziyet vereceğin aklına gelir miydi! Taşlardan, otlardan, korkulardan, kan ter içinde bırakan yokuşlardan sonra birden Tsorak'ın tepesinden Eğin'i görüyorsun. Güzel binaları ve ağaçlarıyla sanki bir cennet. Vadinin dibine kadar inmek, Fırat Krallığını selamlamak, sonra bir köprüden geçmek gerekiyor. İşte o zaman cennet gibi gördüğün şehrin ne kadar zor ve içinden çıkılmaz taşlık bir yer olduğunu anlıyorsun. İnsan duvara ya da sura tırmanırken nasıl zorluk çekerse, biz de öyle zorluk çekiyoruz. Taşlar içindeyiz, taşlara basıyoruz, taşlardan tırmanıyoruz. Bir tesellimiz varsa o da taştan merdivenler, şarıldayan, gürül gürül akan sular, sokaktaki duvarlardan fışkıran ve etrafı güzelleştiren ağaçların yeşil yaprakları. Verin Tağ'da[274] bulunan Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin önderlik binasına vardık. Eğinlilere layık büyük ve gösterişli bir bina.

Şehrin ileri gelenleri, kurul üyeleri, papazlar, talebeler grup grup sırayla ziyaretimize geldiler. Eğin'de sekiz gün kaldık. Görevimizi gayet kolaylıkla yerine getirdik. Toplantılar ve onlarla ilgili kayıtlar oldukça düzenli tutulmuştu. Ruhani önderleri yoktu, ancak ihtiyaç da hissetmiyorlardı. Zira işleri

---

273 "Egin, Agın, Kemaliye. Erken Ortaçağ boyunca ve Arap fethine değin Degik (Şiraklı Ananya) kazası adı altında bilinmekteydi. Daha sonra, XII. ve XIII. yüzyıllarda Sağlık (?) Ülkesi'ni (elyazması notları) meydana getirse gerekir. Modern çağda (XVII.-XIX. yüzyıllar) Eğin Piskoposluğu'na karşılık gelmekte ve nihayet günümüzde Erzincan ilinin Kemaliye ve İliç ilçeleriyle karıştırılmaktadır. Bu değişikliklerin nasıl geliştiğine bir göz atalım.

Yeremyan'a göre Daranağik bölgesi; batıda Fırat'a kadar, Çaltı Çayı ağzı ile Eğin kenti arasında (Kemaliye [modern Türkçe]) uzanmaktaydı.

X. ve XI. yüzyıllarda birçok Ermeni, bu bölgeye sığınmak için Büyük Ermenistan'ı terk eder ve Khalkedonculuğa (Hay-Horom) geçerler.

Anlaşıldığı kadarıyla bölge, sonraları Selçuklu istilasına rağmen XII. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılda 'Sağlık Ülkesi' adı altında bağımsız bir dönem geçirir. Bu yönetim çevresi, yalnızca elyazması notlarında doğrulanmıştır. Kısmen ya da tamamen; Fırat'ın sol kıyısı üzerinde, Murat Su kavşağının yukarısındaki Degik bölgesine (IV. Ermenistan) karşılık gelmekteydi.

XII. yüzyılın ikinci yarısında burada, Bizans hanedanları hüküm sürmekteydi. Bunlar, süratle Ermenileştiler. Muazzam Sağuk Kalesi'nde ikamet ediyor ve kendilerini kral yerine koyuyorlardı.

XIII. yüzyılda hükmeden prensler, iki soyağacı arasında bir bağ bulunamasa da, Gavraslarla ilişkilidirler. Ermenilerin, zaman zaman Bizans ibadetini benimsemeleri muhtemelen bu hanedanlar dönemindedir.

Daha sonraları, Osmanlı fethi sırasında bölge, Harput (Kharpert) vilayetine bağlı bir kazaya dönüştü. Yine de Ortaçağ'ın sonlarından başlayarak, söz konusu batı yöresinin çok sayıda Ermeni yerleşimi, Eğin yönetim bölgesine ya da daha doğrusu piskoposluğuna bağlanmıştı" (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005, s. 177).

274 Verin Tağ=Yukarı Mahalle.

Yerel giysileriyle Eğinli bir kadın

kendi kendilerine yürütebiliyorlardı. Zaten marhasalık bölgesi de küçüktü. Papaz sayısı yetersizdi. Okulları idare etme ve geliştirme gibi bir hevesleri de yoktu. Biraz da "ben benci" idiler. Ancak birkaç eleştiri denememiz, millet menfaati ile ilgili konularda hemen ikna olabileceklerini gösterdi. Çok fazla da eleştiremiyordum, zira Eğin'deki en fakir Ermeni bile varını yoğunu konsolide yatırmıştı. Bu kâğıtlara ümit bağlayanların başına ne tür felaketler geldiği hepinizin malumu zaten.[275] Kilise ve okullara ait paralar da aynı felakette kurban gitti. Eğin'de ticaret ve tarım olmadığı için tüm Eğinliler çeşitli kentlere ve memleketlere dağılmış durumdalar. Çoğu da dönmemek üzere gurbete gitmiş. Diğer taraftan birçoğu da büyük evlerini, Eğin'in havasını suyunu bırakıp gidememiş. Nereyi dolaştıysam hep Eğinlilere rastladım. Eğinlilere atıfta bulunan bir söz, "*İki ayağı topal bir Eğinli, bir ayağıyla Hindistan'a diğer ayağıyla Çin'e kadar ulaşmış*" der. Leyleği hatırlayın; bir taşın kovuğuna yuvasını yapar, hızlı hızlı oraya buraya uçup solucan çekirdek vs getirir yavrularını besler. Eğinli de öyledir; gider-gelir, getirir-bitirir ve yine geri döner.

Eğinli Ermeniler geleneklere dayanarak kendilerinin Ani göçmeni olduklarını söylerler. Eğin'in ucunda yer alan Abuçeh ve Gamırgaplılar ise kendilerini Vaspuragan göçmeni olarak tanımlarlar.[276] İki taraf da kendilerini ata

---

275 "1873 mali krizi sonunda Osmanlı Hükümeti borç ödemelerinde moratoryum ilan etmişti. Düyun-u Umumiye İdaresi Osmanlı Maliyesi üzerindeki Avrupa kontrolünü sağlama almak için 1881'de kuruldu. 1863'de ise Bank-ı Osmani-i Şahane kuruldu ve imparatorlukta para basma tekeli bu kuruma devredildi. Banka I. Dünya Savaşı'na kadar sınırlı miktarda kâğıt banknot bastı. Bu banknotlar altına dönüştürülebiliyordu. Ancak devlet 1873-76 krizi ve 1877-78 savaşı nedeniyle mali problemler artınca dönüştürülebilir olmayan kâğıt paraya başvurdu, kaimeler tekrar basıldı. Devlet bazı ödemeleri kâğıt parayla yapmayı kabul etmesine rağmen, fazla sayıda olmalarından ötürü iki sene içinde değerlerinin dörtte birine kadar düşmüştü" (Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para (1326-1914)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (ed. Halil İnalcık - Donald Quataert), c. II, Eren Yayıncılık, 2004. s. 1085).

276 **Agn (Eğin) ve Gamırgab (Gamargap):** Toros Azadyan 1955 yılında yayımladığı Agn hakkındaki kitabında, Erzincan'da görev yapan Karekin Sırvantsdyants'ın marhasalığı dönemindeki bazı belgelerden söz etmektedir. Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*'da bu belgelere yer vermemiştir. Toros Azadyan bu belgeleri, Sırvantsdyants'ın yayımlanmamış elyazmalarından derlemiştir. Bu belgelerden biri 1878 yılına aittir ve "Karekin Sırvantsdyants'ın Döneminde Harput Marhasalığına Bağlı Agn Tem'i [Marhasalığa Bağlı Bölge] 1878 Umumi İstatistiği" başlığını taşımaktadır. Sırvantsdyants tarafından 13 Temmuz 1878 tarihinde Agn'da imzalanan bu belgede Agn, Abuçeh, Gamargap, Lick, Narver, Çorak, Muşerga ve Pinga gibi yerleşim yerlerinde bulunan kilise, manastır, okul gibi yapıların yanı sıra buralarda faaliyet gösteren dernekler, yaygın olan meslekler ve bütün bu kurumların gelirleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca özellikle Venk ve Şırçu köylerinde yerleşik olan Hay-Horom nüfus da kaydedilmiştir.

Azadyan aynı eserde Karekin Sırvantsdyants imzalı bir belgeden de söz etmektedir ve rahip burada Ermeni ahaliden davranışlarına çekidüzen vermesini istemektedir. Rahibin imzasını taşıyan

Eğin'de Fırat üzerindeki köprü

soyu olarak tanımlarlar. Bugün bu soy meselesi önemini yitirmiş durumda. Kendileri de asıl değerin sadece şahsın gerçek yüceliğiyle ilgili olduğunu anlamışlar. Ancak yine de şunu unutmamak gerekir ki, Eğin değerli Ermenilerin vatanı olmuştur. Mesela, henüz yüzyılımızın başlarında hem İstanbul'da hem de taşrada, tüm eksik yönlerine rağmen, millete yarar ve gurur sağlayan o amiralar şimdi nerede. Nerede onların mirası?

Eğin, Abuçeh ve Gamırgap Ermenilerinin zengin ve müsrif hayatı, kendinden emin tavırları, ticaretteki becerileri, evlerin ve mobilyaların temizliği ve gösterişi, uşakların çokluğu, kadınların şık giyecekleri ve altın takıları, feraceleri, uzun ve geniş kollu pelerinleri, değerli kürkleri, başlarına taktıkları beyaz tülbentleri, başlarından aşağı inen saçlarına karışmış zarif püsküllleri, gümüş düğmeleri, boyun ve bileklerini süsleyen incileri, altınlar ve mercanları ve gösterişli hatunları vs. Tüm bunlar, normal insanlar ve zamanımızın adamları olmadıklarını gösteriyor. Ama artık kendilerini zamana uydurma vakti gelmiş.

Hiç kuşku yok ki evlerini Eğin vadisine ve yörenin sağlamlığına bakarak buraya kurmuşlar. Avcılardan bıkmış kuşlar misali, güneş ve gökyüzünün bile yüzünü güçlükle gösterebildiği ulaşılmaz kayalıklara sığınmışlar. Ne tarafa dönersen dön, görüş alanını yüksek ve gri taşlar kaplıyor. Geniş vadilere ve sonsuz gökyüzüne alışmış biri için burada yaşamak gönüllü ve anlaşılmaz bir sürgün gibi. Vah bana ki; Van'ın bağlarına, denizine, Varak'ın rüzgârlarına, büyük Muş Ovası'na, Ankara'nın havalisine, Marmara'nın güzel kıyılarına alışmışken, bu kayaların arasına sıkışmış kalmışım. Şehrin adı Agın, Egin de diyorlar. Adıyla ilgili çeşitli yorumlar var. Ancak görünen o ki

---

3 Kasım 1879 tarihli bu belgede, Sırvantsdyants Agn'm Ermeni ahalisini fazla rakı ve şarap içtikleri için uyarmakta, onlardan mezarlıklarda ölü defnedilirken yaptıkları aşırı hareketleri kontrol etmelerini istemekte, kadınlara daha dikkatli, özenli davranmalarını ve kadının toplumsal hayat içindeki yerinin önemini farketmelerini beklemektedir. Sırvantsdyants'ın Erzincan'da görev yaptığı sırada ahali tarafından çok sevildiği anlaşılmaktadır. Azadyan, Agn ve Gamargap köyleri sakinlerinin Karekin Sırvantsdyants'tan taleplerini gösteren iki belgeden de söz etmektedir. Bunlardan ilki, Agn Cemaat Meclisi'nin 27 Kasım 1879 tarihli toplantısından çıkan kararı yansıtmaktadır; köyün önde gelenleri, rahipten yeni görev yerine gitmemesini, ruhani görevini Agn'da sürdürmesini 84 imzalı bir mektupla rica etmektedirler.

Benzer bir talep de Gamargap köylülerinden gelmiştir (Gamargap sözcüğü Ermenicede "köprübağı", "kemerbağı" anlamına gelmektedir); rahibin çalışmalarından ve kendileriyle kurduğu ilişkiden memnun olan köylüler, 18 Temmuz 1879'da ona hitaben kaleme aldıkları mektupla rahipten, Gamargap'ta kuracakları bir okula "Karekin Sırvantsdyants" adını koymalarına izin vermesini rica etmektedirler (Bkz. Toros Azadyan, *Agn* [Eğin], 1955, Doğu Basımevi, Billur Sk. No: 10, Galata, İstanbul).

şehir adını; üst tarafında taşlık bir havuzdan fışkıran, değirmenler çevirerek şehrin tüm sokak ve evlerine dağılıp ağaçları suladıktan sonra büyük kısmı Fırat'a dökülen büyük pınardan almış. Bu suyun hatta Fırat'ın üstüne neler inşa edilmez ki? Fırat'ın çeşitli faydaları var. Balık avlanır, kıyılarında insanlar eğlenir, akıntısıyla ev yapımında kullanılacak tahtalar taşınır, kalag[277] ile de buğday ve diğer ihtiyaçlar nakledilir.

Eğin'in güneyinde yer alan Arik Semti çok güzeldir. Her biri ayrı bir semt sayılabilecek olan Abuçeh, Garuşla ve Gamırgap, Arik'e bitişiktir. Hepsi de ağaçlıklı verimli yerlerdir. Gamırgap'ta suyu bol bağlar var. Beyaz dut, tadı ve bolluğuyla ünlüdür. Bir havuz ya da pınarın yanına otursan, yukarıdan gül, elma, kayısı, erik, armut, pal vs ağaçları çiçeklerle, meyvelerle ağırlaşan dallarını başının üstüne eğerler. Yanı başında ise karanfil, menekşe, diğer çiçekler ve çeşitli baharatlı bitkiler dikilmiştir. Özellikle de "Sultan" adlı iri acı kırmız biberi ünlüdür. Ye, iç, eğlen! Tüm etrafın çiçekli ağaçlarla dolu. Havuzda ya da kadehinde kuru dut. Masaya ya da tepene, tık diye ya bir kayısı ya bir elma düşer. Yeşil otları ve olgun meyveleri seven kuşlar sana şarkılarla eşlik eder. Diğer taraftan taşlar, yüksek sesle şarkılar söyleyen çocuk ve gençlerin sesini sana ulaştırır.

Eğin şehrinde Ermenilere ait biri Surp Asdvadzadzin diğeri Surp Kevork adlı iki kilise bulunuyor. Surp Kevork büyük meblağlar harcanarak yeni inşa edilmiş, kâgir ve kubbeli muhteşem bir kilise. Ancak yanındaki okul eski ve düzensiz. Verin Tağ'daki okul daha iyi durumda. Dönüşümde iki semtin birleşerek okullarını birer çiçek bahçesine döndürdüklerini sevinçle gördüm. Ayrıca yüksek tahsil için bir derslik açıp değerli hocalar vazifelendirmişlerdi. Açılış töreninde hazır bulundum. Şimdi önemli bir eksikleri kaldı, o da kızlar mektebi. Bunu da başaracaklarından ümitliyim.

277 Kelek, sal.

Abuçeh[278]

Surp Nışan adlı gösterişli bir kilisesi var. Ancak Varaka adlı okulu yıkık dökük ve son derece düzensiz durumda. Yazık kütüphane ve kitaplara! Yazık bu köyün ve okulun eski şanına!

Gamırgab[279]

Surp Asdvadzadzin ve Surp Kevork adlı iki kilisesi var. Aramyan ve Santuğtyan adlı iki karma okulu bulunuyor. İyi hocaları, sağlam gelirleri, dolayısıyla da gelişime açık talebeleri var. İki papazı da tahsilli. Papaz Garabed Yeretsyan daha önce Eğin Ruhani Önder Kaymakamı idi.

Garuşla[280]

Surp Asdvadzadzin adlı bir kilisesi ve perişan durumda bir ana okulu

---

278 "Apuçekh (Hayer Yepiçekhu; Abtsuğa [Teodig], Yebukhez [Safrastyan]; Abçağa [Türkçe]; Abuçer [Kevorkyan])

Konumlandırma: (TC. Erzincan. Kemaliye [HUM D-XI (Divriği) 108-Ia). Kemaliye merkezinden 3 km güneyde. 1915'e kadar Eğin'in, bin kadar Ermeni ve bir o kadar Türk nüfusa sahip büyük bir varoşuydu.

Anıtlar: Bütün kiliseler, uzun zamandır ortadan kayboldu: Meryem Ana I Kilisesi; Meryem Ana II Kilisesi; Varak Surp-Nişan Kilisesi. Bu, Aziz Georg'un kalıntılarının muhafaza edildiği güzel bir yapıydı. Nihayet, çoğu harap olmuş, ama ibadet nesneleri olmayı sürdüren küçük şapeller: (Meryem Ana, Sahag, Hagop, Minas)" (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005).

279 "Gamaragab (Gamrgab [Sırvantsdyants], Gemirgap [Osmanlı Türkçesi], Toybelen [modern Türkçe]).

Konumlandırma: (TC. Erzincan. Kemaliye [HUM D-XI (Divriği) 108-Ia). Kemaliye merkezinin 4 km güney-batısında.

Anıtlar: Köyün ortasındaki cemaat kilisesi Meryem Ana [Surp Asdvadzadzin], 1754 ila 1757 yılları arasında inşa edilmiş ve 1835'te yenilenmiştir. Bu, sağlam doğrama çatılı, sağ tarafında Azize Santukht'un yeraltı mezarının bulunduğu bir şehitlikle (Bkz. martyrion) donanmış, güzel, taş bir bina idi. Köyün güneyindeki Aziz Georg (Anabad) Kilisesi, 1767'de Hoca Tavit Movsesyan tarafından yeniden inşa edilmiş, tonozlu bir şapeldi. Bundan maada, birçok küçük kilise bulunmaktaydı" (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005).

280 "Garuşla (Ğaruşla [Safrastyan])

Konumlandırma: (TC. Erzincan. Kemaliye [HUM D-XI (Divriği) 107/8-Ia). Kemaliye merkezinden 3 km güney-batıda. 1915 yılına değin kırk kadar Ermeni ve bir o kadar da Türk hanesinin bulunduğu köy.

Anıtlar: Burada birçok dini yapıya işaret edilmiştir. Cemaat Kilisesi; kesme taşlarla inşa edilmiş ve 1832'de Amira Markar Deryan tarafından yenilenmiş, kötülüklerden koruyan Meryem Ana (Surp Asdvadzadzin Çarkhapan). XII. yüzyıl mezarları barındıran eski bir mezarlıkla çevrili; köyün kuzey-batısında, Areki Dere'nin sağ kıyısı üzerinde, tecrit edilmiş bir tepeciğin zirvesinde yeralan Khalkedoncu inanışın temsilcileri Aziz Anargyres, Côme ve Damien isimleriyle anılan manastır, yerle bir olmuş durumda. Yıkıntı halindeki Nerses Şnorhali ve Rahip-Kral (Mukos Takavor)

(dzağgots) var. Genel ziyaretgâhlar olan Surp Kosmos ve Tamianos[281] Şapeli Garuşla'nın bir tarafında kayaya dayalı. Üç küçük mihrabı var. Şapel kapısının karşısında adak ziyaretine gelenlerin kullanması için Madağadun[282] adı verilen iki oda bulunuyor. Garuşlalıların mezarlığı olan yer khaçkarlar ve ağaçlarla süslü. Mezarlıkta birkaç Ruhani Önderin kabri de bulunmakta. Garuşlalılar bu şapelin gelirini kendi akarları gibi kullanmaktadırlar. Burada merkezi bir derslik yapılması çok uygun olacaktır. Fırat bu şapelin altındaki kayalığı yalayarak yönünü doğuya çeviriyor.

Çeraz Semti ve Mayr Inturik (ki Mayrıntunak da derler) Abuçeh'e yakındır. Surp Asdvadzadzin, Surp Minas, Surp Toros, Surp Sahak ve dağa kurulu Surp Toros adlı kiliseler var. Gaşo Köyü bağları, Gamırgap Köyü bağları ile neredeyse iç içe, küçük bir vadiyle ayrılmışlar. Surp Hagop, Surp Toros ve Surp Nerses Gamırgap'a yakındır. Gaşo Köyü'nün bağları neredeyse Gamırgap'taki bağlarla karışmış haldedir. Gaşo halkının yüz yıl önce Müslümanlaşmış Ermeniler olduğu söyleniyor. Herkes hâlâ bazı semtlerin ve ailelerin Ermenice adlar taşıdığını biliyor. Gaşoluların, Türklerin baskısından kurtulmak için Türkleşmeye karar verdikleri anlatılmakta. Gaşolular din değiştirdikleri esnada köyün papazı bağdaymış. Papazın karısı bağa koşup papaza çabuk olmasını, köyün toptan Türkleştiğini haber verince papaz efendi, "*Vay! karı sen daha gavurca mı konuşuyorsun, ben çoktan Türk olmuşum*" diye karşılık vermiş. Papazın zavallı karısı saçını başını yolmuş. Bir kayanın tepesine çıkıp Gamırgaplılara, "*ey ahali bir tek Ermeni ben kaldım. Eğer Allahınızı seviyorsanız benim ruhuma künlük yakın ve dua edin*" diye seslenerek onların gözleri önünde kendini kayalardan aşağı atmış ve Fırat'ın sularında sürüklenmiş. Gamırgaplılar kadının cesedini sudan çıkartarak gömmüşler. Her dini yortuda mezarı okunur ve her cumartesi akşamı Gamrıgaplı nineler, "*Allah eski ve yeni ölülere, haksızca öldürülenlere, denizde ve karada ölenlere, yol yapana, çeşme getirene, köprü yapana, taşları yontana merhamet etsin*" diyerek dua okuyup künlük yaktıklarında, "*Allah Gaşolu Yeretsgin*[283] *mamaya da merhamet etsin*" diye eklerler.

Kiliseleri, köye yaklaşık 2 km mesafedeydiler" (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005).

281 Anneleri onlara, "Parasız aldığınız ilmi parasız dağıtacaksınız" öğüdünü verdiğinden iki kardeş şehir şehir dolaşarak para almadan tıbbi hizmet vermişlerdir. Ancak Hıristiyan olmaları sebebiyle 285 tarihinde Dioclesianos tarafından yapılan işkenceler sonucu şehit olmuşlardır.

282 Madağadun=Kurban kesilen yer.

283 Ermenicede papazların eşine "Yeretsgin" diye hitap edilir.

Lick Köyü[284]

Bu köy Eğin'den beş saat uzaklıkta bulunmaktadır. Surp Asdvadzadzin adlı bir kilisesi ve harap durumda bir okulu var.

Narver Köyü[285]

Eğin'den dört saat uzaklıktadır. Surp Minas adında bir kilisesi ve bir okulu var.

Eğin marhasalık bölgesindeki köyler bunlardır. Gerçi Pengan da Eğin marhasalık bölgesine aittir ancak idari açıdan Divrik'e bağlıdır. Tsorak ve Muşeğ köylerinde de dört hane Ermeni var. Ancak buraları Hay-Horom köyleridir. Muşeğ'deki Hay-Horomlara ait Surp Kevork Kilisesi'nin sağ tarafındaki mihrap ve vaftiz yeri Ortodoks Ermenilere[286] aittir. Vank Köyü'ndeki Hay-Horomlara ait Surp Kevork Kilisesi'ne bitişik avlunun içindeki Surp Sarkis adlı şapel de Ortodoks Ermenilere aittir. Ortodoks Ermeniler bu şapelde yılda bir kez ayin yapmaktadırlar.

Hemen hemen her köyde Türk var. Köylerdeki tüm kiliseler görkemli ve bakımlı. Evler ve yaşam tarzı şehirlilerinki gibi. Geçimlerini gurbetçilikle kazanıyorlar. Hepsinin de evinde çok az kitap var. Sağmos ile

---

284 "Lick.

Konumlandırma: (TC. Erzincan. İliç [HUM D-XI (Divriği) 108-y]). Kuş uçuşu ile Erzincan'ın 88 km batı-güney-batısında, Kara Su'nun (Fırat) sol kıyısında, oldukça sulak ve verimli yamaçların üzerinde.

Tarih: XIX. yüzyılda 45 Türk ve 80 Ermeni hanesi bulunmaktaydı. Ermeni evleri 1895'te yağmalandı, birçok Ermeni zorla Müslümanlaştırıldı. Geri kalanlar ise göç ettiler. Günümüzde burası, Erzincan ilinin 3168 sakinli (1993) bir ilçe merkezidir.

Anıtlar: Meryem Ana Kilisesi (Surp Asdvadzadzin), yerel geleneğe göre XVI. yüzyıla ve Safrastyan'a göre 1214 yılına, elbette Hicri tarihle 1799'a tarihlenmektedir. Ama bu, onun yenilenme tarihiyle de ilgili olabilir. Bu taş yapı, bugün ortadan kaybolmuştur. Kasabaya hâkim bir küçük kalenin yıkıntıları (Bagdi Pert)" (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005, s. 187).

285 "Narver (Navrer [eski Ermenice]; Narod [Safrastyan]; Navril [Osmanlı Türkçesi]; Gümüşçeşme [modern Türkçe]; Narvid, Navril [Kevorkyan]).

Konumlandırma: (TC. Erzincan. Kemaliye. Merkez [HUM XI-D (Divriği) 107-z]). Kuş uçuşu ile Kemaliye'nin 9 km kuzey-batısında, Fırat'ın sağ kıyısında.

Anıtlar: Aziz Minas Kilisesi, iç kısmında, birinde ata binmiş Minas'ın tasvir edildiği resimlerle süslü, taşlarla örülmüş sağlam bir bina idi. "Nehre bakan" Meryem Ana (Kedahayyats Surp Asdvadzadzin) Şapeli, bir bahçede yer almaktaydı. Abrank yolu üzerinde bulunan Aziz Serkis Kilisesi, XX. yüzyılın başlarında zaten harabeye dönüşmüştü" (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005).

286 Buradaki ve kitabın diğer yerlerindeki "Ortodoks Ermeni" ifadesi ile "Doğu Apostolik Ermeni Kilisesi" (halk dilinde Gregoryen) kastedilmektedir.

Nareg[287], barut ile mermi aynı odada muhafaza ediliyor. Ev araç gereçleri, süsler ile silah, kılıç aynı duvarda asılı duruyor. Güvenlik olmadığından silahsız dışarı çıkmanın imkânı yok. Gelenekler, dua ve oruç konularında titizler. Ama kalben samimi değiller. Birbirlerinden nefret etmekten geri durmuyorlar. Diğer insanlardan ve kendilerinden duyduklarımı, gördüklerimle kıyasladığımda çok değiştikleri anlaşılıyor. Ümit vaat eden gençler var. Eğin'i kısa sürede kıskanılacak bir hale getirebilirler. Eğin'de üç cemiyet var: Azkasiragan, Usumnasiragan ve Şahaper[288]. Bazılarının ana parası konsolid, bazılarınınki ise altın. Köylerde de cemiyetler faaliyet halindeler. Genele bakınca öğretmen sayısının az olmadığı ve görevlerine layık insanlar oldukları görülüyor. Ancak eğitim görenlerin sayısı az. Şehir ve köylerdeki toplam talebe sayısı 762 erkek ve 162 kız. Kilise ve okulların taşınmazlarından çoğu İstanbul'da. Şahıslara ait taşınmazlar da aynı durumda.

Birkaç Hay-Horom Köyü var. Tsorak, Muşeğa, Vank[289], Şırzu[290] adlı bu köylerin halkının Ortodoks Ermenilerden neredeyse hiç farkı yok. Evde ve okullarda konuştukları dil Ermenice. Mektuplar ve kayıtlar Ermenice yazılıyor. Öğretmenler Ermeni. Papazları bile Rumca bilmiyor. Cemaat kurulları ve ruhani önderlik ile sürekli iletişim halindeler. Sadece papazların başlıkları,

---

287 İlahi kitapları.

288 Azkasiragan=Milletsever, Usumnasiragan=Eğitimsever.

289 "Vank (Venk [Osmanlı Türkçesi]; Yakaköy [modern Türkçe]; Vank [Kevorkyan]). Birçok eşsesliden ayırt etmek gerekir.

Konumlandırma: (TC. Erzincan. Kemaliye. [HUM XI-D (Divriği) 107/8]). Kuş uçuşu ile Eğin kent merkezinin 3 km kuzeyinde, Fırat'ın sol kıyısının bugün Keban Barajı'yla büyümüş kayalık bir burnu üzerinde.

Tarih: Ortaçağ'da, Yunan ayin usullerini XX. yüzyılın başlarına kadar muhafaza eden Bizanslılaşmış Ermenilerce mesken tutulmuş, Khalkedoncu (Hay-Horom) bir köy olarak geçmektedir. 1915'e kadar burada 40 Ermeni ve 10 Türk evi bulunmaktaydı.

Anıtlar: Köyüş aşağısındaki Aziz Georg (Ay-Yorgi) Kilisesi, muhtemelen sular altında kalmıştır. 1723'te (yazıt) yeniden inşa edilmişti" (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005).

290 "Şrzu (Şozi; Şozon, Şoğzu, Şğzun, Şrzun; Şirzi [Osmanlı Türkçesi], Esertepe [modern Türkçe]; Şerzu [Kevorkyan]).

Konumlandırma: (TC. Erzincan. Kemaliye. [HUM XI-D (Divriği) 107/8]). Kuş uçuşu ile Kemaliye'nin 5 km kuzey-batısında, Fırat'ın sol kıyısında.

Tarih: Bu köy, Ortaçağ'da, Yunan ayin usullerini XX. yüzyılın başlarına kadar muhafaza eden Bizanslılaşmış Ermenilerce mesken tutulmuş olarak geçmektedir. 1914'te otuz dolayında Ermeni ve yirmi kadar da Türk evi barındırmaktaydı.

Anıtlar: Bir yüzyıldan fazladır yıkılmış olan Aziz Nikolas (Ay-Nikolos) Kilisesi. 1915'te hâlâ faal olan Aziz Jean-Chrysostomos (Surp Hovhan Vosgeperan) Kilisesi. Küçük Khanıgdur (=dilekleri yerine getiren) Kilisesi, köyün yukarısında yer almaktaydı" (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005).

kilisede kullanılan eşyalar ve liturji Rum kilisesine ait. Kilisede okunan ilahilerin bir kısmı Ermenice. Mesela İncil, Caşu Kirk, Dua Kitabı Ermenice okunuyor. Badarak ayinini Rumcadan Ermeniceye tercüme ederek yapıyorlar. Havadamk ve Surp Asdvadzı Rumca söylüyorlar. İsimler Ermenice ve Rumca karışık. Rumca okuma yazma bilen sayısı çok az. Bunlar Bizans İmparatorlarının yobazlıklarının ve Kadıköy Konsilinin[291] neticeleri . Görünen o ki bu insanların hepsi aynı köydenmişler. İçlerinden kimileri mezhep değiştirmeyip Ortodoks Ermeni kalınca aynı kiliseyi paylaşmak zorunda kalmışlar. Mesela Vank Köyü'nde Surp Sarkis adlı şapel Ortodoks Ermenilere, Surp Kevork adlı şapel ise Hay-Horomlara ait. Muşeğa Köyü kilisesindeki bir mihrap ve vaftiz yeri Ermenilerin, diğer iki mihrap Hay-Horomların vs. Eğin'e yakın Çemişgezek köylerinde de bir kısım Hay-Horom bulunmaktadır.

Birkaç köyün halkı için de Türkleşmiş Ermeniler oldukları söylenmektedir. Lehçelerinde Ermenice kelimeleri çok kullanmaktadırlar. Bugün bile hâlâ bazı semtlerin, tarlaların, bağların isimleri Ermenice, ama kendileri pek tatsız insanlar. Bu köylerden bazılarının isimleri: Pager, Arko, Akrak, Abrank, Santukht, Vets Keği Akrak, Miçin Keğ, Van, Ağvorik, Sergevil, Kazan, Hoğtar, Ardos, Averak, Hırabad, Tavok, Urek, Hapanos (Hapeğanots), Pazmaşen, Gecagi, Pışadi, vs. Fırat'ın diğer tarafında da, Çemişgezek, Surp Toros Nahiyesi denilen taşranın halkı Türkleşmiş Ermenilerden oluşmaktadır. Bunların inancı ne kadar da zayıfmış? Sanki bugüne kadar Ermeni kalanlar onlardan daha mı az eziyet çektiler? Sanırım bunların din adamları da Gaşo'nun papazıyla aynı takımdanmış. İnsan bunları duyup izleyince gözyaşlarını tutamıyor.

Eğin ve köylerindeki Ermeni nüfus çok az artış gösteriyor. Bunun bir sebebi de yaşam şekilleri. Zira çoğunun günleri gurbette geçiyor.

291 Ekümenik Konsil, Katolik Kilisesi'nin Hıristiyan iman esaslarını tesbit ve tahkim etmek, ayinlerin icrası konusunda kararlar almak ve Hıristiyanlık ahlak ve disiplininin esaslarım düzenlemek amacıyla Kilise'ye bağlı bütün piskoposların katılımıyla yaptığı toplantıdır. Bugüne kadar 21 ekümenik konsil toplanmıştır. Bu konsillerden sadece sekizinin kararları Ortodoks Kiliseleri tarafından kabul görmektedir. Kabul görenlerden biri de 451 tarihinde toplanan Kadıköy Konsili'nde alınan kararlardır.

Pazmaşen Surp Asdvadzadzin Kilisesi

Eğin ve köylerinde pek çok elyazması bulunuyor. Ancak nadide olanlarını, savaş korkusundan kiliseye ait diğer değerli eşya ve giyeceklerle birlikte saklamışlar. Ortada bulunanların ise listesini yapmaya ve kolofonlarını kopyalamaya zaman bulamadım. Caşu Kirk'ten daha büyük boyutta, nadide makağattan, altın işlemeli resimlerle süslü, yergatakir bir İncil vardı. Kapakları gümüşle kaplı ve dört köşesine dört relik yerleştirilmişti, tek kelimeyle bir sanat harikası idi. Abuçeh'deki kilisede gördüğüm bu İncil'i Sasno Avedaran diye adlandırıyorlar. Ancak kolofonunda kapaktaki resimlerin Sivaslı iki kardeş tarafından yapıldığı yazılıydı. O zaman neden Sasno Avedaran diye adlandırılmıştı bilemiyorum? Belki de insanların en korktuğu zamanlarda ya da Tanrının insanoğlunu en fazla sarstığı günlerde çıkartılıp okunduğu içindir.[292]

Eğin ve çevresindeki dağlar; Sarı Çiçek ve Munzur Sıradağları, Ovacık, Dujik ve bir kolu olan Khosda'dır. Yollar çok kötü. Her taraf taş, geçit, tepe, vadi. Tüm marhasalık dağlık. Her tarafta Kürt ve Kızılbaşlar kaynıyor. Ermenilerin bunlarla alışverişi çok ama çoğu zaman da zarar görüyorlar. Kervanları soyuluyor, hayvanları, malları çalınıyor, tehdit ediliyorlar, cinayetler işleniyor. Ama burada bir fark var. Buradaki Ermeniler de silahlı, iyi de siyaset bildiklerinden, bazen cesaretleri bazen devletin aracılığı, bazen de dostane yollarla çalınanları geri alabiliyorlar. Davarları, katırları çalmak, İstanbul'dan gelenleri soymak, adam yaralamak gündelik olaylardan. Bir yıl önce Ovacıklı ünlü bir haydut devlet tarafından ele geçirilerek Harput'a gönderilmiş ve hapsedilmiş. Aynı tarihlerde Eğinli Boğos adlı Ermeni bir tüccar Ovacık taraflarındaymış. Kürtler onu rehin alarak Eğinlilere haber salıp, "*Eğer bizim adamımızı (Kürdü) kurtarmazsanız Boğos'u öldürürüz*" demişler ve adamı uzun süre tutmuşlar. Kürt hapisten kurtulamamış. Zavallı Boğos kaçmaya fırsat bulmuşsa da arkasından yetişip kayaların üstünde canını almışlar. Boğos'un zavallı ailesi her sabah, öldürüldüğünü haber aldıkları saatte ağlayıp sızlıyormuş.

292 Sasanel: korkmak, dehşete düşmek.

Burada yetişen ürün çeşidi oldukça az. Az miktarda ipek ve cehri çıkıyor. Tüm ihtiyaçlarını dışarıdan satın alıyorlar. Ekmek, giysi, odun vs. Zanaatlar ihtiyaçların karşılanmasına yönelik. Mesela en ünlü zanaat manisa [manusa] dokumacılığı ve ayakkabı dikimi.

Bir tek manastırı var, o da Eğin'den 5 saat uzaklıkta bulunan, Lick ve Penga'ya yakın olan Surp Pırgiç Manastırı'dır. Manastır, yakınında bulunan bir kayaya inşa edilmiş Surp Yerevumun adlı şapelin ismiyle Yerevman Manastırı[293] olarak da adlandırılmaktadır. Manastırda başrahip ve rahip yok.

293 "Yerevmanvank (Çöpler [Türkçe]): (=Aziz Zuhur Manastırı; Pengavank (adını, oldukça uzakta bulunsa da yörenin en önemli Ermeni yerleşimlerinden olan Pengyan Köyü'nden alıyor); Pingyan Manastırı [Türkçe]; Aziz Kurtarıcı Manastırı [Amenapırgiçvank]; Agnivank (çünkü Eğin piskoposu, yazları burada kalmaya gelirdi); Liçeivank ya da Lçadzvank (komşu kasabanın adından dolayı).

Konumlandırma: (Erzincan. İliç). Kuş uçuşu ile İliç'in 6 km güney-batısında, uzaktan Fırat'ın sol kıyısına hâkim Çal Dağı (Küp Dere) yamaçlarındaki küçük vadide, dağın eteklerindeki Çöpler Köyü'nün üstünde.

Tarih: Geleneğe göre II. yüzyılda (yaklaşık 100 ya da 120), 'erdemlerinin büyüklüğü nedeniyle Tanrı'nın seçtiği' Romalı general Placidus tarafından kurulmuştur. Bir av partisi sırasında şu rüyayı görür: kovaladığı geyik, ona döner ve şöyle der: 'Placidus, niçin beni kovalıyorsun? Ben, aradığın kimse; alemin nuru ve *dirilişim*.' Bu rüya ve vahiy, generalin din değiştirip Yunanca Eustathios ismini almasına neden olur. Hayatının ve şehitliğinin gelişmeleri, Ermeni ve Yunan aziz takvimlerinde bolca aktarılmaktadır. Bu mucizenin nerede yaşandığı azizlerle ilgili hiçbir kaynakta belirtilmediği için, ermişimizin hayat hikâyesinin bu yörede geçtiği muhtemel; bu da Aziz Eustathios ibadetinin, Gürcistan'da olduğu kadar Kapadokya'da da erkenden gelişmesini açıklamaktadır. Bu manastırın, VI ila IX. yüzyıllar arasında, dolayısıyla Bizanslılar tarafından inşa edilmiş olması gerçeğe bütünüyle yakın görünmektedir. Efsaneye göre, 'keramet sahibi' Amid piskoposu Mıgırdiç Nağaş, manastırın başrahibi olmuş ve orada ortaya üç tane kaynak (ayazma) çıkarmış idi. Bununla beraber manastırın varlığı, ancak XV. yüzyıl ortalarında, 1446 tarihli bir elyazmasında (İstanbul'daki Andonyanvank'ın No. 6 elyazması) doğrulanmıştır.

Azizin hayat hikâyesinin, bölgedeki Kürtlere de geçtiğini kaydedelim. Bugün, manastırın bulunduğu yerde nurdan bir geyiğin bir avcıya göründüğü anlatılmaktadır (1989).

Gerçekten de manastırın tarihi, ancak XVI. yüzyılda, *Garmir arakhcin* ('kırmızı başlık') lakaplı Vartan isminde biri onu yenilediği, bir dış duvarla etrafını çevirdiği ve gerekli olan şeylerle donattığı zaman belirginleşir. Krikor Daranağtsi, 'istihkam edilmiş ve sakinlerinin, adaletsizliklere karşı mücadele etmeye hazır oldukları Benga Manastırı'nda' bir yıl kalır.

1623'te, Bengayivank'ın başrahibi, Krikor Daranağtsi'nin övgüsünü yaptığı Eğin piskoposu II. Hovhannes idi: 'Eğin ve Bengay başrahibi olan ve zaten 1611 yılında manastırın ve dahi bütün Eğin'in piskoposluğunu yapan saf yürekli, Hovhannes isimli bir piskoposumuz var. Zeki, dindar ve sade, ama ahlak üzerine söz geçirilemeyen bir muallimdi.'

O dönemden beridir başrahiplerin hepsi, manastırı yazlık ikametgâhları olarak kullandıkları için, Eğin piskoposları diye tanınmışlardır. Eskiden, Eçmiyadzin merkezi tarafından tayin edilirlerdi.

Başrahiplik yapan piskoposların listesi

1595	Vartan	1682	Ğazar (I) vartabed
1611	Hovhannes (I) Bengatsi (a)	1690	Garabed (II) Gancaklı (a)
1612	Garabed (I) God	1715	Hovhannes (IV) (?)
1620	Hovhannes (I)	1730	Garabet (II) Gancaklı
1650	Hovhannes (II)	1744	Hovhannes (V) İzmirli
1672	Hovhannes (III)	1760	Eğinli Mardiros

Taşra Meclisinin ve Ruhani Önderliğin yönetiminde bulunuyor. Oldukça yüksek bir mevkiye kurulu, havadar ve harika bir suyu var. Binaları büyükçe ve eski. Değerli kutsal eşyaları ve giyecekleri var. Şimdilerde bunların bir kısmı, Kürt korkusundan Lick Köyü'nde, bir kısmı da Eğin'de muhafaza ediliyor. Manastırın yirmi kadar verimli tarlası, İstanbul'da taşınmazları, meyve ağaçları ve bağışlardan sağladığı gelirleri var. Cemaat Manastır Kurulu adıyla 7-8 kişi seçilmiş. Manastır bunların kontrolü altında. Kurul geçen sene episkopos Hıraşakordz'u ikna ederek, daha doğrusu kendileri onun tarafından ikna edilerek, manastır başrahibi olarak görevlendirdiler. Episkopos,

1763	Ulnlu Khaçadur	1876	Ğazar (II)
1777	Mikael (I) Asdvadzapan	1877	Amidli Hagop (I)
1795	Parseğ Asdvadzapan	1878	K. Sırvantsdyants
1802	Kalust, piskopos	1885	Hagop (II) Hopigyan
1824	Çorlulu Yeremya	1896	Muşeğ (I) Seropyan
1854	Eğinli Bedros (I)	1898	G. Arslanyan
1864	Amidli Hagop (I)	1905	Gorüyn Esayan
1866	Nigoğayos Ağanyan	1907	Ardavazt Kalenderyan
1870	Mikael (II) Asdvadzapan	1908	Bedros (II)- Muşeğ (II)
1874	Amidli Hagop (I)	1915	---------

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde bina ve hücreler inşa edilmiş; bunlar, 1880'lere doğru zarar görmüşlerdir. O dönemde manastır, ortakçılarını ve hizmetkârlarını yitirmiş ve neredeyse keşişler tarafından terk edilmiştir. Elyazmaları, şehirde korumaya alınır. Başrahip Hagop (II) Hopigyan, durumu yeniden toparlamış olsa gerekir. Hem zaten, 8 Kasım 1895'te soyulmuş, yağmalanmış ve yeniden tadil edilmiş olsa da özellikle İstanbul'da büyük bir mülk, taşınmaz ve taşınmaz parçaları zenginliğini muhafaza etmekteydi.

Cemaat, getirilerini zirai faaliyetlerinden (sütçülük, kürkçülük, kuzular), taşınmazlarından ve evlilik, hac ziyaretleri vs vesilelerle yapılan bağışlardan sağlıyordu. Bazı halk görenekleri konuşulmaya değerdir. Ana babalar, özellikle büyük oğullarını kaybedenler, çocuklarını manastıra veriyor ya da gülünç fiyatlarla satıp altın pahasına geri satın alıyorlardı: cemaate önemli bir katkıda bulunmanın dolambaçlı bir yoluydu bu.

Manastır, Müslümanların saldırganlığına maruz kaldığında; Lusağpür diye anılan kutsal bir kaynağın yakınında, başrahibin riyasetinde büyük bir tantanayla Müronatap (Kutsal Yağ ile arınma) töreni yapılırdı.

Tarif: Manastır, kilise ve Zuhur Şapeli dışında katlı konaklama yapıları, hizmetkârlar için kalacak yerler, bir ekmek fırını, mutfaklar, kilerler, ağıllar, ahırlar içermekteydi. Önünde, asma çardakları ve incir ağaçlarıyla gölgelenen, üç soğuk kaynağın beslediği havuzuyla bir bahçe, Khas Bahçe (Kürtçe: 'güzel bahçe') bulunmaktaydı. Daha ileride, Çöpler Mare diye anılan ('Çöpler'in yılanı'), demiri bakıra dönüştürdüğü söylenen sıcak bir kaynak suyu vardı.

Manastır, şimdilerde öyle bir yıkıntı halinde ki bir planını çıkarmak zor. Dışa doğru çıkıntı yapan kayalık bir yarın koruduğu bir çeşit taraça üzerinde inşa edilmişti. Dış duvarlardan, çevre hatları güçlükle tahmin edilebiliyor. Bununla beraber, batı kapısının oturtmalıkları hâlâ seçilmekte.

Manastırın İstanbul'daki Valide Han'da, Sümbüllü Han'da ve Alaca Hamam Hanı'nda kirasıyla ciddi bir gelir sağlayan depoları ve odaları bulunmaktaydı.

Haziran 1986 ve Eylül 1989'da inceledik (Thierry, M., "Toroslar Fırat'ı üzerindeki iki Rum-Ermeni Manastırı", *Byzantion*, 61 (1991): 499-506)" (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005, s. 182).

"*Çok zenginim ama yaşlandım, varımı yoğumu manastıra bırakırım, manastırı onarırım, okul açarım*" vs diye söz vermiş. Birkaç ay oturduktan sonra meyveleri toplamaya çıkmış. Bunlar benim hakkım diye istif edermiş. Bir gün Pengalılar dini ziyarete gittiklerinde badarak ayininde kullanmak üzere Lick Kilisesi'nden birtakım kilise kıyafeti, külünk vs getirmelerini istemiş. Sonra da "*ey kutsal eşyalar sizin benim gibi episkoposa benim de size ihtiyacım var*" diyerek bunları alıkoymuş.

Köy köy dolaşıp manastır adına bağış toplamış. Divrik'te de aynı şekilde para topladıktan sonra sonunda Sivas'a ulaşmıştı. Biz kendisini orada, Surp Sarkis Kilisesi'nin odasında gördük. Sekiz aydan beri yayılıp oturmuştu. Birkaç papaz takdis etmişti. Hâlâ para topluyor, takdis ediyordu. Eğinliler manastırları için bağış toplayan epiksoposun geri döneceğini ümitle bekliyorlardı. Ama birden episkoposun her şeyi alıp gittiğini duymuşlar. Bazıları bir episkoposun hırsız olabileceğine, çalabileceğine inanamıyordu. Ama bu episkopos Hıraşakordz (mucizeci) idi! Gerçekten de, Eğinli gibi kurnazları kandırmak mucize gibi bir şeydi. Utandıklarından kilise kıyafetlerini götürdüğünü itiraf edemiyorlardı. İyi ama kıyafetler neredeydi? Ortada yoktular! Kürtlerden saklayabilmiş ama bir episkoposa kaptırmışlardı!

Eğin ve Gamırgap halkının ricalarını kıramayıp ayin yapıp vaaz verdik. Milli duyguları yüksek şahsiyetler ve hevesli gençler konuşmaları ve şarkılarıyla ruhuma büyük teselli verdiler. Son akşam Gamırgap'ta sevgili dostumuz ve iyilikleriyle herkes tarafından tanınan ve İstanbul Kadıköy'de ikamet etmekte olan Garabed Hazaryants Ağa'nın evinde konakladık.

Kırk kadar temiz ve soğuk, birbirine yakın membanın fışkırdığı, Abuçeh ve Gamırgab'ın üst tarafındaki Govniner Dağı'nı zikretmeden geçemeyeceğim. Eğlenceli bir mevkide kurulmuş olan dağa, sıcak havalarda kuzu yemeğe gidiyorlar. Zikrettiğimiz sular dereler halinde adı geçen yerleri sulamaktadır. Dikkat çekici bir noktayı daha zikretmek istiyorum. Eğin'deki birkaç köyün ismi "ga" ile bitmektedir. Mesela Muşeğa, Penga, Araga, Aşodga vs. "Ga" eki bu yerlerin bir zamanlar adı geçenin memleketi olduğunu gösterir. Yani Penig'in, Ara'nın, Aşod'un memleketi gibi. Belki de halk bunların hikâyesini hâlâ geleneklerinde korumaktaydı, ancak ne yazık ki vaktimiz, tarihi aydınlatabilecek bu bilgileri sormaya ve yazmaya müsait değildi.

1865'te Eğin'de Nahabedagan adlı bir cemiyet kuruldu ve bu cemiyet birkaç yıl sonra Muş Ovası'nda benim elimle bir köy satın aldı. Bu cemiyetin kurucusu sayılan Misak Timuryan bir kitapçık yayınladı. Nahabedagan Cemiyeti'nin amacını açıklayan bu defterden bir bölümü nakletmeyi uygun görüyorum.

"... *İyilik kaynağı Tanrı bize, 'Alnının teriyle toprağını işleyecek ve ekmeğini yiyeceksin' diye öğretti ve tembihledi.*

... Bakın çiftçi sabanı toprağa nasıl vurup da şehirliye ürün, yiyecek çıkartıyor. Ama bakın bakalım şehirli ne yapıyor? Eline iki ucu keskin bir alet alıp türlü türlü kurnazlıklarla, nankörlükle önce kendi ruhuna ve dolayısıyla arkadaşına zarar veriyor. Çiftçi yetiştirdiği ürünü bolca şehirlilere hediye ederken kendisi sadece azıcık erzakla yetiniyor. Şehirlerdeki kalabalık insanlara bak, milyonlarca boşgezer çiftçinin emeğiyle besleniyor. Saraylar ve koca koca evler çiftçinin çalışmasıyla süslenip, koca koca yazlıklar ve fabrikalar yine çiftçinin çalışmasıyla doluyor. Tüm bunlara karşın bakın bakalım şehirli çiftçiye nasıl davranıyor! Onu görmekten bile nefret ediyor. Oysa cömertçe tükettiği her şey onun elleriyle toplanmış, onun çalışmasının ürünü. Bunları bir tarafa bırakalım. Bir kez de 'ne iş yaparsak arkadaşımıza zarar vermiş olmayız' diye düşünelim bakalım. Ama gördük ki, herkes kendi şansını, menfaatini ve yararını arkadaşının zararında arıyor. Mesela; eğer satın alansak, satın alacağımız şeyi az paraya ya da değerinden çok aşağı, yarı fiyatına almaya çalışıyoruz. Eğer satıcı isek, bu sefer de satacağımızı övmeye başlıyor, az bulunur bir şey olduğunu göstermeye çalışıyoruz ki, değerinin on katından fazlaya satmak için ikna edebilelim.

Bakalım çiftçi de böyle mi davranıyor? Hayır! Toprağına ne ektiyse doğal olarak onu biçiyor. İşte şehirli ile çiftçinin gidişatları böyle. Bakalım hangisinin davranışını Tanrının isteği doğrultusunda görüyoruz. Herkes çiftçinin yaptığı işin toplum için daha kârlı ve yararlı olduğu konusunda hemfikir.

... Tanrının yüce yargısından korktuğumuz, zamanımız şartlarına göre daha kolay bir yaşam sürebilme endişelerinden kurtulmak için Nahabedagan adlı bir cemiyet kurmaya karar verdik. Böylece çiftçilerin adil para alabilmesi için çalışabilecek ve bir olanak yaratabilecektik. Ancak bu

bizim şehrin konumuna uymadığından -bir kere şehirde yer yoktu ve bir de çiftçilik için yeterli toprak yoktu- birkaç kişi Ermenistan'a gitsin bizim Osmanlı Devleti topraklarında verimli bir yerde köy kursun diye karar verdik. Köyde inşa edilecek evler birbirine benzer basit binalar olacaktı. Çiftçilikle ilgili her türlü alet hazırlanacak, bölge valisinin de izniyle İstanbul'a müracaat edilecek, Babıâli'den izin alınacak ve **Nor Hay** *diye adlandırılacak bu köye yerleşecektik. Bu taraftaki zavallılardan birkaç haneyi ve Ermeni rençperlerden bazılarını getirip köye yerleştirecektik. Böylece bizim paramız ve siyasetimiz, onların çalışması ile birleşecektik. Bir taraftan yaşam için gerekli şeyleri temin edecek, diğer taraftan ahlaki yönden ruhumuzun ihtiyacı olan gerekleri hazırlayacaktık. Tanrı korkusuyla dolu, tahsilli ve temiz bir papazı, bilgili bir öğretmeni de beraberimizde götürecektik. Ruhanimiz Kutsal Kilisemizi hem maddi hem manevi yüceltecek, öğretmen de hem kız hem erkek talebelerin fikirlerini Kutsal Kitapların bilgileriyle donatacaktı. Onlara İsa'nın isteği doğrultusundaki gerçek ahlakı öğretecekti. Bizim basit yaşamımıza uymayan gereksiz bilgilerle kafaları doldurmayacaktı.*

Söylediğimiz gibi evlerimiz aynı tip olacaktı -süslemeleri de olmayacak- kıyafetlerimiz sade ve basit olmalıydı. Vücutlarımızı koruyacak pamuklu ve yünlü giyecekler yeterli olacaktı. Zaten atalarımız ve faziletli şahsiyetler de bu tarz sade giyeceklerle korunmuşlardı. Eski Ispartalılar ve filozoflar da putperestlik dönemlerinde bu şekilde giyinmişlerdi.

... Aynı şekilde yiyeceklerimiz de basit olacak ve tabii hallerinde, tabiatın bize armağan ettiği şekilde kullanılacaktı. Yararsız, hatta zararlı olan suni her şeyden kaçınacaktık. Çalışmamız neticesinde topraklarımızdan elde edeceğimiz, Tanrının bize armağanı olan ürünlerimizi yeterli sayacaktık. Koyunun sütü, ağaçlardaki meyveler, denizdeki balıklar, havadaki kuşlar yetmez miydi bize? Pişenler pişirilecek, pişmeyenler de öyle yenecekti. Üstelik değişiklikler yaparak binbir çeşit hamur işi de icat edebilirdik.

Cennet bahçemizdeki meyvelerin işlenmesiyle ortaya çıkacak ürünlerle evcil ve vahşi hayvanlardan sağlanan gelirler yeterli olacak ve gurbete gidilmeyecekti. Birbirimizden kazanç sağlama yoluyla öyle bir düzen kuracaktık ki, artık gurbete gitmeye ihtiyaç kalmayacaktı. Zira gurbet işinden çok zarar görüyor ve çok eziyet çekiyoruz. Gurbet insan gönlüne

çok ters, aileden ayrılmak katlanılmaz bir duygu. Gurbetçilikte, kadın ile erkek, aile ile çocuklar birbirlerinin yardımından mahrum kalıyorlar. Bakın çiftçilere bu durumda değiller, bu katlanılmaz durumdan azad ve mutlular. Tanrı da böyle olmasını istemedi zaten.

Tanrının armağanı olanların yanı sıra bizim çalışmamız sonucunda da elde ettiğimiz ürünlerden öncelikle devletin ondalığını vermeliyiz. İkinci payı köyün ortak kasasına ayırdıktan sonra, üçüncü olarak her ev kendi yıllık ihtiyacı olanı eksiksiz doldurmalı, sonra arta kalanı da normal fiyata satmalı veya satmaya göndermelidir. Pahalıya satmak için ürün bekletilmemelidir. Zira bu yöntem topluma büyük zarar verir. Tanrının lanetini üstümüze çekeriz. Çünkü 'Buğdayı saklayana halk lanet okur' denmiştir.

Kadınların giysilerindeki süsleri de yavaş yavaş basitleştirmek gerekiyor. Ivır zıvır şeyler dikmek yerine, pamuk ve yün dokumayı öğretmek ve bu işlerle meşgul olmalarını sağlamak lazım. Böylece dokudukları şeyler kumaş ve entari yapımı için hem evde hem de köyde kullanılabilir.

Köyün işleri dört kişiden oluşan İdari Kurul tarafından idare edilsin diye bilgili insanlardan dört kişi seçilmelidir. Bu insanlar köy halkının yararı için her türlü ihtimamı göstermeli, köy halkını öyle bir yönetmelidirler ki; ne bir mesele ne de bir söylenti çıkmalıdır. Eğer halka eşit ihtimam gösterirlerse mesele çıkmaz. Eğer mahkemelik bir iş olursa haksız olana, 'Arkadaş sen neyine güvendin de böyle bir şey yaptın, madem öyle günahkârsın' demelidirler. Suçlu özür dilediğinde bir daha suçunu hatırlatmamak üzere affetmelidirler. Zira İsa böyle emretmektedir.

Söylentilerin önünü almak için de dikkatli olmalıdırlar. Özenti olmasın diye, nasıl ki evler aynı tarz olacaksa, giysiler de aynı şekilde, tek tip olmalıdır. Böylece şu anlaşılacaktır ki; fakir zenginin giydiğini giyemez ama zengin fakirinkini giyebilir. Bunun yanı sıra; İdari Kurul devletin kanunları gereğince vergilerini geciktirmeden ödemeye çaba göstermelidir. Bir görevli gelip de vergiyi istediğinde, o gün ya da ertesi gün hemen verip göndermelidirler. Böylece devlete olan bağlılıklarını göstermiş olurlar. Ayrıca komşu köylerle iyilikle ve sevgiyle geçinmenin yollarını bulmalıyız. Böylece dışarıdan yabancı bir düşman ortaya çıkarsa, komşu köyler köyümüzü savunmak durumunda kalırlar. Komşu köylülerle

insanca ilişkiler kurmalı, maddi ve manevi hediyeler vermeliyiz, böylece faziletli davranmış oluruz. Bu hareket tarzıyla hiç düşmanımız olmaz ve kimse bize muhalif tavır almaz. Bu durumdan da öncelikle Tanrı memnun kalır. Tanrı bir halktan memnun ise onun başına bela yollar mı hiç? Öyle yerlerde Tanrının merhameti ve lütfu sonsuz olur.

Gelelim dini konulara. Kilise görevlisi ve varjabed,[294] *eğitimli kişilerle bir kurul oluşturup, düzenle ilgili her türlü tedbiri alıp kiliseyi şen hale koyabilirler. Arzumuz faziletli iş görmek ve Kutsal kilisemizi görkemli bir hale getirmek olacaktır. Böylesine güzel işler yapmanın yanı sıra Apostolik Ermeni Kilisesi ve Lusavoriç'in koyduğu kuralları da muhafaza ederek; bakın o zaman ne fazilet meyveleri toplayacak, ne temiz bir yaşam süreceğiz! Bu durum başarıldıktan sonra pek çok iyi insana kıskanılacak bir örnek olacaktır. Hem fiziksel hem ruhsal mutluluğa sebep olan böyle bir yöntemi kimi istemez ki! Böylesi bir düzen,* ***Nor Mart*** *(yeni insan) ve* ***Nor Hay*** *(yeni Ermeni) diye adlandırılmayı hak eder."*

Eğin şehrinin idari şekli kaymakamlıktır ve Harput'un büyük mutasarrıflığına bağlıdır. Kaymakamın elinin altında dokuz polis var...

Çok ihtiyaçları olmasına rağmen Eğin'de telgraf yok.

İstanbul'da bulunan Abuçehlilerin, köylerindeki okulu daha iyi duruma getirebilmek için yeni bir cemiyet kurduğunu büyük bir memnuniyetle duydum. İşte işe yarar kıskançlık budur.

Gerçekten kıskanılası ve iyi örnek olmaya aday bu atılım sadece Eğin Ermenileri için değil, İstanbul ve diğer pek çok yer için de geçerlidir. Cemiyet için 100 altın vererek satın aldığım Şıkavtyan Köyü'nde dağlık ve ovalık bölgeler var. Surp Garabed Manastırı'na yakın ormanları, tarlaları ve bol otu var. 15 çiftçi hanesi rahatça yaşayabilir. Diğer arkadaşlar Timuryan arkadaşımız kadar kararlarında sağlam duramadılar. Kimisi geldi ama geri döndü, kimisi de hiç gelmedi. Kimisi kendi yerine başkasını gönderdi. Timuryan ise birkaç kere benimle gelip gittikten sonra sonunda ailece Muş'a yerleşti. Ancak arkadaşsız kaldığından, ülkenin durumu ve siyasi zorluklarından dolayı Nor Hay Köyü'nü bugüne kadar arzu edilen düzene kavuşturamadı. Paralı Ermenilerin Ermenistan'da toprak satın almaya yönelmeleri iyi olurdu.

294 Kilisede ayin ve duaları öğreten kişi.

Orada lordlar gibi yaşayacak, Ermeni çiftçiler gibi sağlıklı olacaklardı. Kanun ve diplomasi bilen şahsiyetler olarak yerel idareciler Kürt ve Türk beylerin üstünde söz sahibi olacaklardı. Toprak, ürün ve hayvanlarla bir Hint racası kadar toprak zengini olacaklardı. Ermenistan'a yapılan kötülüklerden o kadar da ürkmesinler! Sanki Avrupa'da ve İstanbul'da daha büyük kötülükler yok mu? Hatta krallar ve devlet görevlileri öldürülmüyorlar mı? Sanki çarşıdaki dükkânlar, evler her gün hırsızların elinde değil mi? Sanki Pera sokaklarında insanlar soyulmuyorlar mı? Ya da insanlar evlerinde öldürülmüyorlar mı? Ermenistan'a yapılan en büyük kötülük, onu becerikli evlatlarından uzak, fakir ve korumasız bırakmaktır. Toprak satın almak, yer yer küçük bankalar kurmak lazım. Bu atılımlar hiç olmazsa Ermeniyi gurbete gitmekten alıkoyabilir. Kanun adamları ve doktorlar gitmeli oraya. Bu iki gruba da Ermenistan'da büyük iş var. Onlar sayesinde mal ve can kaybının önüne geçilecektir. Esas Ermeni Meselesi Ermenistan'ın içinde, oysa biz onu Berlin'de sayıklayıp duruyoruz...

Arapgir Şehri

Temmuz 15: Gamırgap'tan yola çıktık. Yolcu etmeye gelen kalabalık bir grup var. Çocuklar şarkılar söylüyorlar. Bağların başına geldiğimizde "hoşça kalın" dedik ve "güle güle" cevabıyla kayaları tırmanmaya başladık. Arapgir yolu on saat kadar sürüyor, ancak tehlikelerle dolu. Bu sebeple polisin yanı sıra Gamırgap'tan üç silahlı Ermeni de beraberimizde geldiler. Dağın diğer tarafından aşağı inerken Gamırgap Çeşmesi'nin yakınında bir grup atlı gördük. Silahlarla tozu dumana katıyorlardı. Eğin'den güle güle demeye gelen dostlardı. Saygı ve sevgiyle kucaklaştık. Erzincan ordusundan Maraşlı bir kolbaşı ve bir asker geldi. Bizim polis Emin Ağa oldukça medeni biriydi. İyi de Ermenice konuşuyordu. Fırat bizden ayrılmadan akıp gidiyor. Ormanlık köylerden geçiyoruz. Hapanos (Hapeğanots) Vadisi'nde suyun kıyısında, zeytinliklerin gölgesinde yemeğe oturduk. Bulunduğumuz yer eğlenceli idi. Yukarıda bulunan köy, kayalıkların arasından görünüyor. Bu köyün halkı da Türkleşmiş Ermenilerden oluşuyor. Yola koyulduk. Her taraf vadi ve geçitlerle dolu. Irmak Çemişgezek ile Eğin sınırını ayırıyor. Ötede, dağın eteklerinden suyun kıyısına kadar bağlar yayılmış. Katırcı ile Emin Ağa bu vadilerde gerçekleşen soygun ve cinayetleri anlatıyorlar. Bir kayık gördük.

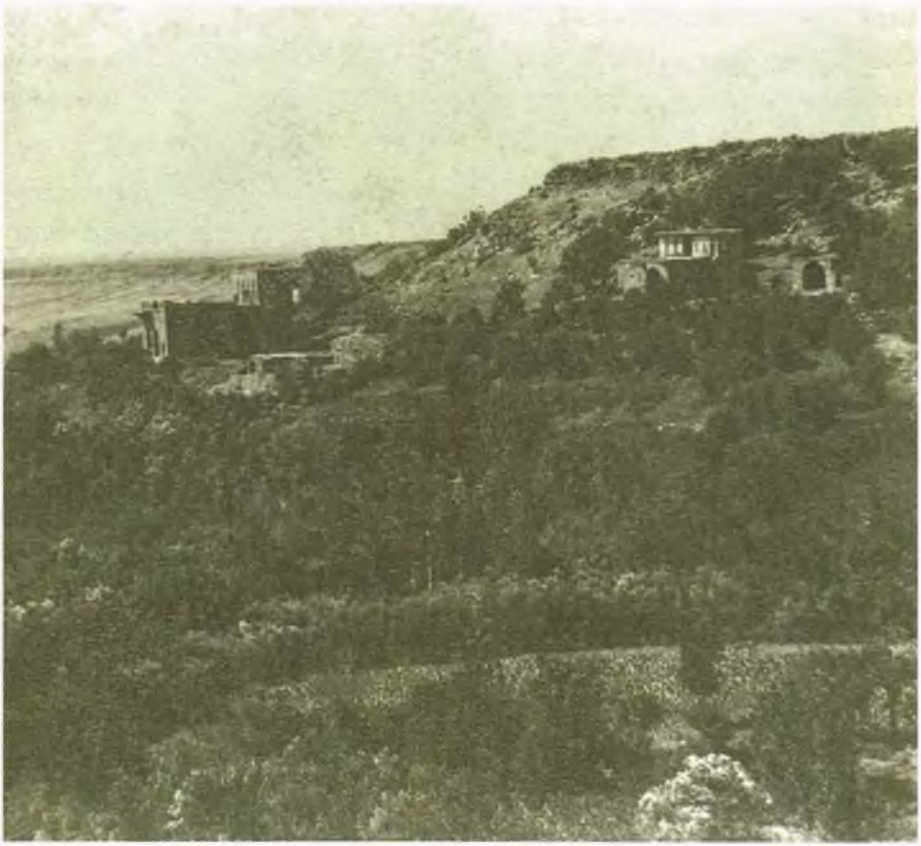

Arapgir, Surp Asdvadzadzin Kilisesi

Çemişgezek'e gidip gelenlere hizmet veriyor. Kızıl Kaldırım denilen (kan rengi toprak) yer bu vadinin içinde. Biraz ötede Arnavut Hanı var. Han sağlam ama Kürt korkusundan boş kalmış. Ara sıra Fırat'ın karşı kıyısındaki kayalıklardan silah sesleri duyuyoruz. Zor ve kayalık bir dağ ve Bohtan Deresi denilen vadiden geçiyoruz. Fırat gözden kayboldu. Dolanarak yokuş yukarı tırmanıyoruz. Yüksekçe tepede harap bir karakol ve kurumuş bir çeşme var. Ötede beride ağaç kütükleri, kendiliğinden yetişmiş otlar görüyoruz. Derin sessizlik insana korku veriyor. İşte birkaç keçinin sesini duyuyoruz. Mutlu çoban gönül rahatlığıyla bir ağacın gölgesine uzanmış kavalını çalıyor.

Önümüze bir dağ vadisi açıldı. Allahım sana şükürler olsun! Nihayet toprağın yüzünü, tarlaları, her tarafta ekip biçenleri gördük. Türk kadın ve erkekler yaylaya serilmişler. İşte Aşodga Köyü. Mevkisi güzel, binaları temiz. Halkı ise Türkleşmiş Ermenilerden oluşuyor. Sağ tarafımızda, dağın yüksekçe bölümünde Türklerin Ocak Köyü bulunuyor. Köyün bağları bizim yola kadar uzanıyor. Bir pınar yakınında, söğütlerin gölgesinde dinleniyoruz. Etrafımız zeytin ağaçları, meyve ağaçları ve bağlarla çevrili. Her yer meyvesiz ağaçlar, otlaklar, ekenler ve çocuklarla dolu. Harput yolu Aşodga Köyü'nün önünden geçiyor. Yol buradan Sarı Çiçek Dağı'ndan fışkıran Vosgekedag'a kadar bir saat sürdü. Irmağın kıyıları, sık ağaçları ile bir bakirenin saçlarına benziyor. Bağrında kırmızı altın renkli balıklar yüzüyor. Pis Çingeneler eşekleri ve yavrularıyla ırmak kıyısında yuvarlanıyorlar. Torbalarını açıp etrafımızı sardılar. Ekmek, tütün, kumaş, para, ne verirsen ver, ne kadar verirsen ver, kâr sayıp teşekkür ediyorlar. "*Peki ama niye memleket kurmuyorsunuz*?" diye sorduk. "*Ne memleketimiz ne de evimiz var, kiracıyız. Hizmetkâr olmayı sevmiyoruz*" diye cevapladılar. "*Peki ama bu nasıl bir yaşam, siz memnun musunuz* ?" deyince, "*Eğer vergi istemezlerse memnunuz*" dediler. "*Madem memleketiniz yok, eviniz yok, kârınız yok, ne diye vergi veriyorsunuz*?" diye sorduk. "*Bizim vergimiz torbalarımızla ilgili. Kaç kadın, kaç erkeksek hepimizin dilencilik için birer torbası var. Her sene bir mültezim devletten bizim vergimizi satın alır: gelir bizi sayar, her bir torba için 30-40 kuruş nakit para alır*"diye cevapladılar. Bu da onların temettüsü imiş. Biraz dinlendikten ve serinledikten sonra bir köprüden Vosgekedag'a[295] geçtik. O tarafta Kharapay Pazar denilen taş yığınları var. Bu taşlar eski şehrin harabeleriymiş. Şehir

295 Vosgekedag=Altındağ.

Simonoğlu (Simok) Köşkü ile pişgâhmda vaki umumi mesire...
Fotoğrafın arkasında Ermenice "Fotoğrafhane Sur Suryants" yazılıdır.

inşa etmeye en uygun yerde buğday biçiyorlar. Irmağın ağzında, bir kayanın dibinde Havari Pilibbos adına ithaf edilmiş bir manastırın yerini gösterdiler. Yıkılalı uzun süre olmamış. Manastırın tarlalarını Türkler sahiplenmiş. Bugüne kadar hâlâ ziyaretgâh olarak gelip gidenler var. Harap haldeki Surp Mamas da buraya yakın. Yola koyulduk. Şepik Köyü'nü görüyoruz. Mevkii ve çevresi güzel. Ekin biçenlerin arasından geçiyoruz. Köye varmaya henüz çeyrek saat var. Varjabed sekiz talebeyle beraber ağaçların altından çıktı. Küçük çocuklar başları açık, uzun ve karmaşık saçlarla, yalın ayak, bir gömlek bir pantolon, şarkı söylemeye başladılar:

"Zalim gökyüzü de hatırlamıyor, unutmuş Ermenistan'ı,
Vicdansız Ermeniler de sevmiyor güzel Ermenistan'ı..."

Onların sesinden ve söylediklerinden yüreğim deniz oldu. Kanım ve gözyaşlarım hüzünle dalgalanıyordu....

Önümüzde gösterişli bir ev var, bizi orada ağırladılar. Tüm servetini boşuna bu eve harcamış olan ekmekçi Simon Ağa'nın eviymiş. Kendisi ölmüş. Hayattaki tek kızı, Melkon adlı iyi bir gençle evlenmiş. Melkon bizi gayet saygılı bir şekilde ağırladı. Bu zavallı çocuk Protestan idi. Köyde Protestan olan pek çok Ermeni var. Köylüler etrafımızı sardı. Kürtlerden, büyük çoğunluğu şehirli olan Türklerden, görevlilerden, polislerden, ordulardan gördükleri eziyetleri anlatıp durdular. Köylüler ağır vergiler altında eziliyorlar ve fakirler. Köyün toprakları Arapgirli Türk Beylerin elinde. "*Hakları olmadığı halde topraklara sahip oldular*" deniyordu.

Köylüleri elimizden geldiğince teselli ettikten sonra ertesi gün Şepik'i terk edip, içinde bir derenin aktığı ağaçlarla süslü bir vadiye ulaştık. Sık zeytin ağaçları ve başka meyve ağaçları arasından geçiyoruz. Birkaç ev var. Buraya Kozlu deniyor. Tepeden soğuk bir su akıyor. Sağ tarafımızda, yarım saat uzaklıkta ağaçlarla kaplı evler görünüyor. Eski Arapgir'miş. Ermeniler Anti-kağak Türkler ise Eskişehir diye adlandırıyorlar. Hâlâ Türkler yaşıyor, minareli camiler var. Ermenilerin orayı terk edip yeni şehre göçmeleri 70 yıl kadar olmuş. Kozlu'nun bir tarafından Arapgir şehrinin bir yüzü göründü. Gelişimizi yeni duymuşlardı. Aceleyle karşılamaya hazırlanıyorlardı, ancak ben şehre girmiştim bile.

Yaya ve atlılardan oluşan kalabalığa karıştık. Yegavyants Okulu'nun talebeleri sokağa dizilmiş şarkı söylüyorlardı. Yolumuz çarşıdan geçiyordu.

Yegavyan Ailesi evlerinin önünde (Arapgir 1900'lerin başları). Kevork Yegavyan, eşi Satenik, annesi Lusya, dört çocuğu ve kardeşi Mihran'ın eşi Zabel (Ayciyan) ile birlikte. Aile fotoğrafını bizimle paylaşan torunları Zaven Yegavyan'a teşekkür ederiz.

Kalabalık çoktu; Kürt, Türk, Ermeni. Kaymakamlıktan bir çavuş süslü bir at getirmişti. Binmedim, ama teşekkür ettim. Ruhani Önderlik Binasına doğru yollandık. Orada da 300 kadar talebe dersliğin ve okulun önünde iki sıra olmuş şarkı söylüyorlardı. Bu ne karşılamaydı! Arapgirliler milli duygularını böyle sergiliyorlardı. Ben kimdim ki yabancılar için! Kimine göre bir İngiliz, bazıları içinse bir müfettiş! Bana sorarsanız ben bir selam taşıyıcıydım. Gerçekten de bendeniz Rahip Karekin layık olmadığımı bildiğim, sevmediğim, hatta izin bile vermediğim böylesine aşırılıklar yüzünden üzerimde ağır bir yük hissettim. Nitekim daha sonra yaptıkları şeyler de soğuk terler dökmeme sebep oldu.

Minas ve Boğos Derbederyan kardeşleri, Yegavyan kardeşleri, Minas Der Mikayelyan, Hovhannesyan ve Erzurum'dan tanıdığım ve hasretini çektiğim diğer bazı insanları görünce sevindim. Onların da katıldığı cemaat kurulları bizi misafir ettiler. Tanınmış şahsiyetler, papazlar, okul idaresi ve diğer şahsiyetler sırasıyla ve layıkıyla kabulde bulundular. Daha sonra Kaymakam ve İdare heyeti ile diğer kurumlar, şehrin ileri gelen Türk Beyleri ve aynı gün şehirde bulunan Kızılbaşların ileri gelenlerinden Poyraz Bey, Abbas Bey, vs geldiler. Şahsımız ve görevimizle ilgili olağanüstü bir ün yayılmıştı. Bu sebeple gerek kaymakam, gerekse diğer görevliler ve beyler büyük saygıyla konuşuyor kendilerini haklı gösterecek söylevler veriyor, aynısını da Ermenilere tekrarlatıyorlardı. İade-i ziyaretlerde bulunduğumda şahıslardan her biri diğerini suçluyordu. Kaymakam, Beyler hakkında "nankör ve barbardırlar", onlar ise kaymakam için "delidir" diyorlardı. İ. Efendi rüşvetçi ve talancıların koruyucusu idi. Büyük H. Bey kendini kanunun üstünde görüyordu, kötülere yüz veren Harput mutasarrıfı idi, her kötülük Harput Merkezden doğuyordu vs vs.

Arapgir'de dokuz gün kaldık. Kiliseleri, okulları ziyaret ettik. Cemaat Taşra Meclisi'nin düzenliliği istatistiğimizi hazırlamada çok kolaylık sağladı. İşte, kayıt, defter, sekreter her şeyi tamam bir marhasalık bölgesi. İyi niyetli ve hevesli bir çalışma gördüm. Doğuşlarıyla asil oldukları gibi ahlaken de asildiler, halkoyuyla seçilmiş biriyle beraber oturmaktan ve çalışmaktan çekinmiyorlardı. 10 tane okulları var. Bir tanesi Surp Tarkmançats adlı bir derslik. Okulun ilk katı da Zaruhyan adlı kız okulu. Diğerleri anaokulu ya da orta dereceli okullar. Bu okullarda az sayıda da olsa kız talebe var. Okul sayısının çok olmasının sebebi semtlerin birbirlerinden uzak oluşu. Ama hepsi de aynı

Hacı Garabed ve Dudu Sağatelyanlar (1885)

Cemaat Maarif Komisyonu'nun denetimi altında bulunuyor. Mayr Varjaran denilen okul 200 talebenin parasız eğitim gördüğü bir anaokulu (dzağgots). Garabed Sağatelyan Ağa'nın sağlığında tahsis ettiği 50.000 kuruşun faizi – ki yılda 5000 kuruş etmektedir– bu okula harcanmakta. Ölümünden sonra aynı şartları yerine getirmeleri ve karısının mezarını okulun içine yerleştirmeleri şartıyla 50.000 kuruşun Cemaat İdare Meclisi'ne verilmesini vasiyet etmişti. Daha ölmeden mezar taşlarını bile getirtmişti. Tüm okulun masrafı yılda 42.500 kuruş. Sağatelyan'ın vasiyeti haricinde, Ana Kilise 16.000 kuruş, diğer üç kilise de 3.500 kuruş ödemektedirler. Geri kalan meblağ ise aidatlardan toplanmaktadır. Okulun taşınmazlarının idaresi Ana Kilisenin Yönetim Kurulu tarafından yapılmaktadır. Değerli bir başöğretmenleri var, Dzak Köyü'nden Çırakyan Hagop. Okulun 805 erkek, 80 kız talebesi bulunuyor.

Arapgirli Ermeni tüccarlar ve gurbetçiler yıllardan beridir bir cemiyet kurmuşlar ve paraları var. Halep'te olanların 700 lirası, Erzurum'da olanların 600 lirası (konsolid), İstanbul'da bulunanların ise 120 lirası (demiryolu tahvili) bulunuyor. Hepsinin amacı aynı, Arapgir'deki okullar için taşınmazlar satın almak. Mısır'da ikamet etmekte olan hemşehrileri Boğos Efendi, yeni bir okul açılışı için büyük miktarda para söz vermiş. Tüm Arapgirlilerin topladığı miktarın aynısını kendisi bir kerede verecekmiş.

İşte böylesine bir hareket ve hazırlık vardı. Büyük bir sevinçle yeni ruhani önderleri Rahip Yeznik'i bekliyorlardı. Bence Rahip Yeznik böylesine hazır ve yetişkin bir tohum kendisine teslim edildiği için onlardan daha çok sevinçli olmalıydı.

Okulları ziyaret ettiğim esnada yaptığım birkaç eleştiriyi hemen dikkate alıp düzeltmeye çalıştılar. Mesela, ders kitapları ve öğretme metotları konusunda birkaç eleştiri getirmiştim. Cemaat Maarif Komisyonu, karma meclisler ve öğretmenler hemen toplantı yaptılar. Ama en göze çarpıcı olan çok kötü durumda bulunan kız okuluydu. Tavanı alçak, nemli, kokan, havasız bir bodrum katıydı. Öğrenim durumları da yapıyla uyumlu haldeydi. Getronagan Okulu'nun ne anlamı var anlamıyorum! Zaten Surp Tarkmançats dersliği var. Eğer yatılı okul demek istiyorlarsa o da çok fuzuli. Çünkü böyle bir okulun maddi ve manevi zorlukları çok. Getronagan ya da yatılı okul adı taşrada moda haline gelmiş. Harput, Çemişgezek, Palu ve diğer yerlerdeki ruhani önderlerden de aynı şeyi duydum. Oysa mevcut okulların bakıma çok

Sağatelyanlar'ın akrabaları H. ve Ş. Tornigyan kızkardeşler, Arapgir (1900)

ihtiyacı var. Bu okullar millete yararlı talebeler yetiştirebilirler. Özellikle de kızların eğitimine önem vererek bunu yapabilirler. Nadide hocaları ve en iyi öğretme yöntemlerini bulma konusuna önem vermek gerekiyor. Hem taşra hem İstanbul'daki okullarımızın verimsiz oluşunun tek sebebi bu.

Ermenilerle Ermeni-Protestanlar arasında nefret bulunmadığını, tam tersi dostluk içinde yaşadıklarını görünce teselli oldum. Arapgir badvelisi[296] Mardiros terbiyeli ve hitabeti kuvvetli bir insan. Cemaatle ilgili meselelerin çözümüne büyük gayret sarf ettiğine tüm Arapgirliler şahadet ediyorlar. Karşılıklı ziyaretlerde bulunduk. Odasının bir tarafı kütüphane ile kaplıydı. Diğer tarafında ise Lusavoriç'i Dırtad'ı vaftiz ederken gösteren resim asılıydı. Katoliklerin ruhani önderiyle de karşılıklı ziyaretlerde bulunduk.

Ruhani Önderlik Kaymakamı Kıdemli Papaz Mikayel çok yaşlanmış. Arapgirli Ermenilerin yeterli papazı yok denebilir. Köylerde de durum aynı, sadece üç köy hariç. Bu üç köyde ikişer papaz var. Benim gördüklerim arasında Ançırti Köyü'nün papazları en iyileriydi. Şehirdeki Surp Harutyun Kilisesi'nde hem papaz, hem öğretmen görevi yapan oldukça dindar bir rahip var. Aynı zamanda yumrukları da oldukça sağlam!

Arapgir'in önde gelen zanaatlarından biri manisa [manusa] dokumacılığı. 1600 tezgâh işler halde. Orada bulunduğum günlerde ücretleri kâğıt para ile ödendiği için grev yapmışlardı. İş sahibi tüccarlar büyük üzüntü içindeydiler. Çalışanlar, istedikleri fiyat ödenene kadar direneceklerine dair birbirlerine söz vermişlerdi. Sözünden dönene ceza verecekleri yolunda tehditte bulunuyorlardı. Kendimi Londra'daymışım gibi hissettim. Diğer şehirlere büyük miktarlarda manisa gönderiliyor. Derbederyan Boğos Efendi bir imalathane açmış. İmalathaneyi gezdim, Halep ve Şam malları ile yarışabilecek kalitedeki kumaşları büyük bir memnuniyetle izledim. Ayrıca ipek telleri bükmeye yarayan aletleri var. Ustabaşı ile oğlu da Arapgir Ermenisi.

296 Protestan ruhanilere hitap şekli.

Ermeniler genelde zanaatları geliştirme çabasındalar. Köylerde herkes harman buğdaylarını, şehirde üretilen Avrupa tipi eleklerle ayırmaya başlamış. Avrupa silahları, makineleri ve ince aletleri kolaylıkla üreten mühendisler var. Zakar Cideciyan ve Bedros Demirciyan bu mühendislerin ilkleri sayılabilir.

Arapgir'deki Türk Beyleri hariç çoğunluk Ermenilere iyi davranıyor, çoğu da Ermenice biliyor. Şehir engebeli bir alana yayılmış. Havası bazı yerlerde ağır, bazı yerlerde iyi. Ruhani Önderlik Binası eski ve bulunduğu yerin havası çok sıkıcı. Şehri pek çok zeytin ağacı ve türlü türlü meyve ağaçları süslüyor, bir ırmak semtleri ikiye bölüyor. Arapgir de Ardzruni Kralı Senekerim'in göçü esnasında inşa edilmiş. Ancak daha önce söylediğimiz gibi bahsettiğimiz şimdiki Arapgir değil. Halk genellikle zıbın giyiyor. Modern giysi çok az. Kadınlar çarşafla örtünüyor. Ama iç giysileri, takıları ve altınları çok bol. Çoğu ahlaklı ve kilisesever. Fakirseverlikte ünlüler. Fakirlere yardım için 60-65.000 kuruşluk bir bağış toplanmış.

4 tane kiliseleri var. Surp Asdvadzadzin adlı Ana Kilise, Surp Hagop, Surp Kevork, Surp Lusavoriç. Sadece Ana Kilise görkemli, geniş ve kâgir. Diğerleri güzel ancak küçük yapılar.

Ermeni Nüfuslu Köyler

Şepik: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilisesi ve bir okulu var. 60 erkek ve 10 kız talebe eğitim görüyor.

Ampırga: Surp Nışan adlı bir kilisesi ve bir okulu var. 40 erkek talebe eğitim görüyor.

Ağın: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilisesi ve bir okulu var. 15 erkek talebe eğitim görüyor.

Vağşen: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilisesi ve bir okulu var. 16 erkek ve 5 kız talebe eğitim görüyor.

Kuşna: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilisesi var.

Gırani: Surp Garabed adlı bir kilisesi ve bir okulu var. 15 erkek talebe eğitim görüyor.

Hasgni: Surp Kevork adlı bir kilisesi var.

Ehnetsik: Surp Asdvadzamayr adlı bir kilisesi ve bir okulu var. 17 erkek talebe eğitim görüyor.

Khoroç: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilisesi var.

Maşgerd: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilisesi ve bir okulu var. 30 erkek, 10 kız talebe eğitim görüyor.

Sağımga: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilisesi var.

Ançırti: Surp Nışan adlı bir kilisesi ve bir okulu var. 80 erkek talebe eğitim görüyor.

Dzak: Surp Nışan adlı bir kilisesi ve bir okulu var. 40 erkek talebe eğitim görüyor.

Vank: Harap halde bir kilisesi var.

Dzabılvar: ...

Yukarıda adı geçen köyler Arapkir Marhasalı'ğına bağlı bölgeler olmakla beraber, on köy Eğin Kaymakamlığı'na bağlıdır ve Ağın Köyü'nde de bir müdür ikamet etmektedir. İşte halkın işlerinin yürümesinde bir düzensizlik örneği daha. Özellikle de bu köyler Arapgir'den 5-6 saat, Eğin'den ise 10-12 saat uzaklıktayken. Hemen hemen her köyde Türk var. Bir kısım da Protestanlaşmış Ermeni bulunuyor. Köy evleri, giyim kuşam, büyük çoğunlukla şehirlilerinkine benziyor. Kadınların süsü çok fazla. Her haneden İstanbul'da veya diğer büyük kentlerde bir gurbetçi var. Topraklar tarım için çok verimli değil. Köylerden çoğu Dersimlilerden ve Türk zorbaların sömürülerinden çekiyor. Gerçi Ermeniler silahlı ve ava alışık olduklarından kendilerini Kürtlerden koruyabiliyorlar, ancak yöneticilerden ve beylerden çok çekiyorlar. Zira bunlara karşı silah işlemiyor ve onların iradesi devletin kanunu. Bu durumda ne yapsınlar, nereye başvursunlar ki?

İşte buna örnek olabilecek bir hadise: Heynetsik yirmi haneden ibaret küçük bir Ermeni Köyü. Fırat'ın diğer kıyısında da Çemişgezek idaresine bağlı Komraş adlı bir Kürt Köyü var. Komraşlılar geceleyin hayvan ya da buğday çalmak için 30 kişilik bir grupla Heynetsiklilere saldırmışlar. Ermeniler üç Kürdü yakalamayı başarmış. Diğer Kürtler köyü kurşun yağmuruna tutmuşlar. Heynetsikliler de aynı şekilde karşılık vermişler. Bu kargaşada, yakalanan Kürtlerden biri vurulmuş. Ermeniler, Kürtlerin kurşunuyla

Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Arapgir

Arapgir'de Ana Kilise'nin tamirinde ve büyütülmesinde kullanılacak taşların halk tarafından nakli

vurulduğunu söylüyorlar. Sanki Ermeni kurşunu ile ölmüş olsa ne fark eder ki? Ama fark eder, hatta mahkeme önünde bile fark büyüktür. Ertesi günlerde durumu hükümete haber vermişler. Ve işte netice; ceset ve suçlu Kürtler Komraş'a gönderilmiş. Komraşlılar, Ermenilerden ölen Kürdün kanını isteyip, köyü sürekli tehdit ediyorlarmış. Kaymakam Kürtlerin üstüne yürüyecek diye Ermeniler oldukça masraf etmişler. Getirdiği askerleri ve polisleri birkaç gün yedirip içirmişler. Sonunda Ermeniler istintaka tabi olmuşlar. Kürtlerin üstüne giden falan olmamış. Komraşlılar talep ve tehditlerini tekrarlayıp duruyorlarmış. Bazı bazı, geceleri gruplar halinde Heynetsiklilere saldırıyorlarmış. Ermeniler bağı bahçeyi bırakmış, silahla sarılmış köyü beklemeye başlamışlar. Ancak bir gece köyden biraz uzaklaşan üç Ermeni genci Kürtler tarafından kaldırılıp, Komraş Köyü'ne götürülmüş. Gençlere korkunç eziyetler yapmışlar. Ölen Kürdün ailesinin intikam almasına izin vermişler. Sonra da Heynetsiklilere haber göndererek, "*Eğer ölen arkadaşımızın kan bedelini ve silahları gönderirseniz sizinkileri bırakırız*" demişler. Ermeniler, Keleş Ağa adlı ünlü bir Kürdü aracı koyup 15.000 kuruş ödeyerek artık kurtulma ümitleri tükenmek üzere olan gençleri kurtarabilmişler. Ancak mesele henüz kapanmamıştı, Kürtler silahları da istiyorlardı. Bu esnada devlet görevlileri de vergi talep edip duruyorlardı.

Buna benzer hatta daha vahim pek çok hadise duydum. Sazımgalıların olayını, tüm Çemişgezek köylerindeki, Harput, Çarsancak ve diğer yerlerdeki olayların hepsini zikredeceğim.

İşte başka bir hikaye:

Divrik, Eğin, Arapgir ve Malatya arasına düşen Sarı Çiçek ve Akçadağ civarlarında Tercanlı Kürtler yaşıyor. Bunların önde gelenlerinden biri fiziği ve hareketleriyle tam bir vahşi olan Deli Sılo. Babıâli yakalanması ya da öldürülmesi için "üstüne ordu gönderilsin" diye emir vermiş. Görev Arapgir idarecisine verilmiş. Deli Sılo adamlarıyla orduya karşı koymuş, ancak güç kaybedince kaçıp gitmiş. Talan ürünü olan evi, serveti ve mallarına hükümet el koymuş. Civar köylere haber gönderilerek, malları çalınanların gelip ispat etmeleri, sonra da alıp götürmeleri istendi. Gelenlerden çoğu Türk ve Kızılbaş köylülerdi. Bir kısmı da Divrikli Ermeni Köylüleri idi. Aynı tarihlerde Harput'un büyük mutasarrıfı bölgeyi dolaşmaya çıkmıştı. Arapgir'e geldi. Beraberinde de Süleyman Ağa kimliğinde Deli Sılo! Mutasarrıf her oturup kalktığında veya gittiği her yerde "Gel Süleyman Ağa, git Süleyman Ağa"

diye iltifat ediyordu. Bunu gören şikâyetçiler evlerine dönmeyi uygun gördüler. Sadece Hasan Çelebi'den on kadar Türkmen ya da Kızılbaş şikâyetçi kalmıştı. Mutasarrıf bizim oraya varışımızdan birkaç gün önce Harput'tan ayrılmıştı. Deli Sılo-Süleyman Ağa ve ondan şikâyetçi olanları da beraberinde, inceleme yapılacak yere götürmüştü. Malatya'dan Harput'a döndüğümde bir de baktım ki Süleyman Ağa, idare azası bir Türk Beyinin evinde misafir ediliyor. Gayet rahat hareket ediyor, mahkemelere, her yere serbestçe girip çıkıyor. Hayretler içerisinde kendisiyle ilgili duyduklarımı anlattım ve toplum tarafından bu kadar tanınmış, devletin emrine ve ordusuna karşı çıkmış suçlu bir kaçağın nasıl olup da sorgulanmadığını, eğer sorgulanmakta ise o zaman nasıl olup da idare azasının evinde misafir edildiğini, bunun hem siyasi hem de askeri kanunlar açısından çifte suç olduğunu hatırlattım... Mutasarrıf sözümü keserek alçak sesle, "*Haklısın, ama tavsiye mektubu getirdi. Bir yönetici, yüksek bir mevkiden bir şahıs veya mesele için tavsiye mektubu alırsa yapacağı fazla bir şey yoktur. Sılo Erzincan'a kaçmıştı, sadece bir mektupla, zorlama olmadan bize geri geldi*" dedi.

Deli Sılo'nun işlediği binlerce korkunç suç bilinen şeylerdi. Hayvanın, malın iyisi kimde bilirdi. Emir eder ve getirtirdi. Sadece bununla da kalmaz, hangi köye giderse o köyün kızlarını ve kadınlarını gözden geçirir, beğendiğini gece getirmelerini emrederdi. Emrine karşı gelenler öldürülürdü. Yaşlı bir Kürt, kızının namusunu korumak isteyince Deli Sılo onu bir demire geçirerek ailesinin gözü önünde büyük bir ateşin üstünde kızartmıştı... İşte Deli Sılo buydu. O'nun serbest dolaştığını gören en masum serseriler, sade vatandaş Kürtler bile Sıloluk yapmaya başlamıştı.[297]

---

297 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, Rus makamlarının hazırladığı bir rapor, sıradan bir Kürdü bile bir ağaya ve zorbaya dönüştüren süreci çok iyi özetlemektedir:

"Etrafına 10-12 silahlı kişiyi toplayabilen ve onların iaşesini karşılayabilen herhangi bir Kürt, 'ağa' olarak ortaya çıkmaktaydı. Etrafındaki adamların kendisini terk etmemeleri için ise, ağa sürekli olarak onların iaşesini karşılamak durumunda idi. Ağa, gelir elde etmek amacıyla, genel olarak civardaki Hıristiyan köylerinden birine giderek, köylülerin kendilerinin iaşelerini karşılamak zorunda olduklarını bildirirdi. Silahsız köylüler ağann isteklerini kabul etmek zorunda kalırlardı. Ağanın isteklerinin kabul edilmemesi durumunda, köylüler sert bir şekilde cezalandırılırdı. Köylüler, bu olaylar karşısında boyun eğmekten başka yapabilecekleri bir şey olmadığını uzun yıllardır tecrübe edinmişlerdi. Ağa, silahlı gücü sayesinde köylülere kendisine taştan iki katlı bir ev yaptırır ve köylülerden buğday, yağ, peynir gibi gıda maddeleri alırdı. Bu eylemlerin ardından, daha ağır koşulları olan ikinci etap gelirdi. Ağa, köylülerin topraklarına el koyduğunu ilan ederdi. Ağaların tecavüzlerinden bıkan köylüler, köylerini terk ederek, şehirlere göç ederlerdi. Terk edilen köylere ise Kürtler yerleşirlerdi."

(Rus arşivlerinden aktaran Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci (1678-1914)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2009, s. 62.)

Gelelim burada yetişen ürünlere; buğday, arpa, tereyağı, bal, nadide yemişler, üzüm, ipek kozası, afyon. Evcil hayvan yetiştiriliyor. Tilki, vaşak, kurt vs var. Manisa dokumak için Avrupa'dan büyük miktarda iplik satın alıyorlar.

Büyük kısmı ovalardan oluşan topraklar Türk ve Kızılbaşların tapulu malı. Ermenilerin elinde az miktarda toprak var. Dağlar Toros sıradağlarıdır. Göl-Dağ ya da Mehek Dağı, Karapa Dağı vs diye adlandırılmaktadırlar. Vosgekedag ve Eğin Deresi, Sarı Çiçek Dağı'ndan inerek Eğin vadisinden Fırat'a dökülürler. Tukhman-Suyu[298] adlı dere ise Akçadağ'dan doğup Arkavan Vadisi'nden geçip, pirinç ve buğday tarlalarını sulayarak Malatya'ya 4 saat kala Fırat'ın sularına karışır.

Şehirden 6 saat uzaklıkta bulunan büyük Bağdat yolu, Arkavan taşrasının içinden geçer. Armenia Majör veya Erzurum ile iletişim için Dersim üzerinden kısa bir yol varmış. Bu yolu Eğinliler, Çemişgezekliler ve Çarsancaklılar da anlattılar. Ancak Kürtlerin korkusundan yol kapalıymış. Şimdilerde Eğin ve Erzincan'dan geçerek Erzurum'a gidiliyor ki, o da yaklaşık 70 saat kadar sürüyor. Çok ihtiyaçları olduğu halde telgraf yok. Nüfus Türk, Ermeni, Kızılbaş ve Kürtlerden oluşmuş.

Arapgir'deki el yazması kitaplardan sadece aşağıda zikrettiğimi kopyalattırdım, ne yazık ki o da hatalarla dolu.[299]

Arapgir'den ayrılmak için acele ediyordum ama Vartavar Yortusu yetişti. Cemaatin ricaları ve yortunun önemi dolayısıyla Pazar günü Ana Kilise'de ayin yapmaya karar verdim. Cemaati kutsadım ve teselli ettim. Ertesi gün yani Pazartesi sabahı yola çıkmak için hazırdık. Ruhani Önderlik Binasının kapısı ve sokak boydan boya insanla dolmuştu. Kaymakam ve diğerleri yolcu etmeye gelmişlerdi. Saat 1'de yola çıktık. Papazlar ve okul talebeleri coşkulu bir şekilde "güle güle" deyip şarkılar söylediler. Duygulanmıştım, teşekkür edip aralarından geçtim. Eğer önceden haber almış olsaydım bu merasime

298 "Tokman Suyu (Tohma Çayı ve Tohma Vadisi): Tohma Çayı Sivas'tan başlayıp Malatya Darende'den geçip Fırat Nehri'ne ulaşmadan önce dar bir kanyon halini alır. Yaklaşık 20 km. uzunluğundaki Tohma Kanyonu Darende içindeki Somuncu Baba Külliyesi ile Köprügözü Köprüsü arasında yer almaktadır. Kanyonun bir doğal güzelliği, yöredekilerin 'Gavur Hamamı' dedikleri Kudret Hamamı'dır ve suyu yaz kış 20 derece civarındadır. Kanyonun sonundaki Somuncu Baba Camii ve önündeki balıklı havuz ise Tohma Çayı'na kutsal bir hava vermektedir. Tıpkı Urfa Balıklıgöl'deki gibi, Tohma Çayı'mn gözelerinden bir kanalla havuza gelen balıklara dokunulmamaktadır" (Atlas Dergisi, *Türkiye Saklı Cennetler Atlası, 50 Muhteşem Yer*, 2009, s. 104-105).

299 Elyazmaları konumuzla doğrudan ilgili olmadıkları için tercüme etmeyi gereksiz gördük.

izin vermezdim, ancak tuzağa düşürülmüştüm. İstediklerini yapsınlar diye bıraktım. Çünkü bu bana saygı gösterisinden ziyade, vatansever arzuların dışavurumuydu. Bu arzuların cevabını beni göreve gönderenlerden bekliyorlardı. Şehrin bitişine doğru ilerledikçe tören büyüdü. Yer yer dualar, asil duygu ve arzularla dolu konuşmalar yapıldı. Şehrin bitişine ulaştığımda, sandım ki tören bitti. Ama yanılmışım; işte atlı bir kalabalık ve çocuk güruhu kuş hızıyla dağları tırmanıp Ispidak Ağpür'ün[300] geniş havuzunun çevresine dizildiler. Binlerce kez teşekkür ettikten sonra geri dönmeleri için yalvardım. Ama onlar coşmuş bir halde, "*Yaşasın Ermeniler ve Ermenistan, Yaşasın Patrik ve Patrikhane, Yaşasın Karekin*" diye bağırıyorlardı. Silahlar patlıyor, atlılar koşturuyordu. Şehirlilerin bu at gösterisi çok eğlenceli idi. Atların çoğu güçlü ve ateş gibiydiler. Biri diğerinden asil bu atlar kişneyerek öne geçmeye çalışıyor, binicilerden tecrübesiz olanlardan bazıları titriyordu. Nihayet Halil Çavuş Çeşmesi ayrılık noktamız oldu. Yolcu etmeye gelenler, bir bağın gölgesinde soğuk suların yanında kuzu yemek için oturdular. Biz zaten yemiştik, ama bize de ikram ettiler. Derbederyan Boğos Efendi iki silahlı Ermeni hizmetkârı ile ve Kolancıyan Nazaret adlı saygıdeğer genç, hem saygı icabı hem de güvenlik için bize eşlik ettiler. Zaten hükümet de iki polis tahsis etmişti.

Bunları okuyucularımız Ermenistan'da nasıl bir yaşam var, nasıl bir hürmet var, bilsinler diye yazdım. Hemen hemen Ermenistan'ın her yerinde durum aynıydı. Şimdi artık ayrılıyoruz.

Malatya

Göl Dağı'nın eteklerinden geçiyoruz. Hava serin. Sol tarafımızda arka arkaya Kızılbaş köylerini geçiyoruz. Yolun biraz aşağısında garip mağaralar görüyoruz. Hırsızların iniymiş. Üç buçuk saat yol aldıktan sonra korunun gölgesinde serinliyoruz. Korunun yakınlarında değirmenler var ve bir dere akıyor. Sağımız, solumuzdaki köylerin hepsi Kızılbaş. Köyler genellikle ağaçlıklı ve bol suları var. Yolumuza devam ediyoruz. Hava sıcak. Nihayet saat dokuzda Karahöyük Köyü'nde Ali Ağa'nın evine misafir olduk. Kızılbaşların dedesi sayılan Ali Ağa zengin ve kurnaz bir adam. Sözleri ve hareketleriyle

300 Beyaz Çeşme.

gayet tedbirli biri. Bize görkemli bir kabulde bulundu. Köyün "hanedanı" Poyraz Bey ve aksakallılar bizi görmeye geldiler. Hallerinden şikâyetçi idiler. Atmanlı, Akçadağlı ve Tercanlı Kürt aşiretlerinden çok zarar gördüklerini anlattılar. Hem mültezimler hem yerel yöneticiler sömürerek halka çok zarar veriyorlarmış vs vs. Oysa köy halkı ve komşu köy halkları, hatta yöneticiler de Ali Ağa ve Poyraz Bey'den şikâyet ediyorlardı. Talancıları ve hırsızları kullandıklarını, hatta bahsettikleri aşiretlerle de dost olduklarını söylüyorlardı. Ali Ağa ve Poyraz Bey her ikisi de Kızılbaş olmalarına rağmen farklı tarikatlara mensuplardı. Bazı zamanlar taraftarlarını toplayıp birbirlerine saldırıp, karşılıklı adam öldürürlermiş. Bunlar ve bunlar gibilerin savaşlarından şehirdeki hükümet görevlileri ya da ağalar menfaat sağlamaktaydılar. Arapgir'de en büyük menfaat sağlayan kişi İbrahim Efendi. Eli kolu her köye, her aşirete uzanıyor.

Köye bitişik bir tepe var, eskiden kale olduğu tahmin ediliyor. Anlatılanlara bakılırsa, bu tepenin eteklerinde yapılan kazılarda harabeler ortaya çıkmış, ayrıca demirden ok ve zincir parçaları bulunmuş. Akşamüstü Ali Ağa ile beraber damda yastıkların üstünde oturmuşuz. Dürbünle, dağlar arasına sıkışmış Gümüş ya da Gaban Maden vadisini gösteriyor. Fırat da vadiden geçiyor, ama görülmüyor. Madenlerin bulunduğu dağdan Fırat görünüyor. Fırat'ın kıyısında buruna benzer, yüksekçe bir dağ var. Dağın üstünde de bir yapı. Ali Ağa, yapının Ermeni Kilisesi olduğunu söylüyor. Bazıları bu yapının putperestlik döneminden kalma olduğunu, bazıları da yıldızları seyretmek için kullanıldığını söylüyorlar. Sonunda Surp Aharon adlı kilise olduğuna karar vermişler.

Gözlerimizin önüne Malatya'nın geniş ovası seriliyor. Malatya buradan 11 saat. Sık ağaçlar ve bağlar kara bir hat olarak görünüyor. Sabahleyin henüz güneş doğmadan at bindik. Derbederyan ve adamları, Ali Ağa ile Poyraz Bey birkaç atlıyla bir saat kadar bize eşlik ettiler. Arkavan'dayız. Birkaç köyü geçtikten sonra Teher Köy'e vardık. Allahın zavallısı bir müdür ikamet ediyor. Bizi misafir etmek istedi. Evi ile işi aynı yerde, bir tarafta buğdaylar, çullar, çuvallar ve başka eşyalar, diğer tarafta bir katip ve bir polis. Kendisi de bir köşede hasır üstüne oturmuş. Aç, çıplak, ne odunu var ne ateşi, kahvesi bile yoktu. Aylığı 370 kuruş kâğıt para imiş. Kürtlerin, atını hırpalayıp eziyet ettiklerini söyledi. Otu da yoktu. Kendisini de döveceklerinden korkuyordu. Bu aylıkla ve uygunsuz haliyle hükümeti temsil etmeye ve yönetici olmaya

Malatya Ermenileri

Bu fotoğraf 1904 yılında Kapusen rahip Frère Raphael tarafından mahallinde çekilmiştir.

uygun değildi. "*Bu parayla ne hizmetkâr tutabiliyorum, ne aileme ne de kendime bakabiliyorum. Burada başka kazanç kapısı da yok. Başka yerlerde de maaş aynı ama diğer yollardan kazanabiliyorlar...*" diyordu. Bizi yolcu etmeye gelenleri geri gönderdik. Ancak yol emniyeti için Ali Ağa'nın hizmetkârı Haso ve Poyraz Bey'in hizmetkârı Ahmad'ı yanımıza verdiler. Ahmad cesur ve becerikliydi. Haso ise kıllı bir şeytana benziyordu.

Dört saat boyunca yol aldık. İçecek su yok. Ne köy ne de insan yüzü görüyoruz. Otlarla kaplı sonsuz bir alan, kuş bile uçmuyor. Korkunç yerler. Sürekli, burada işlenen cinayet ve talanları anlatıyorlar. Akçadağı gösteriyor ve Akçadağlıların bugün bile hâlâ isyan halinde olduklarını, bunlar tarafından soyulan kervanları ve halka yapılan kötülükleri, birkaç yıl önce İranlı bir şehzadeyi öldürdüklerini vs anlatıyorlar. Güneş yakıcı ve yürüyüş oldukça yorucu. İşte Palapan Köyü'ne vardık. Bu köyün halkı Kızılbaş. Ali Ağa, Poyraz Bey ve Derbederyan, köyün büyüğü olan Bektaşi'ye ve Mehmet Ağa'ya bizi birkaç atlı ile Malatya'ya götürmeleri için mektup yazmışlardı. Ancak ikisi de köyde değildi. Söğütlerin gölgesinde, suyun kenarında dinlendik. Büyük bir iştahla yemeğimizi yedik. Ayran, peynir, salatalık, soğan, sarmısak, yağda kızarmış ekmeğin üstüne de yoğurt dökerek afiyetle yedik.

Polislerle Kürtler, derin düşüncelere dalmış kendi aralarında konuşup tartışıyorlar. Sonunda kararlarını ilettiler. Yanımıza adam alana kadar, geceyi bu köyde geçirecektik. Çünkü önümüzde hırsızların özgürce cirit attığı, her gün soygun yapılan, adam öldürülen Yazıhan Ovası uzanıyordu. Ben gitmekte ısrar ediyordum, ancak Haso atın yorulduğunu bahane ederek arkada kaldı. Biz atlara binip yola koyulduk. Kuruçay Irmağı'ndan geçiyoruz. Irmağın suları ilkbahar ve sonbaharda coşarmış. Yazıhan Ovası başladı. Ovanın eni 2, boyu ise 12 saat sürüyor. Toprağı nadide, ancak susuz kaldığından ürün yetişmiyor ve yaşayan kimse yok. Tokman Su [Tohma] Irmağı'nın yukarı tarafından bu köye kolaylıkla su getirilebilir. Ama kim yapacak? Bu taraflarda hüküm süren ıssızlık sonsuz ve korkutucu. Huzur ve güven yok. Dağlıların soygunlarından ve devletin duyarsızlığından memleket ıssızlaşmaya devam ediyor. Ahmad her zaman bizden önde gidiyor, etrafı kolaçan ediyor. Hasan'ın ve polislerin silahı var. Biz de oklarımız elimizde atların üstünde cesur askerler gibi duruyoruz. Bir buçuk saat sonra Yazıhan'ın diğer ucuna ulaştık. Tokman Su gururla, kıyılarını döverek, yıkarak vahşi bir şekilde akıyor. Bir taraftan buğday, pirinç ve nadide bostan tarlalarını sularken, diğer

taraftan yıkıp geçiyor. Neye benzedi ki bu iş? Sultan Murad tarafından inşa ettirilmiş Kırk Göz diye adlandırılan büyük ve eski bir köprüden geçiyoruz. Ancak köprünün bir kısmı cesede, bir kısmı da iskelete dönmüş. Buradan Malatya'ya kadar bir yol yapılmış. Telgraf telleri ve sütunlar bulduk, bana çok tesir ettiler. Zira bunlar Sivas dağlarından beri görmediğimiz şeylerdi. Büyük Bağdat Yolundayız. Gidenler gelenler, rençperler, şehirliler ve köylülere rastlıyoruz, nihayet dünyaya döndük. Gamırgap Çeşmesi yanında ağaçların gölgesinde koca koca köpekler serilmiş, sıcaktan dışarı düşmüş dillerini şapırdatıp duruyorlar. Onların yanı başında da inek ve buzağı, eşek ve sıpa, Kürt kızı ve pasaklı bir yaşlı kadın, birkaç başıkabak ve donsuz çocuk. Küçük veletler keçilerin sakallarından çekiştirip duruyorlar. Suyla serinledikten ve bu manzarayı seyredip eğlendikten sonra, yola koyulduk. Her iki tarafımızda düzgün ve nadide tarlalar uzanıyor. Her tarafta harman yapılıyor. Dağlara yaklaşıyoruz. Güneş alçalıyor, serin hava bize rahatlık veriyor. Kürt Ahmad ile polisler sırayla Köroğlu ve başka türküler söylüyorlar. Ağaçlıklar ve sular yorgunluğumuz alıyor. Eski Malatya şehrine yakınız. Yolda, üzerinde Rumca yazılar bulunan yuvarlak bir taş var. Taşın tepesi biraz çukur gibi. Sultan Murad Üsküdar'dan Bağdat'a giderken, bir kızın bu taşı yuvarlayarak Sultan'ın karşısına getirdiği söyleniyor. Sultan Murad da kızın cesaretinin anısına bu taşın dikilmesini emretmiş. Ve taşın çukur kısmına bir avuç altın yerleştirmiş. Bağdat'tan dönüşünde altının aynı yerde durduğunu görünce Malatyalıların hem cesaretine ve tokgözlülüğüne hayran olmuş. Cesaretlerine hayran olmuş, zira içlerindeki en zayıf kız bile bir el hareketiyle taşı yerinden oynatabiliyormuş. Ayrıca Malatyalılar içinde hiç fakir ve muhtaç olmadığını görmüş. Ne mutlu bu memlekete, ne mutlu onun hükümdarına.

Bu taş ve yazıt incelemeye değer bir konu.

Nihayet, büyüklüğü, güzelliği ve bolluğu ile ünlü Malatya meyve bahçelerindeyiz. Dut, kayısı, armut, elma ve diğer meyve ağaçlarından oluşan bir cennet ve onları toplamaya, kurutmaya çalışan Adem ile Havvalar. Her yerde Aba şehrinin surları, yer yer yıkılmış burçlar. Tütün dikilmiş hendekler, grup grup Türk kadınlarının giysi ve iç çamaşırlarını yıkadıkları berrak sular. Minareler, kubbeler, taş evler, hamamlar, iç kaleler, büyük büyük taştan binalar. İçlerine girmeden dışarıdan seyrediyoruz. Demek o tarihi, eski ve Ermenilerin ünlü Melidine'si, şimdilerde ise Eski Şehir diye anılan Eski Malatya burasıymış. Eski çağlarda batılı ve doğulu vahşi milletlerin, halkların

ve hükümdarlıkların akınlarını gören işte bu şehirdi. Mezopotamyalıların, Romalıların, Bizanslıların, Babillilerin, Marların ve İranlıların güçlerini çarpıştırdıkları, birbirlerini kırdıkları hâkimiyet kurmaya çalıştıkları alan, Akdeniz'den ve Babil'den karşılıklı geçiş yeri Melidine. Hatta bazen de bizzat kendisi akıncıların hedefi olmuş. Özellikle de Ortaçağda Hakarların ve Tatarların saldırılarına maruz kalmış. Melidine gerek genel tarih gerekse kilise tarihinde ünlüdür. Pek çok şehit vermiştir. Ve son yüzyıllarda da Türkler için bir kâr sahası olmuştur. Halkın bu şehri terk ederek bir saat kadar uzaklıktaki Yeni Malatya'ya yerleşmeleri 45-50 yıl kadar olmuş. Yeni Malatya'yı daha önce bağlık ve yazlık olarak kullanırlarmış. Eski şehrin mevkii ve havası Yeni Malatya'dan daha güzel ve hâlâ birkaç yüz Türk hane var. Yine de yazın çoğu bahçelerine bakmaya ve meyveleri toplamaya geliyorlar.

Ağaçlı bölge son buluyor. Gözlerinizi şehir harabelerinden yukarı doğru kaldırdığınızda birden sayısız mezar taşları grubu görüyorsunuz ve önünüzde Malatya Türk Mezarlığı uzanıyor. Türlü türlü sarık modellerinin görüntüleri insanı korkutuyor. Kimbilir ne korkunç insanlar olmuşlar ki hâlâ görenlere korku salıyorlar!

Burayı geçince, karşımıza 300 eşek ve 100'den fazla silahlı Kürtten oluşan bir ordu çıktı. Kafalarını garip bir büyüklükte sarmışlar. Bu vahşi adamlar Sivas'a tuz almaya gidiyorlar. Her biri bizi tek tek inceliyor ve aralarında "Evha Ing, iz a tevtiş" vs diyerek konuşuyorlar. Sağ tarafımızda yana yana, suları ve ağaçları bol Türk köyleri görünüyor. Nihayet Malatya'nın girişine yaklaştık. Şehrin evleri hiç görünmüyor. Bir saatlik mesafede ormanı andıran ağaçlar var. Türlü türlü sık ağaçlar şehri ve binaları gözlerden gizliyor. Düzenli düzensiz tüm sokaklar kirli. Her semtte bol sulu arklar var. Her tarafta göreceğin adamlar Türk. Veletler son derece terbiyesiz. Her taraf serseri, sarhoş dolu. Kapıların önünde büyük başlı ve uzun sakallı ihtiyar Türkler sigara tüttürüyor ve ağır ağır konuşuyorlar. Gelip gidene sert nazarlarla bakıyorlar. Gavur Rus yönetiminde kalmaya tahammül edemeyen birkaç ahlaklı Müslüman aile de buraya göç etmiş.

Çarşıyı dolaşarak Ana Kilise olan ve Ermenilerin Ruhani Önderlik binasının bulunduğu Surp Sarkis'e ulaştık. Ah ruhani önderlik binası acaba seni hangi suyla yıkamak lazım!.. Pisliğin, aşınmış binan, zevksiz mobilyaların, düzensizliğin, kocaman bit orduları, başıbozuk sineklerin. Bunlar tarafından çevrelenmiş bir yönetici, bir kral gibi yukarı köşeye yerleşmiş Melidine

ruhani önderi Sırabion Sırpazan. Bizi, yukarda özelliklerini saydığım muhteşem salonda kabul etti! Ancak ben bunca iltifata layık olmadığımı söyleyerek orada kalmadım. Ve Sarafyan Adur Ağa'nın evinde yeni model temiz bir oda bulabildim. Hiç olmazsa orada sadece, şarkılar eşliğinde ayağımızı, elimizi, yüzümüzü yalayan sivrisinekler vardı.

Ertesi gün devlet adamları ve cemaat ileri gelenlerinden çoğu bize hoş geldin ziyaretinde bulundular. Ayrıca Protestanların lideri badveli Mardiros ve Katolik episkoposunu temsilen iki ruhani de ziyarete geldi. Kendilerini ruhani önderlik binasında kabul ettim. Cismani Meclis adıyla bir kurul vardı. Onlara resmi yazımı takdim ederek gerekli hazırlıkların yapılmasını istedim.

Üçüncü gün iade-i ziyaretleri gerçekleştirdim. Mutasarrıf değişmişti, vekili molla efendiyi ziyaret ettik. Bu şahıs böylesi bir şehre ne derece layıktı bilemiyoruz! Hükümet binası oldukça büyüktü, ama yönetim iyi değildi. Şehrin çevresinde hatta içinde bile gayet serbest şekilde suç işleniyor, tam bir başıbozukluk ve ahlaksızlık hüküm sürüyordu. Hırsızlık, ahlaksızlık ve cinayet hâkim unsurlar haline gelmişti. Bunların yanı sıra aptallar ve deliler de oldukça çoktu. Hemen hemen herkes ağaçların, bol sulu çeşmelerin, havuzların yanında yumuşak minderlerin üstüne bağdaş kurmuş nargilelerini fokurdatıyor, rakısını-şarabım yudumluyor, kızartma etleri, köfte pilavı mideye indiriyor, koynunu-kursağını meyvelerle dolduruyordu. Rakı ve afyon kokusundan, biraz da havanın sıcağından olduğu yere yığılıp kalıyor ya da kabaran arzularını tatmin için oraya buraya saldırıp av arıyor. Afyon ticaretinin Malatya'ya yılda 120.000 lira getirdiği söyleniyor. Hayret verici olan, şehirlilerin bu miktardan çok az pay sahibi olmalarıydı. Tüm ürünü yetiştiren ve kazanç sağlayan vahşi Kürtlerdi. Bu şehirde, birkaç tüccar haricinde para sahibi zengin Ermeni yok. Onlar da zaten gurbetçi. Bunun yanı sıra muhtaç Ermeni de yok. Büyükçe evleri, geniş bağları, ağaçları ve az kazançlarıyla kendilerini mutlu zannediyorlar. Şikâyetçi ruh içlerinde yeni yeni uyanmaya başlamış. Hem maddi hem fikri sahada çalışmak ve gelişmek gerektiğine inanmaya başlamışlar. Ermenilerden de bu beklenir. Çünkü oralardaki tek Hıristiyan unsur kendileri. Ama onları da uyandıracak, aydınlatacak ve önderlik edecek adam yok. Din ve eğitim durumu sakin. Hoca adını verdikleri Ermeni bir varjabed var. Türkçe, Ermenice, yazı, matematik, müzik dersleri veriyor. Hem öğretmen hem müdür hem her şey. Marhasalığın kâtipliğini de

yapmasının yanı sıra başka görevleri de vardı. Onun gerçekten bir şey bilip bilmediğini kim kontrol edecekti ki! "*Sen bize yetersin, sen her şeyi bilirsin, her şeye muktedirsin*" diyorlar. Zamanın gerekleri ile ilgili fikir beyan edebilecek sadece iki üç kişi var. Genel ise iç ve dış dünyalarında çok demode yaşıyorlar. Adıyaman ve Behesni'nin bu marhasalığa bağlı bölgeler olduğundan hiç kimsenin haberi yok. Kötü bir olay vesileyle iyi bir şans yakaladım. Apo adlı bir Ermeni mahkeme edilmek üzere getirilmişti. Yaşlı, güçlü kuvvetli bir adamdı. Kendisi uzun süre mültezimlik ve saymanlık yaptığından Ermenilerin durumunu, yerleşimlerini ve nüfusu iyi biliyordu. Nüfus ve yerleşim ile ilgili bilgileri kendisinden derledik. Her yerde yaptığım gibi burada da, marhasalıkta nüfus kayıt defteri tutulmasını, doğan ve ölenlerin kaydedilmesini önerdim. Sanki başka konularla ilgili defter ya da kayıt var mıydı ki! Asla! Ruhani önderin atından başka önemsediği bir şey yoktu. Her günkü derdi ve sohbeti atlardı. Satın aldığı at, satacağı at!.. Yazık, yüreğim yanıyor! Malatya Marhasalığı Sis Katolikosluğu'na bağlı.

Ruhani Önderle beraber, şehirden çok da uzak olmayan manastırları ziyarete gittik. Küçük kilisesi ve kâgir birkaç odası bulunan Lusavoriç Manastırı yüksekçe ve havadar bir mevkiye kurulu. Tüm kapıları açık, ıssız ve pislik içinde. İnsan izine rastlamadık. Sadece serserilerle hırsızların orada gecelediklerini öğrendik... Havası, suyu mükemmel, nadide tarlaları var. Bu manastır, ruhanilerin pek çok elyazması kaleme aldığı bir yer. Bugünkü hale nasıl düştüğüne dair hikâye ise çok ilginç:

Bu manastırda Sahak adlı bir papaz ailesiyle birlikte ikamet etmekteymiş. Babası da aynı şekilde cemaatin onayıyla manastır yöneticisi ve çiftçisi olarak aynı yerde yaşamış. Ancak bu yıl problem doğmuş, zira papaz Sahak manastırın tarlalarını sahiplenmeye kalkmış. Neyse ki tapu onun üstüne kayıtlı değilmiş. Cemaat Taşra Meclisi evini manastırın dışına atmış. O da devlet mahkemelerine, hatta Diyarbakır Vilayeti'ne kadar şikâyet etmiş. İki taraf da bir sürü masraf etmişler. Patriğe kadar yazmışlar. Patrik de Papaz Sahak'ı İstanbul'a çağırmış. Ancak Sahak kısa yolu tercih ederek Malatya'daki Katolik Önderi Ğevont'a başvurmuş. Ermeni-Katolik önder de, manastır topraklarını sahiplenebileceğini, manastırın Katoliklerin eline geçebileceğini, Ermeni-Ortodokslara ait olanı Katolikleştirebileceğini zannetmiş. Bunların

aklına şaşmayın. Kerabaydzar[301] sadece dış görünüşüyle bayzar.[302] Bir zamanlar buralarda tek bir Katolik yokken, tek bir karış toprağa sahip değilken, halkın birbirine düşmesi yüzünden bugün oldukça çok sayıda Katolik inanlıya, büyük bir kilise ve okula, önderliğe nasıl sahip olduklarını kendisi bana anlattı. Gelirlerinin büyük kısmını bir zamanlar şehrin önderi olan Rahip Arakel'e borçlu olduklarını anlattı. Tüm bunlar Kerabaydzarın becerisi veya gücünden değil, Mazlımyan'ın kötü niyetinden, diğer ruhani önderlerin işe yaramazlığı ve halkın cehaletinden olmuştu. Geri kalanların hâlâ Ortodoks-Ermeni olarak kaldıklarına da hayret etmek lazım. Zaten bir kısmı da Protestan olmuş. Ancak onları kardeşlerimizden ayırmak mümkün değil. Önderleri badveli Mardiros katıksız bir Ermeni ve dürüst bir insan.

Tarlaları biçme işini Kürtlere verdikleri manastır tarlalarını gezdik.

Manastır kilisesinin kapısı üzerine şöyle yazıyordu: "*Surp Krikor Kapısı Episkopos Simeon tarafından Ermeni tarihiyle 3 Mart 888'de*[303] *yapıldı...*"

Surp Krikor ya da diğer adıyla Lusavoriç Manastırı'ndan Anardzat Pıjişk denilen şapele geçtik. Ovalık bir alanda küçük bir tepeye kurulu, sadece iki kubbesi sağlam olan harap bir şapeldi. Çevresinde harabe öbekleri vardı. Zamanında hareketli bir manastırmış. Şapelin önünde Punzar Başı diye adlandırılan büyükçe bir su pınarı var. Pek çok pınarın birleşerek oluşturduğu havuzun soğuk sularında balıklar yüzüyor. Havuzun etrafındaki yeşillikler, halı misali etrafını çevrelemekte. Oldukça eğlenceli bu topraklar Türklerin elinde. Şapele gelince, Katolikler birkaç yıl önce gizli bir şekilde hükümet eliyle ele geçirip bir de manastır inşa etmek istemişler. Ermeniler uyanmış, Katoliklerin inşasına engel olup şapeli hemen onarmışlar.

Anardzat'tan, Ortuzi Köyü'ndeki Surp Pırgiç Manastırı'na geçtik. Bahçeleri ve odaları oldukça iyi durumda. Giden-gelen, ziyaret eden eksik değil. Avlusundaki topraktan yiyen sarılık hastası insanlar şifa buluyormuş. Ziyaretçilerin büyük çoğunluğu Türk kadınlar. Manastırın bulunduğu mevki havadar ve güvenli olduğundan hava tebdiline ve ziyarete gelenlerin sayısı çok. Geldikleri zaman da oyunlar oynayıp dans ediyorlar. Kalıntılarından, Surp Pırgiç Kilisesi'nin zamanında oldukça büyük ve gösterişli bir yapı olduğu

301 Katolik Ermenilerin başepiskopos rütbesindeki ruhanilere hitap şekli.

302 Parlak, aydınlık.

303 888+551=1439 (Miladi)

anlaşılıyor. Şimdiki kilise, harabenin bir kısmının örtülmesiyle meydana gelmiş. Ancak karanlık ve rutubetli. Pazar günleri şehrin papazları sırayla ayin gerçekleştiriyorlar. Kilisenin sağ tarafında aynı şekilde karanlık olan bir şapel bulunuyor. Dışarıdan, kuzey duvarında kapatılmış bir kapı var. Bunun cephesinde de Rumca bir kayıt bulunuyor. Söylenceye göre bu büyük kilise Lenk Timur tarafından harabeye çevrilmiş, topraklarını ve mallarını da Türkler sahiplenmişler. Ağacı ve suyu bol, cennete benzeyen Ortuzi Köyü nüfus açısında oldukça kalabalık. Nüfusun çoğunluğu Türk, az bir kısmı da Ermeni.

Görev yerimize geri dönüyoruz.

Ne denizden ne karadan, ne Çerkesden ne Kürtten, ne çalışmaktan ne terlemekten yorulmak bilen bendeniz, Malatya'da günden güne, bir saatten diğerine, bir dakikadan öbürüne bir yorgunluk ve ağırlık hissetmeye başlamıştım. Tüm şehir hasta. Ağaçların sıklığından hava hareket etmiyor, suların çok oluşu ve şehrin dağların eteklerinde yapılanmış olmasından dolayı nem çok fazla. Her taraf telef olmuş büyükbaş hayvanların leşleriyle dolu, hiç kimsenin gömdüğü de yok. Güneş yakıcı, her taraf çöp, bağırsak, dışkı, ot ve meyve pisliği ile dolu. Her tarafa mikrop saçılıyor. Halkın çoğu çeşitli hastalıklara yakalanmış. Ateşi olmayan adam yok gibi. Verem de çok yaygın. Bu insanlara sağlık tedbirlerini, kurallarını kim anlatabiliyor ki? Bunlardan bahsetmek Allah'a hakaret etmek gibi bir şey. Memleket hekimi de var. Ancak hekim, söylediklerinin hiç dikkate alınmadığından yakınıyor. İstatistiğimi hemen bitirip kaçmaya karar verdim.

28 Temmuz: Yeni mutasarrıf akşamın beşinde şehre girmişti. Sabahleyin hoş geldin ziyaretine gittik. Şehrin ileri gelenlerinden Hacı Bey adlı bir Türkün evinde misafir kalmaktaydı. Evin önü açık, oldukça geniş ve tam ortasından neredeyse bir ırmak büyüklüğünde akan buz gibi bir su olan avlusu vardı. Mutasarrıf kalın boyunlu, şişman, uzun boylu, az konuşmasını bilmeyen, şivesi Ruma çalan bir adamdı. Giritliydi, Şebinkarahisar'dan geliyormuş. Bizi gayet iyi karşıladı. Akşam şehre gelişi esnasında gerçekleşen bir olayı anlattı.

"*Bir Türk'ün evinin önünde geçiyorduk, adamın biri kendini damdan attı ve suya düştü. Birkaç kişi de damın diğer tarafından ateş edip, bağırarak kaçtılar. Paşanın adamlarından bazıları onları hırsız zannetmişler. Haremi ile kızı, Paşanın vurulduğunu zannedip bayılmışlar. Paşa ise suya düşenin yardıma*

*muhtaç biri olduğunu, polisin de onu vurmak istediğini sanmış. Sonunda adam kaçmayı başarmış. Oldukça büyük bir tehlikeyi kazasız belasız atlatmışlar. Sabahleyin Türk bir kadın Paşanın huzuruna çıkarak, 'Ben o evin sahibesiyim, kızıma zorla sahip olmak için gelmişlerdi ama damdan kaçtılar. Suya düşen de ele başları **Abdülkadir Efendi** idi' demiş."*

Bu şahıs şehrin en asil ve rütbeli şahsının oğlu idi. Kendisi de aynı derece asildi. Paşa, gelmesi için pek çok kere haber gönderdi ise de huzuruna getirtemedi. Herkes bu işe parmak ısırdı.

Biz de Paşaya kendi bildiklerimizi anlatarak, Ermenilerin çektikleri eziyetleri, nasıl küfür yediklerini, taşlandıklarını vs dile getirdik. Kadınlara ve çocuklara, dine-imana nasıl küfredildiğini, papazların hatta ruhani önderlerin arkasından "Keşiş, hoşt hoşt" diye bağırdıklarını ve taşladıklarını anlattık –ki bu olaya gözlerimizle şahit olmuştuk–. Özel takrir yazıldı. Ama uygulandı mı? Sanırım hayır! İki gün sonra Kürtler kışlanın yakınlarında atlı bir asker vurdular. Şehrin içinde ve dışında asayiş bozuldu. "*Sanki kurbağalar, Tios'un direğine çıktılar.*" Kürtlerin ve eşkıyaların böyle bir alışkanlığı var. Her yeni gelen idarecinin ilk günlerinde deneme mahiyetinde suç işliyorlar. Eğer gelen sert ve cesur bir mukavemet gösterirse sakinleşiyorlar, yok eğer gevşek davranır ve ne yapacağını şaşırırsa, serbestçe her suçu işlemeye devam ediyorlar.

Ermeniler baş başa kaldıkları zaman yerel idareciler ve halkın çok kötü şeyler yaptığından şikâyet ediyorlar. Ama onlarla yan yana oldukları ortamlarda bir şey konuşmaya cesaret edemiyor, bu davranışı tedbir olarak değerlendiriyor ve "*Bugüne kadar şikâyetimizi dinleyen ya da suçluları cezalandıran olmadı. Eğer şikâyet ettiğimizi duyacak olurlarsa kötülükler artacak*" diyorlar. Mesela hepsinin de aynı şekilde anlattığı bir olay vardı. Ancak diğerlerinin yanında tersini söylüyorlardı. Gerçi istemeyerek öyle söyledikleri belliydi. Olay şuydu; kısa bir süre önce köpeğin boynuna tahta bir haç asıp, güya Ruslara hakaret etmek amacıyla, çarşıda Ermeni dükkânları önünde dolaştırmışlar. Tedbirli Ermeniler sadece seyretmekle yetinip, durumu hükümetin kulağına fısıldamışlar. Ancak görevliler bu işi bir delinin yaptığını söyleyerek işi kapatmışlar. Peki de, çarşının içinde toplanan ve köpeğin arkasından dolaşan onca Türkün hepsi de mi deliydi! Ermeniler son derece korku içindeler. Ne haklarını koruyabiliyorlar, ne de dini inançlarını özgürce söyleyebiliyorlar. Eğer böyle yaşayacaklarsa hiç yaşamasınlar daha iyi.

Bu tarz şehirlerde eğer Avrupalı bir konsolos varsa durum çok farklı oluyor. Ne yazık ki, iyi mutasarrıflar da yok. Bari Ermeni ruhani önderler, çalışkan ve akıllı olursa, tam olmasa da bir mutasarrıf veya bir konsolosun yerini yarı yarıya tutabilirler. Eğer halk da aydınlanırsa kendini korumada cesaretlenir, zira bilgi güç demektir.

Malatya'nın idari şekli Diyarbakır Vilayeti dahilinde bir mutasarrıflıktır. Üç kilisesi bulunuyor. Surp Sarkis adlı ana kilise, Surp Harutyun Kilisesi ve Surp Yerrortutyun Kilisesi. Üç tane de okulu var. H. Mesropyan, Naregyan ve Arşagunyan. Okulların 7000 kuruşluk yıllık gideri kiliseler tarafından karşılanıyor. 400 erkek talebe eğitim görüyor.

Ermeni Nüfuslu Marhasalık Bölgeleri

Eski-Şehir: Surp Istepannos adlı bir kilisesi var.

Ortuzi Köyü: Bir tane kilisesi var (Surp Pırgiç Manastırı içinde).

Çırmıkhdi: Surp Eçmiyadzin adlı bir kilisesi var.

Hekimhan: Kasaba. Müdürlük. Surp Asdvadzadzin adlı kilisesi var.

Ansur: Köy

Muşovıga: Köy. Surp Hovhannes adlı bir kilisesi var.

Behesni[304]: Şehir. Malatya mutasarrıflığı dahilinde kaymakamlık. Surp Pırgiç adlı kilisesi ve Nersesyan adlı bir okulu var. 40 erkek talebe eğitim görüyor. Nüfusun büyük çoğunluğu Türk. Katolik ve Protestan Ermeniler de var.

Adıyaman Şehri ya da Hasan Mansur.

Malatya mutasarrıflığı dahilinde kaymakamlık. Surp Asdvadzadzin adlı bir kilisesi ve Rupinyants adlı bir okulu var. 50 erkek talebe eğitim görüyor. Nüfus Türk. Süryani-Katolik ve Protestan Ermeniler de var.

Behesni ve Adıyaman'ın Ermeni nüfuslu köyleri:

Samsat (Samusat), Kavrak, Dardığan, Ğantaru, Göl-Pınar, Karkuşen, Kızılca-Pınar, Vartana Keğ, Parpato, Kolik, Büyük Bağ, Narlıca, Kan, Huni,

304 Besni.

Soldan sağa: Gergerli Kürt kadın, Dersimli (İran kökenli) Kürt kadın

Kavardiş, Ğarbiş, Henic, Gargar, Perteso, Temsias ve Kağte[305] kasabası, ki burada kaymakam ikamet etmektedir.

Adı geçen köylerde kilise ve okul yok. Sadece Kağte'de Surp Kevork adlı bir kilise var. Nüfusu Ermeni ve Kürtlerden oluşmaktadır. Bazı yerlerde Süryani ve Türk de var.

Malatya'nın dağları Akdağ ve Beydağ şehrin güney tarafında yer almaktadır. Buranın halkı vahşi Kürtlerdir; Malikanlar, Alikanlar, Kavi. Hem halka zarar veriyorlar hem de kendi aralarında birbirleriyle düşmanlar. Behesni ve Adıyaman bu dağların diğer tarafına düşüyor. Akçadağ, Malatya'nın batı tarafında. Nüfusu oluşturan Kürtler 5-6 bin kişiler. Yarıya yakını Kızılbaş. Arapgir, Hekimhan ve Halep yollarına, onların yakınında bulunan köy ve şehirlere korku salmışlar. Devlete ne asker ne de vergi veriyorlar. Bu dağlar Toros Ötesi sıradağlarıdır. Akçadağ'ın bir ucu Maraş'a uzanarak Gavur Dağı adını alıyor. Akçadağ ise tarihimizde Sev Learn ya da Surp Lerink denilen dağ. Bir zamanlar buraları Süryani ve Rum manastırlarıyla doluydu. Bizim Krikorisler ve Nersesler buralarda yetiştiler. Şınorhali zamanında ve diğer tarihlerde, din adamı yetiştiren ünlü manastırlarımız vardı. Bu manastırlar rahiplerimizin kalemlerinin, Rupinyan, Torosyan, Levonyan gibi kahramanlarımızın kılıç ve mızraklarının korunakları olmuştur... Yukarıdaki listede de görüldüğü üzere Akçadağ'da hâlâ nüfusu Ermeni olan ve Ermenice isim taşıyan iki köy bulunuyor. Ansur ve Muşovıga. Muşovıga'nın yaşlı papazı Hagop'u Malatya'da gördüm. Akçadağ'ın vadi ve tepelerinin harabelerle ve khaçkarlarla dolu olduğunu ve Kızılbaşların burada bir zamanlar kilise olduğunu söyleyerek saygı gösterdiklerini anlattı. Khaçkarların üstünde sık sık Süryanice ve Rumca yazılar görülüyor. Bazı yerlerde de Ermenice yazılar var. Ancak "Ermeni khaçkarları zaten bellidir çünkü ortasında çiviler vardır" dedi. Bunlar Aziz Tadeus'un kutsadığı çivilerdir. Kurşunlu Kışla Köyü'nde Kızılbaşların bir harabeyi deştiğini, dört khaçkar ve kilise kemeri bulduklarını anlattı. Kürtler Papaz Hagop'u çağırmışlar. O da khaçkarları bir tarafa toplamış. Ve bu khaçkarların çivilerini çıkartarak yanma almış. Hasta ziyaretlerinde ve kutsamalarda kullanıyormuş. Rica edince bir tanesini bana verdi. Papaz ayrıca Tors Manastırı adlı bir yapının hâlâ mevcut olduğundan bahsediyordu. Bunun yanı sıra bir sürü yürek burkan hikâye anlattı. Ne yazık ki gördüklerine fazla dikkat edememişti. Gerçi oldukça gözü açık ve ciddi bir adamdı, ancak tarih bilmesi gerekiyordu. Papaz

305 Kahta.

Rumkale'de "Kızılbaş" Kürt kadınlar

tüm Akçadağ Kürtleri arasında serbestçe ve rahatça dolaşma özgürlüğüne sahip. Çünkü dua ederek veya kâğıt yazarak hastaları iyileştirdiği yönünde bir ün yaymış. Dolayısıyla Kürt hastalar ona büyük saygı gösteriyorlar. Kürtler o harap kiliseyi ziyarete gidip adak yapıyor veya kurban kesiyorlarmış. Papaz Hagop'un yanı sıra Malatya'nın yaşlıları da eski şehir Melidine'nin surlarının bir kapısının Toros adını taşıdığını ve Türklerin Toros Kapısı diye adlandırdıklarını söylüyorlar. Akçadağ'ı dolaşma özlemi yüreğimde kaldı. Zaten Papaz Hagop gibi bir rehberi bir daha bulmak da çok zor.

Behesni'den 3 saat uzaklıktaki Keson Köyü önünde Vasillos adlı bir kayalık var, Koğ Vasil'in[306] köşkü olduğu söyleniyor. Garmir Vank'ın harabeleri bu köşkten yarım saat uzaklıkta. Buna bitişik olan mağaranın ise Aziz Şınorhali'nin tek başına dua ettiği yer olduğu söyleniyor.

Akdağ, Malatya'ya neredeyse bitişik. Şehrin bol ve serin suları buradan geliyor. Dağın tepesinin, cennet gibi ağaçlarla ve sularla kaplı olduğu söyleniyor. Ancak hiç kimse gitmeye cesaret edemiyor. Zira Kürtler herkesi öldürüyormuş.

Gerek Malatya, gerek Behesni gerekse Adıyaman vadilik yerler ve bu vadilerin arasından akan ırmaklar Fırat'a karışıyor. Geçim kaynağı olarak basit zanaatlar yapılıyor. Oldukça nadide çeşit afyon, ipek kozası, buğday, arpa, tütün, pamuk, pirinç, evcil ve vahşi hayvanlar, dut, mışmış gibi nadide meyveler, küçük ama lezzetli kayısı, çeşit çeşit armut ve elma, iri taneli üzüm vs ürünleri arasında yer alıyor. Özellikle Behesni ve Adıyaman'da kayısı ve siyah eriğin kurutulmasıyla yapılan pestil oldukça ünlü.

Yollar oldukça işlek. Halep, Maraş ve İskenderun ile Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve çevresindeki küçük köylerle iletişim kolay. Bağdat ile İstanbul arasında bir göbek gibi. Halkın kıyafeti yerel mavi ketenden yapılmış zıbın ve manto. Şam ve Halep kumaşlarını da kullanıyorlar. Hepsi de gösterişli. Gerek Türk gerekse Ermeni hanımlar ortalıkta oldukça az görünüyorlar ve kapalılar.

Bölgenin nüfusu Ermeniler dışında Türk, Kürt, Kızılbaş ve Süryanilerden oluşmakta.

306 Manazgerd'in imparatorluk valisi, Apukap (Grekçe Apokapis) oğlu Vasil. Dayk asıllı, babası Ermeni, annesi Gürcü. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Ermenistan'ı kuşattığı (1054-1055) sırada Manazgerd'i savunmuş ve Sultanı yenilgiye uğratmıştır.

Kalust Gülbenkyan'ın dedesi Vart Gülbenkyan (Kayseri, 1850)

Kalust Gülbenkyan (1946)

Malatya Elyazmaları ve Kolofonları[307]

... 29 Temmuz: Malatya'da son günüm. Gurbetçi tüccarlar, halk ve ruhani önderin ricaları üzerine ayin yaptık ve vazettik.

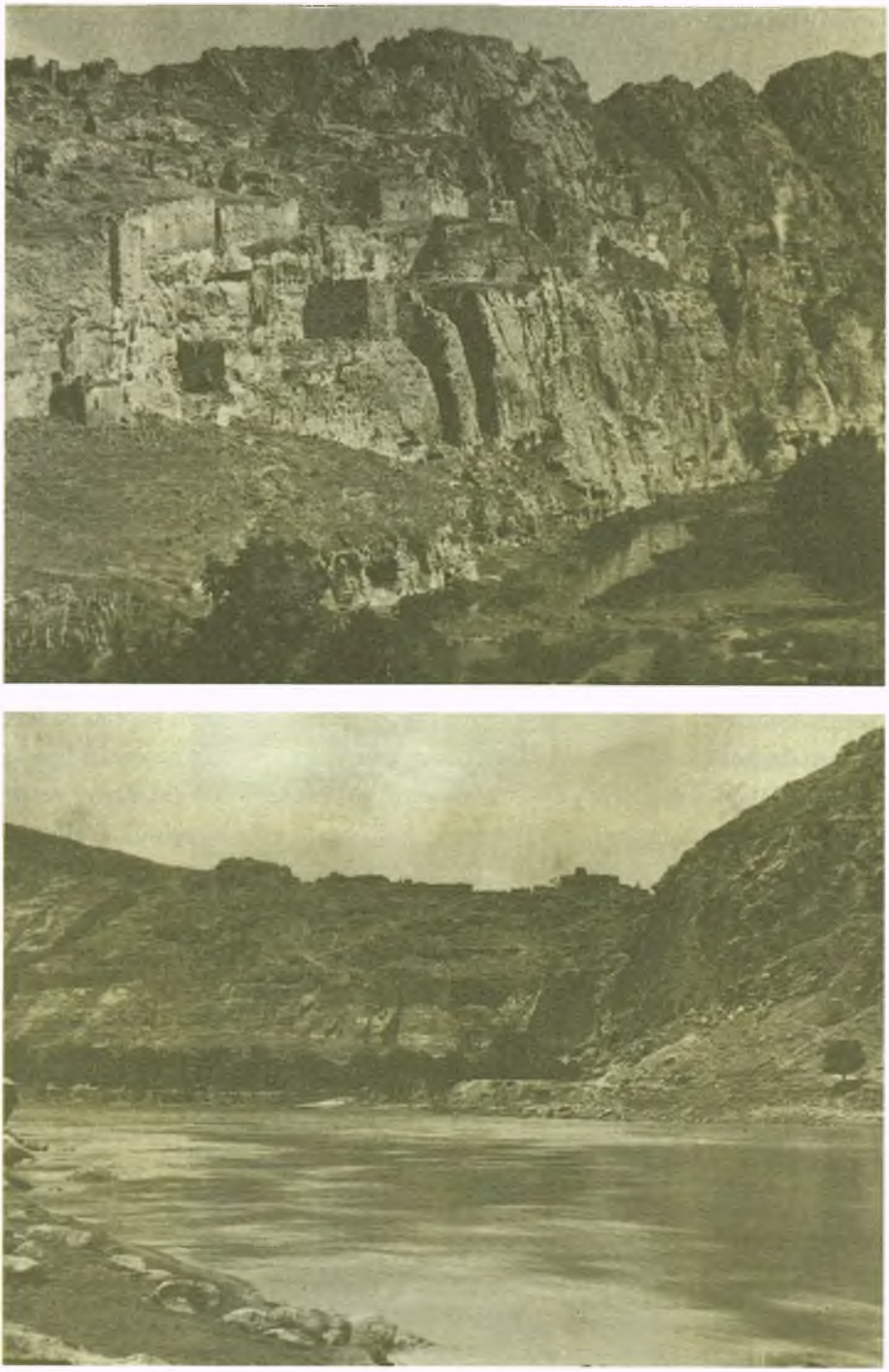
Kayseri Ermeni cemaati üyeleri, özellikle de Gülbenk Serovpe ve Sarkis[308] kardeşler uğradığım her yerde tüccarlar arasında isim yapmış insanlar. Malatya'daki temsilcileri Hovhannes Gülbenk adlı atik ve becerikli bir genç. Tüm Malatya kendisini Hacı Paşa diye adlandırıyor. Saygıdeğer ve milletsever S. ve S. Gülbenk kardeşleri anmak benim için bir gönül borcu. Zira kendilerinin verdiği tavsiye mektupları, ayrıca üç küçük şehir hariç, gittiğim her yerde bulunan adamları sayesinde büyük kolaylıklar yaşadım. Ticaret alanında milletimize gurur getiren bu saygıdeğer şahısları övmek için uzun uzun sayfalar yazacaktım. Ancak kendilerinin alçakgönüllülüğünü yakından bildiğim için ters bir şey yapmamak adına susuyorum. Çok fazla saygıya layık oldukları halde, kırabilirim diye endişeleniyorum.

30 Temmuz: "Hoşça kal Malatya" dedik ve yola çıktık. Ruhani Önder, taşra cemaat meclisi üyeleri ve diğer saygıdeğer şahsiyetler at bindiler. Ortuzi Manastırı'nda mola verdik. Manastırda kalabalık bir ziyaretçi topluluğu vardı. Avludaki havuzun etrafına toplanarak bir Malatya keyfi yaptık. Sadece bir ara Paşanın yanlış anlaması ya da medeniyetsizliği biraz neşemizi böldü. Ama bu olayı anlatmayı gereksiz buluyorum. Daha sonra iki kişiyi ve iki polisi bizi yolculamaları için gönderdi. Saat beşte yola koyulduk. Yolumuz ovalık, 4 saat sonra Fırat kıyısına ulaştık. İki saat daha devam ederek İzoğlu nahiyesindeki köprüye ulaştık. Havanın sıcağı bizi bunaltıyor. Milyonlarca sivrisinek suyun her iki tarafında uçuşup duruyorlar. Padişah fermanı dinlemeyen, polisi adam yerine koymayan, rahip tanımayan, zayıfa acımayan, cesurdan korkmayan, ateşten, toptan, kılıçtan korkmayan bu sivrisineklerin

---

307 Elyazmaları konumuzla doğrudan ilgili olmadıkları için tercüme etmeyi gereksiz gördük.

308 **Gülbenkyanlar:** Kökleri Van civarındaki Ardzruni krallığının ünlü komutanı Vart-Badrik'e dayanan Gülbenkyan ailesi, 11. yüzyılda Sivas civarına, daha sonra da Kayseri'ye ve Talas'a yerleşmişler ve ticaretle iştigal etmişlerdir. Talas'tan İstanbul'a göçen Gülbenkyan ailesinin en tanınmış fertlerinden biri, ünlü mühendis ve petrol uzmanı Kalust Gülbenkyan'dır (1869-1955). Osmanlı Devleti'ne petrol konusunda müşavirlik ve komisyonculuk yapmıştı. Yaptığı hayır işleriyle de tanınan Gülbenkyan, 1906 yılında, kuzenleriyle birlikte mimar Krikor Melidosyan'a Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nde Gülbenkyan Pavyonu'nu yaptırmıştır. Kuruluşundan bu yana hastaneye yardım etme geleneği günümüzde Gülbenkyan Vakfı tarafından devam ettirilmektedir. Hastane bahçesinde Gülbenkyanların bir aile mezarlığı bulunmakta ve Serovpe Gülbenkyan, Sarkis Gülbenkyan ve Badrik Gülbenkyan vs burada yatmaktadır.

Rumkale'nin Fırat'tan görünüşü

Rumkale'nin
Fırat'tan
görünüşü

Rumkale
Kapısı

Birecik Kalesi harabeleri

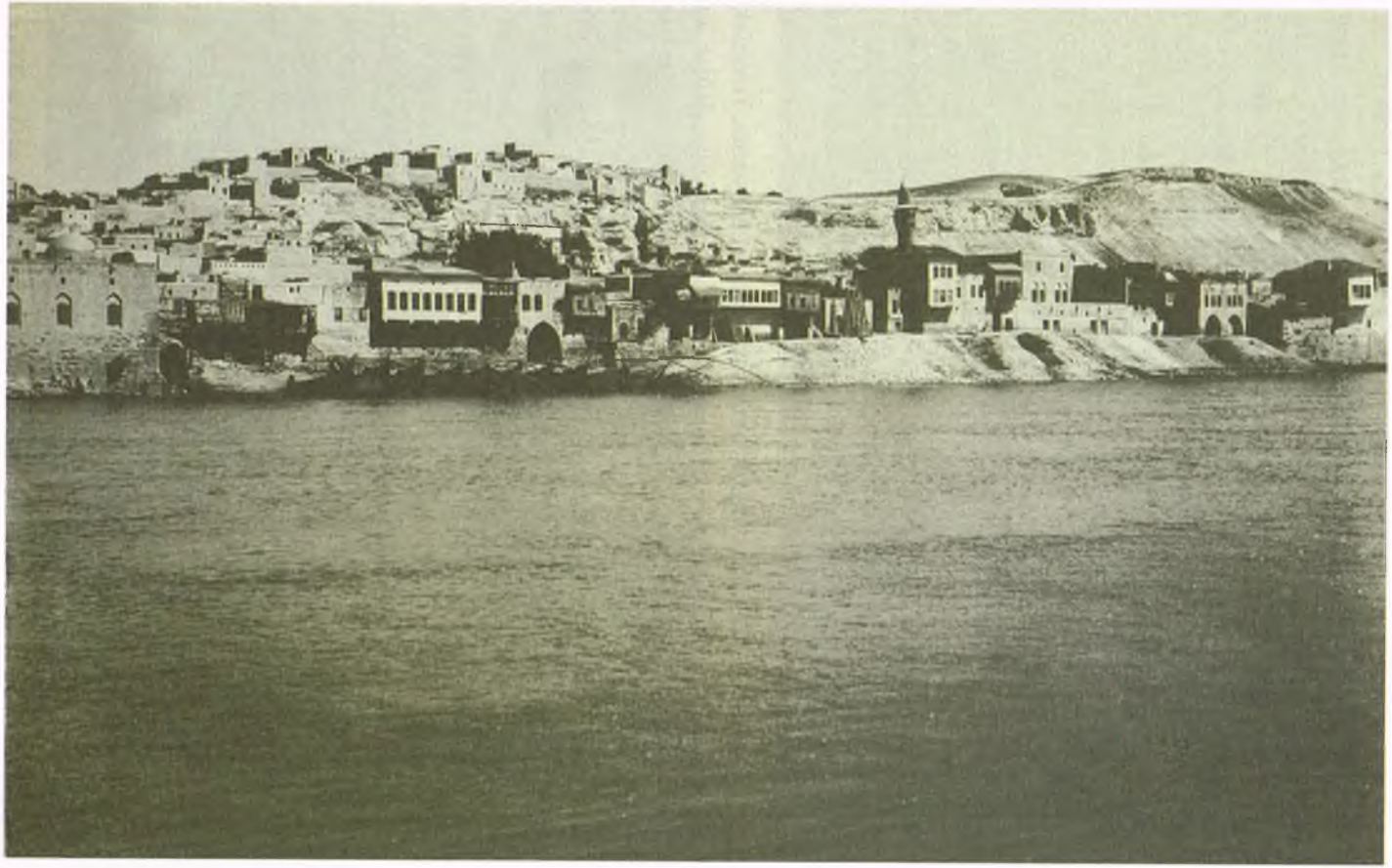

Birecik'in Fırat Nehri'nden görünüşü

hücumundan kim kurtulabilir ki! Teslim olduk. Bu mevkide Fırat iki kat daha gür. Zira Muş'tan gelerek Çapakçur ve Palu'dan geçen Aradzani, Arapgir, Harput ve Çemişgezek'te, Erzurum ve Eğin'den gelen büyük kola karışır. Suda büyük bir gemi var. Koca kafalı bir Kürt, kaptan gibi geminin tepesine dikilmiş, ucunda yuvarlak ve ağır bir metal asılmış tahtayı sağa sola sallayarak geminin yönünü istediği tarafa çeviriyor. Dört Kürt ise, her biri bir kalasın ucundan tutmuş, bir ucu gemide bir ucu yerle eşit olacak şekilde koyarak yolcuların geçmesini sağlıyor. İnsanlar ve hayvanlar buradan geçip gemide hep bir arada duruyorlar. Nehri geçişimiz on dakika sürdü. Kıyıda bir köy var, ancak sivrisineklerinin ve bitlerinin kalabalık oluşu ile ünlü. Bu sebeple de Berlin Kongresi kendilerine özgürlük ve kendi kendilerini idare hakkı tanımış! Yarım saat kadar yukarı çıktıktan sonra, ağaçlıklı bir köyde Abdullah Ağa'nın evinde konakladık. Parlak ay ışığının altında, damda kâh oturarak kâh uyuyarak bu Kürt köyünde eğlenceli bir gece geçirdik. Ev sahibi Abdullah Ağa Malatya'da mahpus idi. Çoğunluğun dediğine bakılırsa, bu mahkumiyet iyi yürekli, zengin ve namuslu olduğu içinmiş.

Sabah şafak söker sökmez at bindik. Fırat kıyılarında ilerliyoruz. Yuvarlak ay Fırat'ın temiz sularında yüzüyor. Her taraftan yükselmekte olan dağlar, ay ışığı ve gölgelerle bezenmiş. Tüm tabiatta derin bir sessizlik hâkim. Yer yer çalı ve fidanlara konmuş kuşlar alkış tutuyor. Fırat kıyılarından kayan topraklar pat pat diye suya düşüyor. Irmak hiç mutlu değil, yüklenmiş bir hali var ve sesi kalbi kırılmış birinin ağlayışına benziyor. Bizleri yolcu etmekte olan bir ördek Fırat'ın dalgalarında ilerliyor, ara sıra güzel başını ve uzun boynunu dikerek dikkatle bizi izliyor. Yolumuz vadinin içinden geçiyor. Dağların yamaçlarına dağılmış orada burada köyler var. Gruplar halindeki ağaçların arasından gürüldeyerek akan sular Fırat'ın koynuna, bağrına kavuşuyorlar. Sol tarafımızda üstünde çivi yazıları olan yontulmuş bir kaya gördük. Polisler yazının tılsımlı olduğundan, ayrıca kayanın içinde gizli bir hazinenin bulunduğundan bahsediyorlar. Yazıyı okuyabilen bu hazineye kavuşabilirmiş. Biraz daha ilerlediğimizde Fırat bizden ayrılarak, kayaların içine girdi ve dar bir vadiden geçerek Hıromgla'ya[309] doğru yollandı. Kendisinden selam götürmesini istedik. Ve işte bir vadiden geçiyoruz. Vadinin karşı tarafında yontma taşlardan inşa edilmiş büyük bir han ve cami görülüyor. Burası terk

309 Hromla, Rumkale (Hasankeyf).

Fırat Nehri'nin sol kıyısında Birecik şehri

Birecik'in Fırat Nehri karşısından görünüşü. Sol üstte Ermeni Kilisesi görünmektedir.

Birecik Ermeni kiliselerinden birinin iç görünümü

edilmiş, odaları ıssız kalmış Kömür Hanı. Hanın biraz ilerisinde, sol tarafta kayaların üstünde kaleye benzer harap yapılar var. Polislerin söylediğine göre Ermeni kilisesiymiş. Yokuş yukarı tırmanıyoruz. İki saat yol aldıktan sonra "Harput Ovası, altın ovası" sözünü doğrularcasına, karşımıza büyük köyleri ve şen haliyle Harput Ovası çıktı. Toprakların tümü işlenmişti.

Karşılamaya kalabalık bir grup geldi. Aralarında yaşlı bir Hintli prens de vardı. Topraklarını yıllık 25.000 İngiliz altını karşılığında İngilizlere kiralamıştı. Uzun yıllardan beri Bağdat'ta ikamet etmekteydi. Şimdi ise Paris'teki bir fuara gidiyordu. Önünden ardından siyahi ve pis bir hizmetkâr ordusu ile yirmi kadar polis eşlik etmekteydi. Bir şehre benzeyen Han Köyü'ne vardık. Nüfusu Türk ve aralarında hanedan çok. Çeşmenin başında biraz dinlendikten sonra doğruca Sorsoru Manastırı'na yollandık. Üç buçuk saat sonra manastıra vardık. Bugün tam 13 saat yol aldık. Hem Malatya'nın neminden hem yol yorgunluğundan bitap düşmüştüm. Rahip Sarkis'in misafirperverliği sağ olsun, zira bizi her türlü dinlendirdi. Aynen atasözünün söylediği gibi, "Manastır rahip için hayattır."

Toros Ahpar'ın 1884'te yayımlanan ikinci cildinin kapağı

Toros Ahpar

Yazan
Karekin Vartabed [Rahip] SIRVANTSDYANTS

Cilt II

İstanbul
K. Bağdatlıyan Matbaası
(Aramyan)
1884

Saygıdeğer Bay Mıgırdiç Emin

Verimli yaşamınız Ermeni milleti için değerli,

Sizin engin beceriniz ve etkin kaleminiz Ermeni milletinin edebiyatının kazancı olmuştur.

Söz ve düşünceleriniz Ermeni milletinin evlatlarının eğitim ve aydınlanmasında parıldayan bir meşaledir.

Siz adınız ve güneşinizle tüm Ermeni milletine aitsiniz.

O halde lütfediniz. Sizin rızanız olmadığı halde şerefli adınız kitabımın ön sayfasının tacı, mektubunuz ise *Toros Ahpar*'ın boynunda bir altın kolye olsun.

Siz beni yazınızla teşvik ettiniz ve yazdıklarımın yayınlanması için maddi katkınızı esirgemediniz.

Köylü kalemim sizi methetmeye kadir değildir. *Toros Ahpar* size bir şeref kazandırmayacak, siz çok yücesiniz.

Sizin ünlü adınız benim naçiz kitapçığımı şereflendirecek ve değersiz emeğim sizle ithaf edilecek.

İstanbul, 10 Mart 1885[310]

Karekin Vartabed Sırvantsdyants

310 Her ne kadar Sırvantsdyants'ın seyahati 1878 yılında gerçekleşmiş ve *Toros Ahpar*'ın ilk cildi 1879 yılında yayımlanmışsa da kitabın ikinci cildi, beş yıl sonra, 1884 yılında yayımlanmıştır. Dolayısıyla 1885 tarihli bir mektubun kitapta yer alması bir tutarsızlık gibi görülmektedir.

Karekin Vartabed Sırvantsdyants'a

Hamov Hodov adlı kitağçığı aldım ve çok hoşnut oldum. Kitapta özellikle halk türküleri, mitolojik anlatılar, halkımızın gelenekleri olmak üzere memleketimiz hakkında geniş ve yoğun bir bilgi birikimi bulunmakta.

Yorulmak bilmeyen emektarına bir ödül ihsan etmek isterim. Emeğinin küçük bir karşılığı olarak birkaç yüz frankı (600) Toros Ahpar'ın ikinci cildinin yayınlanması için bir katkı olarak kabul etmeni rica ederim.

Sağlığını dilerim
Mıgırdiç Emin[311]

Moskova, 17 Ocak 1885

311 Mıgırdiç Emin, Kafkasyalı bir araştırmacı ve yazardır.

Önsöz

Toros Ahpar okuyucularından, kendilerini beş yıldır Harput'ta beklettiğim için özür diliyorum. Onlar oradayken ben daha pek çok yer gezdim.

30 Nisan 1878 ilk seyahat tarihimdi.

Karadeniz'den Harput'a gitmek için üç farklı yol var.

1. Samsun Limanı'ndan hareketle Amasya ve Sivas üzerinden,

2. Giresun Limanı'ndan hareketle Şebinkarahisar ve Eğin üzerinden,

3. Trabzon'dan hareketle Erzincan ve Eğin veya Khozat[312] üzerinden.

Toros Ahpar'ın ilk bölümünde Samsun hattı kullanıldı, ikinci bölümde Trabzon hattı kullanılacak. *Toros Ahpar* okuyucuları Harput'ta dolaştırdıktan sonra, ilk bölümde göstereceğine söz verdiği yerlere uğrayacak.

Elyazmaları listesini ve kolofonları kitabımızın sonuna koyduk.[313]

Zaman zaman verdiğimiz sözden saparsak, şimdiden özür diliyoruz . Zira o günden bugüne pek çok şey aynı kalmadı ve pek çok yol değişti. Bu durumda, yolumuzun ve *Toros Ahpar*'ın söylediği türkülerin değişmiş olması pek şaşırtıcı olmamalı.

312 Hozat.

313 Dini konuların yer aldığı bu bölümü, okuru fazla yormamak için tercüme etmedik.

Hatıra

26 Nisan 1879 akşamüzeri Kadıköy'deki Aramyan Okulu'nun[314] salonunda bir kahvaltı sofrası kurulmuştu. Bu sofranın zenginliği ve görkemi hazırlanan pek çok çeşit yiyecek ve içecekten ileri gelmemekteydi. Sofranın gerçek ışığı, semtin duyarlı ve eğitimli, genç yaşlı tüm sakinlerinin aynı sofra etrafında toplanmasından ileri gelmekteydi. Salonun nasıl güzel hazırlandığını ve orada hazır bulunanların adlarını sıralamak belki hoş olabilir, ancak benim açımdan gereksiz. Zira onların işi milletlerine sahip çıkmak. Adlarını ilan etme gibi bir gayretleri yok. İşte onların gerçek değeri de bu, oraya gelenlerin hepsi gerçekten Ermeni idiler.

Bu sofrayla bir yolculama merasimi gerçekleştirilmekteydi, bir ruhaniyi yolculamaktaydılar. Ona, dilek ve selamlarını, yürek ve arzularını, gönül hediyelerini teslim ve emanet ediyorlardı. Hafif ve tatlı bir yüktü bu.

Söylevlerin tadını ve tuzunu, boğazların düğümlenişini, birbirini takip eden alkışı ve hüznü tarif etmek imkânsız.

Acaba insanın duygularını yüksek sesle dile getirmek için ağlamaya veya haykırmaya ihtiyacı var mıdır? Acıyı derinden hissedenler ağlayamaz. İçlerine çekilir ve böylelerinin gözyaşları kuruyan bir çeşmeye benzer. Çoğu kez pınardan dışarı akmak yerine, yeryüzünde bir yarık bularak derinlere süzülürler. Ve bu olay baharda karlar eridiğinde gerçekleşir, tabiat karşı konulmaz bir şekilde güzelliklerini ortaya koymaya başlayıp bahara erip, sular toprağın

314 Aramyan Okulu halen mevcuttur ve eğitim vermeye devam etmektedir.

bağrından fışkırmaya başladığında gerçekleşir. Ancak hepsinin ruhu içine kapanmış, çünkü onlar gurbetçi.

Acı çekmiş olan analarına, hasret içindeki kardeşlerine ve bacılarına selam gönderiyorlardı. Selam baba ocağının üzerine doğan güneşe. Suya, taşa, haça, kiliseye öpücükler. Selam sağ kalana. Ölülerin mezarlarına künlük. İçlerinden biri de Toros Ahpar'ıma vereyim diye bir parçacık ekmek verdi.

İşte kahvaltımız bu.

Ey düşünceli akşam! Ey unutulmaz sofra ve sofradakiler. Ben hem kendi yeminime hem de sizin yemininize sadık kaldım. Selam ve öpücüklerinizi yerli yerine ulaştırdım. Analarınız ve akrabalarınız teselli buldu. Atalarınızın evlerini ve kiliselerini ziyaret ettim. Toprağın üstündeki ve altındaki mezarlarınızı buldum. Hatıralarını hâlâ koruyan köylerin ve yerlerin, suların ve dağların adlarını yazdım.

Her bir tarafında Ermeni işaretleriyle dolu bölgeleri gezdim. Bazı işaretler ya kaybolmuş ya da değişmişti. Gelenekler hâlâ toprağın üstünde ve harabelerin altında terk edilmiş duruyor. Ermeninin yaşadığı yerlerde ise hâlâ İncil ve ilahiler okunuyor, haç kutsanıyor, gelinle damat evleniyor, çan sesleri tepeleri dolduruyor, manastırlar ziyaret ediliyor, papaz ayin yapıyor, neneler dua ediyor, dize geliyor yalvarıyor. İşte baba ocağınız böyle şen. Böyle bir hayat ve inançları var.

Onlara müjdem şu idi; aydınlanın ki yenilenesiniz, çalışın ki yaşayasınız, sevin ki aranasınız.

Tanrı sayesinde kurtuluruz, sizin sayenizde kurtuluruz. Gözümüz gökte, gözümüz millette, gözümüz haşmetlu Osmanlı Sultanımızda.

Görüş

1879 yılı baharında Haşmetlu Sultan Abdülhamid, yüce sadrazamı Hayrettin Paşa'ya Ermenilerin yoğun olduğu bölgelere komiserler göndermesini emretti. Bu komiserlerin görevi halkın şikâyet sebeplerini dikkate almak ve onların memnuniyetini sağlamaktı. Yüce Yusuf Paşa ve Sarkis Efendi Ağapekyan,[315] Trabzon, Erzurum ve Van vilayetleri için görevlendirilmişlerdi. Yüce Abidin Bey (şimdilerde Paşa) Manas Efendi ile beraber Sevast, Harput ve Diyarbakır vilayetleri için görevlendirilmişlerdi.[316]

Nisan ayında komiserler belirlenen görev bölgelerine gittiler. Onlar görev yerlerine henüz varmadan, halkı büyük bir sevinç, kötüleri ve adaletsizleri ise bir korku sarmıştı. Bu yüksek görevliler işlerini bir devlete yakışır şekilde yürüttüler. Devletin hazinesinden fedakârlıklar yapıldı. Adalet kendini gösterdi. Sömürücüler, Tanrının gökyüzünde yaptığı gibi, Padişahın da tahtından halkını hatırladığına, ülkenin gelişmesini ve insanların huzurunu istediğine, çalışanı koruduğuna ve onları sömürmeye çalışanları cezalandırmak

315 Ağapekyanlar önemli bir amira ailesidir.

316 Osmanlı Hükümeti, İngiltere ve Rusya'nın baskısıyla, Şubat 1879'da Anadolu'nun doğusuna, Hıristiyanların şikâyetlerini araştırmak amacıyla iki komisyon gönderme kararı almıştı. Ancak Kamuran Gürün bu şekilde gönderilen üç komisyondan söz eder:

1. Komisyon (Yusuf Paşa ve Nuryan Efendi) Erzurum ve Van bölgesini,

2. Komisyon (Abidin Paşa ve Manas Efendi) Diyarbakır ve çevresini,

3. Komisyon (Sait Paşa ve Sarkis Efendi) ise Halep'i ziyaret edecekti (bkz. Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, çev. Ayden Birerdinç, Remzi Kitabevi, 2009, s. 90-91).

niyetinde olduğuna inandılar. Evet ! tüm bunları gördüler ve inandılar. Ve o günden beri o topraklarda hissedilir bir değişim yaşandı. Artık taşralarda görevliler genellikle seçimle işbaşına gelmeye başladı. Kürt aşiret reisleri ve şeyhlerin yaptığı talanlar azaldı. Ancak Batum ve Kars'tan gelen göçmenler de ara sıra zararlar vermekteler. Bu olaylar da haşmetlu sultanımız ve değerli sadrazamı Sait Paşa ve durumdan haberdar olan diğer değerli nazırlar sayesinde azalacaktır.

Taşrada ıslahat tohumları ekilmeye başlanmıştır. Devlet eğitim işini ilk sıraya almıştır. Halkın sağlık durumuna önem verilmektedir. Yollar inşa edilmekte, afyon, pamuk ve buna benzer yararlı ürünlerin üretilmesi desteklenmektedir. Emniyet sandıkları tesis edilmektedir. Bir çeşit kendi kendini idare ve koruma sayılabilecek Nahiye İdaresi hemen hemen her vilayette tesis edilmiştir. Belediye Kurulları her zaman toplanmaktadır. Ticari ve Adli Mahkemeler kurulmuştur. Aynı şekilde İdare Kurulları vs kurulmuştur.

Bu oluşumların hepsine ayrım yapılmaksızın Müslüman ve Hıristiyanlar seçilerek göreve alınmakta, yer yer Ermeniler Belediye Reisi, Ticaret Reisi, Genel Savcı ve muavin, mal müdürü vs olmuşlardır. Mahkeme ya da İdare Kurullarının Ermeni üyeleri eğer ehil ve sağduyu sahibi iseler, gayretleri ve çabaları da ülkenin yararına ise, kurullarda onay alabilmektedirler. Eğer sadece karar almak, rapor hazırlamak ve mühür basmak için bir kurulda görev almış kişiler varsa ve bunlar zararlı şahıslara alet oluyorlarsa, bu onların aptal veya menfaatçi olmalarındandır.

Eğer halkın mahkemeler, vergi dağılımı ve toplanması konusunda haklı şikâyetleri varsa bile, bu şikâyetlerin sebebi devlet ve yasalar değil, bunları yerine getiren memurlardır.

Demek ki müşfik Sultanın ve devletin amacı ülkesini ve halkını memnun etmektir. Bizim de inançla aynı amaca yönelmemiz gerekir. Bizim için devletin bu bölgelere iyi idareci ve adil hâkimler, halkın halini anlayan, ona sabırla ve iyi niyetle, kötülere ise sert ve adil davranacak memurlar vermesi yeterlidir. Bizim için kanunların suiistimal edilmemesi yeterlidir. Adalet ve ayırım yapılmayacağına inancımız olsun, biz de çalışmayı sevelim, ülkenin ve devletin gelişmesine çalışalım. Ümitsizliği bırakalım, şu ya da bu göreve seçilirsek ya da davet edilirsek istifa etmeyelim. Elimizden geldiğince imar için inşa edelim, yardım gerekirse yardım edelim. Eğer bu topraklarda

şenlenmek istiyorsak, tüm gücümüzü dökmek zorundayız. Evet, bizim böyle yapmamız gerek.

Yerimizde kalmak, gidenleri de geri döndürerek, fikir ve ruh gücümüzle, maddi ve manevi gücümüzle bu bölgelerin gelişmesine çalışmak, devletin gücüne güç katmak yerine, gün geçtikçe tarlamızı kökümüzü kurutup, bırakıp uzaklara gidiyoruz. Bu durumda buralara Kürt, Çerkes ve Muhacirlerin doluşmasından şikâyet edebilir miyiz? Bunlar daha iyileri. Eğer Avrupalı soylardan biri buraya girmeyi başarıp ayağını basarsa, artık bizim gibi bir halka yaşam hakkı kalmaz. O zaman nerede yaşayacağız? Bizim için her şey kaybolacak, biz de her şey için kaybolmuş olacağız. Bizi en fazla sömüren, fakirliğimize sebep olan şey umursamazlığımız ve işsizliğimiz. Niçin kendi pamuklarımızdan ve yünlerimizden imal ettiğimiz giyecekleri kullanmıyoruz. Bize devlet mi zorla Avrupa mallarını satıyor? Niçin Tokat, Amasya, Eğin, Arapkir, Harput, Malatya, Diyarbakır, Van, Bitlis ve diğer bölgelerdeki binlerce kumaş, keten, çit, manisa şalı, şile imalathaneleri yok oldu. En ücra ve en küçük köylere bile, giyim ve mobilya ile ilgili Amerikan ve İngiliz malları girmiş durumda. Oysa o imalathanelerle ne kadar çok insan geçinebiliyordu ve geçinebilirdi? Varsın hırsız çalsın, devlet vergi alsın, bir halk bu şartlarla yıkılmaz. Korkunç yıkım bizi işsizliğe mahkum ettiklerinde, işi ve işçiyi yok ettiklerinde yaşanır. Bizi kârımızdan mahrum etmenin dışında, bize savurganlığı ve modayı aşılayarak büyük miktarlarda paramızı götürmekteler.

Bu durumda yaşadığımız yerlerde, sadece borç almak, borç vermek, hayvanına, tarlasına, bahçesine karşılık senet yapmak ve süre dolduğunda sessizce bırakıp gitmek dışında yapacak başka bir şey kalmamıştır. Devlete vergisini borçla öder, ailesinin giyim ve yiyecek ihtiyacını borçla temin eder, borçla mahkeme masraflarını karşılar, o kadar. Gurbet yolculuğuna borçla çıkar, borçla düğün yapar, Avrupa'dan gelen konyak ve iksirin parasını borçla öder...

Adı geçen zanaatları ve tarımı yapabilmek için merkez taşralarda ucuz ve yerli faizle banka açmak büyük bir fırsat.

İstanbul'a veya diğer yerlere gurbete giderek para kazanma ümidi, köylülerin güçlerini ve hayatlarını kendi bölgelerinin dışında tüketmelerinin başlıca sebebidir. Eğer onca gayreti ve fedakârlığı kendi yaşadıkları yerlerde sarfetseler, toprağı ve zanaatı geliştirerek elde ettikleriyle en iyi şekilde

yaşayabilirler. Soylarını eksiltmenin yanı sıra, işe ve zanaata da zarar veren, yaşadıkları yere savurganlığı ve diğer türlü türlü kötü alışkanlıkları ve ölümcül pislikleri getirenler de gurbetçilerdir.

Ağlamak, lanet etmek ve göç etme amacında olmak. Pek çok köylümüzün durumu bu, hep rahatı aramak. Rahat yaşamı aramak doğaldır, ancak kazanmadan, çaba sarfetmeden sahip olmak doğal değildir. Yabancılar zorlukla sahip oldukları toprağı veya zanaatı sefasını sürsün diye başka birine vermezler. Onu sadece biz yaparız. Göç eden insan bir ev, bir lokma ekmek bulana kadar, büyük zorluklara ve fedakârlıklara katlanmak zorundadır. Bu çabayı kendi yaşadığımız yerde verelim, hiç olmazsa adam kaybetmeden rahat yaşarız. Gözyaşı ve lanet mutluluğa ve duaya dönüşür yüreğimizde. Ülkesi, devleti için okuyanı, çalışanı ve faydalı adamı yükseltecek Sultanımızı ve diğerlerini başımızın üzerinde tutalım. Adam yetiştirelim, adamımız olsun, adam olalım.

Birkaç yerde devletin görevlendirdiği komiserlerin yaptıklar işleri şahsen görme fırsatı buldum. Bazı akıllı vali ve memurlar, halkımızın menfaatleri için gayret sarfederken, yabancı devletlere mensup adamların tam tersi Ermeni halkını Ermenilere karşı kışkırtmaya veya Ermenileri devletten şikâyetçi göstermeye çalıştığını gördüm. Ermeni halkını Türk ve Kürt nüfusa karşı şikâyete ve kavgaya teşvik ettiklerini gördüm. Ne yazık ki bizden de pek çokları bu yabancıların menfaatine çalışmakta, bizim ise sonumuzu hazırlayan çabalar ve gösterilerde bulunmaktalar. Kuşkusuz ki yalan vaatlere kanmışlar. Ancak bu davranış pek çok zarar getirdi. Devletle Ermeniler, Ermenilerle Kürt ve Türk halkı arasına mesafe girdi. Halkın masum olduğu anlaşılana kadar da sonucu çok ağır oldu.

Çeşitli yörelerden, Ermenilerin İngilizleştiğine yani İngiliz Kilisesi'nin inancını kabul ettiğine, Ruslaştığına yani Rus Kilisesi'nin inancını kabul ettiğine dair hüzünlü sesler duyulmakta. Bazı yerlerden, din değiştirmek veya göçmekle ilgili sesler duyulmakta. Hiç kuşku yok ki okuyucularımız din değiştirme arzusunun hangi beklentiden kaynaklandığını bilmektedirler. Bugün ise onların ne din değiştirdiği, ne Rus ne de İngiliz olduğu, hâlâ yerlerinde ve hâlâ Ermeni oldukları bellidir. Ancak bu sahte ve yapmacık gösteriler milletimiz üzerine nasıl bir ağırlık verdi? Uyanık insanlar bu oyunların Ermenilere yabancı ve yalancı himayeciler tarafından oynatıldığını, bu oyunlarla Ermenilerin hayatının zorlaştığını ve devletin çalışmalarını artırdığını

kolaylıkla anlayabilirler. Ancak kendileri güldüler, el çırpıp oynadılar, şimdi rahatlar. Diyarbakır'ı, Van'ı, Bitlis'i, Muş'u, Erzurum'u ve Alaşkert'i [Eleşkirt] hatırlamaya ne gerek var!..

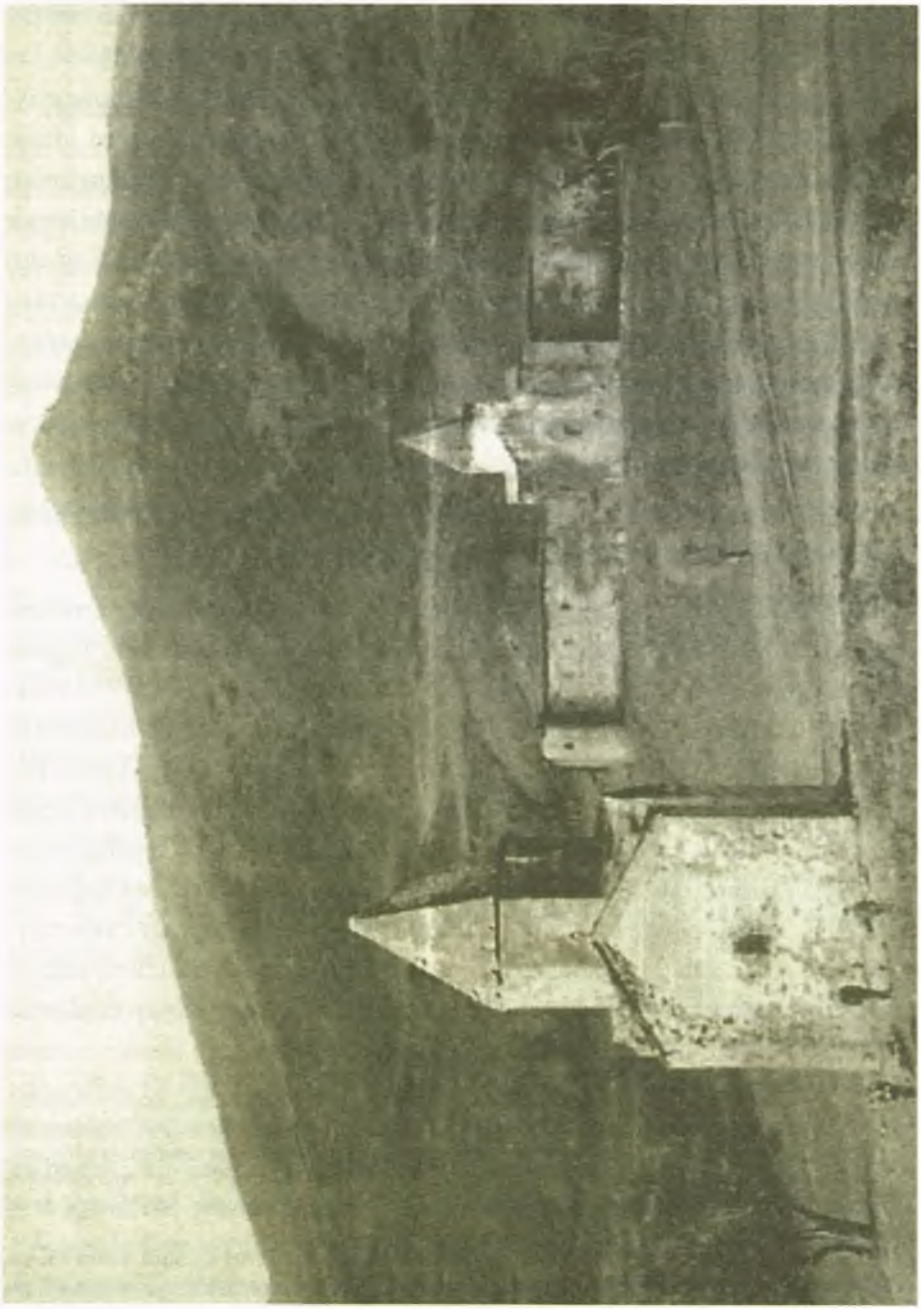
Hayır kardeşler, bizim yapacağımız bu değildi, bu yol bizi arzumuza eriştirmezdi. O sahte himayeciler Ermeninin ne amcası ne de eniştesi idiler. Onlar daha ziyade becerikli avcılar ve kasaplar idiler. Bizi hazır koyunlar, besili inekler yerine koyarak, bizi ağılımızdan uzaklaştırıp ellerine geçirerek mezbahaya koymak istediler. Ancak biz insanız ve insan evladıyız. Ermeni, yüzyıllar boyunca nice tilkiler, kurtlar, ayılar ve aslanlar görmüş geçirmiş, ancak yine de Tanrısına, kilisesine, haçına ve kitabına, mabedine, manastırına, tarlasına, toprağına, suyuna, ata ocağına ve mezarlığına, kendisine yaşama ve sahip olduğu milli değerleri ve kutsiyetleri koruma imkânı veren, kendisine hükmeden Sultanına sadık kalmıştır.

Üzüm yetiştiği toprakta olgunlaşır, bebek anasının sıcak koynunda büyür. Meyvenin olgunlaştığı, ekinin biçildiği mevsim yazdır.

1881-82 kışı, Merkezi İdare'nin kararıyla, halkı ilgilendiren ağır problem sebebiyle Van'dan Bitlis'e gelmiştim. Tanrıya şükür ki, iyi sonuçlandı. Teğuda Manastırı'na ve köyüne geçtim. Muş'taki Arakelots Manastırı'nda[317] Aruesdasirats Cemiyeti'nin açtığı ziraat okulunu rapor etme görevi de bana verilmişti. Muş Ovası'na geçtiğimde Nisan ayıydı. O muhteşem ve görkemli, her zaman yeşil olan ovanın etrafını çevreleyen ormanlarla kaplı dağlar, Çuğula kamışlıkları erimiş karlarla kaplıydı. Güzel güneş bin bir çeşit yeşilliği ve çiçeği canlandırmış, tabiat baharın tatlı meltemiyle, umutla yeniden doğmuştu. Turna, leylek, ispinoz ve bin türlü kanatlı bu kutsal toprağı canlandırmaktaydı. Atlar, katırlar, öküzler, inek ve buzağısı, koyun ve kuzusu, keçi ve yavrusu, anırıyor, meliyor ve yüreklerimiz öyle bir coşkuyla doluyor ki, artık

317 5. yüzyılda inşa edilen Surp Arakelots Manastırı 1960'lara kadar ayakta kalmış, 2000'li yıllarda harabeye dönmüştür. Surp Arakelots Manastırı, Muş'un 10 km. güneydoğusunda Tors Sıradağları'nın Dirngadar ya da Dzirngadar olarak adlandırılan dağın yamaçlarında kesme taşlarla inşa edilmiştir. Aynı adı taşıyan diğer manastırlardan ayırt edebilmek için "Muş Havarileri" ya da "Yergodasan (12 Havari) Vank" olarak adlandırılmıştır. İlk ruhani lideri Yeğyazar olduğundan "Surp Ğazaru" ya da "Yeğyazaru Vank" olarak da tanınır.

Surp Arakelots Manastırı'nın kapısı tarihi bir değere sahiptir. 1915 tehciri sırasında Alman bilimadamları kapıyı söküp önce Bitlis'e, oradan da Berlin'e götürmek istemişlerdir. Ancak Rus ordusu Bitlis'e girince, Kafkasya'dan gelen Ermeni askerler kapıyı fark ederek Kafkasya'ya göç eden Ermenilere teslim etmişlerdir. Bir süre Tiflis'te saklanan kapı Ermenistan Cumhuriyeti kurulunca ona teslim edilmiştir.

Muş Surp Arakelots Yegeğetsi Manastırı, 1915 öncesi

Muş Surp Arakelots Yegeğetsi Manastırı'nın günümüze kalan harabeleri

Muş Surp Arakelots Yegeğetsi Manastırı'ndan günümüze kalan parçalanmış bir taş

Muş Surp Hovhannes Manastırı'nın (Kırmızı Manastır) genel görünümü

Muş Surp Hovhannes Manastırı'nın (Kırmızı Manastır) 1970'lerdeki hali

cenneti arzulamıyorduk, zira cenneti bulmuştuk... Sonunda akşamüzeri A. köyünün Ermenilerine rastladık. Tüm Ermeni köylüleri toplanmıştı, yüzlerinde derin bir hüzün ve tereddüt hâkimdi. Selam verip hatırlarını sorup kutsadıktan sonra,

– Hayret ediyorum, niçin tarlalarınızı sürmüyor, bağlarınızı kazmıyorsunuz, evde boş oturma zamanı mı, diye sordum.

– Biz artık çalışmayacağız, kazmayacağız, ekmeyeceğiz, dikmeyeceğiz, dediler.

– Koyun ve öküzlerimiz bile yeterince ot yiyemiyor, hep aç açığız, vergi ve borç altında, güneş ve kar altında ölüyoruz, çalışacak ne isteğimiz ne mecalimiz var... Ülkeyi terk etmeye karar verdik, tüm kış boyu bugüne kadar bunu düşündük. Ancak karar veremedik, nereye gidelim: Rus toprağına mı gidelim, Acem toprağına mı gidelim, Mısır'a mı gidelim. Öleceksek ölelim. Eğer yaşayacaksak bir parça adam gibi yaşayalım, nedir bu bizim çektiğimiz, şeklinde özetleyebileceğim açıklamalarını uzun uzun dinledim.

Şimdi tereddüt sırası bana gelmişti. Uzun süre hüzün içinde kaldıktan sonra, göç yolunda ne kadar olumsuzluk, zorluk, kayıp ve ölüm olduğunu, biraz daha beklemenin, sabretmenin gerektiğini, Sultan'ın halkını hatırlayacağını, Tanrı'nın sonunda merhamet edeceğini, günlerin değişeceğini, kötülerin cezalandırılacağını, Sultan'ın iyi idareciler ve adil hâkimler göndererek bizi teselli edeceğini vs söyledim.

Bu arada çeşitli örnekler vererek, her ülkede gece ve karanlık olduğunu, ancak Tanrı'nın her gün sabahı doğurduğunu, ışık verdiğini, kıştan sonra baharın geldiğini, her sonbahar kuruyan toprağı Tanrı'nın bahar güneşiyle tekrar yeşillendirdiğini, karların eridiğini, günlerin ısındığını, buna benzer bizim durumumuzun da inayetli Sultanımız sayesinde düzeleceğini anlattım. Birden yaşlı bir adam benim sözlerime katıldı, köyün önündeki otlağı eliyle işaret ederek:

– "Kardeşler, şu çayırı görüyorsunuz. Köyün davarı, gelen gideni her gün bu çayırı çiğniyor, ama yine yeşil, yine yeşil. Niye? Çünkü kökü yerinde kalıyor. Bizim milletimiz de bunca zaman çiğnendi, ama kendi yerinde yine yeşillendi. Eğer yerimizi, toprağımızı değiştirirsek kururuz, yok oluruz. Gelin etmeyin, Tanrı'nın inayeti çoktur, Sultan'ın rahmı çoktur..." dedi.

Bu yaşlı adamın sözleri ve verdiği örnek her yerdeki Ermeni için geçerlidir. Gerçekten de bir halkın ve bir topluluğun hayatının doğduğu toprak ve güneşle ruhsal bağı vardır. Anasının babasının mezarıyla, ırmak ve tarlasıyla, pınarı ve çiçeğiyle, yıldızı ve bulutuyla, manastırı ve aziziyle, kuşuyla ormanıyla, davuluyla dansıyla, ağılıyla, domuzuyla, koyunuyla bağı vardır. Bir halk bunları özlemekle ne kadar tükenir ve yok olur düşünün. Hiç dikkat ettiniz mi, eğer biri ilk kez doğduğu yerden gurbete giderse, orası neresi olsa da, gittiği yerde hastalığa tutulur ve neresinin ağrıdığı bile anlaşılamaz. Çoğu zaman sebep olarak hava ve su gösterilir, ama sebep bu değildir; hastalık ata ocağının hasretini çekme hastalığıdır. Kendim de pek çok kez bizzat yaşadım, başkalarında da şahit olmuşumdur. O zaman dönüşü olmayan gurbet demek olan göçün ne anlamı var. Yürek ve ruh taşıyan bir göçmene sorun, ne zaman rahata erse, ilk önce terk ettiği yeri hatırlar... Ayrıca her göç eden de başarılı olur mu? Binlercesinden sadece birisi olur. Köylerimizden göçmek isteyenlerin komşu devletten Kafkas ötesinde ikâmet için cevap aldıklarını biliyorum. Neden oralara yerleşmeleri istenmektedir.? Çünkü Masis'i görmesinler, Ararat'ı görmesinler, Keğam Gölü'nden uzak, Arakadz rüzgârlarından uzak, hatta Tiflis Ermenilerinden uzak olsunlar diye. Evet devletler bilirler ki, ot kendi kökü üzerinde yeşerir, gelişir.

Bir milletin yaşamı için iyi maddiyatın yeterli olduğunu söyleyenlere, özellikle de gittiği yere beraberinde dinini ve dilini götürdüğünde, kilisesini, okulunu inşa ettiğinde, papazı ve öğretmeni olduğunda artık niye kaybolsun diye soranlara cevap vermeğe gerek var mı?

Okuyucularım kurnaz Şah Abbas'ın Ermenilere Isfahan'da her türlü serbestliği verdiğini, dinlerine saygı gösterdiğini, gösterişli kiliseler yapmalarına izin verdiğini, ancak buna karşın Culfalı göçmenlerin hep korku içinde olduğunu tarihten bilirler.

– Neyiniz eksik? İşte ev, özgürlük, ticaret, kâr, yaşayın ve Şah için dua edin.

Hepsi içlerinden "Eçmiyadzin'den mahrum edildik" diye haykırıyorlardı.

Eçmiyadzin. Halkın bin türlü ruhsal arzusunu açıklayan bir kelimeydi. Ancak az kalsın bu masum ve doğal arzu Eçmiyadzin'in yok olmasına sebep olacaktı. Ermenilerin gönlünde ve ruhunda bu hasret yok olsun diye, Şah bu kutsal yapıyı yerinden söküp Isfahan'a kurmayı düşündü. Masumlar,

Muş Surp Garabed Manastırı, 1915 öncesi

Muş Surp Garabed Manastırı: 4. yüzyılda kurulmuş olan bu manastır pek çok farklı adla anılmaktadır. Onu Surp Garabed adlı diğer manastırlardan ayırmak için "Mşo" ya da "Muşi Surp Garabed" adları da verilmiştir. Ayrıca "Innagnya Vank" (manastırın yakınında bulunan dokuz kaynak nedeniyle) ya da "Klak Vank" (ilk ruhani lideri olan Zenop Klak nedeniyle) olarak da bilinmektedir. Manastır kilise ve okullarıyla büyük bir kompleks görünümündedir. Yaklaşık 400 odası bulunan manastır günümüzde tamamen tahrip edilmiştir, sadece doğu kısmındaki tonoz ve kemerler görülmektedir. Muş il merkezine 60 km. uzaklıktaki manastırın yerinde şimdi Şanglı (Çengilli) Köyü Yukarı Yongalı Mezrası bulunmaktadır. Kalıntıları nedeniyle "Çengel Kilise", "Çengilli Meyaz Kilise" olarak tanınmaktadır. Ancak eskiden "Çanlı Surp Garabed Kilisesi" olarak da adlandırılırdı.

arzularını açığa vurmanın ağır günahının ve getireceği ağır sonucun farkına vararak, Eçmiyadzin'den sadece birkaç taş ve Krikor Lusavoriç'in sağ el relikini getirmekle yetinmesi konusunda Şah'ı ikna ettiler.

Ancak o nesil günden güne bitti ve göçmenlerin oraya buraya dağılan parçaları oldu. Hindistan Ermenileri en mutlu göçmenler mi oldular? Ayrıca Polonya'ya giden Ermenileri, büyük çoğunluğu bugünün Romanya Ermenileri olanları hatırlayalım. Dillerini ve dinlerini beraber götürdüler ve uzun süre de korudular. Ancak saymayı bilen biri söylesin, bugün göçenlerin ve kalanların sayısını mukayese etsin ve incelesin bakalım niye yok olduk.

İstanbul ve çevresinin farklı sebepleri var. Başkentin her ülkedeki Ermeniyle, taşranın da bu merkezle iletişimi var. Burada gurbetçiler eksik değil ve sayı da her geçen gün artmaktadır. Eğinli, Kayserili, Muşlu, Vanlı ve diğer taşralılar hangi semtte, hangi evde, hangi handa, hangi limanda, hangi kilisede yok ki? Çoğu ailece, çoğu da eşiyle yerleşmiş, ayrıca ruhaniler de eksik değil.

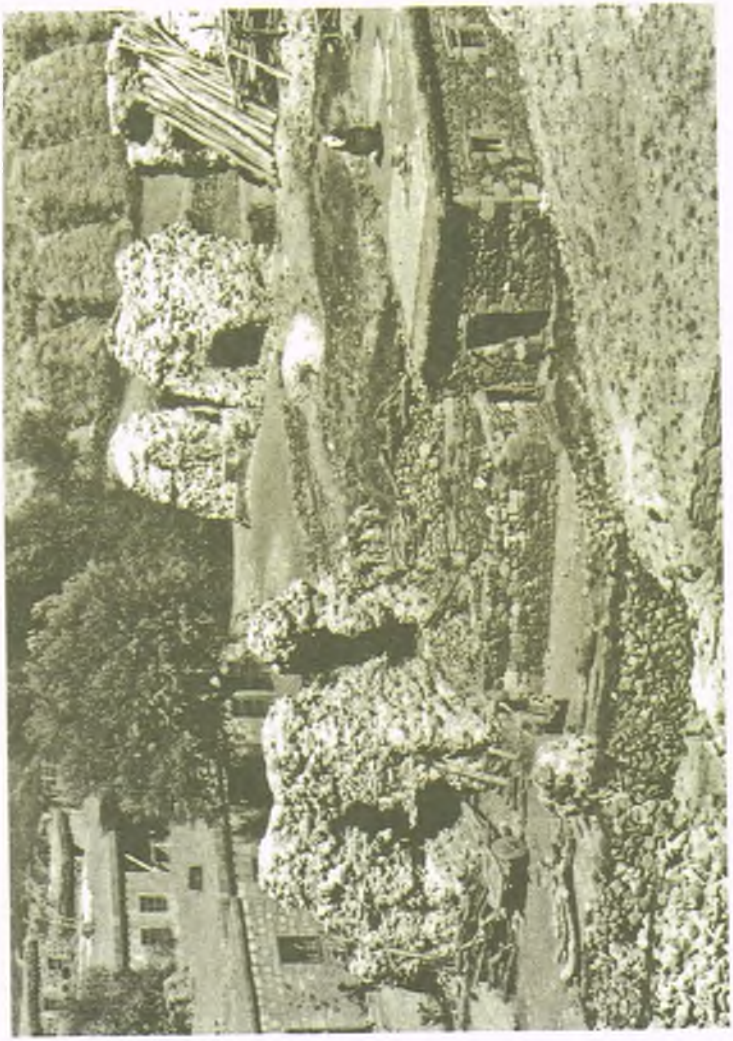
Osmanlı devleti özellikle buradaki Ermenilere ihtimam göstermiştir. Tebaasının, özellikle de Ermenilerin toprağından göçüne izin vermeyen, onu memnun etmeye çalışan tek devlettir.

Eçmiyadzin temsilcilerinin Ermeniler arasında dolaşması kutsal ve yararlı bir işti. Eçmiyadzin temsilcileri dolaştıkları esnada hem yerli Ermenileri hem de göçmen olanları selamlamış ve kutsamış oluyorlardı. Bu görev aynı zamanda haberdar olma yöntemiydi. Tarihi inceleyin, göreceksiniz ki, Eçmiyadzin temsilcilerinin yok oluşundan sonra kayıplar başlamıştır. Avusturya ya da Polonya'da yabancılar yüzünden dinleri ve dilleri çalınan Ermeni Manastırı'nın episkoposu ve rahibesi hâlâ Lusavoriç'in resmini saklamakta ve Eçmiyadzin'i sevgiyle hatırlamaktadır. Ayrıca, nerede Ermeni varsa kokusunu alan ve oralarda dolaşan Muş'taki Surp Garabed temsilcisi de aynı derecede faydalı idi. Ve bugün bu temsilcilerin çalışmaları sonucudur ki Moztok'tan, Ajderhan'dan, Kırım'dan, Nor Nahçevan'dan, Kafkas'tan, İran'dan, Romanya'dan ve Türkiye'nin hemen hemen tüm taşralarından her sene ziyarete gelenler pek çoktur. Bu kutsal toprak üzerine inşa edilmiş, murad veren Surp Garabed'e ziyarete gelenler ruhani açıdan tatmin olmanın yanı sıra, ölümsüz atalarımızın yaşadığı yerlerin ve hatıraların güzelliğinin ruhen ve fikren tadına varmaktadırlar.

Muş Surp Garabed Manastırı

Anadolu'da Surp Garabed adını taşıyan bir çok manastır bulunmaktaydı. Bunlardan biri de Halvori'deki Surp Garabed Manastırı idi. Halvori yakınlarında, bugün harabeye dönmüş olan 9. yüzyıldan kalma Surp Garabet Vank'ı, Dersim'in Kızılbaş halkı için büyük öneme sahipti. Halk arasında Vank Kilisesi diye ünlenen bu tarihi Ermeni manastırında, İmam Hüseyin'in yüzüğü takılı kesik parmağının altın bir kutu içinde saklandığı rivayet edilir. Bu kutsal emanetin hikâyesine gelince... Rivayete göre Vank Kilisesi'nin keşişlerinden biri, Şam'a alışverişe gider. Kerbela'da şehid edilen, İmam Hüseyin'in başı mızrağa takılı olarak şehirde, Emevi Hükümdarı Yezid'in askerlerince gezdirilirken gördüklerinden dolayı teessüre kapılan keşiş, yüklü bir torba altın karşılığı, 'İmam Hüseyin'in mühürlü yüzüğünün bulunduğu kesik parmağını satın alarak Dersim'e gelir. Parmağı altın bir kutuya koyarak Vank Kilisesi'nde saklar. Kutunun bulunduğu oda, yöredeki Aleviler'in ziyaretgâhı olur. Rivayete göre kutu 1915 Tehciri sırasında Seyit Rıza'ya teslim edilir. Seyit Rıza, 1937'de idam edildikten sonra eşyaları Ankara'ya götürülür (Ayşe Hür, "Dersim Dört Dağ İçinde, Gülü Var Bardağ İçinde", *Chronicle*, 2008, S. 10, s. 77).

Muş Surp Garabed Manastırı (2000'li yıllar)

Ah ziyaret denen şey (adak ziyareti) ne kadar güçlü ve kutsal bağlarla hayatımızı köklerimize bağlar! Ziyaretçi o yerleri kendi gözleriyle gördükten sonra, bir manastırın birkaç ruhaninin ihmalinden veya sivilin menfaati için yıkıldığını, halkının şu ya da bu sebeple din değiştirdiğini, Ermenilerin o ülkeden göç ettiğini duyduğunda kayıtsız kalamaz...

Bu konu üzerine yazılacaklar tükenmez. Ancak ben, Patrikhane'nin ricası üzerine Babıâli'nin vilayetlere gönderdiği genelgeyi buraya koyarak sözlerimi noktalayacağım. Bu genelgeyi Osmanlı idaresinin Ermeni halkına ne derece iyi davrandığını ve baba şefkati ile yaklaştığını göstermek için koyuyorum. Genelgede, "*sömürüler sebebiyle vatanım terk etme amacında olan Ermenileri vazgeçirme*" çabasında olan Patrik'in ricasına yer verilmekte ve görevi yerine getirmek için "*Patrikhaneden gönderilen görevli rahibe saygı ve kabul gösterilmesi, her türlü kolaylığın ve desteğin verilmesi*" tavsiye edilmektedir. Sultan'ın lütufları yerine getirildi ve bize kolaylık gösterildi. Gerekenler yapıldı, ancak yapılan işlerin burada anlatılmasını fuzuli görüyorum.

İşte Genelge:

Harput İdaresi'ne

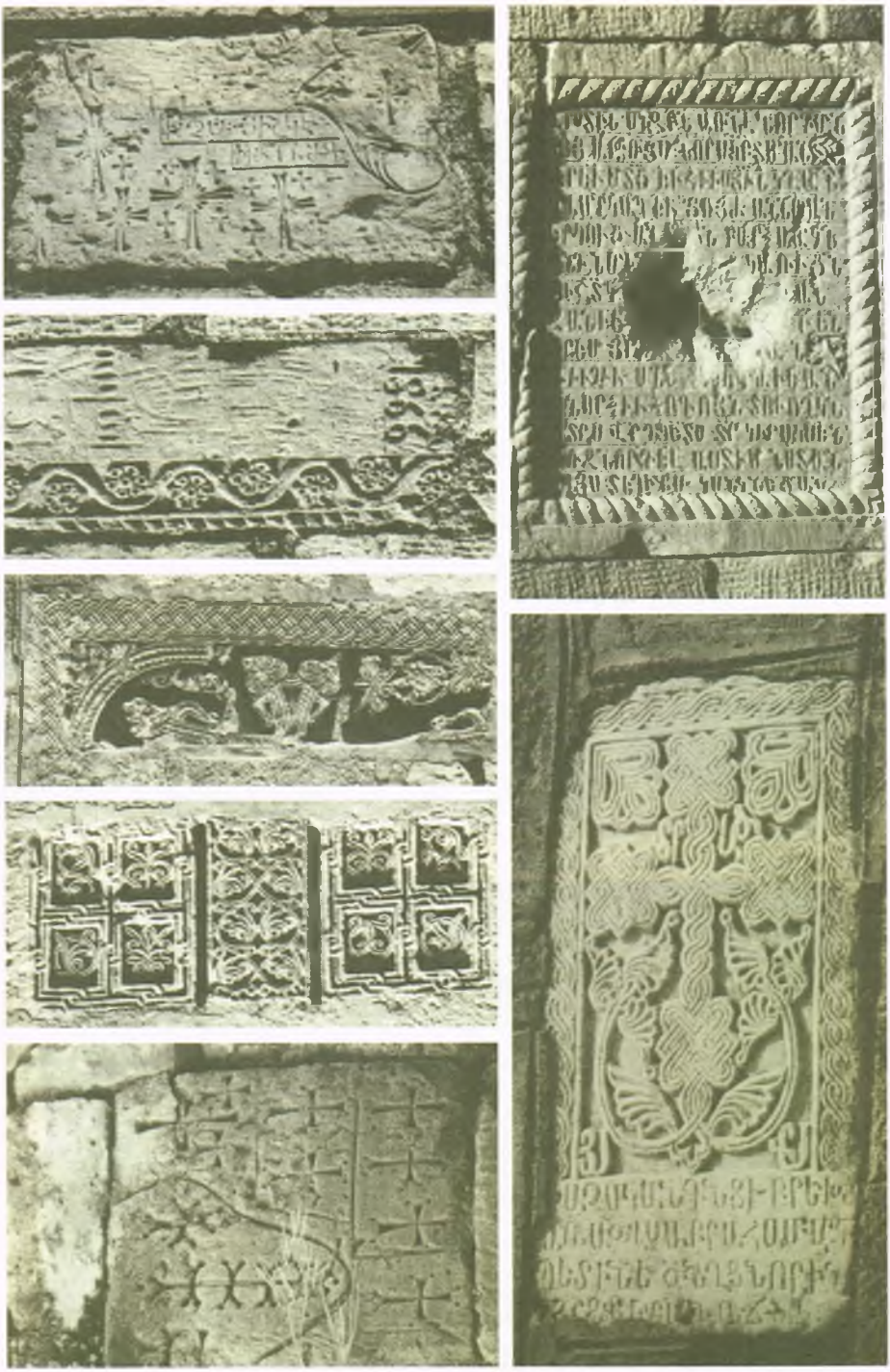
Yüksek emirnâme

No 29

Zat-ı Âlilerine

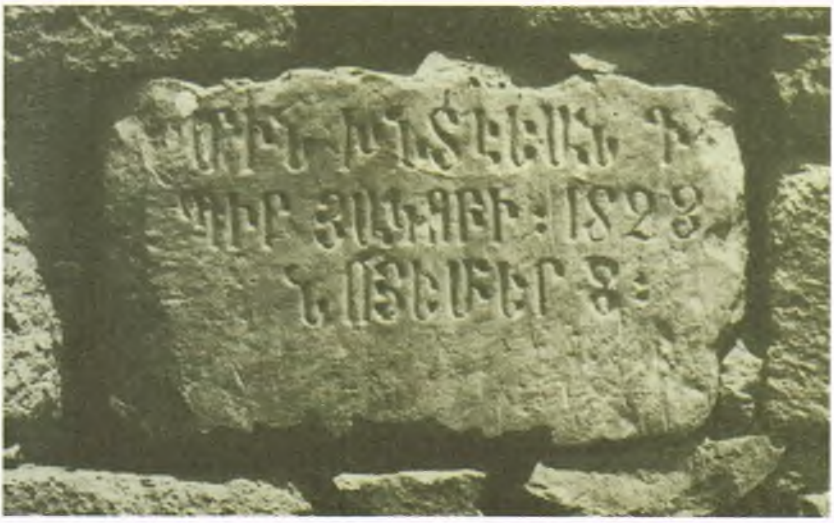
O taraflarda Ermeni nüfusun, Kürtler ve diğer şahıslar tarafından sömürülme sebebiyle vatanı terk etme ve benzeri hareketler içinde oldukları kendi Patrikhaneleri tarafından duyulmuş, bu amaçlarından vazgeçmeleri ve kendi vatanlarında kalmalarını nasihat ve telkin etmek göreviyle Rahip Karekin yollanmış olup, adı geçenin Harput taraflarına (burada taşraları kastetmiş olmalı) gitmesi, kendisine saygı ve kabul gösterilmesi ve her türlü kolaylık ve desteğin gösterilmesi konusunda adı yazılı yerlerdeki idarelerin gerekli emirleri yerine getirmesi için Kadasetli Ermeni Patriği ricada bulunmuş olduğundan, bu yazımızla gerekeni yapmanız ve tamamlamanız arzu edilir.

95 Recep 8 *(Mühür)*

Muş Surp Garabed Manastırı'ndan alınan taşlar civardaki evlerin duvarlarında kullanılmıştır (2000'li yıllar)

Muş Surp Garabed Manastırı'ndan alınan taşlar civardaki evlerin duvarlarında kullanılmıştır (2000'li yıllar)

Toros Ahpar

Bölüm II

Ayrılış

Nisan'ın 28'i [1879], Dimavo gemisine çoktan yerleştik bile. Patrik Nerses Hazretlerinin elini öptüm, dostlara ve tanıdıklara, Pera'daki düşünürlere Karaköy'deki konuşanlara hoşça kalın dedim. Ara sıra kalbime yenilen gözlerim yaşarıyor, denizden ötesini görmemi engelliyor. Ama yüreğim orada, orası için her zaman açık, orada dolaşıyor, orada konuşuyor. Evet Kadıköy'de! Ama şimdi geminin içinde o köyü bulabiliyorum. Saygıdeğer Hovagim Efendi Hovagimyan ve beraberindekiler yani Kadıköy temsilcileri hoşça kalsınlar. Saat 8, kaptan işaret verdi, çarklar dönüyor, muhteşem Boğaz nazlı nazlı dalgalanıyor.

Hoşça kal güzel Boğaz.

Dimavo'da, saray komiserleri saygıdeğer Abidin Paşa ve Manas Efendi var. Zaten Patrik Hazretleri bendenizden zat-ı âlilerine bahsederek tavsiye etmişti. Aynı gemide bulunuşumuz güzel bir tesadüf oldu.

30 Nisan: Komiserler Samsun'da indiler. Sivas ve Harput'tan geçerek Ermeni nüfuslu üç büyük vilayetin en büyüğü ve ilki olan Diyarbakır'a gidecek ve görevlerine başlayacaklardı. Bu gidiş ziyaretlerin ve reformların da ilki olacaktı.

Biz ise 1 Mayıs'ta Trabzon'a vardık.

Trabzon

Ruhani Önderlik Binası'na gittik, önder Episkopos Mateos orada değildi.

Önderliğin yeni binası mevki ve inşaatı ile milletimizin gurur kaynağı olmuş. Şehirde her şeyin yerli yerinde olduğunu görünce çok sevindim. Sadece kiliseler ve ruhaniler bunun dışındaydı. Üzülerek söylemeliyim, terk edilmiş, yalnız bırakılmışlardı. Kendileri de farkındaydı ve dikkate alınmasını istiyorlardı.

Dostlar, cemaat resmi kurulları, öğretmenler ziyaretime geldiler. Ben de iade-i ziyaretlerde bulundum. Sahak Efendi Etmekciyan idaresindeki karma okulun kendi halinde bir gidişatı vardı. Tanınmış eğitimci ve yazar bu şahıs aynı zamanda İnknoknutyun cemiyetinin saygıdeğer mütercimi idi. Eğitimciliğe layık bir insandı. Müdürlük vazifesini, patırtı gürültü çıkartmadan, kendini övmeden, bazılarının yaptığı gibi görevlerini göz ardı edip çeşitli bahanelerle halkı tedirgin etmeden, yani cemaat işlerini bulaştırmadan huzurlu bir ruh ve vicdanla yürütmekteydi.

İçinde bulunduğumuz yılın siyasi ve ekonomik durumunu, özellikle de bu şehrin son savaş sebebiyle eskiye kıyasla bozulan maddi durumunu göz önüne aldığımızda fazla taleplerde bulunma hakkımız yok. Ama tümüyle ilgisiz kalıp gerekli ve mümkün olan şeyler hakkında konuşmadan da edemedik. Trabzon'u Trabzon'la kıyas ederek daha geliştirmek pek de imkânsız bir şey değildi.

Kendilerine günümüz ihtiyaçlarını hatırlatmadan duramazdım. Zira bu asil ve yetenekli insanların geçmişte yaptıkları denemeler biliniyordu, kendilerinden ümitliyim. Hâlâ da en iyisini yapabilirler. Ancak kendilerine hatırlatıldığında, "O zamanlar sebebimiz vardı. Bugün artık sebep yok" cevabını veriyorlar.

Şehirde özel okulların açılmış olması oradaki cemaat ileri gelenlerinin eğitimseverliğini gösteriyor. Mıgırdiç Efendi Sarıyan ve Hayguni Efendi bu şahıslar arasında sayılabilir. Ancak Sarıyan aynı tarihlerde okuldan ve şehirden ayrıldı. İstanbul'daki Arevelyan Tıbrotsasirats Cemiyeti kendisini Daron ve Pakrevank taşralarında açılmış bulunan okulların (Miatsiyal Cemiyeti Okulları) müdürlüğüne getirmişti. Bazıları gibi bu özel okulları asla eleştirmiyorum. Zira bu okulların çeşitli yararları var; eğitim açısından hem

kendi içlerinde hem de cemaat ve semt okullarına çok faydalı oluyorlar. Yeter ki bu okulları açan kişiler eğitim işine layık, alçakgönüllü, ciddi şahıslar olsunlar. Yeter ki ilmi, ailesini ve büyüklerini adam yerine koymama olarak algılayan, dini, ahlakı, kilise kanunlarını, Tanrı korkusunu ve insanlara saygıyı gericilik sayan nesiller yetiştirmesinler. Çünkü bu tip insanlar böylesi kötü ve boş fikirlerle halkın arasına karışıp onları yollarından şaşırtmaktadırlar. Onların sebep olduğu karmaşa, halkın okullara ve eğitime nefretle yaklaşmasına sebep oluyor. Ne yazık ki böyleleri sadece özel okullarda değil, cemaat ve cemiyetlere ait okullarda da görülmektedir. Bunun yegâne sebebi de müdür ve öğretmen seçimlerinin layıkıyla yapılamamasıdır.

Bizler, birkaç paralık meyve satın aldığımızda boşa harcama yapmayalım ya da midemizi bozmayalım diye büyük dikkatle inceler, koklar, uzun uzadıya sorar soruştururuz. Ama iş öğretmen, rahip, cemaat kurulu üyesi seçmeye geldiğinde hiç ihtimam göstermeyiz. Yeter ki biri gazetede kendisi hakkında övgü dolu bir yazı kaleme aldırmış olsun, yeter ki dili ağzında biraz dönsün. Kimdir? Nedir? Ne yapmış? Ne bilirmiş? Nereden gelmiş? Kimse sormuyor ki! Milletin kucak dolu parasını boşa harcadıkları yetmezmiş gibi, fiziksel ve ruhsal yaşamını da mahvediyorlar. Hiç kuşku yok ki okuyucular bu yazdıklarımın sadece Diyarbakır için değil, bu tiplerin bulunduğu tüm yerler için geçerli olduğunu anlamışlardır.

Trabzon'un tarihi, siyasi ve tabii durumu okuyucularımız tarafından gayet iyi bilindiği için tekrar etmeyi gereksiz buluyoruz. Nitekim gazetelerde şehrin eski ve yeni hali, aynı şekilde cemaatin durumu sık sık işlenmektedir. Gönül yine de, Ermeni nüfuslu taşralarla, başkentle ve Rus Ermenileriyle bunca yakın ilişki içindeki bir şehrin, uzak bölgelerdeki Ermeniler tarafından örnek alınacak ve kıskanılacak kadar iyi bir halde olmasını arzu ediyor. Trabzon aydınlık ve medeniyet sınırına yakın bir kapı. Her yıl bu eşikten atlayan binlerce Ermeni işte bu olanaktan faydalanabilirler.

Patrikhaneden birtakım şeyler beklemem sebebiyle, ayrıca birkaç önemli tavsiyelerde bulunma gereğiyle Trabzon'da dokuz gün misafir olmak zorunda kaldım. Aynı günlerde, episkopos takdis edilmek üzere Eçmiyadzin'e gitmekte olan İzmir Ruhani önderi Meliksetek şehre uğradı. Ayrıca Van'a gitmekte olan Rahip Ğevont Pirkalemyan ve Kudüs Rahibi Mesrop gelmişlerdi. Patrikhane tarafından temsilci olarak Erzurum'a gitmekte

olan Rahip Minasyan[318] da gelince, hepsi Ruhani önderlik binasında misafir edildiler.

Kilisede kalabalık bir halk topluluğu tarafından coşku içinde kutlanan o yılki "Hampartsum Yortusu" hafızamda unutulmaz bir yer edindi. Ayin ve vaazdan sonra bir kısım saygıdeğer ve duyarlı cemaat üyeleri, Umudyan Kardeşlerin bahçesinde bir kutlama tertip ettiler. Yeşillikler, ağaçlar ve güller arasında bir masa açıldı. Saygıdeğer misafir topluluğu da yeşile, kırmızı güle ve güzel çiçeklere benzer bir manzara arz ediyordu. Bayramın şerefine coşkuyu doyasıya yaşadılar. Yaşasınlar, var olsunlar!

Gümüşhane

12 Mayıs'ta Trabzon'dan ayrıldım ve 14 Mayıs'ta Gümüşhane'ye vardım. Trabzon'dan Erzurum'a kadar yapılmış yolda ilerliyoruz. Yol ormanlık ve eğlenceli mevkilere sahip Zigana Geçidi'nden geçiyor. Birbirine yakın hanlar inşa edilmiş. Ormanlar içinde, yokuş üstünde dizili Laz evleri etrafı güzelleştiriyor, süslüyor. Yolda gördüğümüz çalışan kadınlar, sık ağaçlarla kaplı vadiler, suların gürüldeyişi, kuşların cıvıltısı, Laz veletlerinin koşuşturmaları, kadın ve kız topluluklarının dansları insanda hayranlık uyandırıyor. Yer yer de şapeller, çan sesleri, papazın ve yaşlıların dua sesleri dolduruyor civarı. Burada her şey sesli. Yaya ya da atlı tüm yolcular şarkı söylüyor. Otlaklara yayılmış olan keçi, koyun, inek hepsinin boynunda çan asılı. Boynundan, böğründen çanlar asılmış eşekler, katırlar, atlar ağır yükleri altında sessiz sedasız ilerliyorlar. Acem katırcı hayvanları dürtüyor, başkaları silah atıyor. Mermilerin dağlardaki akisleri boşluğu ve ormanı korkuyla inletiyor. Bu sesten ürken çeşitli kuş sürüleri aceleyle havalanıyorlar. Yabani ağaçların yapraklarla dolu dalları, bir araya toplanıp denizin dalgaları gibi bir yükseliyor bir alçalıyorlar. Çıkardıkları hışırtılar diğer tüm sesleri ve melodileri bastırıyor. Mayıs meltemi sık sık menekşelerin bayıltıcı kokusunu estiriyor. Ayaklarımızın dibinde karınca kervanları, fındıkların, sedir ağaçlarının üstünde bal kovanları ve sayısız arı. Bir pınarın, çeşmenin yanı başına otur dinlen. Ya da bir hanın kapısına otur, ne istersen hancı getirir. Ya da aç çıkınını içkini iç, havayı çek içine, manzarayı seyrederek eğlen. Mayıs ayının ve tabiatın

318 Vahan Bardizaktsi'yi (Minasyan) kastediyor.

zevkini çıkar, bak gökyüzüne ve Yaradana şükret. Yolun geçtiği Gümüşhane Vadisi yazın çok sıcak olmasına karşın baharda nefis, her taraf meyve ağaçları ile süslü. Yolcular bu kocaman, lezzetli ve harika görünüşlü meyveleri her mevsimde bulabiliyorlar. Elma ile armudu meşhur. Bitlis üzerinden Erzurum'a giden ana yolu şimdilik terk ediyor ve sağa kıvrılıyoruz. Biraz yokuş çıkıyoruz ve işte Gümüşhane. Çukura yerleşmiş Gümüşhane hüzünlü bir şehir. Pek çok ev boş ve harap halde terk edilmiş. Sağlam olan evler ise maden ocaklarından gümüş ve altın çıkarıldığı, Osmanlı Devleti'ne önemli gelir sağladığı geçmiş zamanlarda bu şehrin parlak günler yaşamış olduğunu gösteriyor. Madenlerin bitişinden sonra halkın yaşamı da durmuş sanki. Ancak ocakların tekrar işletileceğini ümitle bekliyorlardı. Zira müfettişler gelip gidiyor, toprakta bol maden damarları bulunduğunu tasdik ediyorlarmış. Şimdilerde işin başlamış olduğunu duyduk.

Açılıp işletilmiş olan maden ocakları görülmeye değer. Al Çukha diye adlandırdıkları sarıya çalan kırmızı renkli bir taş gösterip, hep bir ağızdan bu taşın altında bol altın olduğunu söylüyorlar. Bu taşın yakınında uzun bir göçük gösterdiler. Gümüş çıkarmak için çalışan Rumlardan kırk kişi bu göçüğün altında kalarak ölmüş. Kırkının da ismi Bavlo[319] imiş. Kırk aile bu felaket sebebiyle "Bavlo, Bavlo" diye ağlayarak şehri inletmişler. Tüm şehrin arkasından ağladığı bu Bavlo kimdir, nasıl bir adamdır? diye sorunca, "Hepsi kendi Bavlosu'na ağlıyor, hepsi de Bavlo idi" diye cevap verdiler. "Herkes kendi Bavlo'suna ağlar" atasözü de buradan gelirmiş. Kırk işçinin öldüğü bu yeri de Kırk Bavlo diye adlandırmışlar.

Şehir halkının çoğu yakın şehir ve köylere dağılmışlar. Hâlâ da göçe devam ediyorlar. Zira burada kaldıkları takdirde yapacak başka bir zanaatları veya ticaret şansları yok. Evlerdeki ve kiliselerdeki eşyaların ve süs eşyalarının çoğu gümüş. Bu eşyalar şehrin bolluk günlerinde üretilenlerden.

Ermenilere ait kilise gösterişli, okul ise yok gibi. Nüfusu oluşturan Türk, Ermeni ve Rumların hepsi sağlıklı, yapılı ve güzeller.

Şehirden yarım saat uzaklıkta bulunan Amenapırgiç Manastırı küçük ama sevimli bir vadinin içinde yer alıyor. Etrafında yükselen dağlarda köyler var. Ancak buraları genellikle hırsız yatağı.

---

319 Rumca "Pavli" isminin Ermenice'deki söylenişi.

Kars Müzesi'nde bulunan yöredeki bir Ermeni Kilisesi'nin ahşap kapısı

Trabzon Müzesi'nde bulunan Amenapırgiç Manastırı'na ait bir kitabe

Manastır, binaları, korusu, suyu ile oldukça eğlenceli ve hayranlık uyandıracak kadar güzel. Özellikle kilisesi sevimli ve gösterişli bir bina. Koyunları, tarlaları, mobilyaları, eşyaları, nadide kilise süsleri olan manastırı Gümüşhaneli Ermeni Ağalar yönetiyor. Zaman zaman rahipler burayı yönetmişler, ancak devam etmemişler. Bunlar arasında Yozgatlı ünlü Rahip Apraham'ı anlattılar. Apraham son zamanlarda Batum'a gitmiş orada büyükçe bir ev alarak yerleşmiş. Ye, iç, yan gel yat!

Gümüşhane, Trabzon marhasalığına bağlı. Ruhani önderin orada sivil bir vekili bulunuyor.

Erzincan

16 Mayıs'ta Gümüşhane'den ayrılarak Erzurum'a doğru yola çıktık. Bizi Musalla adlı yüksekçe bir dağa çıkaran yokuşu tırmanmaya başladık. Hava ne kadar da serin! Ne soğuk sular içtik! Dağın tepesinde bir gölcük gördük. Gölün içinde ve kıyısında bir kuş sürüsü cıvıldıyor. Yol arkadaşlarım bu gölcüğün Aygır Gölü diye adlandırıldığını ve içinde ateşten atlar bulunduğunu söylüyorlar.

Şebin Karahisar'ın dağları gayet yakın görünüyor, işte Gavur Dağı. Diğer tarafımızdan ise, bir yay gibi Erzincan'a doğru eğilmiş Bitlis Dağları başlarını gösteriyor. Her iki taraftaki dağlar, karlarla kaplı bir taç manzarası arz ediyor. Geçitler, ormanlar arasından ilerliyoruz. Etrafımızda bir sürü köy var. Doksan Dolaşma adı verilen, öküz bağırsağı gibi dolambaçlı dar bir yokuştan iniyoruz. İşte, ormanlarla kaplı tabiat güzellikleriyle dolu derin bir vadi. Muş'un çışnanor çiçeği[320] ve Varak'ın çuha çiçeği... Hangi rüzgâr getirmiş onları acaba? Bu vadiye Fındıklı Dere deniyor. Ancak bunca güzelliğin içinde hırsız korkusu her türlü zevkimizi yarım bırakıyor. Biraz öteden nal sesleri duyuluyor, kervanımız ise hızla ilerliyor. Bu yolun çok korkunç olduğunu zaten söylemişlerdi, ama ben korkmak istemiyorum. Biraz daha gayret ve işte vadinin geniş bölümüne ulaştık. Artık güvendeyiz zira büyük bir Türk köyünün girişine ulaştık. Köyün söğütleri altında, temiz bir su kıyısında dinlenmeye geçtik. Çocuklar ve buzağılar derenin yanında hoplaya zıplaya masum masum oynaşıyorlar. Yaşlıca bir Türk de oturmuş gülerek, zevkle

320 Primula amoena.

Erzincan'da yaşlı köylü kadınlar

onları seyrediyor. Adı **Ahmet Baba** olan yaşlı adam bir an için gözlerini bu zevkli manzaradan ayırarak bize döndü. Neler anlatıyor neler! Yaşayan tarih gibi, tanınmış siyasi şahsiyetleri ve olayları, kendisinin de içinde bulunduğu önemli olayları gayet düzgün ve abartısız bir dille anlatıyor ve 150 yaşında olduğunu söylüyor.

Tarihi bu ortamdan kalkıp yolumuza devam ediyoruz. Vadi ve orman son buldu. Akşama doğru, 150 haneden oluşmuş Türk nüfuslu **Pikon Köyü** mola yerimiz oldu. Köyün en önde gelen kişisi olan **Şerif Efendi** geniş salonunda bizi misafir etti. Odanın içinde biraz yüksekçe, halılarla kaplı, pencerelerin içi kitap dolu bir kısım vardı. Sanırım bu bölüm dua için ayrılmıştı. Kuran, okunmak üzere minik bir rahleye açık olarak konmuştu. Aşağı kısımda ise, sürekli yanan bir şöminenin yanına Şerif Efendi'nin kendisi kurulmuş, elinde tuttuğu kitabı sallanarak sessizce okuyordu. Saygıyla selamladık. Kendisi de aynı saygıyla kabul etti bizi. Ateşin diğer tarafına bize yer hazırlattı. Kahvemizi, çayımızı kendimiz hazırlamak isteyince çok kızdı. Kitabını kapattı. Kahveyi kendi elleriyle öğütüp, pişirip taze taze ikram ettikten sonra, "Bu benim borcum, gerisini ne isterseniz öyle yapın" dedi. Kahvaltı da gayet temiz ve güzel hazırlanmıştı. Rahat edebilelim diye, köylülerin akşam toplanmasını yasakladı. Oysa her gece toplanıp dini sohbetler yapmak adettenmiş. Rahat uyuduk. Sabahleyin neredeyse tüm köylüler -ki büyük kısmı dul veya yaşlı kadınlardı- çıplak çocuklar gürültü patırtı odaya doluştular. Polisler koyun vergisi olan ağnam ve diğer vergileri toplamak üzere köye gelmişler, geceden beri ev ev geziyorlarmış. Vergiyi verecek durumda olmayanlar Şerif Efendi'den yardım istemeye gelmişlerdi. O da, "*Ne yapayım, bu kadınlardan çoğunun kocası, ağabeyi, oğlu savaşta ya öldü ya da esir düştü. Dullar, yetimler her şeylerini satıp yediler. Bir keçiyle ya da inekle gündelik yiyeceklerini çıkarıyorlar, onu da bırakmıyorlar. Sultanımız durumu bilse eminim merhamet edecek hatta aylık bile bağlayacaktır*" diye dertleniyordu. Ancak mültezimler merhamet etmiyorlardı. Bir grup zavallıyı götürmek üzere yola çıkardılar. Geri kalanlar için bir kolaylık bulmuşlardı. Mültezimler ile beraber hayvan satın alan celep de gelmişti. El konulan hayvanları satın alıyor, paradan vergi payını çıkartıyor, para artacak olursa onu da sahibine veriyordu. Ayrılma saatimiz gelmişti. Şerif Efendi'ye teşekkür ettikten sonra gördüğümüz bu manzaradan yüreğimiz burkulmuş bir halde yola çıktık.

Tanrıça Anahit'in başı

17 Mayıs. Bu sabahki yolumuz rahat ve eğlenceli bir vadiden geçiyor. Kelkit Irmağı'nı geçiyoruz. Kaza, Kel-küt diye adlandırılıyor. Vadinin ortasında 230 hane Kürt ve Türk'ün yaşadığı Çiftlik adlı büyük bir köy var. Gümüşhane'den buraya göç etmiş 20 hane kadar Ermeni de demircilik, terzilik ve diğer zanaatlarla meşgul oluyorlar. Ne kiliseleri ne okulları var, köleye benzer bir halde yaşıyorlar. Eğer çektiklerine dair anlattıkları doğruysa, orada yaşamalarına ve çalışmalarına değmez. Burası Gümüşhane'nin bir kazası. Buradan ötesi Erzurum'a bağlı. Çiftlik'te mola verdik ama rahat edemedik. Sonra yolumuza devam ettik. Sağımız solumuz art arda sıralı köy ve tarlalarla dolu. Kelkit Irmağı bu vadiyi suladıktan sonra halka halka yılan gibi kıvrılarak yoluna devam ediyor. Sonunda vadi bitti ve işte bir dağ. Eteklerinde Kelkit Irmağı'nın membaları fışkırıyor. Mola yerimiz Kalor adlı Türk köyü. Harabeleri içinde çeşitli paralar, gümüş süsler, altından putlar gibi tarihi eserlerin bulunduğu ünlü Sadağ Köyü buradan fazla uzak değil. Kazıcılar hâlâ tarihi eser bulmaya devam ediyorlar. Akdağ, Kelkit Irmağı'nın pınarları ile Sadağ Dağı'nın adı bu. Bu dağın diğer yüzünde Erzincan'ın geniş ovası görünüyor. Pınarların ağızlarından çuha çiçeği ve zambak, dağın eteklerinden ise kap çiçeği[321] topluyoruz. Tepeye vardık. Bu geniş vadide gözüme çarpanlar Erzincan şehri, pek çok köy, bulanık sularıyla Fırat, Dersim'in yüksek dağları ve kutsal Sebuh Dağı. Birbirini takip eden asırlar anlatılmaz bir etkiyle hatıramda canlanıyorlar, kendimi kaybolmuş gibi hissediyorum... Anahit'in altın heykeli de Sadağ'da bulunuyor.[322]

Ey kutsal hatıralarla dolu, Lusavoriç ve Dırtad'ın görkemine layık ova! Senin geçmişteki gölgeni kim tarif edebilir. O gönüllerde, bizim gönüllerimizde yarattığın heyecanım kim anlatabilir! Ey harika serap!

Erzincan ovalık bir şehir. Engebesi az, geniş bir alana yayılmış, her tarafı ağaçlıklı köylerle, suyu bol sürülmüş tarlalarla dolu. Ova doğudan batıya doğru uzanıyor. İki ucu da kuzeye ve güneye uzanıyor. İçinde kirlenmiş maden suları ile bataklıklar var. Topraklarının bir kısmı da kumlu olması dolayısıyla kullanılamaz halde. Ovanın doğu ucunda uzanmaya başlayan dağların diğer yüzü Tercan bölgesi. Fırat dar bir geçitten ilerleyerek Erzincan'ın geniş

321 Hangi çiçek olduğunu bulamadık.

322 Ermeni Tanrıçası. Anahit heykeli eski Ermeni edebiyatında çok ünlüdür ve heykelinin tam olarak Sadağ'da olduğu rivayet edilir. Anahit'in altından yapılmış başı 20 yıl önce Sadağ'da bulundu. Şimdilerde ise Londra'da British Museum'da bulunuyor.

koynuna kavuşur. Batı ucunda ise Sebuh Dağı bulunuyor. Bu dağın sağından solundan Kemah'a giden yollar çıkıyor. Ancak esas bitiş noktası, Kelkit, Şebinkarahisar, Armıdan ve Kemah arasına düşen Gercanis. Fırat bazı yerleri kıvrılmış bir kemer misali Erzincan Ovası'nın belinde ve göbeğinde uzanıyor. Ova hemen hemen dört tarafı dağlarla çevrili gibi duruyor. Dersim'in daha görkemli bir hali vardır. Çeşitli vadilerden doğan sular buradaki insanlara hizmet ettikten sonra Fırat'a dökülüyorlar. Manastırlar, dağların eteklerindeki tepelerinde en güzel mevkilerine yerleşmişler.

Erzincan, dini zenginlikleriyle olduğu kadar, barbarlar ve yabancılar tarafından uğradığı istilalarla da ünlü tarihi bir şehir. Çok sık deprem yıkımları görmüş bir geçmişe sahip. Günümüzde ise, haşmetli Osmanlı Devleti'nin burada ordugâh tesis etmesi sayesinde gittikçe gelişmekte. Ordu ve komutanlar sayesinde güvenli bir yer olmuş. Şehir, harabelerin yerine yükselen süslü binalar, ticaret, zanaat ve medeniyet sayesinde şenlenmiş. Sivas, Harput, Dersim, Erzurum, Trabzon valiliği ve diğer bölgelerle irtibat halinde oluşu Erzincanlılara fayda sağlamaktadır. Dördüncü ordu komutanı haşmetli Nazif Paşa kendileri için büyük bir nimet. Zira Paşa, ziraat ve zanaatı destekleyen, yol yapımına önem veren, bilimi ve mimarlığı şenlendiren, herkese baba gibi davranan, terakkiye destek veren, çalışmaya sevkeden, küçük-büyük, güçlü-zayıf herkesi huzur içinde yaşatan bir insan.

Milletimizin, manisa ve diğer dokuma işleriyle ilgili atölyelere sahip olduklarını görmek teselli edici. Okullar konusundaki heves ve gayretleri de bir o kadar sevindirici. Bu şehirde sorumlu bir gençlik var. İçlerinden bir grup Ingeragan Okulu'nu kurmuş, düzenli şekilde de işletiyorlar. Kristinyan adlı kız okulu ve Getronagan adlı derslik de insana gurur veriyor. Burayı ilk ziyaret ettiğimizde yatılı okul yoktu. İki yıl önce yıkılmıştı. Şimdilerde de yok... Yazık kayan bir yıldız gibi göründü ve iz bırakmadan yok olup gitti.

Büyük Nerses Bartev'in mezarını ve kutsal relikini öpme şerefine nail oldum. Ancak ne yazık ki Torosların girişinde Mercan Boğazı denilen yerde inşa edilmiş Çarçaranats[323] Lusavoriç'e ya da diğer adıyla Dadasg

323 "Çarçaraniç Vank [Aziz Gregorios'un Çilehanesi]; işkence gördüğü aletlerden olan demirden işkence ayaklıkları, dikenli çemberlerin muhafaza edildiği yer anlamında 'Dadasgivank'; eteğinde yer aldığı dağın adından dolayı 'Merçnavank' [Kürtçe] isimleriyle de anılmaktadır.
Edebi kaynaklar, söz konusu manastırın uyduları olabilecek ya da onunla özdeşleştirilebilecek ve belki de bir bütün oluşturacak iki tesisten bahseder: Sebuhlu Küçük Aziz Gregorios keşişliği (Sebuhlu

Manastırı'na gitmek nasip olmadı. Harika bir havası ve suyu olan Surp Nigoğos Manastırı'na gittim. Büyük Nerses'in sağ el reliki şehirdeki Surp Sarkis Kilisesi'nde bulunuyor. Orada ayrıca başka nadide relikler de bulunuyor. Surp Nerses Manastırı ve mezarı gösterişsizdi. Erzincan'ın manastırları genellikle gösterişli yapılar değil. Manastırlarda manastırı yöneten papazlar aileleriyle kalıyorlar. Manastır sanki evleri ya da ahırları. Hayvanlar dolaşıyor, her yer pislik içinde. Kiliseye özen göstermiyorlar.

Şehirde, Ruhani önderlik binasının altında inşa edilmiş, Surp Nışan Kilisesi'sini buldum ve zamanında görev yapan alim Dzordzoretsi Rahip Hohan Bluz'u hatırladım. Bluz Sebuh'taki Ermeni Kilisesini yüceltmiş ve yükseltmiş, kendisi ise kilisenin makamının gölgesinde görünmez ve hatırlanmaz olmuş. Şimdi ise aynı makamda hiçbir şeyle ilgisi olmayan bir episkopos oturuyordu. İlgililere bildirdim.

Hımayak Sırpazan Ruhani Önder olarak İstanbul'dan henüz yeni geleceği zaman Erzincan halkı yeni bir mezarlık satın almak, okulların durumunu iyileştirmek, tiyatro ve ruhani önderlik binası inşa etmek için birkaç bin lira hazırlamışlar. Şimdilerde ise hepsini tamamlamışlar, bir güzel keyfini sürüyorlar. Erzincan'ı canlı ve terakki yolunda hevesli görünce sevindim. Anadolu'daki pek çok şehrimize örnek teşkil edebilecek durumda.

Büyük Aziz Gregorios keşişliği (Yegeğyats Dğa Surp Krikori vank). Bunlar, Gregorios'un geçici mahpushanesi işlevini (Araçin Khorvirab) görmüş olsalar gerekir ve bu bilgiler, 1475 tarihli bir elyazmasında ve XVII. yüzyılda doğrulanmıştır.

Konumlandırma: (TC. Erzincan. Çağlayan) [HUM D-XII (Hozat) 116-u]). Cencige'nin 5 km güneybatısında.

Tanrıça Anahit'e adak sunmayı reddettiğinde Aziz Gregorius'a reva görülen işkencelerin efsanevi mahalli addedilmişti. Bölgenin en büyük ve, yerel geleneğe göre, en eski keşişliğidir. "Aydınlatıcı Gregorios'un işkence gördüğü yer olarak korumaya" alındığı için muhtemelen, Ortaçağ elyazması notlarında Erezli (Eriza) Meryem Ana Keşişliği diye sözü edilen yerle aynıdır. Bu şartlarda 1272, daha sonra 1296 ve 1431 yılında varlığı doğrulanmış olsa gerekir. Bir azizler kitabında (Fr. synaxaire), Anahit Tapınağı'nın yeri üzerinde bir Meryem Ana Kilisesi'nin tesisi Gregorios'a atfedilir.

Yine de, XVII. yüzyılda Celaliler tarafından yağmalandığı tarihi olarak doğrulanmıştır. Bununla beraber 1895 yılında yağmalanan manastır, orada ruhunu teslim eden başrahip Gevond zamanında hazinesinin zenginliği nedeniyle sık sık ziyaret edilen bir hac yeri olma özelliğini korur: hepsi gizli bir dolapta saklı ve yalnızca yortularda gösterilen; Aziz Gregorios'un sağ eli, altın ve gümüşten yapılmış kutsal kalıntılar kutusu, ünlü demir işkence mengeneleri, el yazmaları, kutsal kaplar. Piskoposluğun yönetim bölgesinde Ağrak, Melunig, Garaduş (?) ve Cancige köyleri bulunmaktaydı.

1976'dan beri çokça zarar görmüş harabe halinde bir kilise, dış duvarlar ve çökmüş hücrelerden başka bir şey kalmamış" (Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Editions, 2005, s. 78).

Tadeus Kilisesi

Erzincan hakkında pek çok kez raporlar ve istatistikler yazılmış, bunlar da gazetelerde yayınlanmıştır. Bu konudaki en geniş bilgiyi Ingeragan Okulu'nun ilk öğretmeni olan S. Amadyan'ın bir eğitimci görüşüyle yazdığı ve Arevelyan Mamul'da[324] yayınlanan çalışmasından edinebiliyoruz.

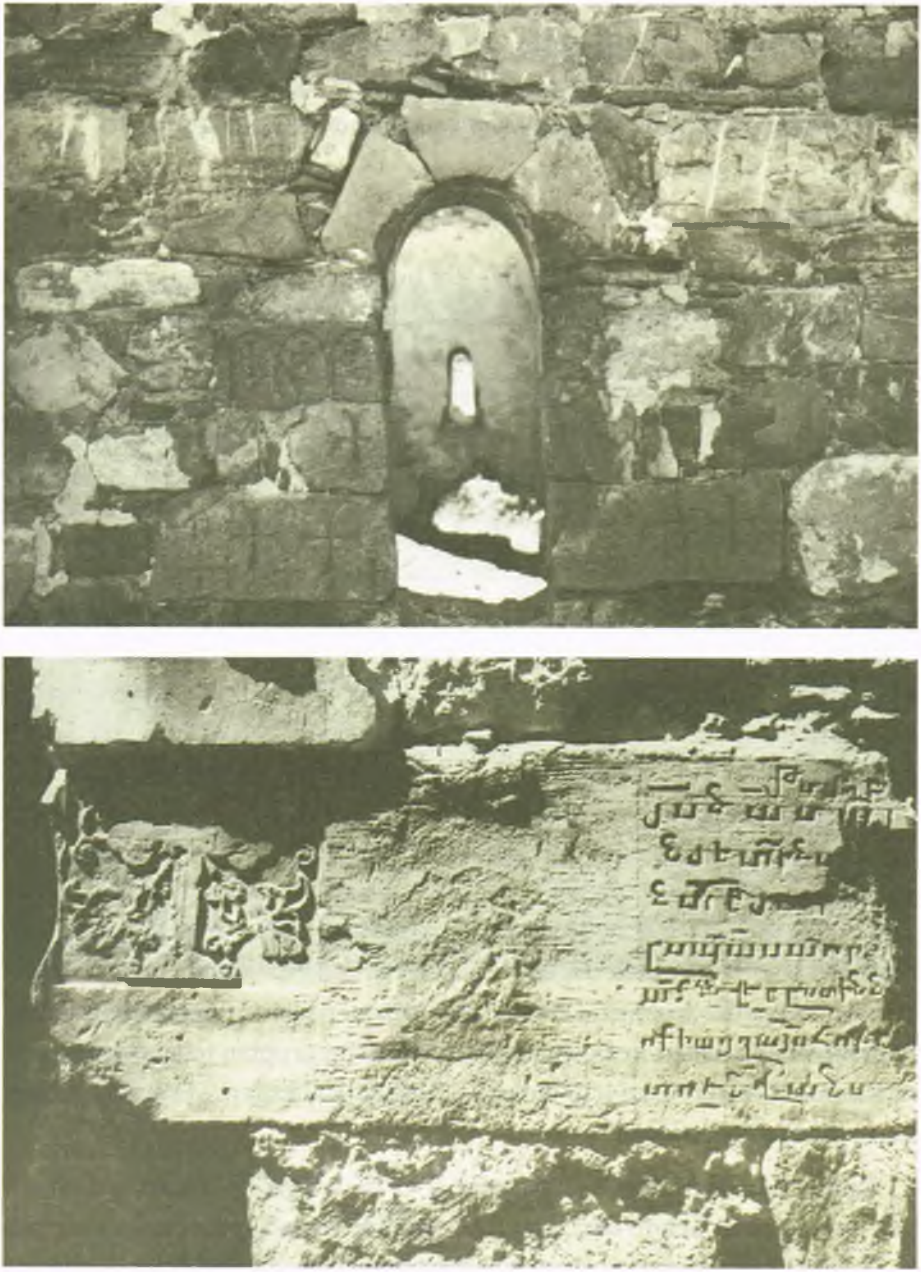
Kemah

Cemaat üyelerinden oluşan kalabalık bir grupla şehirden ayrıldık, batıya doğru ilerliyoruz. Kendilerine teşekkürler. Bize, Hayrabet, Til, Çuğdag Surper, Şoğa, Ğağ vs yerleri gösteriyorlar. Sonunda ovayı terk ediyor ve bir dağm tepesindeki Surp Hagop Manastırı'na tırmanıyoruz. Suyu, havası harika ve buz gibi, kilise çok güzel. Kilisede kuyuya benzer bir çukurluk var. Surp Hagop'un inzivaya çekildiği yermiş. Mihrabın sağ tarafında aslan, solunda öküz figürleri vs. Dışarıdaki binalar ise gösterişsiz.

Yolumuz dağlık. Sebuh Dağı, bu taraftan bakıldığında üç kısma ayrılmış görünüyor. Biz ilkinin üzerinden devam ediyoruz. Kızılbaş Kürtler çoluk çocuk ailece bayram kıyafetlerini giymiş, dağın tepesinde dua eder gibi oturuyorlar. Dağm tepesinde Sepe adında bir ziyaretgâh ve mezar var, adak ziyaretine geliyorlar. Ara sıra Sepe'den kıvılcım ve gürültüler çıkıp Sebuh Dağı'nın her tarafına yayılıyormuş. Halk bu işaretlerin o mezardan çıktığına inanıyor. Her ne olursa olsun, bu işaretler ve Sepe adı ilgi çekici. Acaba dağ ismini bundan mı almış, yoksa tesadüf mü etmiş, bilinmiyor. Yokuş yukarı, yokuş aşağı ilerleyip duruyoruz. Arzumuz ve amacımız Avak Manastırı'na ulaşmak. Sedir ağaçları ve çalılar yol veriyor, iniyor iniyoruz. İşte, ister vadi de ister koyak de, yüksek dağlar ve kayalıklar arasına sıkışmış bir yere ulaşıyoruz. Karanlık basmıştı. Henüz manastırın ışıklarını görmeden, çoban köpekleri havlamaları ile boşluğu inlettiler. Bizim gruptan tabancalar ve manastırdan silahlar, bir an için bu kutsal bölgeyi çınlattılar... O sırada ruhum derin bir hüzün içindeydi.

Tadeus Manastırı'na Avak Manastırı ya da Lusavoriç Anabadı da deniyor. Bu manastır Sebuh'taki tüm ziyaretgâhlar ya da şapellerin en kıdemlisi. Diğer küçük manastırlar bu manastır tarafından idare ediliyor. Böylesine derin ve görülmesi küçük bir vadinin içinde Havari Tadeus zamanında inşa

324 Bir Ermeni gazetesi.

Sebuh Dağı üzerindeki Avak Manastırı (Erzurum Vilayeti, Erzincan Kazası). Geleneğe göre 1. yüzyılda havari Aziz Thaddeus (Ermenice'de Surp Tatyos) ve 4. yüzyıl başlarında Aziz (Aydınlatıcı) Gregorios (Surp Krikor Lusavoriç) tarafından kurulmuştur. Manastır 12. ve 13. yüzyıllarda gelişip büyümüştür (1990'lar).

edilmiş bir kilise olması şaşırtıcı değil aslında. Hıristiyanların eziyetlere maruz kaldığı tarihlerde Sebuh Dağı, Surp Lusavoriç dahil, papazları ve inanlıları burada beslemiş olmalı. Zira dağ saklanmaya uygun kayalıklar, mağaralar ve gizli vadilere sahip. Böylece, kayalıklarla dolu ve insanların yaşamasına uygun olmayan bir yer olması vesilesiyle Hıristiyanlar takip edilmekten kurtulmuş oluyorlardı. Aynı şey Varak Dağı için de söylenmekte, Hripsimyantslardan önce de orada Ermeni-Hristiyanların saklandığı ve Romalı bakirelerin onlara sığındığı anlatılmaktadır. Aziz Lusavoriç de bu dağı dua yeri olarak seçmiş ve kendisini arayanların elinden uzun süre kurtulmuştu. Ancak yalnızlığına melekler ve iyi yürekli çobanlar eşlik etmişlerdi.

Mutlu çobanlar, Betlehem mağarasına düşen Tanrıyı bulmuşlar, doğan güneşi gördüler ve meleklerle beraber ilahiler okudular. Başka mutlu çobanlar Sebuh Dağı'ndaki Manya mağarasında Tanrı tarafından gönderilenin ışığını gördüler ve onun ruhundan yayılan ışıkla bedenini bularak ilahiler eşliğinde gömdüler.

Gerçekten de bu sonsuz derinlik ve yüksek dağlar bir Ermeninin ruhuna öylesine bir gurur ve kutsiyet etkisi yapıyor ki, kendisini gökyüzünde dolaşıyor gibi hissediyor. Sanki her bir taşı ışık saçıyor, Tanrı orada dolaşıyor, ışıklarla dolu, ölümsüzlük kokuyor.

Bazı yerler vardır; insan yüreğini, sazı taşa çevirir. Bazı taşlar da vardır kırk kalpleri, kırk sazları onarır. Bazen insan öylesine bir manzara karşısında kalır ki; sanki dört bir yandan binlerce ağızdan veya sazdan dökülen güzel melodiler duyar ya da ışıklar görür. Bu hareketler yukarı aşağı, sağında solunda, önünde ardında sürdükçe insanın yüzü gözü bu güzellikleri duymak ve görmek için harekete geçer. Sebuh Dağı'nın ziyaretçileri de yükseklere tırmanıp derinlere indikçe, bir su kenarından geçtikçe veya kaya kovuğunda bir ağaca rastladıkça bu duyguları yaşıyor.

Sebuh Dağı'nın en yüksek kısmı Kohanamk denilen tepedir. Tepe çok uzaklardan bile görülür. Bu dağda hâlâ sağlam şapeller bulunuyor. Şapellerden birinin üstünde Manya Ayr, Hankisd Surp Lusavorçin ibaresi bulunuyor. Lusavoriç'in bedeni burada bulunmuştur. Ayrıca Serovpe Kerovpek veya Kerovpeits Vank diye adlandırılan manastır var. Görülmeye değer yerlerden biri de Dzağumark denilen mevki.

Bu dağla ilgili bir söylenceye göre; Dırtad, son günlerinde kendini Tanrı'ya adayıp münzevi bir hayat sürebilmek için, Ararat halkının düşmanlarını (Romalıları) yok etmek ve Hıristiyanlığın yolunu açmak için kullandığı, binlerce kez zafer kazanmış olduğu kılıcını belinden çıkarmış. Bu kutsal ve güçlü silahı elleriyle dağda Surp Lusavoriç'e teslim etmiş. Ancak kılıç yere düşmeyip havada haç şeklinde asılı kalmış. Etrafında bir hale parlamaktaymış. Aynen Lusavoriç'in havada asılı duran ve sönmeyen kandilinin ışığı gibi. Her ikisinin ışığı da layık olan gözlere görünürmüş.[325]

Ey kutsal dağ ve Dırtad'ın haçı, ey Lusavoriçimiz sönmeyen ışığı sizin varlığınızı algılıyor ve inanıyorum.[326]

Avak Manastırı'nda üç kilise var. Surp Asdvadzadzin ve Surp Garabed Kiliseleri küçük. Söylenceye göre Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ni Havari Tadeus kurmuş. Havari Tadeus adına kutsanmış olan büyük kiliseyi ve Surp Garabed Kilisesi'ni ise Aziz Lusavoriç kurmuştur. Kiliselerde kubbe bulunmuyor. Tahta kapılar üstünde oyma resimler var. Surp Tateos Kilisesi'nin kapısının üstünde havarilerle ilgili on resim bulunmaktadır. Yazıt ise büyük ve uzun yergatakir ile kaydedilmiş. Manastırın relikleri ve elyazmaları, kolofonları ile birlikte çalışmamızın sonraki bölümlerinde bulunuyor.

Reliklerin yanı sıra gümüşten yuvarlak bir kutunun içine konmuş Değdap denilen, el büyüklüğünde, gri parlak bir taş var. Taşın üstünde ince bir işçilikle sağda Kral, solda ise Kraliçe figürü oyulmuş. Ortasında ise relik koymak için bir yer bulunuyor. Orada da Lusavoriç'in dişi varmış. Ancak diş düşmüş olduğundan yeri boştu. Bu benzersiz ve harika çalışmanın ya Konstantin tarafından Dırtad'a veya Papaz Silvester tarafından Lusavoriç'e hediye edildiği söyleniyor. Pek çok arkeolog özellikle bu eseri görmek için uzak yerlerden gelmiş ve hayran olmuşlar. Hatta bazıları gümüş ya da başka şeyler vaad ederek manastırdan çıkartmak istemişlerse de ikna edememişler.

Avak Manastırı'nın baş rahibi ve marhasalık bölgesi önderi Papaz Harutyun Proğoranyan. Armıdan, Gercanis ve Kemah bu marhasalığa bağlı. Uzun boylu ve yapılı, yüz üç yaşında, uzun beyaz sakallı, güçlü pazılı, gür sesi

[325] Bakınız: *Hamov-Hodov*, s. 361-362.

326 Yazar bu bölümde bir ilahi alıntısı yapmış. İlahide; İsa Mesih'in Çarmıha gerildiği Golgota Tepesi ile bu dağın benzerliği anlatılıyor. İlahi Hovhannes (Hohan) Bluz'dan bahsederek hiç kimsenin onun kadar yürekleri coşturamadığını anlatıyor.

olan ciddi bir ihtiyar. Ataları yüzlerce yıldan beri papaz ve manastır başrahibi ve ruhani önder olarak aileleriyle beraber bu manastırda ikamet etmişler. Papaz Harutyun'un çocukları, torunları ve torunlarının çocukları hep beraber bu manastırda ikamet ediyorlar. Hem iyi birer çiftçiler, hem de iyi silah kullanıyorlar. Bu sayede de manastırı Dersim haydutlarından ve diğerlerinden koruyabiliyorlar. Bazen kurban verdikleri de oluyor, ya da alıyorlar. Bu ıssız yeri her türlü kötülüğe karşı korumak için gösterilen fedakârlık ne kadar hayret verici ise, bazı cemaat üyelerinin manastırı bu insanların elinden almak için gösterdikleri kötü niyet de o derece şaşırtıcı. Manastırı onların elinden alarak ruhani öndere, rahiplere ya da cemaat kurullara teslim etmek istiyorlar. Oysa onlar tarafından yapılan idarelerde hep karmaşa görülmesi yetmezmiş gibi hiç inşa işi olmamış. Oysa bu sülaleye bir de ödül vermek gerek. Çünkü yaşamlarını bu kutsal yere adayarak, ziyaretgâhları ve kutsal yerleriyle tüm Sebuh'u korumaya almışlar. Oysa rahipler buraya dört gün bile dayanamazlar. Üstelik bir de çalıp çırpıp gidecekler ve geri kalanı da Kürtlere veya hırsızlara bırakacaklar...

Papaz Harutyun son zamanlarda görme yetisini kaybetmiş. İkinci ziyaretim esnasında oğulları, gelinleri ve torunlarını etrafına toplamış oturuyordu. Gidip elini öptüm, duasını aldım. O da beni kutsadı. Bana gözlerini iyileştirebilecek bir ilaç bilip bilmediğimi sordu. "Gözleriniz iyileşecek ve İsa'yı göreceksiniz" dediğimde, "O'nu göreceğime tüm ruhumla inanıyorum ama madem bu dünyada kalmamı istiyor, ben de dünya ışığını görmek istiyorum" diye cevap verdi. Sonra başka sorular sordum. Asırlık yaşayan bir tarih gibiydi. Çok memleket gezmiş, pek çok ünlü insan tanımıştı. İnsanların ve olayların gerçek hikâyesini anlatıyor, başından geçenleri düzenli bir şekilde aktarıyordu. Boş yere gezip durmamış, olaylara derinlemesine bakmıştı. Her şeye dikkat etmiş, her şey hakkında bir fikir edinmişti. Kendisine tavsiyelerde bulunup doğduğu yere gitmesini söylemiş olan bir rahibi duayla anıyordu. "O olmazsa belki de kaybolacaktım, ne fiziksel ne de ruhsal herhangi bir işaretim kalacaktı" diyordu. Ayrıca çocukları ve torunları ile gurur duyuyordu.

Papaz Vırtanes, Harutyun'un oğlu idi ve onun görevini devralmıştı.

Bu kutsanmış evin ve kutsanmış papazın misafirperverliğinden memnun yola koyulduk. Vadi boyunca ilerliyor, manastır değirmenlerinin yanından, ve kayalıklar arasında bir vahayı andıran korulardan geçiyoruz. Sonunda

Karni Köyü'ne girdik, Tıngıver Köyü'nü gördük. Vadiden çıkıyoruz. Biraz ilerledikten sonra, Fırat boyunca uzanan Erzurum'dan gelen ana yolu bulduk, Dersim'in bu kısmına Mınzur[327] deniyor. Mınzur'un rüzgârı alnımıza çarpıyor, gözlerimizin önünde bembeyaz yüksek bir kale gibi şekilleniyor. Mayıs güneşi gümüş gibi parlıyor ve gözümüzü kamaştırıyor. Munzur'un bu yüzü ne kadar gururlu ve korkunç ise bir o kadar da nazik ve güzel. Kayalar ve yarlar var, diğer yerlere ise yeşillikler yayılmış. Harap veya şen köyler pek çok. Bu köyler bize bu bölgeden çıkıp Tekirdağ, Gelibolu'daki şehir ve köylere yerleşen Ermenilerin büyük göçünü hatırlatıyor. Biraz daha ilerleyince Kemah adlı kale-şehrin ıssızlığını görüyoruz. Biraz ötede, Eğin sınırına kadar dizili köyleri görüyoruz. Eğin köylerinin çoğu İzmit'e taşınmıştır. Ermeniler İzmit'e yerleştiklerinde göç ettikleri köylerin adlarını oradaki yeni köylerine vermişler. Mesela Miçaküğ ya da Ortaküğ, Pağçanik ya da Bardizak vs vs. Aynı isimler eski köylerde hâlâ yaşamakta.

Uzaktan, tarihimizde müstahkem bir kale olarak ün yapmış Ani görünüyor. Arka tarafından geçiyoruz. Harap halde ama eski bina ve kiliselerin harabeleri ve minareli eski bir cami var. Bulunduğu mevki ile hayret verici bir harabe! Khosrovituğt Arşaguni'nin Arşaguni hazinesini sakladığı harabe! Konuşamayan gönlümüzle konuşan harabe! Fırat'la sessizce konuşan harabe! Birbirlerini anlıyor ve birbirleri için ağlıyorlar... Kasaba, kalenin altında vadinin ağzına inşa edilmiş. Mınzur'dan gelen bir dere kalenin ayaklarını yalayarak iniyor, semtlere dağılıp tarla ve bahçeleri suluyor. Dere bahar ve sonbaharda artan sularıyla tarihi eser parçaları, paralar, küçük putlar vs beraberinde taşıyor. Sular çekildiğinde çocuklar gidip bu parçaları topluyorlar. Bu eserlerden çoğunun satılmış olduğunu gördük. Hâlâ oralarda dolaşan arkeologlara satıyorlar. Zanaat vesilesiyle Kürt köylerini dolaşmakta olan bakırcı ustası Harutyun, bunlara benzer pek çok şey bulmuş ve satmış. Kendisinden ayakları kırık bir kadın heykeli ile başında mihveri olan sakallı bir erkek heykeli satın aldım. Elinde yay ve ok, üstünde bir yıldız vardı. Heykele değişik yönlerden bakıldığında üç farklı figür görünüyordu. Başı, insan, at ve horoz başı şeklini alıyordu.

Bu kasabanın havası sağlıksız ama on dakika ötede bağları, ağaçları ve gösterişli evleri olan güzel bir Türk semti var. Orada eski Kemah aileleri

327 Munzur.

oturuyor. İçlerinde en eskisi bölgede hâlâ çok etkili olan Sağıroğlu Sülalesi. Devlet kendilerini sayıyor, Kürtler ise korkuyor. Ancak henüz memleketteki sakin unsurun sempatisini ve memnuniyetini kazanabilmiş değiller. Zira sık sık memnuniyetsizlik ve şikâyet sesleri yükseliyor. Devlete karşı gösterdiği saygıyı ziyaret için gidip gelenlere de gösteriyor ve misafir ediyor. Zevkli inşa edilmiş evi kasabanın bir ucunda bulunuyor.

Yolumuz Fırat'ın sol tarafından ilerliyor. Şen ve harap köylere, harap kiliselere rastlıyoruz. Irmağın diğer kıyısında da aynı manzarayı görüyoruz. Büyükçe bir kayanın alt kısmındaki köyü Vasili diye adlandırıyorlar. Aslında kelime Surp Takavor'dur. Ancak Ermenilerden sonra ikamet eden Rumlar kelimeyi Rumcalaştırmışlar. Tekirdağ'a göç eden Ermeniler ise Surp Takavor'un çivisini ve haçını beraberlerinde götürmüşler. Anlatılanlara göre bu çivi Hazreti İsa çarmıha gerildiğinde Yahudi Kralı yazan tahtanın çakılması esnasında kullanılan çiviymiş.

Yolumuz dağ eteklerinden devam ediyor. Akşama Hoğis Köyü'nde konakladık. Köyün nüfusu Hay-Horomlardan oluşmuş. Ertesi gün düzensiz ve tehlikeli yollardan Avşen Köyü'ne indik. Dar boğazlara giren Fırat'ı artık kaybettik. Ama sesini değil! Korkunç, ürkütücü ve vahşi kayalıklar, derinliklerden ilerleyen nazlı Fırat'ı insafsızca kullanıp kirletiyorlar. Ama yine de o köpürerek birkaç saat sonra daha özgür ve güzelleşmiş olarak tekrar ortaya çıkıyor.

Bol ağaçlı Avşen, bir zamanlar şen bir köymüş. Ancak şimdilerde aynı durumda değil. Bir vadi içine kurulu 7-8 haneden ibaret Khani Köyü çok uzağında değil. Khani'den çıktık. Öteye beriye dağılmış köyler görüyoruz. Yol korkunç. Burası Dersim Kürtlerinin ini. Her taşın altında gölgeler var. Yolcuların ilikleri titriyor. Zira her adımda bir mermi sesi duyuluyor; bir de bakmışsın ya vurulmuşsun ya soyulmuşsun. Ama şimdilerde biraz farklı, çünkü telgraf, tatar arabası, orduların gidiş-gelişleri sayesinde artan kontrol bu kötülüklerin önünü alacak gibi. Erzincan'dan Eğin ve Harput'a uzanan yeni bir yol yapılıyor, bu da yolculuğu oldukça güvenli hale getirecektir.

Artık Kemah bitti, Eğin sınırına girmiş bulunuyoruz. Bağırsak Deresi denilen vadiye iniyoruz. Buraya ölüm vadisi de denebilir. Oradan çıkıp değirmenlerin ve suların arasından geçip Kosda Dağı'na tırmanıyoruz. Dağ oldukça yüksek, soğuk, taşlı ve ürkütücü. Pınarının suyu ise tatlı ve buz gibi.

Kayalar dünyasının içindeyiz. Birkaç köy görüyoruz ama genelde etrafımız kayalık dolu.

Toros Ahpar'ın I. cildinde Eğin hakkında geniş bilgi vermiş olduğumuzdan tekrar etmiyoruz. Mayıs 28. Eğin ruhani önderi olarak bir süre burada kalacağız.

Gaban Maden ve Harput

Toros Ahpar'ın I. cildi bizi Malatya'dan batı istikametinde ilerleterek Harput'a götürmüştü. Şimdi ise kuzeyden iniyoruz.

Erzincan ve Kemah'taki Fırat artık Eğinli oldu. Bizi Eğin'den alıp Arapgir'in Ermeni nüfuslu köylerinden geçirerek Gaban-Maden'e ulaştırdı. Fırat'ımız artık burada Muş veya Palu'dan gelen kolla birleşiyor. Bu kol Pakrevant'tan ve bir kısmı da Bingöl'den gelen koldur. Alaşkert, Hınus, Manazgert, Bulanık, Muş, Ginci, Çabağçur ve Palu dağlarındaki suları toplayarak diğer koldan birkaç misli gür ve güçlü olarak gelip onunla karışır. İşte Aradzani diye adlandırılan bu koldur. Muş ve diğer yerlerdeki halk onu Murat diye adlandırırken, Palu'dan ötede Palu Irmağı adını alıyor. Gaban-Maden önüne ulaştığında ise artık adını kaybediyor ve İran denizine ulaşacağı yere kadar diğer kolun adıyla Fırat olarak isimlendiriliyor.

Gaban-Maden'de insanlar ve davarlar kaba saba sallarla tehlikeli yolculuklar yapıyorlar. Sadece zaman kaybı değil, mal, hayvan bazen de insan kayıpları yaşanıyor. Buradaki su oldukça derin. Bir köprüye büyük ihtiyaç var. Ancak gemi işletileceği söylentileri yüzünden köprü yapımı kalmış. Gemi yapmak da kolay iş değil!

Otuz yıl kadar önce Gaban Maden oldukça ünlüydü. Büyük vali orada ikamet ediyordu. Dersim, Harput ve Diyarbakır ona bağlıydı. Büyük çapta gümüş çıkartılıyordu. Ocaklara on yıl önce kilit vuruldu. Bu madenler sayesinde burada Rum, Ermeni, Türk işçiler, ustalar, tüccarlardan oluşan bir kalabalık yaşamaktaydı. Eğin-Abuçehli Arpiyaryan adlı Ermeni amiralar madenlerin amiri ya da müdürü idiler. O bölgede gerek halk gerekse resmi görevliler üstünde çok büyük etkiye sahip olmuşlardı. Sadakat ve hizmetlerinden dolayı Osmanlı Sultanlarından önemli ayrıcalıklar elde etmişlerdi. Bu bölgede Arpiaryan adını bilmeyen yok. Arkalarında kendilerine dua edenler

Pakrevant Manastırı

Harput Ermeni Mahallesi. Merkezde Ermeni Kilisesi görünüyor.

Ermeni Kilisesi, arkasında Fırat (Euphrates) Koleji

olduğu gibi nefretle yad edenler de eksik değil. Abuçeh'deki ikametgâhları çok büyük ve gösterişli idi. Şimdilerde ise yeri bile belli değil. Yanmış. Küllerin arasından gümüş, altın, inci ve mücevherler bulunmuş. Mücevher sayısını kendileri bile bilmezmiş. Bu ailenin son gurur kaynaklarından biri Kaspar Amira oldu. Kendisi, Van Dağlarında isyan etmiş olan Han Mahmud ve Han Abdalı yakalayan Osman Paşa'nın yanında Osmanlı ordusunda yer aldı. Sonunda tekrar Van'a dönmüş ve orada yaşamış. Mezarı orada bulunuyor. Arpiaryan Sülalesinin büyük kolunu Harutyun Ağa temsil ediyordu. İkametini Harput Mezre'ye taşımıştı. Kendisi ölmüş. Oğullarının en büyüğü Nışan Efendi devlet hizmetinde bulunuyor. Bunun dışında ailenin oraya buraya dağılmış, bir kısmı da Abuçeh'e yerleşmiş kolları var. Ancak eski görkemlerini kaybetmişler.

Gaban-Maden'in şimdiki durumu pek parlak değil. Şehrin üç bölümünden en fazla yıpranmışı bu kısım. Hiç Rum kalmamış. Muhteşem bir kilise bırakmışlar. Ermeniler ise sadece 100 hane kalmış. Surp Asdvadzadzin adlı gösterişli süslemeleri olan büyükçe bir kiliseleri var. Ancak sık sık papazsız kalıyor. Bir de ıssız bir kilise ve öğretmeni olmayan bir okulları var. Sadece misafirlere hizmet veren bir ruhani önderlik bulunuyor. Önderleri Çemişgezek'te ikamet ediyor. Çemişgezek kaymakamı ise Gaban-Maden'de ikamet ediyor.

Gaban-Maden'in Tarsus'un yanında, Dersim'in ayağında bulunduğu biliniyor. Biz Erzincan'dan çıkarak Kemah'tan ve Eğin'den buraya kadar sürekli dağın etrafını dolaşarak geldik. Kayalar ve mavilikler, her tarafta bol kurşun, gümüş ve bakır madenleri olduğunu ispat ediyor. Nitekim Eğin'de Surp Pırgiç Manastırı'nın önünde bir zamanlar açılmış ve terk edilmiş bakır madeni var. Son zamanlarda ise Fırat'ın kıyısında Çemişgezek Varteni Köyü'nün altında kömür madenleri bulunmuş. Gaban Maden'in havası sağlıklı değil. Türlü türlü meyve ve sebzesi var. Meyve tarımında başarılılar. İnsanlar ve şehir sanki can çekişiyor. Dar, taşlı, yokuşlu bir yolu var. Ancak yol son yıllarda yapılmış. Yolculuk edenler önce hanlara ve köylere sonra da Arpavut Irmağı'na rastlıyorlar. İçinde büyükçe köylerin, bakımlı tarlaların, çalışkan köylülerin yer aldığı Harput Ovası eğlenceli görünüyor. Yolumuz Gaban-Maden'den Harput'a sekiz saat sürdü. Harput Köyleri ya da Ovası iki kısma ayrılmıştır; Ul-Ova ve Kuz-Ova. Malatya'dan Sorsoru Manastırı'na Ulova yoluyla gelmiştik. Şimdi ise Kuzova'da bulunan Khule Manastırı'na

gidiyoruz. Ulova köyleri Kuzova'dakilere kıyasla daha ağaçlıklı ve bağları daha bol. Doğruca, şehre yakınlığı sebebiyle köylülere kolaylık olsun diye yirmi yıldan beri hükümet merkezi yapılmış olan Mezre'ye iniyoruz.

Esas şehir bir dağın dizinde yüksekçe bir mevkiye kurulu. Tüm ovayı rahatça görebiliyor. Havası sağlıklı. Ticaret hayatı hareketli. Eski bir kalesi var. Kale ve duvarları eski bir kayanın üzerine yerleşmiş. Ama bu Harput'un yani Kharpet'in Kar-pert diye adlandırılması için yeterli değil. Zira buna benzer pek çok yerde bulunan kaleler ya yaptıranın ya da inşa edildiği yerin adıyla anılırlar. Mesela Van Kalesi, Kars Kalesi, Palu Kalesi, vs. Son yıllarda gerek gazetelerimiz gerekse okuyucularımız yeni bir icatta bulunarak Harput'u (Kharpet'i) Karpert olarak yazmaya başladılar. İlgilendim, bu şehre ya da dağa yakın ve eteğinde Kuzova'ya doğru şehir kapısı büyüklüğüne bir harabe buldum. Harabenin bir bölümü hâlâ Khar olarak adlandırılıyor ve Türklerin ikamet ettiği bir yer. Dzaruk, Harsenk,[328] Khoçig, Çağlı Mirza, Egop Mezre ve Körpe adlı köyler de burada bulunuyor. Köylerin hem içinde hem de çevresinde büyükçe harabeler ve temelleri görülüyor. Körpeliler köylerinde kaleye uzanan bir alt yol olduğunu söylüyorlar. Egop Mezre yakınlarında aynı şekilde bir zamanlar yeraltına özel yollar yapılmış olduğu söyleniyor. Konuyu daha fazla uzatmak istemiyorum, kısacası Harput (Kharpet) Khar şehri ya da kasabasının kalesidir. Khar ahalisi, zamanında savaş ya da isyan hallerinde bu kaleye sığınır, eşyalarını ve ailelerini buraya taşırlarmış. Nihayet tüm Khar halkı topluca kaleye taşınmış ve bir şehir inşa etmişler. Aslında bulunduğu mevki yüksek ve yokuş olduğundan şehir tesisine hiç de uygun değil.

Bu açıklamayı da Arevelyan Mamul'da yayınlamış olmama rağmen bizim aydınlarımız hâlâ Harput'u (Kharpet'i) Kar-pert olarak telaffuz etmekte ısrar ediyorlar, çok garip! Yazarlarımız çok dikkatli olmalı ve yer isimlerini değiştirme gibi bir hatada bulunmamalıdırlar. Zira bir tek kelime bile tarihe önemli bir ışık tutabilir. Özellikle de elyazmalarımız, hatıratlarımız ve halkımızın dilinde Karpert ya da bazılarının dediği gibi Gar-pert kelimesi asla yazılmış ya da duyulmuş değildir. Söyleyen ister İnciciyan[329] olsun ister

328 (Harsek, Hersenk, Hersenik, Harsanik, Harsik) Harput'ta köy. Günümüzde, Elazığ merkezinde Salkaya.

329 İnciciyan ve Kazanciyan iki önemli tarihçi ve dilbilimcidir.

Mezre çıkışından Harput görünümü

Fransız Kapusen rahiplerinin Mezre'deki okulu ve kilise

Kazancıyan olsun, isim ne Garpert ne de Kar-pert'tir, isim Kharpert'tir. İşte Khar'ı işte Pert'i (İşte Khar ahalisi işte kalesi).

Harput'un çarşısı ve dükkânları oldukça zengin. Camiler, hamamlar, Süryani ve Ermeni kiliseleri ve şehrin ileri gelenlerinin evleri en göze çarpan binalar. Harput'un suyu bol değil. Kale hâlâ sağlam. Üstünde çivi yazıları bulunan bir taş olduğu söyleniyor. Sokakları, geniş-dar, yokuşlu bazen temiz ama çoğu kez de pis. Halk da aynı şekilde. Yaşam şekilleri, giyimleri, kafa yapıları eski ve karanlık. Varlıklı ile fakiri, medeni ile vahşiyi ayırmak güç. Buradaki Ermeni halkın din ve kiliseye aşırı bağlılığına rağmen ufacık şeylere kızıp Protestan, Katolik ya da Latin olduklarını görmek oldukça şaşırtıcı. Kızdıkça tekrar Ortodoksluğa, Protestanlıktan Latinliğe, Latinlikten Katolikliğe sonra yine Ortodoksluğa dönüp duruyorlar. Köylü halk da şehirlilere benzemiş, onlar da kızdıkça mezhep değiştiriyorlar. Latinlerin pederleri, Katoliklerin kerabaydzarları, Protestanların da misyonerleri var. Ama misyonerler daha fazla ve güçlüler. Ortodoksluk dışındaki grupların ruhani önderlik binaları ve önderleri çok gösterişli. Katolik ve Latinlerin Mezre'de kiliseleri, okulları var. Protestanların ise şehrin bir ucunda Avrupai tarzda büyük bir binaları var. Misyonerler tarafından idare edilmekte olan Kolej Armenian[330] sadece Protestan Ermenilere değil, Katolik ve Ortodoks Ermeni kız-erkek çocuklarına hem gündüzlü hem yatılı olarak hizmet veriyor.

Süryanilerin eğitim konusunda herhangi bir faaliyetleri yok. Ziyaretgâh olarak ünlü zengin bir kiliseye sahipler ve Ermenice konuşuyorlar.

Ermeniler ise oldukça acınası durumdalar. Zaten yerel beylerden dolayı taşımaya alıştıkları yük gittikçe ağırlaşıyor. Devletin yardımı sayesinde bu şeylerden kurtulacakları konusunda ümit besliyorlar. Nitekim şimdilerde durum oldukça farklı. Ama fikri ve ruhi durumları ümitsiz görünüyor.

330 1875 yılında, ABCFM misyonerlerinden Crosby H. Wheeler'in gayretiyle açılan okul. Özgün adı "Ermenistan Koleji" olmasına rağmen Babıâli'nin itirazı ile 1888 yılında sonra "Fırat Koleji" adını kullanmıştır. Eğitim dili Ermenice olan okulun ilk müdürü Wheeler olmuştur. Kolejin on kişiden oluşan mütevelli heyetinin tüm üyeleri Boston ve civarında yaşayan Amerikalılardan seçilmiştir. Okula erkek çocukların yanı sıra kız çocuklar da alınmıştır. Bu sebeple de mütevelli heyetinin üçte birini Amerikan kadın misyoner örgütlerinin oluşturması kararlaştırılmıştır. Kolej'in Türkiye'de bulunan yönetim kurulu ise Harput'taki Amerikalı misyonerler tarafından oluşturulmuştur. İlkokuldan yüksekokula kadar eğitim veren kolej Osmanlı yönetimi tarafından ancak 1891-92 ders yılında tanınmıştır. Eğitim dili Ermenice olmasına rağmen İngilizce ve Türkçe de iyi düzeyde öğretilmekteydi. 21 kişilik eğitim kadrosu, Türkçe öğretmeni Reşid Efendi dışında tümüyle Ermenilerden oluşmaktaydı. Kolej yaklaşık 40 yıl hizmet vermiştir.

Mamuret-ül Aziz Vilayeti (Robert H. Hewsen, "Golden Plain: The Historical Geography of Tsopk/Kharpert", (Ed.) Richard G. Hovannisian, *Armenian Tsopk/Kharpert* içinde, Mazda Publishers, 2002, s. 43).

Ermeni tarihçi Istepannos Asoğik 995 yılında Haşdeni, Khortseni, Dzop, Palu ve Bağin sınırları içinde yedi ay süren büyük bir depremden söz eder (Dikran H. T. Savalanyants, *Badmutyun Yerusağemi*, Kudüs (2 Cilt), 1931, c. I, s. 287).

Becerikli yabancı avcıların bulunduğu bir yerde, iyi eğitim veren okullara, çalışkan ruhanilere ve doğru dürüst işleyen cemaat kurullarına, vicdanlı ve dürüst yol göstericilere sahip olmamız şart.

Harput, Ermeni Marhasalığı'nın önemli bölgelerinden biri. Ne yazık ki bugüne kadarki ruhani önderler hep sömürücü insanlar olmuş. Aydınlanmaya önem vermemekle, eğitime duyarsız olmakla kalmayıp, kötü önderlik ederek halkı inançtan da saptırmışlar. Yapıcı olmadıklarından, bir şeyler söylemişlerse de halk üzerinde etkili olamamışlar. Ermeni Kilisesine yaptığı yemini tutamayan bir episkopostan ne öğrenebilirler ki? Bunlar üstelik bazen de önder olmuşlardı.

Tatsız tuzdan ne olur ki!

Zaman zaman önder, önder kaymakamı ya da manastır başrahibi olmuş yerel rahiplerden ne öğreneceklerdi ki! Köyde, evde çalışmadan oturarak halkın yoldan çıkmasına, göçüne sebep olmanın yanı sıra tüm ruhanilerin de yüz karası olmuşlardı.

Yoktan bir sebep için papazın sakalını tıraş eden, cemaat kurulu başkanma tekme atıp karşılıklı küfürleştikten sonra yüksekçe bir merdivenden yuvarlayan, rahiple kavga edip küfür ederek "Git, başına yeşil sarığı ben saracağım" diye bağıran, hükümet konağında valinin önünde rahiple birbirlerine giren, gelin ve damadını, kızı ve nişanlısını eleştiren önderden ne bekleyebilirlerdi ki! Çok ağır suçlar işliyor, cahil halkı yalanla, milletseverlikle, çeşitli bahanelerle ve tehditlerle ardında bırakıyordu. Üstelik yakın zamanda da episkopos takdis edilecekti.

Ondan sonra Cıknavoryan önder olmuştu. Selefine kıyasla münzevi sayılırdı. Ancak o da faaliyet gösteren biri değildi.

Halk böyle adamları takip etsin de ne yapsın. Takip edecekleri adamların elinde ışık yok.

Bizim ziyaretimiz Cıknavoryan'ın selefi zamanındaydı. Şehrin en pis semtinde kiralık bir evin üst katına yerleştirmişlerdi. Götürdüğümüz yazılar ve sözlerimiz boşa gitti o binada. Ne kimse anlıyor ne dinliyorlardı. Ne de günün ihtiyaçlarını hisseden vardı.

Belki de kafaları karışıktı. "Şarap yeni, fıçı eskiydi" ve üstelik fıçı da kırıktı.

Harput Ovası'ndan Mezre

Harput'ta bakkal Ohannes

Pamuğu temizleyen ve eğiren kadın işçiler (Hüseynik)

Eğer aklı başında adamlar var idiyse onlar da ortada görünmüyorlardı.

Tek başıma istatistiği hazırlamaya giriştim. Birkaç Papaz, Kevork Efendi, Caferyan ve diğerleri yardım ettiler.

Şehirdeki kiliseler içinde en iyi durumda olanlar Surp Hagop ve Surp Garabed Kiliseleri. Sinamut Semti'nde bulunan Surp Nışan Kilisesi ise neredeyse ıssız bir halde. Surp Istepannos Kilisesi'ni ise büyük meblağlar harcayarak temelden onarmışlar. Ancak kubbeden itibaren yukardan aşağı yarılmış olduğundan orada ayin yapamıyorlar. Bu kilisenin avlusunda inşa edilmekte olan odalar sınıf ya da önderlik odası olarak kullanılabilir.

Okulları ziyaret ettik. Çocuklar kilise salonlarında tozlar içinde oturuyorlardı. Söyledikleri yürek burkan şarkılar sanki ailelerine, cemaat kurullarına ağır bir şikâyet havası taşıyordu.

Zavallı çocuklar, okuma kitabı olarak evlerinin köşe bucağından çıkartılmış kitapları kullanıyorlar. 7-8 yaşında çocuklar. Tokat ve falaka her okulda var. El vurulan bir sopanın üstünde, "Azar ve dayak hal ve gidişi düzeltir" yazıyordu. Surp Hagop Kilisesi avlusunda dar bir odanın içinde 14 kız çocuğu gösterdiler. Uzun boylu bir genç kıza öğretmen diyorlar ve yılda 400 kuruş ödeniyor. Oysa bu semtin insanları varlıklı, üstelik gözlerinin önünde misyonerlere ait iki okul ve dua yeri örnek olarak duruyor. Kendileri de aydınlanmaya ve gelişmeye açıklar ancak "rahip ve öğretmen yok" diyorlar. Öğretmenler de "para veren yok" diyor. İki tarafın da söylediği gerçek. Ama yararı olmayan ve boş bir gerçek.

Surp Nışan Kilisesi'nin avlusunda bulunan okul bağımsız. Öğretmen 25 kadar çocuğu tozların içinde bağdaş kurdurmuş cemelle ders veriyordu. Çocuklar bir kitaba eğiliyor bir öğretmene bakıyor ve onun söylediklerini makine gibi tekrarlıyorlardı. Tekrarlar esnasında biri diğerini itiyor veya öğretmenin arkasından dalga geçiyor. O esnada arkasını dönüp bunu gören öğretmen elindeki sopayı yıldırım gibi sakınmadan koluna, başına, ağzına, burnuna sakınmadan hızlı hızlı indiriyor, akşama da, çocuklarını eğittiği için ailesinden büyük saygı görüyor. Okul her bir çocuktan haftalık on para alıyordu. Bu körpe çocuklar,

"Yazık sana zavallı Ermeni halkı,
Düşünmeden darmadağan olmuş masum,
Binlerce acıya dayandınız,

Ama güzel yurdunuzdan dışarı adım atmadınız,

Şimdi ise ana babanızın mezarını bıraktınız

Evlerinizi okullarınızı başkalarına verdiniz..." diyerek hüzünlü bir şarkı söylediler:

Çocuklar yeter kalbimi deşiyorsunuz!.. Çocuklar var olun!

Sımpatyan Cemiyeti'nin okulu ayrı bir bina. Cemiyeti ziyaret ettim. Kuralları, öğretmenleri, okul sıralarını ve salondaki fotoğrafları gördüm. Tek düzenli ve ümit vaad eden okul olduğunu söylemeye sanırım gerek yok. Cemiyet okula büyük önem veriyor. Ama son günlerde o da biraz düşmüş. Çocukların öğrendikleri şarkıları, okuma programlarını gördüm, öğretmenlerin açıklamalarını dinledim. Bu büyük bölge, misyonerlerle yarışabilecek bu okula destek olmalıydı; aksi halde sönmek üzere olan bir kandile benzeyecekti. Eleştirilerimizi ve takdirlerimizi cemiyete ilettik.

Harputluların kullandıkları giyim ve ev eşyalarının tamamı yerli. Özellikle de çiftçilerin kullandıkları keten, manisa, yazma, ayakkabı vs. Hem şehirde hem köylerde pek çok zanaatkâr var. Demirci, marangoz, çulhacı, derici, vs. Şehirde ve Mezre'de Ermeniler tarafından açılmış bir imalathane var. Ermeni işçiler ve ustalar pamuk ve kumaştan Şam ve Halep işi mallar üretiyorlar. Şehirde ve Huylu Köyü'nde büyük miktarda manda ve öküz derisi işleniyor. Taş oymacılığı, duvarcılık ve çömlekçilik de oldukça gelişmiş.

Bu güzel memleket, halkının çalışkanlığı sayesinde sadece buğday açısından değil diğer ürünler açısından da verimli bir yer olmuş. Ürünlerden sağlanan gelirle ilgili olabildiğince güvenilir kaynaklardan bilgiler toplamaya çalıştım.

Afyon; üç yıldan beri yetiştirmeye başlamışlar, şimdilerde daha da ilerletmişler, yılda 10.000 altın geliri var. Koza ve ibrişim tel; 1.000 altın. Keçi ve koyun postu; 2.000 altın. Kürklük tilki, sansar, kurt, tavşan; 5.000 altın. Soyulmuş badem ve mahlep; 2.000 altın. Balmumu; 250 altın. Bu ürünler Türkiye dışına veya Avrupa'ya gönderiliyor. Türkiye'nin çeşitli bölgelerine gönderilenler ise: Pamuk ve keten; 30.000 altın. Şarap; 500 altın. Burada tamamen yerli halk tarafından1.800.000 kaş şarap üretiliyor ama hepsi kendileri tarafından tüketiliyor. İşlenmiş keçi ve koyun derisi; 2.000 lira. Susam, keten ve güherçile yağı; 1.000 altın. İpekli ve tireli gezi ve manisa, zamk, arpa ve buğday vs; 4.000 altın.

Bunların haricinde bölgede 1.200.000 kilogram buğday tüketiliyor. Bölgenin diğer ürünleri ise arpa, ayçiçeği, kılkıl, pirinç, nohut, fasulye, bakla, çeşitli meyve ve sebzeler. Evcil hayvan sayısı az. Çünkü nüfus fazla ve sürülü alan fazla olduğundan otlaklar az. Genellikle öküz, manda gibi hayvanları Alaşkert, Erzurum ve Muş taraflarından satın alıyorlar (5.000 altın). İşlenmemiş manda ve öküz derisi; 4.000 altın. Diyarbakır, Halep ve Antep'ten alınan çeşitli ihtiyaç maddeleri ve yakın bölgelerden alman tuz 30.000 altın. Çuha, Amerikan, kahve, şeker, gaz, kalay, çivit, iplik, kırmız, bakır, demir, kösele vs gibi Avrupa mallar; 200.000 altın.

Daha fazla ayrıntıya girmiyoruz. Toprakların büyük kısmı beylerin elinde ve istisnalar dışında hepsi onların adına tapulu. Köylülerin hepsi maraba ama devlete toprak vergisi veriyorlar. Mezre'de ikamet eden Eğinli Ermenilerin ve şehirden bazılarının oldukça büyük toprakları ve marabaları var. Harput beyleri ya da toprak sahipleri tam bir derebeyi, çiftçileri de tam bir köle. O kadar köleleştirilmişler ki, beylere karşı şikâyet hakları olup olmadığından bile haberleri yok. Duyduklarımızı tarif etmek ve dile getirmek imkânsız. Neyse ki devletimiz sayesinde bu işler gittikçe azalıyor. Bu pislik insanların arkasında olan veya onlarla arkadaşlık eden Ermenileri görmek de çok acı verici.

Harput köyleri yer yer dehlizler açarak su çıkartmışlar. Bunların benzerleri Van ve Salmast taraflarında da yapılıyor. Harput'ta yer yer kendiliğinden fışkırmış sular da var. Sev Kedag Ul-ova'dan, Ardzurak deresi ise Kuzova'dan geçiyor. Bu ırmaklar tarlaları sulayıp değirmenleri işletiyorlar.

Harput ve köyleri buğday ve şarabın bol olduğu bir bölge. Şehir toprakları, hemen hemen tüm köyler ve özellikle de Ul-ova bağlarla dolu. Ama kazanç sağlamanın yolunu bilmiyorlar. Onca kıymetli şarap neredeyse bölge içinde tüketiliyor, civar bölgelere satılan miktar çok az. Buradan da kolayca anlaşılacağı üzere sarhoş sayısı çok fazla. Özellikle kışın boş zamanlarda kavgalar, düşmanlıklar ve diğer uygunsuz davranışlar onları mahkemelere sürüklüyor, ceza ödüyorlar vs. Burada dava konusu olan olaylar; kadın-kız, aldım-verdim meseleleri ve diğer konular. Hatta bir meselleri bile var; Tanrı Harputluyu yarattığı zaman "dünyada mutlu olmak için ne istersin" diye sormuş, o da "ekmek, şarap ve kadm" diye cevaplamış. Sanki bu üç şey haricinde herhangi bir derdi tasası yokmuş gibi. Hayatın bu nimetlerinden fazlasıyla faydalanıyorlar. Erkeklerden ziyade kadm ve kızlar çalışkan. Genci yaşlısı,

güzeli çirkini istisnasız hepsi tarla ve bahçelerde çiftçilikle uğraşıyorlar. Evlerinde bile kaba saba giyinen, alışkanlıklarını çalışma esnasında da sürdürüp yüzlerini örten kadınlar yine de beyler, ağalar ve serseriler tarafından rahatsız edilmekten kurtulamıyorlar. Şarabın sonuçlarını zaten daha önce anlatmıştık.

Gelelim üretilen buğdaya. O kadar bol olmasına rağmen hâlâ hasretini çeken köyler var. Pamuğun cinsi iyileştirilebilir. Eğer tarımı kolaylaştıracak yöntemler kullanılacak olursa bu bölge kısa zamanda zenginleşebilir.

Toros Ahpar'ın gölünden yani Dzovk'tan yararlanmayı, bir kanal açarak Ul-ova'yı sulamayı düşünmüşler. Gerçekten de çok kolaylık sağlar ve yararlı olurdu. Oldukça da çalışma yapılmış, savaştan önce kuyular ve kanallar açılmış ama şimdilerde hepsi kapalı. Fırat'ın bölgeye çok büyük yararı olabilir. Şimdiki haliyle boşa akıp gitmesinin yanı sıra bir de yarattığı tehlike ve zararlar var.

Harput'un, Muş, Van ve diğer bölgeler gibi gurbetçisi yok. Gerçi Tiflis ve İstanbul'da az sayıda gurbetçisi var. Büyük çoğunluğu baharda Adana'ya pamuğa ve diğer işlere giderler, sonbaharda da dönerler. Harput halkı sağlıklı. Yaşlı insan sayısı fazla. Güçlü, sağlam yapılı ve sağlıklılar. Ağır hastalıklar yok. Veremden ölen yok. Doktorla tanışıklıkları henüz yeni. Sağlıklarını çalışmaya ve iklime borçlular. Ancak temizliğe ve sağlıklarına biraz daha dikkat etseler daha da rahat yaşayacaklar.

Bölgenin büyük kısmı ovalık olmasına karşın değişik yer şekilleri sebebiyle iklimi çeşitlilik gösteriyor. Bazı yerlerde kış puslu ve karlı, yazları ise çok sıcak geçiyor.

Şehirden biraz yukarıda Buzluk denilen bir kaya gösterdiler. Kayanın altındaki mağaranın yazın çok serin, kışın ise sıcak olduğu söyleniyor. Mağarada taşlardan damlayan sular buza dönüşüyor. Sıcak günlerde bu buzluğu kullanıyor, yiyip içip eğlenmeye gidiyorlar. Aynı yerde Süryanilere ait oldukça ünlü bir manastır bulunuyor. Uzaktan gelen Süryaniler ve şehrin Ermeni halkı burayı sürekli ziyaret ediyor.

YOTNAGIN, şehir ile Hüseynik arasında yer alan bir ova. Ovadaki çıplak kayalardan ve yarıklardan yedi kol halinde sular fışkırıyor. Serin ve gölgelik bir yer. Eğlenmek için havuzlar yapmışlar.

Cumhuriyet devrinde Elazığ vilayet konağı olarak kullanılan bina

Hüseynik şehre en yakın köy. Ermeni nüfus çok fazla. Halkının büyük çoğunluğu zanaatkâr. Köy neredeyse ikinci bir şehir gibi. Kazrik (Kesirik [Keserig, Kesrik]) Köyü de en az Hüseynik hatta ondan daha da gelişmiş durumda. Yıllardan beri hükümet merkezi olan, resmi dairelerin bulunduğu, zengin Eğinli Ermenilerin evler kurduğu, han dükkan açtığı Mamuret-ül Aziz diye adlandırılan Mezre hâlâ "ben şehirim" diyemiyor. Adı hâlâ köy. Şehir hükümet konağını içine almak için büyük gayret sarf etmiş hâlâ da ediyor, ama başaramamış. Hâlâ bakımsız. Ne bekçi ne polis ne de başka bir şey var. Şehirliler bu eksikleri için hep şikâyet ediyorlar. Nitekim olumsuz olaylar da cereyan ediyor. Onca insanın ve malın barındığı bu şehre gerçekten de güvenlik ve huzur için bir şeyler yapılması gerekiyor.

Harput sahip olduğu değerler sebebiyle gittikçe önem kazandı ve mutasarrıflıktan valiliğe dönüştü. Dersim ve civarındaki kasabalara yakınlığı, daha doğrusu Toros dağlarına yakınlığı sebebiyle oraların halklarıyla yakın irtibat halinde olduğundan merkez kabul ediliyor. Bu sebeple de adı geçen yerlere medeniyet götürülebilir. Zaten geçmişte bu yerlerde ordugâhlar ikamet edilirmiş. Büyük ve sağlam karargâhlar hâlâ ayakta. Günümüzde de ordular buralara geliyor. Gerçi Dersim'in içinde Khozat'ta[331] yeni bir vilayet teşkil edilip Harput'un ve Erzurum'un bazı kazaları buraya bağlandı ama yine de büyük işlemler hâlâ Harput'ta yapılıyor. Harput, Bağdat yolunun da göbeği sayılıyor. Trabzon-Erzurum yolu, Samsun-Sivas yolu burada kavuşup ayrılıyorlar. Bu yolların büyük kısmına yol yapılmış. Geri kalanı da gayretle tamamlanmaya çalışılıyor. Hatta Diyarbakır'a kadar yol yapılmış.

Harput, karayoluyla Üsküdar'dan ya da İstanbul'dan 260 saat, Sivas'tan 60 saat, Malatya'dan 18 saat, Giresun'dan 60 saat (Şebinkarahisar ve Eğin üzerinden), Erzurum'dan 60 saat (Erzincan üzerinden, Dersim üzerinden ise 30 saat) Halep'in limanı olan İskenderun'dan 80 saat, Muş'tan 26 saat, Diyarbakır'dan 25 saat, Bağdat'tan ise 240 saat uzaklıkta bulunuyor.

Saatler yük hayvanları hesabıyla yapılmıştır. Palu, Çarsancak, Çemişgezek, Eğin, Arapgir, Gaban-Maden, Arğın Maden Harput'un çevresinde sıralanmışlar ve sürekli irtibat halindedirler.

331 Hozat.

Harput Kesirik Köyü (Elazığ - Kesirik Mahallesi), köy papazı Hagop Der Hagopyan

Kesirik Köyü harabeye dönmüş durumda (1915 sonrası)

Manastırlar: Harput'ta üçü Ul-ova'da olmak üzere Ermenilere ait dört manastır var. Bu manastırlar yakınlarındaki köylerin adlarıyla anılıyorlar.

1. SORSORU MANASTIRI: Sorsoru köyüne yakın, Mezre'den bir saatlik uzaklıkta bulunuyor. On kadar köy evi manastır duvarına, damları da manastırın damına bitişik inşa edilmiş. Bu durum manastır için çirkin bir manzara arzediyor. Marabalar da aileleriyle ve hayvanlarıyla manastırın içinde ikamet ediyorlar. Manastır odaları pislik içinde ve harap halde. Üstte sadece iki oda var. Bina tümüyle topraktan inşa edilmiş. Surp Kevork adlı kilisesi küçük ve gösterişsiz. Karanlık, nemli bir mahzene benziyor. Eğer biri söylemez ya da göstermezse kapısını bulmak zor olduğu gibi, kilise olduğuna inanmak da güç. Ne manastır rahibi ne papaz ne dua eden ne künlük ne kandil ne ayin, hiçbir şey yok. Sarkis ve Bedros adlı rahipler, manastırın temelinin ataları tarafından atıldığını ileri sürerek burayı kendi malları gibi görüyorlar. Manastırın gelirlerinden bazen anlaşarak, bazen sırayla, bazen de birbirleriyle kavga döğüş ederek yararlanıyorlar. Eğer kendilerinden daha güçlü bir ruhani önder olursa onları haklayabiliyor. Manastırın gelir kaynağı marabalar eliyle yapılan çiftçilik. Hiç hayvanı yok. 81 tane verimli tarlası var. Suyu bol, mallar tarlalar tapulu değil. Manastır duvarına yakın büyük bir bağ ve meyve ağaçları ile birkaç bin ağacı var. Bunları kesip tekrar büyüterek iyi gelir elde ediyorlar. Manastır tarlalarından 100 kile buğday (1 kile 50 okka) ve 2.000 kuruşluk pamuk elde ediyorlar. Manastırın, Mezre'de Rahip Bedros'un evinde saklanmakta olan nadide kilise kıyafetleri ve eşyaları var.

Manastır duvarının dışındaki büyük kapının üstüne konmuş bir taşın üstünde "... Kapı Ermeni tarihiyle 961'de Şah Abbas'ın hükümdarlığı Hovhannes'in Katolikosluğu zamanında yapılmıştır. Tanrı yapanlara merhamet etsin" ibaresi yer almaktadır.

Bağdasar Derenyan'ın (Deranyan) cenaze töreni (1908)
İç ve Doğu Anadolu'da yakınlarının, cenaze merasiminden evvel ölüleriyle birlikte resim çektirme geleneğine sıkça rastlanmaktaydı.

Hüseynik Köyü

Hüseynik Köyü'nde tahminen 300 Ermeninin yaşadığı bilinmektedir. Tarla ve bahçeleri yaklaşık 300 hektardan oluşan Hüseynik Köyü'nün en büyük arazi sahipleri arasında Deranenk (Derenyan, Deranyan), Vosgank, Serahenk ve Mulkonenk aileleri bulunmaktadır. Hemen her ailenin kendi bağı vardı ve bunların çoğu 3 mil ötedeki Surp Sarkis Dağı'nın eteklerindeydi.

(Marderos Deranian, *Hussenig, The Origin, History and Destruction of an Armenian town*, Armenian Heritage Press, 1981, s. 31.)

Hüseynik Köyü'nün en akıllı esnafı

1878 yılında Dersimli Müslüman Kürt dağlılar ayaklanarak diğer müslümanları katletmeye başladılar. İstanbul'daki Osmanlı idarecileri bu ayaklanmayı bastırma yolları aradı ve kendi en yüksek rütbedeki dini lideri olan Molla'yı görevlendirdi. Molla görevini başarıyla yerine getirdiği Dersim'e gitti. Doğma büyüme bir İstanbullu olan Molla, Mezre'yi ziyaret ederek ilk defa bu kadar iç kısımlara gitti. Oradayken bir çift renkli çorabı çok beğenerek almak istedi. Ancak ölçtüğünde çorapların on iki, kendi ayaklarının ise sadece sekiz inç olduğunu fark etti. Mağaza sahibine sorarak çorapların Hüseynik Köyü civarında yapıldığını öğrendi.

Hüseynik'te ipek atölyesi'nin iç görünümü

Köye gitti, mağazayı buldu, ancak bütün çoraplar on iki inç uzunluğundaydı. Bu mağazanın tezgâhtarı müşterisinin kim olduğunu fark eden on beş yaşında zeki bir Ermeni delikanlıydı. Cesaretini toplayarak Molla'nın yanına gitti ve yavaşça "Bayım siz Molla olduğunuza göre çoraplarınızı günde beş kez değiştirmeli ve ayaklarınızı dualardan önce yıkamalısınız. Çoraplarınız büyük olduğunda çok daha rahat çıkartır ve giyersiniz" dedi. Bu genç delikanlının sözlerinden oldukça etkilenen Molla çorapları satın aldı.

Eve döndükten kısa bir süre sonra Sultan ve Molla günlük dualarına hazırlanmak için ayaklarını yıkıyorlardı. Sultan, çorapların Molla'nın ayağından dört inç uzun olduğunu fark ederek sordu: "Neden bu kadar büyük çorap aldın, daha küçüğü yok muydu?" Molla, "Ben bunları almayacaktım ama köydeki satıcı çocuk çorapların büyük olması durumunda daha rahat giyip çıkartacağımı söyleyerek beni ikna etti" diyerek cevapladı. Sultan çorapları nereden aldığını sordu. Molla "Harput ilinin Hüseynik köyünden" diyerek Sultan'ı cevapladı.

Sultan kâtibini çağırarak onbeş yaşındaki delikanlıya bir mektup yazdırdı ve onu Hüseynik köyünün en akıllı ve zeki satıcısı olarak tanımladı.

Şahitler bu mektubun Osmanlı Sultanı tarafından imzalandığını gördüler. Bu belge diğer önemli belgelerle birlikte dayanıklı bir kutunun içinde Surp Varvar Kilisesi'nin en yüksek kolonunda saklandı.

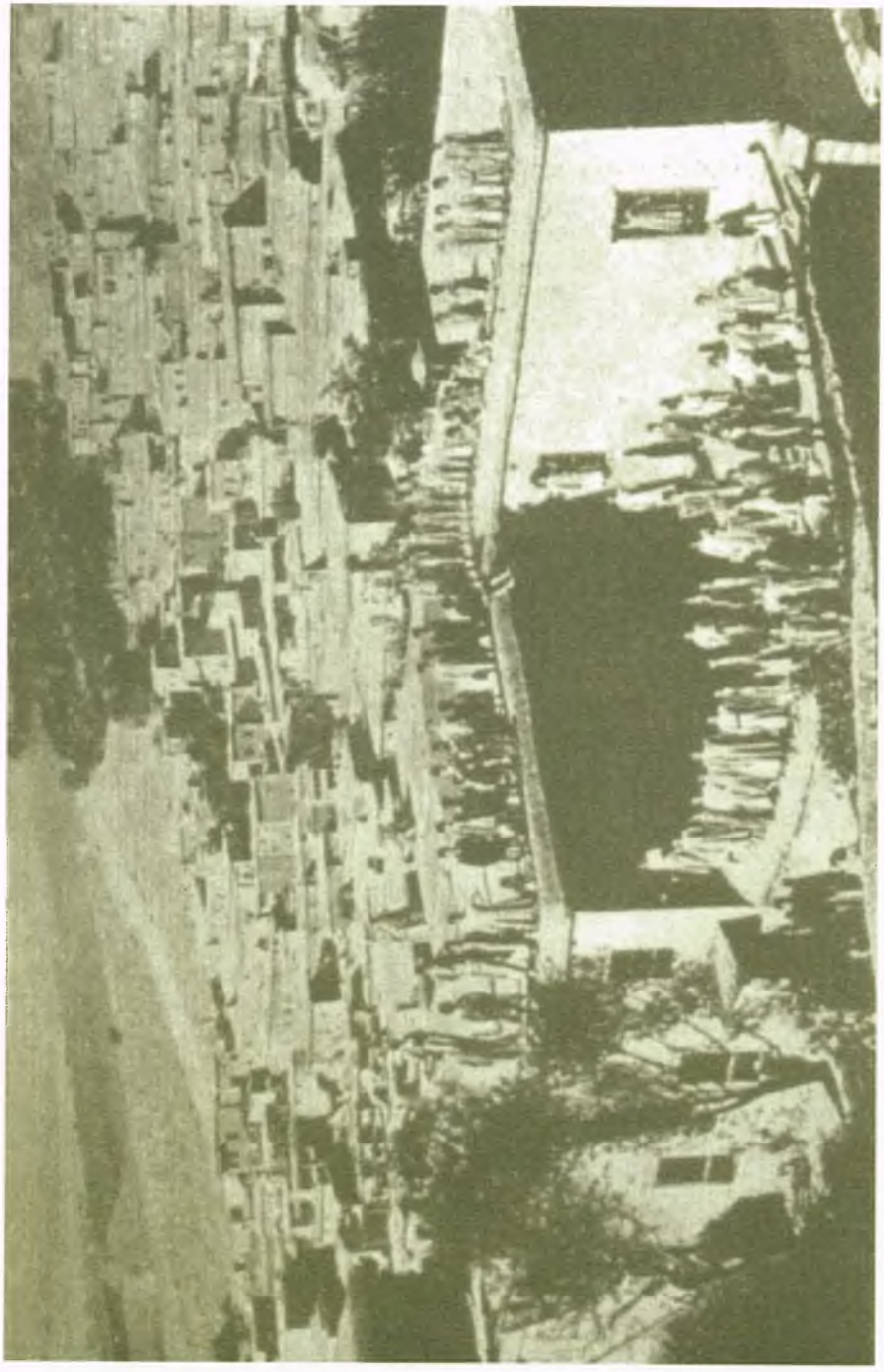
(Marderos Deranian, *Hussenig, The Origin, History and Destruction of an Armenian town*, Armenian Heritage Press, 1981, s. 44-45.)

Solda Surp Varvar Ermeni Kilisesi, ortada kiliseye bağlı okul, sağda bir kısmı görünen Ermeni Protestan Evanjelik Kilisesi (Hüseynik)

Hüseynik ve Aziz Varvar Kilisesi

Hüseynik Maraghakents Mahallesi

Harput'a bağlı Hüseynik'teki (Elazığ - Ulukent Mahallesi) Surp Varvara Ermeni Kilisesi,
bölgenin en önemli ziyaret ve adak yerlerinden biriydi; göz rahatsızlığı olanlardan özellikle rağbet görürdü.

Surp Varvar Ermeni Kilisesi'nden ve bitişiğindeki değirmenden kalanlar (1993)

Yotnag (Yedi Kaynak)

Hüseynik Köyü Harput hisarına yaklaşık iki mil uzaklıkta yer alırdı. Bol suyu ve tarım için elverişli geniş arazileri vardı. Tarlaların sulanması "Yedi Kaynak" tarafından sağlanırdı. Köy, kurt sürüleri, ayılar, sırtlanlar, yırtıcı kuşlar, zehirli yılanlar, akrepler gibi insana zarar verebilecek birçok vahşi hayvanla çevriliydi.

(Marderos Deranian, *Hussenig, The Origin, History and Destruction of an Armenian town*, Armenian Heritage Press, 1981, s. 44-45.)

Tadem Manastırı

Tadem Manastırı planı

2. TADEM MANASTIRI[332]: Tadem Köyü yakınındadır. Gösterişli ve tak şeklinde kubbesi olan taştan yapılma Surp Asdvadzadzin adlı bir kilisesi var. Havari Tadeus tarafından inşa edildiği söyleniyor. Bina eski ama yıpranmamış. Diğer bütün binalar harap halde, yıkılmış, her tarafta pislik hüküm sürüyor. Ne ruhani var ne görevli. Manastırda yaşlıca bir hademe ve bir maraba ailesi yaşıyor. Karıları ve çocukları ile manastıra doluşmuş bazı Türk marabalar da var. Manastırın etrafında bağlar ve meyve ağaçları dolu. Manastır topraklarında 150 kile ekinlik tarla, Tadem Köyü'nde 60 kile ekinlik tarla ve Huylu Köyü'nde de 15 kile ekinlik vardı. Hepsi de marabaya verilmiş ve tapu alınmamış. Manastır bu tarlalardan yılda 100 kile buğday, 50 kile arpa, 100 okka pamuk elde ediyor. Marhasalık bölgesine bağlı dokuz köy var, bunlardan ürün alıyor. Bu gelirlerin hepsi ruhani önderliğe veriliyor.

3. ZARTARİÇ MANASTIRI[333]: Zartariç ve İçme Köyü'ne[334] yakın. Dolayısıyla bol suyu var. Manastırın duvarları, odaları, kilisesi tümüyle harap

---

332 "Datem (Tadem) Manastırı: Elazığ'ın güneyinde ve bugünkü Tadım'ın kuzeybatısında uzanan Mezrazi (Medzradzi? Mezracı?)* köyü, akademisyenlerin Datem Manastırı'na benzettikleri bir mimari yapılar bütününü barındırmaktadır. Site, zengin bir tarihe sahiptir. Mahalli geleneğe göre, havari Thaddeus tarafından kurulmuş ve onyedinci yüzyılda Dördüncü Ermenistan piskoposluk merkezi işlevini görmüş olsa gerekir. Yine de, Datem'le ilgili en erken tarihli belgesel başvuru kaynaklarımız, onyedinci yüzyıl elyazması notlarıdır. Manastır, 1915 yılına kadar hatırı sayılır büyüklükte toprağa ve bölgedeki dokuz köyü idare yetkisine sahip, hacılar için önemli bir site ve tavaf yeri idi.

Bugün, haddinden fazla büyüyen bir ormanın ortasında, bakımsızlıktan harap bir halde durmaktadır. Ancak, ilk haliyle ilgili bir fikir edinecek kadar geriye bir şeyler kalmış." (Christina Maranci, "The Medieval Architecture of Kharpert", (Ed.) Richard G. Hovannisian, *Armenian Tsopk/Kharpert*, Mazda Publishers, 2002, s. 190.)

333 "Zartariç Manastırı (Abdül Meseh): Harput Ovası'nda yer alan dört manastır vardı: Hulaköy, Sursuri, Tadem ve Zartariç (ayrıca Abdül Meseh olarak da adlandırılıyordu). Bu isim manastıra bir hikâye üstüne verilmişti. Rivayete göre bir gün bir çingenenin oğlu Hıristiyan olmak istemiş ama babası bu fikre karşı çıkmış. Çocuk evden kaçmış ama babası onu izleyip yakalamış. Çocuk Hıristiyan olmak konusunda ısrar etmiş, bunun üzerine babası çocuğu tam olarak daha sonra manastırın yapıldığı yerde öldürmüş." (Vatche Ghazarian (Ed.), *A Village Remembered, The Armenians of Habousi*, Mayreni Publishing, 1997, s. 70.)

334 İçme Köyü: İçme, Harput ile Palu arasında, her ikisine de yaya sekiz saatlik mesafedeydi. Bu yüzden, tacir ve işadamları için önemli bir uğrak yeriydi. Aşağı İçme, uçsuz bucaksız bir tarım bölgesiydi. Dükkânlar ve işyerleri, Yukarı İçme'deki kadar çeşitli değildi. Yukarı İçme, zamanında Aşağı İçme'den daha güzel bir yermiş. Artık harabeye dönmüş, Türlerin ve bir avuç da Kürt'ün sakini olduğu bu yerin büyük bölümünde zamanında Ermeni aileler oturmaktaymış. Suyu buz gibi olan, bir metre genişliğinde kocaman bir kaynağı vardı. Ermeni Kilisesi'nin altından çıkıyordu. "İçme" sözü, inasnlara suyun soğuk olduğunu anlatmak için bir uyarı gibiydi. Bu suyu "içme"yin demeye geliyordu!

Kaynaktan çağıldayan suyun gücüyle altı su değirmeni dönüyordu. Değirmenler, Aşağı İçme'ye doğru alt alta sıralıydı. Daha çok buğdayı öğütüp un haline getirmekte kullanılıyorlardı. İçme, civar köylerin buğdayının öğütüldüğü bir merkez konumundaydı. Ayrıca Aşağı İçme'deki bostanların, bağların, dutlukların ve diğer tarım arazilerinin de su kaynağıydı (Hamparsum Çitçiyan, *Ölüme Kıl Payı, Ermeni Soykırımından Kurtulmuş Birinin Anıları*, Belge Yayınları, 2009).

halde. Manastır başrahibi Rahip Garabed'in yaptığı tek iş köyde oturup manastırın gelirlerini yemek. Tarlalardan çoğunu komşular ya da köylüler sahiplenmişler. Manastırın bahçeleri, bağları, ağaçları ve marhasalık bölgesine dahil 24 köyü var. Manastır ve manastır başrahibi Marhasalığın emri altında. Kilise Surp Aptılmıseh adını taşıyor.

4. KHULE (KHULA) MANASTIRI[335]: Kuz-ova içinde Khuleköy[336], yakınında, şehirden ve Mezre'den bir buçuk saat uzaklıkta bulunuyor. Diğerlerine kıyasla burası biraz da olsa manastıra benziyor. Surp Kevork adlı bir kilisesi var. Eski, yeni toplam 14 tane olan odaları temiz ve düzenli. Manastırın çevresi bahçeler ve ağaçlarla çevrili. Marabalar tarafından işlenen 60 kile ekinlik tarlası, inekleri ve sürüsü var. Ellerinde ferman olduğundan toprakları tapulamamışlar. Tarlalardan 60 kile buğday ve arpa, 60 kile de ürün elde ediyorlar. Marhasalığa bağlı köy sayısı 16. Manastır başrahibi Kevork adlı yaşlıca, tecrübeli, zeki rahip efendi geçen kış vefat etmiş. Kardeşi Papaz Serovpe görevi devralmış. Ailesi ve çocukları ile beraber manastırda kalıyor. Bu manastır tarihte Musa Manastırı diye anılmış. Mezarlığında tıpkı Muş'taki Arakelots Manastırı'ndaki Surp Tarkmançats mezar taşlarına benzer yüksek khaçkarlar var. Üstlerinde isim ve tarih olanlardan bazılarını kaydetmiş bulunuyorum. Kilisenin 1839 tarihinde onarımı esnasında bir kutu içinde relikler ve bir şişe müron bulunmuş. Şınorhali'nin mührünü taşıyan makağat'a yazılı bir belge ile Kral Hetum'un ve üç episkopos'un mührünü taşıyan 675 tarihli başka bir makağat olduğu söyleniyor. Bunlarla ilgili

335 "Khulavank Manastırı: Bugünkü Elazığ (Mezre) yakınlarında yer alır. Geleneğe göre bina ve müştemilatı, Havari Thaddeus (Tatyos) tarafından inşa edilmiş ve aynı zamanda onikinci yüzyıl tarihçilerinden Stepannos Daronetsi'nin sözünü ettiği Movsesavank manastırıyla ilintilendirilmiştir. Bununla birlikte, Khulavank'a ilişkin ilk somut belgelendirmeyi, kilise portalı üzerindeki bir yazıttan elde etmekteyiz. Yazıt, Husig nam birinin, 1301 yılında kiliseyi tadil ettiğini belirtmektedir. Kilisenin bu dönemde faaliyette olduğunu bina çevresine dağılmış, on üç ila on dördüncü yüzyıldan kalma birçok mezar ve çarpıcı bir arkeolojik buluntudan da anlamak mümkün. 1830'larda sitenin tadilatına girişenler, Kilikya Kralı Hetum ve Katolikos Nerses Şnorhali'nin mühürlerini taşıyan, on üçüncü yüzyıldan kalma bir mesh şişesi bulurlar. Manastırın bu buluntuyla ileri sürülen, bir dini ve kültürel merkez olarak önemi, on beşinci yüzyıldan on yedinci yüzyıla değin birçok elyazmasının burada istinsah edilmesiyle devam eder. Bina ve müştemilatı, Ermeni tehcirine değin, önemli bir hac yeri olarak varlığını korumuş, daha sonra ahıra dönüştürülmüştür.

Khulavank Manastırı kilise, öğrenci yurdu, keşiş hücreleri ve 1895 olaylarından sonra inşa edilmiş bir on dokuzuncu yüzyıl yetimhanesinden oluşmaktadır. Gundolf Bruhhaus'un 1975 tarihli fotoğrafından pay biçerek kilisenin, bugün bir evin zemin katı olarak kullanıldığını anlıyoruz." (Christina Maranci, "The Medieval Architecture of Kharpert", (Ed.) Richard G. Hovannisian, *Armenian Tsopk/ Kharpert*, Mazda Publishers, 2002, s. 188.)

336 Khuleköy, Khulaköy: Günümüzde Şahinkaya Köyü.

ayrıntıları Arevelyan Mamul'un Mart 1884 tarihli sayısında yayınlamış bulunuyorum. Ayrıca kolofonları anlatırken de bahsedeceğiz. Bana bu değerli şeylerin kaybolduğu söylendi. Biraz tehditle ve Kevork Caferyan, Setrak Misakyan ve Arakel Tikiciyan gibi iyi insanların gayretleri sayesinde bulunup ortaya çıkarıldı. Bu kutsal emanetleri görüp öpmek için büyük bir arzu duyuyordum. Ama bana "yarın sabah" cevabını verdiler. Sabahleyin kapağı açık bir kutu getirdiler. İçinde relikler ve üzerinde Kral Hetum'un mührü bulunan iki mumlu bez vardı. Bezlerden biri boştu. Diğerinde ise bir parça eski kâğıt ve üzerinde bir kayıt bulunuyordu (Kopyasını kolofonlar bölümünde göreceksiniz).[337] Boş olan mumlu bezin içinde müron şişesinin tasdik yazısı bulunmalıydı. Ancak şişeyle beraber kaybolmuş. "Makağat ile şişe nerede?" diye soruyorum cevap yok. Rahip Kevork'un karın ağrıları tuttu, rengi attı, kardeşi ve kardeşinin çocukları şaşkın, korku içindeler, gidiyorlar geliyorlar aralarında fısıldaşıyorlar... Sonunda "şişe de makağat da kaybolmuş" dediler. Beynimde şimşekler çaktı, kalbimi bir ok deldi sanki... Güya altı aydan beri kayıpmış da rahibe söylememişler. Nerede saklıyordunuz? diye sordum. Rahibin odasına gittik. Duvarın içinde bir çekmeceye rahibin uzun yuvarlak teneke enfiye kutularını koyduğu yeri göstererek "işte bunların arasına koymuştuk" dediler. "Bu odaya kimler giriyor" diye sorunca "Rahiple bizden başka hiç kimse girmez, kapı da her zaman kilitlidir" cevabını verdiler. "O zaman kaybolmuş olamaz. Ya beraber götürürüm diye saklıyorsunuz ya da Protestan veya Katoliklere sattınız" dedim.[338]

İnkâr ettiler. Kendilerini hükümete teslim etmekle tehdit ettim. Yanımda olan üç arkadaşım olaya şahadet edebilirler. Ben Çarsancak'a vardığımda kayıpların bulunduğunu haber ettiler. Diyarbakır'dan dönüşümde şişeyi öptüm. İçindeki müron yoğunlaştığından şişenin yarısına kadar inmişti. Şişenin şeklini şemalini, mührü ve makağatın kopyasını çıkarttım. Papazın oğulları satmış sonra da geri almışlar. Bu kutsal eşyaların Eçmiyadzin, Kudüs ya da İstanbul'daki Surp Pırgiç'e gönderilmesi için ne kadar yalvardımsa da ihtiyarın inadını kırmak mümkün olmadı. Korkarım bu değerler bir gün kaybolacak.

---

337 Biz bu bölümü çalışmamıza dahil etmedik.

[338] Bunlardan bazıları, köy köy gezip ev, kilise ve manastırlarda buldukları elyazması veya tarihi eserleri satın alıp kâr elde etmek için eden ele Londra'ya veya başka yerlere kadar gönderiyorlar. Bu yolla taşralardan oldukça çok mal götürmüşler.

Khulekōy (Khulakōy)

Khule Manastırı'nda Ortaçağ'dan kalma khaçkarlı Ermeni Mezarlığı
Tlgadintsi Khule Manastırı öğrencileri ile birlikte.

Tlgadintsi Harput Merkez Okulu'nun öğrencileri ile birlikte, 1910

Hovhannes Harutyunyan (Tlgadintsi): Adını doğduğu köyden almıştır. Atalarının köyü olan bu köy onun hayatının merkezi olmuş ve orada okulunu da kurmuştur. Taşra hayatını en iyi tasvir eden yazarlardandır. Düzenli bir eğitim almamasına rağmen, şahsi gayretleriyle bilgi ve kültürünü artırarak genç yaşta öğretmen olmuş ve hayatını öğrencilere vakfetmiştir.

Tlgadintsi edebi hayatına şiirle başlamış ve halk edebiyatı tarzında hüzünlü, hatta trajik eserler yazmıştır. Özellikle son dönem eserleri olan *İm pahtıs* (Talihim) ve *Hoğı* (Toprak) bunun en güzel örnekleri arasındadır.

Halkın içinde yaşadığından köy hayatını, alışkanlıklarını, duygularını çok iyi bilmektedir. Yazdığı küçük köylü masallarında ana karakter toprak adamı köylüdür. İnce ama biraz saf, kalbi açık ama anlık reflekslerle hareket eden ve hep ümitle bekleyen köylü.

Tlgadintsi *Enti Temen*, *Çalım Ağa* gibi tiyatro oyunları da yazmıştır.

Yetiştirdiği öğrenciler arasında R. Zartaryan, P. Nurigyan, V. Totovents gibi yazarlar bulunmaktadır. Yazar, eğitmen Tlgadintsi ve bütün ailesi 1915'te öldürülmüştür.

Khule (Tlgadin) Kilisesi

Khule Manastırı'nın günümüze kalan kalıntıları (2002)

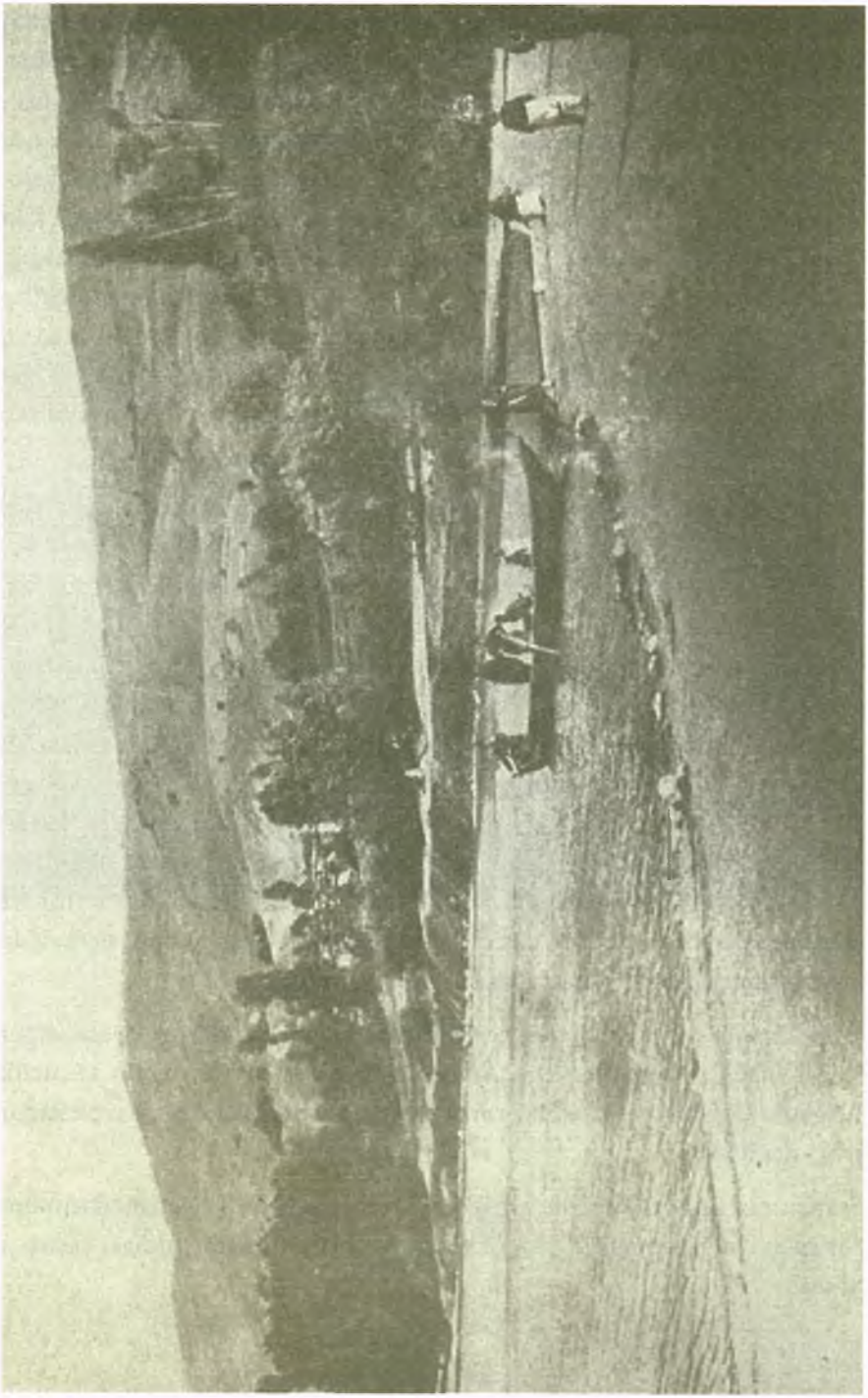
Kazrik (Kesrik) Surp Mamas Manastırı

Harput'ta bu dört manastır haricinde Kazrik Köyü'ne bitişik bir tepenin üstünde Surp Mamas adında bir harabe var. Aynı köyün halkından Hohan Yağcıyan adlı hayırsever kişi tüm masrafları kendi cebinden karşılamak üzere şapeli ve odaları onarmaya, ayrıca bir de okul yapmaya niyetlenmiş. Adı geçen şahıs kilise ve okul için büyük meblağlar harcamış. Vasiyetname kaleme almış ve Patrikhaneye de onaylatmış. Surp Mamas'ın yeniden inşası için çok para harcamış. Ancak inşaat hâlâ yarımdı. Manastırın temelleri kazıldığı esnada bu tepede beyaz taş üstüne kazılmış, Romalılardan kalma kayıtlar bulunmuş. Yağcıyan Efendi bu taşları kendi evinde saklıyormuş. Birkaç yıl önce gazetelerde yayımlanmış olan kayıtlarda hatırladığım kadarıyla, "Bu sınır Romalılara tabidir ve o taraflar için Dikran adlı bir Kral görevlendirilmiştir" ifadesi yer almaktaydı.

Harput Manastırları hakkında yazarken atalarımızın manastırlara ayrı ayrı bölgeler ve gelirler tahsis etmiş olduklarını, buna karşılık manastır başrahiplerine ve diğer rahiplere de bu bölgeleri ziyaret etme, vaazda bulunma, kiliselerini düzenli tutma, halkın ruhunu aydınlatma, papaz yetiştirme, İncil vaaz etme, onlara Tanrı, devlet ve aileye hizmet etmeyi öğretme, ümitsizliğe düştüklerinde cesaretlendirme görevi verdiklerini görüyoruz. Her bir bölgeye de kendi büyüklüğüne uygun sayıda manastır tahsis etmişler. Aralarından birini makam olarak seçmişler, onun başrahibini de tüm bölgenin Ruhani önderi tayin etmişler. Diğer manastırlar yardımcı niteliğinde olmuşlar. Zaten büyük bir marhasalık bölgesi için bir ruhani önder ve 5-6 yardımcı manastır ancak yeterli olmakta. Mesela Harput gibi büyük marhasalık bölgelerini bir ruhani önderle yönetmek zor, çok çalışma gerekiyor. Ruhani önderleri ya da rahipleri yıkıcı değil de yapıcı olan bölgelere ne mutlu!

Bunca manastırımız, binamız gelirimize rağmen eğitime ya da diğer konulara faydalı olamazken elin Amerikalısının ya da Cizvitinin küçücük meblağlarla kendilerine kâr, bize zarar verecek büyük işler yapması ne kadar şaşırtıcı değil mi?

Ermeninin bunca cehalete, bozulmaya, dış etkenlere ve yabancıların bin bir oyununa rağmen hâlâ Ortodoks Ermeni olarak kalmış olması şaşırtıcı değil mi?

Dzvok Köyü

Dzovk

Harput bölgesinin en tanınmış yeri ve manastırı Dzovk ya da Dovk-Şatosu'ndaki Surp Nışan'dır. Nerses Şınorhali Tanrının lütuflarıyla burada gelişmiştir. Ancak şimdilerde harap ve ıssız halde bulunuyor, bizim Toros Ahpar'ın ikametgâhı olmuş. Dzovk, Harput'tan güneydoğuya doğru sekiz saat uzaklıkta, Diyarbakır'a giden yolun ağzında bulunuyor. Gargar ve Bucak aynı hat üzerinde Malatya'ya uzanan dağ kuşağı üzerinde yer alıyorlar. Deniz dağın üstünde ve dağların arasında bir kadeh misali yerleşmiş. Suyu temiz ama biraz acıdır. Boyu kayıkla 4, eni ise 1 saat sürüyor. Derin yerleri 170 kulaça ulaşıyor. Suları hem kendinden, hem civar dağlardan gelen sularla oluşmuştur. Dzovk ya da Gölcük Köyü, Dzovk'un güney kıyısına yerleşmiş, ağaçlarla süslü bir köy. Ada ya da şato tam karşısında yer alıyor. Bir zamanlar adı geçen köye bağlı bir yarımada imiş. Zamanla sular bağlantıyı kopartınca insanlar adadan ayrılarak bugünkü Gölcük Köyü'nü kurmuşlar. Nüfusun tümü Ermeni. Yaşlılar adada doğduklarını ve Surp Nişan kilisesinde vaftiz olduklarını söylüyorlar. Bu değişimin meydana gelişi 50 yıl kadar olmuş. Gölde çeşitli kuşların yanında birkaç çeşit balık var. Balıklar urganlarla avlanıyor. Civar bölge halkı Hudud adı verilen küçük balıkları kurutup tuzlayıp saklıyor. Balıkların her çeşidinin tadına baktık. Deniz kıyısında ateşin üstünde kızartıp taze taze yedik de yedik! Ama nedense bir türlü doyamadık. Kayıkla çeyrek saatte adaya vardık. Gerçekten de kabak bir kaya parçası haline gelmişti. Sular tüm toprağı sürükleyip götürmüş. Kayanın üstünde de yıkılmış Surp Nışan Kilisesi'nin temelleri duruyordu. Kilisenin dışında orada burada darmadağın olmuş papaz ve rahip mezarları göze çarpıyor. Ölülere dua okuduk, kuşların yuva yapmış olduğu kilise taşlarını öptük. Kuşlar da bazı hareketlerle sesleniyorlardı bize. Ne demek istiyor, neyi gösteriyorlardı!.. Kilisenin takından kopmuş oraya buraya dağılmış taşlar gördük. Dağınık taşlar sanki Ermeni halkının üzücü bir örneğini yansıtıyorlardı. Bir zamanlar binaya aitmişler ama esas yerlerinden sökülmüş grup grup dağılmışlar. Belki hareketsizdiler, belki cansızdılar ama konuşuyor ve "biz kilisenin, sarayın, şatonun taşlarıyız" diyorlardı... Ama ne yazık ki ne duyan ne kaldıran vardı.

Gölcük Köyü

Bu dağınık taşlar içinde bir iz bulabilmek için çok gayret ettim. Kilisenin sağ tarafındaki minik bir khaçkar üzerine kazınmış "Kutsal Haç hatıradır..." ibaresini ve kilisenin doğu tarafında duvarın dış tarafındaki bir taş üzerinde büyük harflerle kazınmış resimdeki ibareyi bulabildim.

Dzovk'un ünlü adası ve Surp Nışan Manastırı[339] bugün sular altında kaldığından, hiç kuşkusuz bizim gördüğümüz parçalar da bir gün sular altında kalıp kaybolacak; zira sular günden güne yükseliyor. Eğer kanallar açılacak olsa o suların altından pek çok hazine çıkacak. Gölcük nüfusu Ermeni ve buranın halkı Dzovetsi diye adlandırılıyorlar. Gölün yakınında halkı Kürtlerden oluşan ve Kürt Gölcük diye adlandırılan bir köy var. Ermenilerinki ise Gavur Gölcük diye anılıyor.

Hoşça kalın kuşlar, hoşça kalın balıklar, taşlar ve harabeler, hoşçakal Toros Ahpar... Tanrı bir daha sizi görüp öpmeyi nasip etsin.

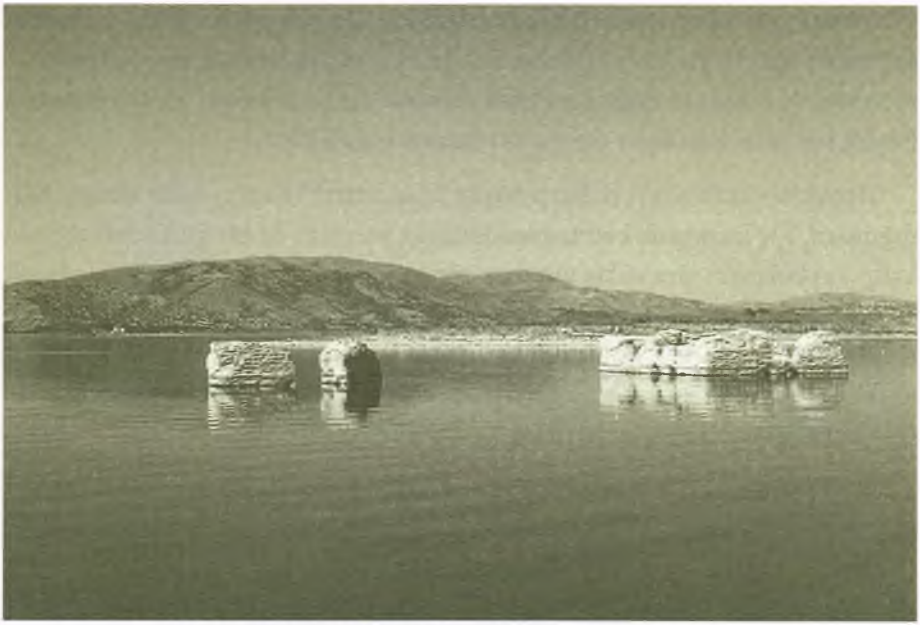
Bir yıldan beridir bu kutsal suyu görüyorum, gönlümde görüyorum, o da beni...

Gölcük'e döndüğümüzde urganların atılmış olduğunu gördük. Denizin kendisi urgandı, Ermeni gönülleri avlıyordu ki, Ermeni hem gözünü hem gönlünü orada bıraksın.

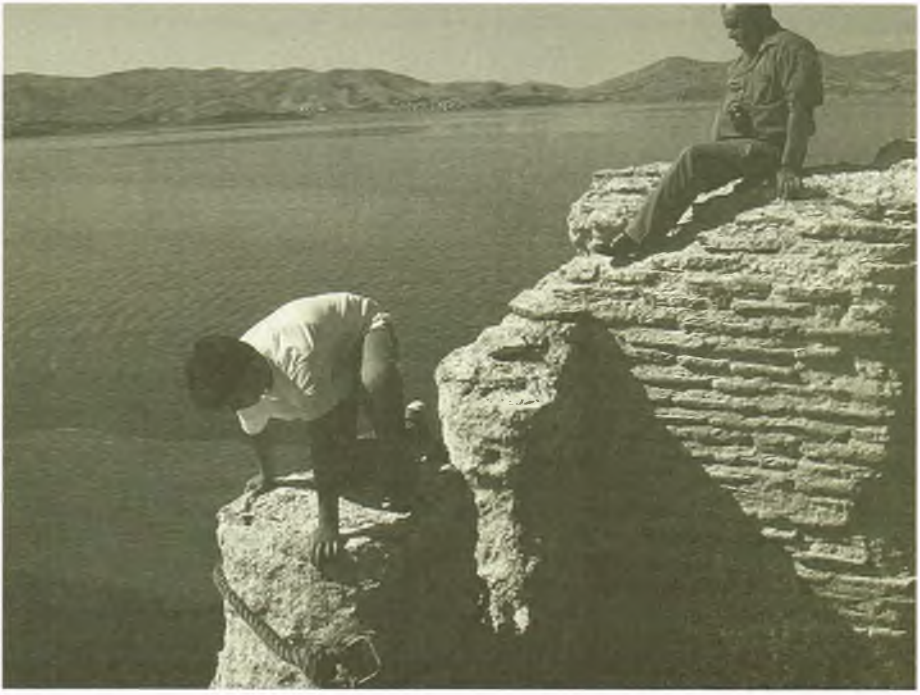
Gölcük Kilisesi, Surp Nışan adıyla inşa edilmiş ve yapısında Surp Nışan'dan parçalar kullanılmış. Civar bölgelerden ziyarete geliyorlar. Ancak Şınorhali'nin Genelgesi'nde adı geçen Surp Nışan bu değildir, O makam ile beraber Rumkale'ye nakledilmiştir. Sadece iki el yazma İncil olması şaşırtıcı

339 "Surp Nışan Manastırı: Harput bölgesindeki en güzel manzaralardan biri, bir Ermeni manastırı kalıntısının su yüzüne çıktığı Gölcük Gölü'ndeki (Hazar Gölü) bir küçük adada yer alır. Şimdilerde Yılan Adası diye adlandırılan yapı topluluğu, bir zamanlar Surp Nışan diye bilinmekte ve gölün seviyesinin yükselip adayı sular altında bıraktığı 1820'lere kadar faal bir manastır oluşturmaktaydı. Dikkat çekici görünüşüne rağmen manastırın hikâyesiyle ilgili günümüze ulaşan bilgiler az, kuruluş şartları ve tarihiyle ilgili görüşler çeşitlidir. Zamanımıza kadar gelen en erken tarihli başvuru kaynağı, bir on beşinci yüzyıl elyazması (colophon) notudur. Bununla beraber, yakın geçmişi hakkında daha fazla şey bilinmektedir. Manastırın kutsal emaneti olan Aziz Haç'ın bir parçası, sular bastığında uzak bir yere nakledilmişti. Bina ve eklentileri, sular altında kalarak harap olduktan sonra bile mahalli Ermenilerin ilgisini çekmeyi sürdürmüş ve Bakire Meryem'in göğe yükselişinin kutlandığı, bilinen bir yer olmuştu. 1909'da yeniden inşa etmek üzere gayret sarf edilmişse de tehcir zamanında akamete uğramıştır. Krikor Maksudyan'a göre manastır mekânı, kısa bir süre için, kıyımlardan kurtulanların sağmağı olur.

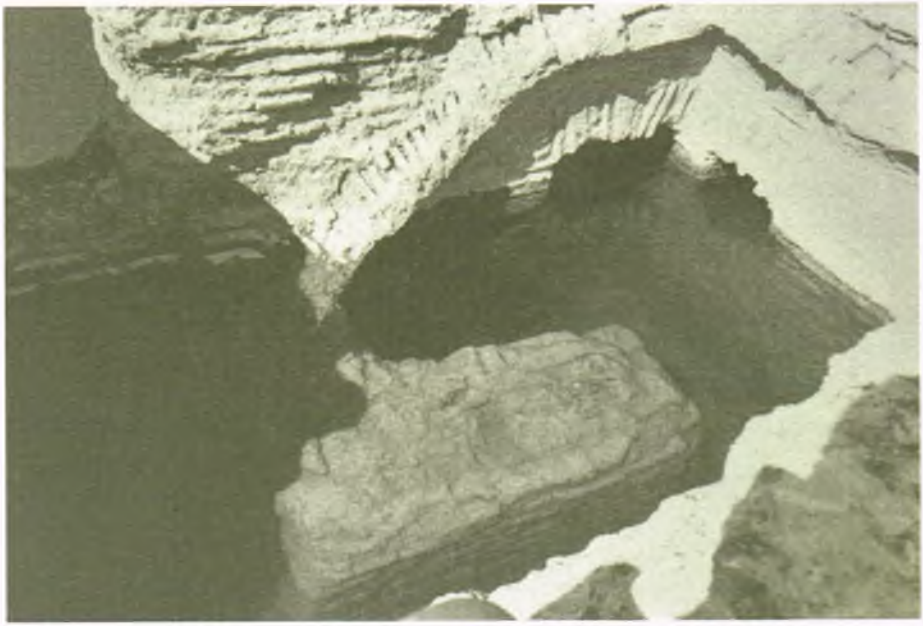
Surp Nışan'ın fiziki görünüşüne ilişkin bilgimiz, Bruchhaus'un 1975'lerde çektiği belgesel fotoğraflara, dayanmaktadır." (Christina Maranci, "The Medieval Architecture of Kharpert", (Ed.) Richard G. Hovannisian, *Armenian Tsopk/Kharpert*, Mazda Publishers, 2002, s. 189.)

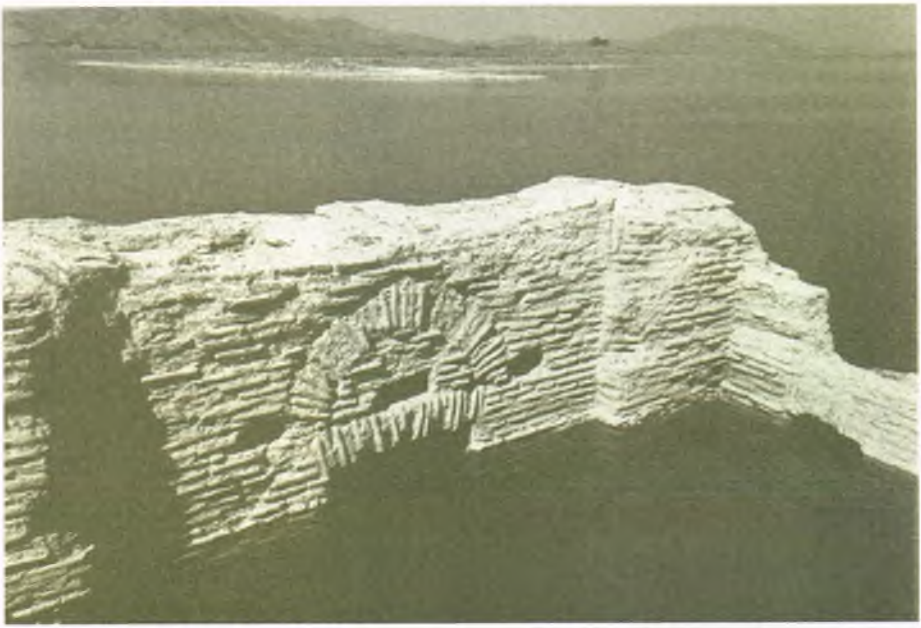

Harput, Gölcük Gölü ve gölün içinde Surp Nışan kalıntıları

Harput, Gölcük Gölü ve gölün içindeki tarihi kalıntılar. Gölü ve kalıntıları fotoğraflayan Sarkis Seropyan kalıntılar üzerinde görülmektedir (2003).

Harput, Gölcük Gölü ve gölün içindeki eski eser kalıntılarının yakından görünüşü (2003)

Harput, Gölcük Gölü ve gölün içinde eski eser kalıntıları

Harput, Gölcük Gölü ve göl içinde, su içerisindeki tarihi kalıntılar arasında dolaşan Sarkis Seropyan ve arkadaşları

idi. Bunlardan biri Varaka Manastırı'nın yanındaki Arkelanots ya da Surp Krikor Manastırı'nda yazılmıştı. Örnekleri kolofonlar bahsinde görebilirsiniz. Söylenceye göre kitaplar ve değerli şeyler Partsrahayyats Manastırı'nda korunuyormuş.

Tarihin bize naklettiğine göre bazıları; Prens Abirad'ın Şınorhali için inşa ettiği şatonun ya da Krikoris ve Nerses'in doğduğu yer ve katolikosluk makamının bu Dzovk-Şatosu olduğundan kuşkulular. Çeşitli hatıratlardaki bilgilere dayanarak Abirad'ın ya da Şınorhali'nin şatosunun Maraş sınırları içinde ve Seav adlı kutsal dağdan uzak olmaması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Ya da Coslinlerin ülkesine yakın olmalıydı vs vs. Ancak bilindiği üzere Maraş yakınlarında göl ya da denizimiz yok. Ayrıca Harput'taki bu gölcük de Seav Dağı'na oldukça yakın. Seav, Akçadağ'dır ve Toros Ahpar'ın birinci cildinde Malatya'yı anlatırken bu dağdan bahsetmiştik. Akçadağ'ın bir ucu Yazıhan denilen geniş ve ıssız ovada son buluyor. Yazıhan da Harput'tan Fırat ırmağı ile ayrılır. Dzovk'un Seav Dağı ile daha doğrusu Rumkale ile bir günlük gibi kısa yollar vasıtasıyla irtibatı var. Akçadağ Maraş'a kadar uzanıyor. Maraş'a yakın olan Kesın de Harput'tan uzak değil. Şaşırtıcı olan da Maraş'a hükmedenlerin sınırlarının bazen Dzovk'a kadar uzanmış olmasıdır. Hatta Harput, yakınındaki Kilikya ve Hıristiyan beyleriyle, Mısır Sultanıyla, Halep'teki amiralar ve Fransız hükümdarları ile, Antakya ve Tokat'a hükmedenlerle sıkı ilişki içinde olmuştur. Bu sebeple Dzovk, adı geçen bu yerlerin ve oralara hükmedenlerin adıyla karıştırılmış olabilir.

Urfalı Mateos Tarihi'nden de anlaşıldığı üzere buranın, Kuzey, Doğu, Batı ve Güney Ermenileriyle irtibata uygun bir mevkisi var. Şato ise sağlam bir yer kabul edilerek buraya inşa edilmiş. Zira etrafı sur şeklinde dağlarla ve sularla kaplı imiş. Tıpkı Akhtamar kalesi ve kilisesi gibi. Ancak zamanla ikisinin de karayla bağlantısı kopmuş ve şatolar yıkılmış. Gerçi Akhtamar büyük ve görkemli kilisesi ile hâlâ ayakta. Eskiden sağlam telakki edilen, bunlara benzer üç tarafı denizlerle çevrili pek çok şato varmış. Ruhani önderlerimiz oradaki prenslerin yanma sığınırlarmış.

Dzopk Urfalı'nın Tarihi'nde iki tanedir. Biri Hantsit'te, diğeri Nıpırgerd'de. Şınorhali buralarda hiç görülmemiştir. Onun yerine "elleriyle kayaları ufalayan, tırnakları ile kayalara resimler nakşeden, tepeleri yerlerinden oynatan vahşi güçlü Dork Ankeğ görülmüştür."

Yegheki [Egheki, İğiki] Köyü

Harput Marhasalık Bölgeleri ya da Ermeni Nüfuslu Köyler[340]

Şehirde 4 kilise var. Bunlardan ilk Surp Hagop. Halktan toplanan paralarla yıllık geliri 4.000 kuruş. İkincisi Surp Garabed. Halktan toplanan gelir 5.000 kuruş. Bir hamamın dört hissesinden biri kiliseye, üçü Türklere ait. Buradan gelen gelir 2.000 kuruş. Gelir sağlayamadıkları boş bir dükkânları var. Mülk defteri iki Ermeni zenginin elinde. Üçüncü kilise olan Surp Nışan'ın halktan sağlanan geliri 1.500 kuruş. Bir dükkândan da 450 kuruş alıyor. Dördüncü kilise Surp Nışan, 1.000 kuruş halktan, 600 kuruş da üç buçuk dükkândan alıyor. 70 talebesi bulunan Sımpatyan Cemiyeti'nin okulu şehrin içinde yer alıyor. Yıllık gideri 25 lira, onu da cemiyet üyeliklerinden ve bağışlardan topluyor. Diğer anaokullarının yıllık masrafı 3.850 kuruş. Bunları kilise gelirlerinden, aidatlardan ve bazı hayırseverlerin bağışlarından karşılıyorlar.

HÜSEYNİK KÖYÜ: Surp Varvar adlı bir kilisesi var. Haygyan ve Varvaryan adlı iki karma okulun yıllık gideri 2.100 kuruş. Bu meblağı kiliseden ve Haygyan Cemiyeti'nden karşılıyorlar. 100 erkek 60 kız çocuğu eğitim görüyor. Ermeni hane sayısı 418.

340 Harput köyleri: Boğos Natanyan'm, Harput'un köylerinden çok fazla söz etmemesine karşın Sırvantsdyants onların isimlerini, köyde yaşayan Ermeni hane sayısını ve sahip olduklar kiliseleri sıralamaktadır. Sırvantsdyants Harput'a bağlı toplam 60 köyden söz eder. Harput köylerinin sahip olduğu Ermeni nüfusun yoğunluğu düşünüldüğünde bu bilgi son derece yararlı olmaktadır. Ahmet Aksın çalışmasında 16. yüzyıldan itibaren Harput'un sahip olduğu köylerin sayısını ve adlarını sıralamaktadır. Buna göre Harput, 1518-1566 yılları arasında 213, 1671-1700 yılları arasında 156, 1722-1723 yıllarında 139, 1835-1840 yıllarında 212 ve 1840-1850 yılları arasında 202 köye sahiptir (Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s. 37-49). Sırvantsdyants'm verdiği listeye göz atıldığında 1880'li yılların başında Harput vilayetinin en fazla Ermeni nüfusa sahip köyleri arasında başı Hüseynik, Kesrik, Hoğe, Veri (Aşağı) Khokh, Tadem (Datem, Tadım), Pızmışen (Bizmişen, Pazmaşen), Khule, Habusi (Habusu), Morenik, Kunk (Könk), Parçanç (Perçenç), Vartatil (Vertetil), Şmtil, Müri (Mürü), Çorçik (Çorçuk) gibi köyler çekmektedir. 1967 yılında yayımlanan *Elazığ İl Yıllığı*'nda bu köylerin yeni isimlerini bulmak mümkündür. Buna göre isimleri değişen ve 1880'li yıllarda yoğun bir Ermeni nüfus barındıran köylerin yeni isimleri şu şekildedir: Aşağıhuh = Kavaktepe, Bizmişen = Sarıçubuk, Germili [Garmri] = Yedigöze, Hinsor = Örençay, Hoğu = Yurtbaşı, Hüseynik = Ulukent, Holvenk = Şahinkaya, Mornik = Çatalçeşme, Nekerek [Nakrak] = Bağlarca, Perçenç = Akçakiraz, Tadım = Tadım, Aşvan = Muratçık, Üngüzek [Ingızik] = Dallıca, Yukarıağınsı = Elmapınarı, Şemsi = Güngören, Vertetil = Yazıkonak, Hırhırik [Khırkhik] = Gümüşkavak, Hersenk = Salkaya, Habusi = İkizdemir, Havik [Havuk] = Yolüstü, Vartinik = Kuşhane, Karıngit [Karıngerd] = Çakmaközü, Ahur [Akhur] = Saraybaşı, Genefik [Ganavik] = Korucu, Tilenzit [Tılantsik] = Doğankuş, Şintil = Bahçekapı, Kövenk [Keğ Vank] = Güntaşı, Zerteriç [Zartariç] = Değirmenönü, Könk = Yenikapı, Kehli [Keyli] = Karşıbağ, Arozik [Arosig] = Kuşluyazı, Mürü = Yünlüce, Çorçuk = Harmantepe, Erzürük [Arzurug] = Uzuntarla.

Hoğe Köyü

Hoğe Köyü, daha sonra açılan Ermeni okulu

MEZRE: MAMURAT-ÜL AZİZ: Hükümet merkezi. Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis adlarını taşıyan iki kilise var. 246 hane Ermeni bulunuyor. 2-3 okul var ama sürekli açılıp kapanıyorlar. Kızlar için de okul var ama o da aynı; açılıp kapanıyor. Karma talebe sayısı 200'den fazla. Eğer harcama yapacak olurlarsa 4.800 kuruşu kilise ve aidatlardan karşılamayı kararlaştırmışlar.

	Kilise sayısı	Kilise adı	Ermeni hane sayısı
Verin Mezre	1	Surp Lusavoriç	14
Sorsori	"	Surp Garabed	173
Yegheki[341]	"	Surp Kevork	126
Kesrik (Kazrik)	"	Surp Asdvadzadzin, 170 talebesi olan bir okulu var	314
Morenik	"	Surp Barsam	97
Saray	—	mevcut değil	14
Gurbat Mezre	1	Surp Giragos	6
Hoğe	"	Surp Kevork	178
Muri	"	Surp Asdvadzadzin	57
Şemsi	"	Surp Asdvadzadzin	48
Arosig	"	Surp Kevork	40
Akhur[342]	"	Surp Asdvadzadzin	36
Ganavik	"	Surp Asdvadzadzin	20
Şığaçi	2	Surp Pırgiç ve Surp Asdvadzadzin	80
Konakalmaz	1	Surp Asdvadzadzin	34
Vartenik	—	mevcut değil	7
Sarı kamış	1	Surp Asdvadzadin	80
Havuk	"	Surp Asdvadzadzin	18
Kıraç	"	Surp Kevork	38
Munzaroğlu	"	Surp Minas	79
Alamişik	"	Surp Kevork	18
Verin Khokh	"	Surp Asdvadzadzin	140
Vari Khokh	—	mevcut değil	15
Garmri	1	Surp Toros	90
Şıntil	"	Surp Sarkis	108
Khırkhig	"	Surp Kevork	10
Parçanç	"	Surp Pırgiç	220

341 Egheki, İğıki.

342 (Akhor, Ahur, Ahırköy) Günümüzde Saraybahçe (Elazığ'ın Kovancılar ilçesinde).

Hoğe (Yurtbaşı) Köyü Ermenileri (1911)

Ermenilerde temel ekonomik ve sosyal birim geniş aileydi. Evin en yaşlısı olan erkeğin yönettiği ailenin yapısı ve büyüklüğü bölgenin koşullarına göre değişirdi

Vartatil	"	Surp Kevork	61
Tılantsik	"	Surp Sarkis	17
Yeniçay	"	Surp Asdvadzadzin	16
Keyli	"	Surp Giragos	30
Molla-bendi	—	mevcut değil	2
Keğ Vank	1	Surp Nışan	38
Yertmınik	"	Surp Asdvadzadzin	60
Tadem	"	Surp Asdvadzadzin	200
Huylu	"	Surp Istepannos	279
Ayu bağı	"	mevcut değil	3
Zartariç	"	Surp Haç	30
İçman	"	Surp Nigoğos	160
Ağınsi	"	Surp Garabed	60
Kunk	"	Surp Pırgiç	190
Gölcük (Dzovk)	"	Surp Nışan	60
Nakrak	"	Surp Minas	42
Ingızik	"	mevcut değil	4
Hacı seli	"	Surp Sarkis	18
Aşvan	2	Surp Kevork ve Surp Sarkis	58
Harsenk	1	Surp Asdvadzadzin	37
İpil	"	Surp Mamas	11
Dzaruk	"	Surp Sarkis	25
Arpavot	"	Surp Kevork	70
Çotali	"	Surp Kevork	40
Kula	"	Surp Asdvadzadzin	200
Pızmışen (Pazmaşen, Bazmaşen)	"	Surp Asdvadzadzin	210
Çorçik	"	Surp Kevork	60
Arzurug	"	Surp Asdvadzadzin	30
Ayvos	"	Surp Asdvadzadzin	120
Habusi	"	Surp Asdvadzadzin	180
Korpa	"	Surp Kevork	175
Karıngerd	"	Surp Tovmas	32
Sinan	"	mevcut değil	8

Okul olmayan köylerden bazıları kışın çocukları ya ahıra ya da uygun bir yere toplayarak okuma öğretiyorlar. Çoğu bundan da mahrum. On üç köyün Ermeni ahalisi içinde Protestanlar, altı köyde de Katolik ve Latinler bulunuyor. Türk hemen hemen her köyde var. Süryaniler ise sadece şehirde varlar, diğer yerlerde sayıları çok az.

Pazmaşen (Bazmaşen, Bismişen) Köyü kadınları

Pazmaşen, Surp Asdvadzadzin Kilisesi

Tadem, köy ve antik şehir

Vank, Harput

"Köylerin Kraliçesi" Habusi

Harput'a sadece on beş mil uzaklıkta olan Habusi köyü, yaklaşık 350 ila 400 arasında yerleşim yeri barındırıyordu. Arazinin yüzde ellisinden fazlasının sahipleri Türk olmasına rağmen Habusi köy nüfusu tamamen Ermenilerden oluşmaktaydı. Bazı kaynaklara göre 1890 yıllarının sonunda 3000 Ermeni bu topraklarda yaşıyordu.

Habusi on altıncı yüzyılın ortalarında İran'dan gelen varlıklı Ermeni ailelerin Palu yakınlarına varması ile kuruldu. Bazıları Garin ve Harput'a uzanan yolun batısında kalan Murat Nehri'nin doğu kısmındaki ormanlık kıyılara yerleşti. Birçok Habusi ailesi içinden halen mevcut Acemyan ailesi, İran'dan gelip yerleşen bu ailelere örnektir.

(Vatche Ghazarian (Ed.), *A Village Remembered, The Armenians of Habousi*, Mayreni Publishing, 1997, s. 11).

Sultan IV. Murad Habusi'de

Aşağıdaki ilginç hikâye, Sultan IV. Murad'ın fetihlerinden birisi ile doğrudan ilişkilidir.

Habusi, "Kahya" (köyün başı) adı verilen yöneticiler tarafından yönetiliyordu. Söylentilere göre orada geniş arazileri ve birçok hizmetçisiyle Kara Gavur adı verilen oldukça zengin bir Ermeni yaşamaktaydı.

Bir gün Sultan IV. Murad, Bağdat'a giderken yolunun üzerindeki Habusi köyüne uğradı. Kara Gavur Sultanı ağırladı. Sultan hizmetten, ev sahibinin evinin yönetiminden ve varlığından oldukça etkilenmişti. Açıkgözlü bir şekilde günlük hayatta karşılacakları problemi nasıl çözeceklerini görmek için havarilerine Ermeni'nin tarım aletlerini saklamalarını emretti.

Ertesi sabah, ev sahibi durumu öğrendiğinde çiftçilerine hiçbir şey söylememelerini emretti ve gerekli olan araçları depodan getirtti.

Sultanın şaşkınlığı ev sahibi işlerine ara vermeden devam edince iyice büyüdü. O gece aynı oyunu tekrarladı ve yine sabah Ermeni deposundan araçları çıkartarak işlerini tamamladı.

Sultan ev sahibine bunun açıklamasını sordu. Kara Gavur Sultan'a herhangi bir kayıp veya el koymaya karşı işlerinin kesintisiz sürmesi için yedi yedek set bulundurduğunu söyledi.

Sultan Ermeni'nin zekâsına hayran kaldı ve nasıl bu kadar varlıklı olduğunu sordu.

"Ekselansları" diye cevapladı Ermeni; "akşamın işini ertesi güne bırakmadım, böylece zengin oldum ve Tanrı beni kutsadı."

Sultan bu zekice tavsiyeyi anımsayarak kupasının içerisine altın harflerle kazıttı. Daha sonra ev sahibinin yeteneğini takdir etmek için Kara Gavur olan adını "Hanedan" (evin başı) olarak değiştirdi ve o günden sonra köy bu adı kullandı. Günümüzde halen Habusililerden Hanedanyan ailesi bulunmaktadır.

Bir söylentiye göre, Sultan Murad Bağdat kuşatması gecesi, uzun süren bir savaş gününün arkasından dinlenirken Ermeni'nin kupasına yazdırdığı tavsiyesini okur: "Akşamın işini yarına bırakma." Ve anında şehre saldırmaya karar verir, böylece şehrin savunucularını şaşırtır ve şehri ele geçirir.

Hanedan, Sultan Murad'dan Habusi'deyken, şehri çevreleyen nehirlerle Habusi'yi sulayabilmek için köy izni vermesini ister. Sultan bu izni, aşağıdaki sözleri içeren bir buyruk ile verir:

"Genefik, Zartariç ve İçme suları haftada yirmi dört saat Habusi arazilerini sulamak için açık bırakılacaktır. İtaatsiz olanlar kim ise taş ile ezilecektir."

Böylece Habusi, 1895 yılına kadar İçme, Zartariç ve Genefik köylerinin sularından haftada yirmidört saat faydalanmaya başlamıştır. 1895'ten sonra ise köylüler su için para ödemek durumunda kalmıştır. Çünkü Genefik ücretsiz su verimini durdurmuş, Zartariç ise bu işlemi düzensiz bir biçimde uygulamaya başlamıştır. Sadece İçme, Sultan Murad'ın buyruğuna itaat etmeye devam etmiştir.

(Vatche Ghazarian (Ed.), *A Village Remembered, The Armenians of Habousi,* Mayreni Publishing, 1997, s. 15-16).

Çemişgezek, Akrag ve Şıvod mahalleleri

Çemişgezek[343]

11 Ağustos, Harput'tan ayrıldık. Yolumuz Kuzova üzerinden. Burası aynı zamanda bir dönüş yolu sayılıyor. Zira başka bir hat ile Gaban-Maden ve Arapgir Ovası'na ve Eğin'in diğer bir kısmına ulaşılıyor. Çemişgezek ve köyleri de zaten orada bulunuyor. Ulova gibi manzaralı ve gösterişli olmamasına karşın Kuzova'da çok büyük köyler yer alıyor. Tarlalar çok taşlı olmasına rağmen bir o kadar da verimli. Hasat vakti olduğundan köylüler aileleriyle beraber ovaya yayılmış çalışıyorlardı. Kadınların çalışması erkeklerinkinden fazla. Çocuklar ise koyunların, sıpaların arasında şarkı söylüyor, gülüp eğleniyorlar. İşte masumiyeti ve çalışmayı gösteren müthiş bir manzara!

Mola yerimiz, Kuzova'nın dışında, Palu Irmağı (Fırat) üzerinde yüksekçe bir mevkiye kurulmuş, bereketi ile ünlü Aşvan Köyü[344] oldu. Bir sürü meyve

---

343 Çemişgezek adı Ermeni kökenli Bizans imparatoru Jean Tzimiskes'ten (969-976) kaynaklanmaktadır.

"Kuzeye ve doğuya doğru epeyce uzun, çıplak tepelerin altında yer alan ve Tağar Su'yun dar ve derin vadisi üzerinden kireçtaşı kayalıklarıyla yüz yüze bakan küçük kasaba Geç Roma dönemi ve muhtemelen daha da öncesine dek geriye gider. Kasabanın rolü özellikle yerel bir Pazar olmasıydı, fakat Dersim'in bayırlarından doğan ve hemen altındaki Tağar Su'yun üzerindeki köprünün üzerinden kasabaya yaklaşan Pağnik'te nehri geçerek Malatya'dan Erzincan'a hemen yukarıdaki Yukarı Fırat vadisine ulaşmak da mümkündü. Ardından yol Dersim üzerinden doğu yönünde ilerler.

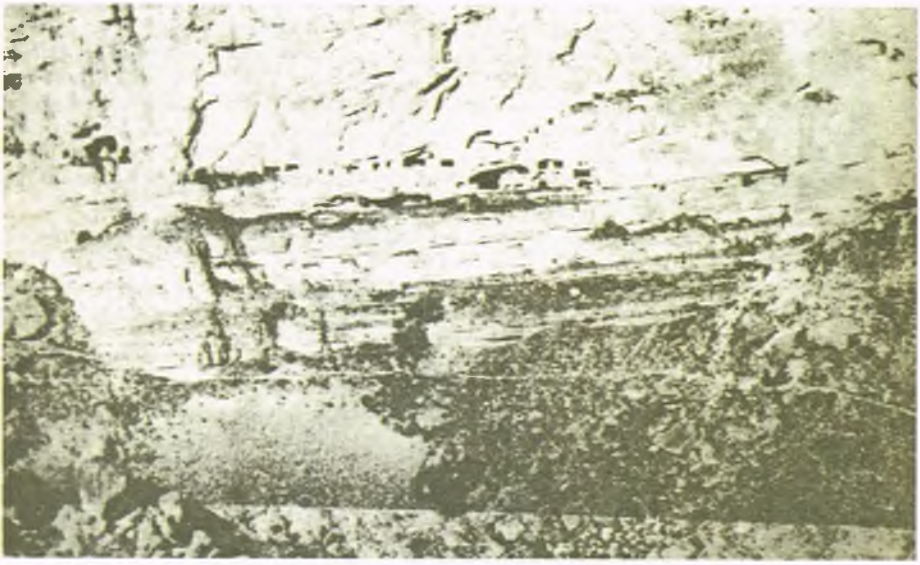
Bu bölgenin ana nehri Hozat Suyu'dur. Nehir, vadisinin epeyce karanlık (kasvetli) bölümünde yer alan Hozat kasabasının çok uzağından doğmaz, fakat ardından kaynaklar tarafından sulanan ve yabani ağaçlar, açık araziler, çayırlar ve bostanlar ile taranmış yemyeşil kuzey yamaçların altından akar. Bu yamaçların üzerinde İn ve Ergan adında, ilki için 19. yüzyıl ortalarında yedi adet kilise rapor edilmiş ve ikincisinde 10. yüzyılda inşa edilmiş büyük bir manastırın duvarlarının yer aldığı iki köy uzanmaktadır." (T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, The Pindar Press, London, v. I, 1987, s. 74-76.)

344 "Aşvan: Eski Aşvan Köyü'ne, altında yaklaşık 4 km uzakta geçide o köydeki kervansarayın gösterdiği gibi Han İbrahim Şah yolundan Harput'tan ulaşılabiliyordu. Aşvan'ın altındaki geçitten, batıya dönüp Pağnik'te Yukarı Fırat'ın karşısına geçin (Erm., "Küçük Hamam": Ortaçağ Arap kaynaklarının "Hamam"ı). 1974'e dek, köyden üç km aşağıda halattan bir köprü vardı. Karavanlar buradan, Roma yolunu kullanarak Divriği'ye ve Sivas'a veya Burmahan'dan Erzincan'a gidebilirler: Bu destinasyonların herhangi biri üzerinden Arapkir'i ziyaret etmek amacıyla dolambaçlı bir yoldan gitmek mümkün olabilir. Pağnik'ten veya Yukarı Fırat civarında karşıya geçerek Denizli'de yer alan kervansaray yoluyla Yukarı Fırat kavşağında (Roma dönemindekinden farklı bir alanda inşa edilmiş olan) bir köprüden Arapkir Çayı'nı geçerek Malatya'ya ulaşılabilir. Aşvan geçidinde yine Çemişgezek'e dönülebilir. Diğer bir taraftan Çemişgezek'ten geçen trafiğin çoğu güney-batıdan kuzey-doğu yönünde gitmiş olmalı (Erzurum'a doğru Malatya), ve bu amaçla Pağnik'e kadar Malatya'dan Roma dönemi yolunu takip etmiş olmalı, ardından doğu yönünde veya kısmen doğunun kuzeyine gidiyor olmalı. Çemişgezek'e doğru tırmanmaya başladığı noktada, göl dolmadan önce, aşağı Vartinik adında bir köy ve en azından 10. yüzyıldan alternatif isimleriyle Vartenik (Erm. "Rosary") veya Tell Washa (Arapça) veya Washavan (Erm.: "avan"="köy") benzeri bir isimle bilinen bir kasaba mevcuttu.

10. yüzyıldan 12. yüzyıla dek Aşvan'ın karşısında geniş bir yerleşim birimi olduğuna dair kanıtlar vardır. Bu birim Tell Arsanas veya Ashkuniyya (Tell Arsanas ve Ashkuniyya'nın kimliği her zaman

Çemişgezek, Khartzin Kayası

Çemişgezek, "Çıkdik" Mağara kayaları

ağacı var. Köyün toprakları Harput'ta ikamet eden Eğinli birkaç Ermeninin malı. Topraklarına dut ağacı dikmişler, ipek kozası yetiştiriyorlar. Zevkli inşa edilmiş evleri var. Köyün kavunu, karpuzu lezzetiyle ünlü. Köyün Garabed adlı aklı başında bir papazı var.

Irmak Harput'a sınır teşkil ediyor. Suyun diğer kıyısı Çemişgezek toprakları ya da Dersim. Kürtler sık sık ırmağı geçip Aşvanlıların evlerini, tarlalarını soyuyorlar. Köyün ileri gelenlerinden Toros Kâhya bu yıl büyük bir felaket geçirmiş. Kürtler, zengin ve söz sahibi bir adam olması sebebiyle evini ve kendisini ortadan kaldırmaya karar vererek bir gece ansızın evinde kıstırmışlar. Toros da kendisini bir başkası olarak tanıtıp başlamış Toros Kâhya'ya küfretmeye. Kürtler her deliği aramışlar. Bütün bu süre içinde Toros kendini ele vermemeyi başarmış. Gün ışıdığında Kürtler başka bir gece gelmeyi kararlaştırarak ayrılmışlar. Ancak Toros artık evde kalmamaya başlamış. Aynı Kürtler yedi yaşındaki bir kızı kaçırıp karşı kıyıya geçirmişler. Bir yüzbaşı, altı polis ve köylülerle beraber suyu aşıp tehditlerle kızı geri almayı başarmışlar. Zavallı kuzucuk ölüm derecesinde korkmuş bir halde ailesinin kucağına geri dönmüştü. Buna benzer birçok olayı hem Aşvanlılar hem diğer köyler gayet soğukkanlılıkla anlatıyorlar.

Köylüleri dinledikten sonra devletin ilgileneceğini söyleyerek teselli ettik. Sabahleyin yola çıktık. Yolculuk için ağır ve hantal gemiler vardı, ancak ben nehir yatağından geçmeyi tercih ettim. Birkaç güçlü delikanlı suya girip ilerlemeye başladı, biz de bata çıka onları takip ettik. Kutsal su bize gayet

---

kabul edilmemektedir) olarak bilinmektedir. Ardında Eşkünüzimyan ved Eşkünisefine adlı iki isim bırakmıştır. Bu köyler, vadi 1974 yılında dolmadan önce mevcuttu.

Til ve Pertek Pülümür vadisi yolundan Harput'tan Erzurum'a gidilebilir veya Mazgirt'e en direkt yol, Til üzerinden yani geçidin var olması gereken yerden geçen hattır. Muhtemelen 14. yüzyılda Pertek adında herhangi bir kasaba olmayabilir ve muhtemelen 13. yüzyılın sonlarına doğru Til'de büyük bir şehir vardı.

Aşvan Kalesi, Aşvan köyünün yanında bulunan küçük bir höyük. Erken dönem yapıları, "Hellenistik I" katmanı denilenlerden oluşmaktadır, fakat bu katmanın altında çok sayıda farklı dönem temsil ediliyor olmalıdır. "Hellenistik I" höyüğün kuzey kenarı üzerinde bulunan iki binanın parçalarından oluşmaktadır (İsa'dan önce 3. yüzyıl sonlarından daha erken olmamak üzere). "Hellenistik II": Tek bir binada 9 oda, güneye doğru olanlar muhtemelen ilave ve avlu güneydoğuda. 48 gümüş para dahil olmak üzere çok sayıda küçük obje. Bunlardan biri Kapadokyalı Ariarathes IX (101-87 İÖ) ait ve gerisi İÖ 71'den 66'ya kadar geçen yıllar içerisinde Kapadokyalı Ariobarzanes (96-63 İÖ) tarafından bastırılmıştır. Madeni paralar yüksek ihtimalle "Hellenistik II" dönemi odalarından birinde bırakıldığı zaman diliminde sirkülasyonda olduğundan, bunların bir çeşit kargaşa esnasında saklandığı veya terk edildiği önerisi mantıklı görünmektedir." (T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, The Pindar Press, London, v. I, 1987, s. 92-93, 98.)

Solda "Cıknavor" (Münzevi) kayaları, ovada bahçeler, sağda "Bayram Baba"

Uşpag - Surp Sarkis Kayası

nazik davrandı! Irmaktan bir koku geliyordu; ölüm ve ölümsüzlük kokusu. Su beraberinde hem cennet gülünü hem yılan postunu getiriyordu. Bayezid, Alaşgert, Hınus, Manazgert, Muş'tan gelen suya, taşıdığı cesetlerden kan bulaşmış, tuzla gözyaşı birbirine karışmış. Benim gözyaşlarımdan da biraz karıştı. Suydu ama umuda sahipti ve onu dağıtıyordu. "*Benim dalgalarım gibi, kötülükler de geçecek, arkasından temiz ve canlısı gelecek, yeter ki pınar durmadan aksın, hayatı ve yolu yarım kalmasın, yeter ki su yolunu ve yatağını değiştirmesin*" diyordu sanki.

Ovalık Aşgan ya da Aşgani Köyü ırmağın diğer kıyısında yer alıyor. Çemişgezek şehrinden bir dere geliyor. İnsan bir yol gösteren olmadan sadece bu dereyi takip ederek doğruca şehre ulaşabilir. Derenin etrafına sıralanmış köyleri seyrederek ilerliyoruz, binalar gayet düzenli. Bu tarafların hem insanları hem toprağı daha sağlam. Ancak Dersimliler tarafından eziyet görüyorlar ve kullandıkları yol harap. Dört saat sonra Çemişgezek'e girdik. Süslü bahçeleri, oraya buraya dağılmış irili ufaklı kayaları, bir kısmı sur gibi yükselmiş Bey Odası, Bayram Baba adları verilmiş mağaraları var. Bu kayalar neler görmüş, neler geçirmiştir kim bilir!

Ruhani önderlik binasına vardık. Ama bina can çekiştiğinden akşam Mikayel Efendi'nin evine misafir olduk. Her öğlen işleri görüşmek ve ziyaretleri kabul için önderlik binasına geliyor, her dakika yürek korkusuyla dökülmekte olan duvarlara, kırılmış kirişlere bakıp duruyor, özellikle de cemaat kurullarının toplantı yaptığı günlerde daha çok heyecanlanıyorum. Cüssesi ve sesiyle en büyükleri olan değerli önderleri Rahip Bedros Nergarayan önderliğinde toplandıklarında birbirlerine bağırıp duruyor, lanet okuyorlar, onların patırtısından sarsıntı halindeki zavallı oda toz döküyor. Tabii her zaman hak en kuvvetlinin ve en çok bağıranın oluyor.

Şehrin sokakları ve çarşısı karmakarışık olmasına karşın düzenli binalar da yok değildi. Yapılar içinde en biçimli ve gösterişlisi Hacı Tahar [Tahir] Bey'in evi. Beyler içinde en medenisi ve kıdemlisi kendisi idi. En fazla toprağa ve köye sahip olan ve memleketin gelişmesiyle ilgilenen oydu. Kendisini seven ve saygı gösterenlerin yanı sıra düşmanlarının sayısı da çoktu. Toprak, köy ve maraba sahibi başka beyler ve ağalar da var. Görünüşte hepsi reformdan yana. Ama hepsinin de emri altında köleleri var. Bunlar Malatya ve Harput'ta isim yapmış beylerden daha iyiler. Burası Dersim Kürtlerinden

Çemişgezek Ermenilerinin bir tiyatro gösterisi

çok zarar görüyor. Şehirde hem yerli hem köylü halk arasında kolu bacağı kırık, suratı kesik insanlar gösterdiler, hepsi de Kürtler tarafından saldırıya uğramış kişiler.

Şehirdeki ticaret ve zanaat gayet kısıtlı. Önceleri, müdürlük ve Gaban-Maden Kaymakamlığı'na bağlı imiş. Bu sebeple resmi daireleri yokmuş. Daha sonra tek başına kaymakamlık olmuş. Şimdilerde sekiz saat uzaklıktaki Dersim-Khozat vilayetine bağlı bulunuyor. Semtler çeşitli mevkilere kurulmuş. Üç Bey Semti şehrin ayrı bir bölümünü oluşturuyor. Nüfus Türk ve Ermenilerden mürekkep. Ermenilere ait Surp Asdvadzadzin ve Surp Toros adlı iki kilise var. Surp Asdvadzadzin Kilisesi ise karanlık, alçak tavanlı, dua edenlerin başında kalasların sallandığı bir yer. İki de okul var.

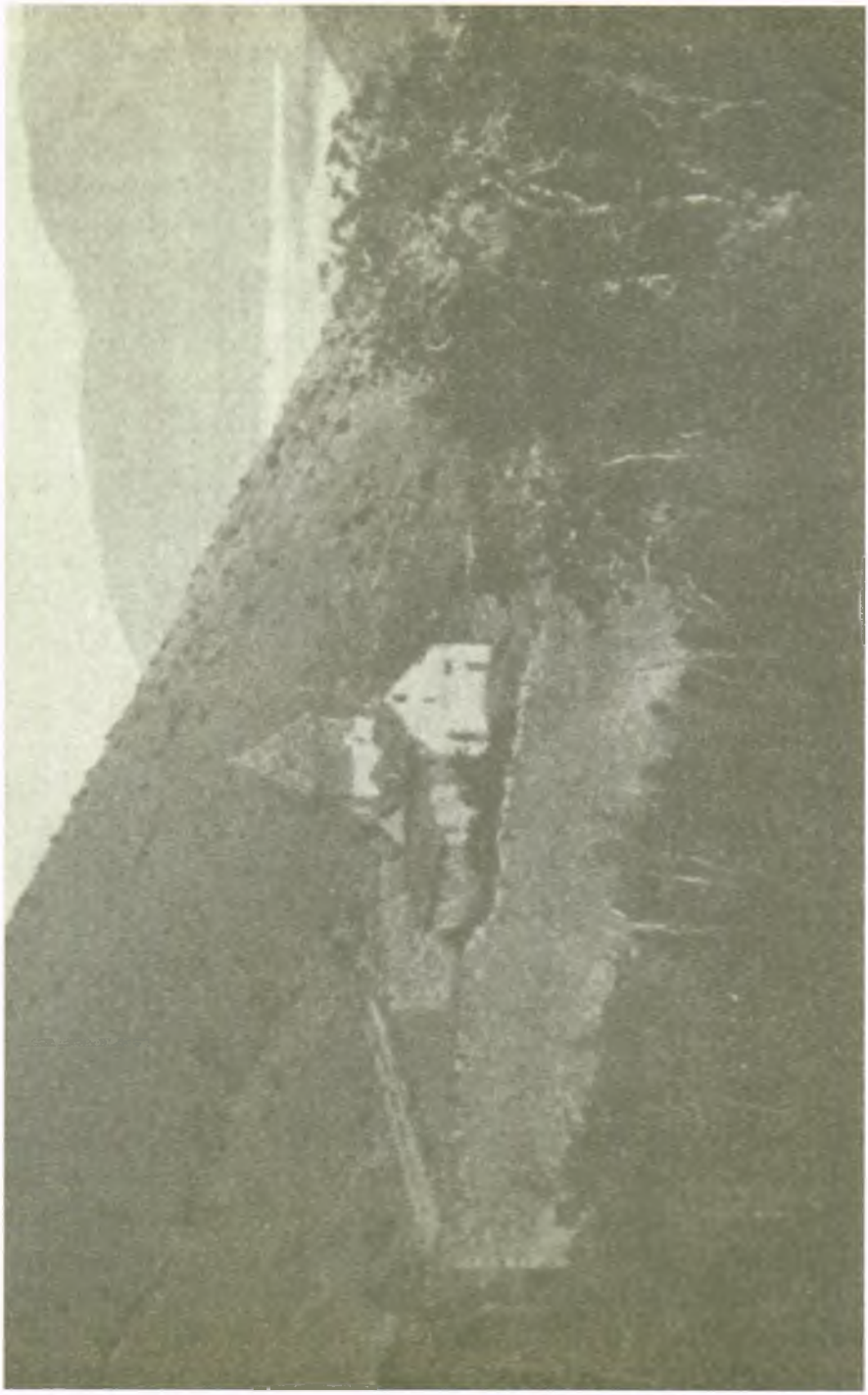
Anaokul ile ilkokul acınacak durumda. Karanlık, havasız, iki katlı bir yer. Beti benzi solmuş birkaç çocuk ve sararmış, sönmüş gözler gördüm. Yedi yaşındaki bir kızın elinde bulunan kitap, kızdan daha büyük ve ağırdı. Elindeki Protestanlar tarafından basılmış bir İncil'di. Diğer tüm ders kitaplarını bitirdiklerini söylediler. Eski Ahit'ten Tekvin Kitabı'ndaki 4. Krallar Kitabı'na kadarki kısmı su gibi ezbere okuyordu.

-Eğitimi gördünüz mü!.. Böyle de talebeler var.

Üst katta derslik olarak hizmet veren bir salon bulunuyor. Öğretmen iyi ama durumundan memnun değil. Miatsiyal Cemiyeti yerel halkın bağışlarıyla bir ilkokul açmış. Bu okulun binası büyük ve şık. Yeni yeni resmi daire ve ruhani önderlik binası da yapılmış.

Şehir ve köylerde yaşayan Türk ve Ermeni halkın çoğu İstanbul'da iş yaptıklarından hem giyim olarak derli toplular hem davranış olarak medeniler. Çoğunun malı ve geliri olduğundan rahat bir yaşam sürüyorlar. Egin ve Arapgir benzeri evler burada da var.

Can ve mal güvenliği oldukça tatmin edici, zira Ali Şefik Bey saray tarafından Dersim'i yola koymak için gönderilmiş. Emri altında orduları var. Erzincanlı Giragos Efendi Kazancıyan da zat-ı âlilerinin yanında yer alıyor. Diğer taraftan Harput idaresi de birkaç önemli meseleyi halletmek için gayret gösteriyor. Bu sebeple de özellikle benden, gördüğüm ancak halledilmesi mümkün problemleri yazmam istendi. Gerçekten de birkaç mesele halledildi. Ordunun bir kısmı şehirde, Ali Şefik Bey ise iç kısımlarda

Van, Garmir (Kırmızı) Manastır

bulunuyor. Görevimi tamamladıktan sonra Garmir Vank'a gitmek istedim. Ancak aynı gece ordular Kürt Beylerinden biri olan Diyap Ağa'yı tutuklamak, mallarına ve hayvanlarına el koymak üzere Akrak Köyü'ne[345] gitmek için ayrılmışlardı. Garmir Vank Akrak'a bitişikti. Şehri korku sardı, çatışma olabilirdi. Kürtler kaçıp şehri ve köyleri talan edebilir, yolları tutabilir vs her şeyi yapabilirlerdi. Bu beklenti sebebiyle manastıra gitmemem için beni ikna etmeye çalışıyorlardı. "Gideceğim" dedim. Gitmeyeyim diye hiç kimse eşlik etmedi. Ama ben yine de Üç Bey papazı olan seksen yaşındaki Papaz Manuel'i yanıma aldım. Papaz Manuel çocukluğundan beri hayatını Dersim Dağlarında, Halvorik'teki Surp Garabed Manastırı'nda geçirmiş olduğundan yolları, iyiyi kötüyü, tehlikeleri biliyordu. Bizimle beraber bir de korkudan titreyen kel bir polis vardı. Sol tarafımızda Hazari Köyü'nü geçiyoruz. Yer yer ağaçların arkasında ya da kaya diplerinde birden yok olan karaltılar sezinliyoruz. Bunlar Kürt kadınları ve kızları. Bizi asker zannedip korkularından otların arasına saklanıyorlar. Bir buçuk saat sonra bir tepenin üstüne inşa edilmiş manastıra ulaştık. Ama önce Akrak'a çıktık.

Köy sessiz ve hüzünlüydü. Ortalıkta sadece Kürt kadınları, birkaç yaşlı insan ve Ermeniler görünüyordu. Ordular gelip Diyap ve Koçoğlu Mustafa'nın hayvanlarını ve mallarını götürmüşler. Diyap ve Koçoğlu kaçmayı başarmışlar. Diyap'ın anasını gördük, kuvvetli ve yapılı bir kadındı. Birkaç tabur asker kendisini götürmek üzereydi ya da kendisi gidiyordu. Bir arabanın üstüne oturmuş, kılıcı beline, silahları da sırtına asmıştı. Köyün Seyyidi bize Diyap'ın 25 yaşında iyi yürekli bir genç, anasının ise oldukça kötü bir kadın olduğunu söylüyor. Genç adam anasının kötülüğüne kurban gidiyormuş. Diyap'ın evi gösterişli bir binaydı. Herkes Diyap'ın zenginliğinden söz ediyor. Kürt kadınları arkasından ağlıyorlar.

Köyün girişinde Ermenilere ait eski bir kilise, kilisenin yanında da temiz, bol ve buz gibi suyu olan iki çeşme var. Çeşmelerin yanında ceviz ağaçlarının gölgesine oturduk. Seyyit ve Ermeni köylüler ordunun gelişini-gidişini, köylerinin eski ve yeni maceralarını anlatıyorlar. Köyün mevkiine, geniş mezarlığına, büyüleyici manzarasına bakarak çeşitli sorular soruyorum. Kürt Çantik ve Moğortsorlu Markar Kâhya sorularımı cevaplıyorlar. Yanımızdaki iki çeşme hakkında hikayeler anlatarak, "Şunun içinde ateşten bakire bir kız

[345] Akrag: Günümüze ulaşan bir elyazmasına göre 14. asırda kurulduğu tahmin edilmektedir.

Diyap Ağa ve Mustafa Kemal

Diyap Ağa (1852-1934)

Sırvantsdyants, 1880'lerin başında askerlerin, Dersim'in önde gelenlerinden ve herkesin zenginliğinden söz ettiği Diyap'ı aradıklarını söylemektedir. Sırvantsdyants'ın o zaman yirmi beş yaşında olduğunu söylediği Diyap muhtemelen, 1920'lerde Mustafa Kemal'le birlikte fotoğrafları çekilen Birinci Meclis'in Dersim mebusu "Diyap Ağa" olmalıdır. 1852 yılında Hozat'ın Hadişar (Xardişar) köyünde doğan ve Ferhatuşağı aşireti reisi Kahraman Ağazade Seyyid Han'ın oğlu olan Diyap Ağa, Sırvantsdyants'ın bölgeyi ziyaret ettiği yıllarda (1879-1884) yirmili yaşlarının sonlarında olmalıdır.

Sivas Kongresi sırasında Mustafa Kemal'le ilişki kuran Diyap Ağa, Mustafa Kemal'in başarılı olmasını engellemeye çalışan Elazığ Valisi Ali Galip'e karşı gelmiştir. Aslında Batı Dersim aşiretleri TBMM'ye gönderdikleri 25 Aralık 1920 tarihli telgrafla Diyarbakır, Elazığ, Van ve Bitlis'i kapsayan bağımsız bir Kürdistan kurulması talebinde bulunurlar. Ancak Ankara hükümeti aralarında Meço Ağa, Diyap Ağa, Ahmet Ramiz ve Hasan Hayri gibi önemli kişilerin bulunduğu Dersim beylerini Meclis'e katılmaya ikna eder.

Ermeni ve Kürt sözlü tarihinde Diyap Ağa'nın 1915'te tehcir sırasında Ermenilere yardım ettiği rivayet edilir. Ancak Diyap Ağa'nın bunu parasal nedenlerle yaptığı da söylenmektedir: "... Parasal nedenlerle Ermenilere yardımcı olanları da anmak gerekirse, bunlar arasında Ferhatuşağı Reisi Diap Ağa'nın özel yeri vardır. Diap Ağa'nın 1915'te köyüne sığınan 10-15 Ermeni gencini hükümete teslim etmesi yetmezmiş gibi köyde yerleşik Ermenileri de hükümete teslim etme niyetinde olduğunu gören büyük oğlu Hasan Ağa'nın, 'Bütün Kürt aşiretleri hiç tanımadıkları Ermeni göçmenlerini aralarına almış ve hükümetin talebini bir şey yerine koymuyorlar. Eğer biz beraber büyüdüğümüz kendi Ermenilerimizi teslim edersek, öteki aşiretler, hatta bizim aşiretin Kürtleri bizim leşimize tükürmezler mi' diyerek babasını utandırdığı ve niyetinden vazgeçirdiği rivayet olunur" (Ayşe Hür, "Dersim Dört Dağ İçinde, Gülü Var Bardağ İçinde", *Chronicle*, 2008, S. 10, s. 76, 78).

var, sesi zaman zaman duyulur. Suya gelen genç kızlara görünür. Bazen suyu keser, kurban kestiğimizde tekrar açar. Diğer pınardan akan su Kulak Suyu adını taşıyor. Birinin kulağı ağrıdığında ya da tıkandığında bu pınardan içeri girer. 10 adım ilerleyerek taştan havuza ulaşır. Su zaten oradan fışkırmaktadır. Orada mum yakar. Sudan kulağına damlatır ve şifa bulmuş olarak dışarı çıkar" diyorlar. Belki de suyun aşırı soğuk olması bu etkiyi yapmakta. Bir pınar daha var ki Sıtma Pınarı diye adlandırıyorlar. Sıtmalılar burada yıkanınca şifa buluyorlarmış. Pek çok kutsal ağaç var. Bunların üstünde kumaş parçaları gördüm. Köyün toprağı ve bitki örtüsü çok verimli. Bir zamanlar yüzlerce hane Ermeninin ikamet ettiği, toprağı, ürünü, suyu kutsal Akrak Köyü bu idi. Ama Kürtler köyü yıldırmış.

Akrak'tan Garmir Vank'a döndük. Sınırı bir vadi ile ayrılıyor. Manastır topraklarının yayılma sahası iki saati buluyor. Verimli, otlağı bol bir yer. 200 kile ekinlik tarlası var. Bu tarlalar Muradyan Avedis Efendi adına tapulanmış. Ancak büyük bölümüne Akraklı Kürtler ya da Diyap sahiplenmiş. Kendileri sadece toprağı sürmekle meşgul oluyorlar. Geri kalan topraklara marabalık ve koruculuk etsin diye başka tanınmış bir Kürdü koymuşlar. Manastırın inşa edilmiş olduğu tepenin toprağı kırmızı ve taşlı, bu sebeple Garmir Vank diye adlandırılmış. Kilisenin sadece yeri belli idi. Yanındaki küçük şapelin takı ve üç duvarı kalmıştı. Şapelin adı Surp Nışan imiş. Bir zamanlar burada çok elyazması varmış. Ancak kör olası gözlerim, bir zamanlar papazların, deaconların, rahiplerin künlük yakıp ayin yaptıkları bu kutsal mekânın şimdi çöplerle dolu olduğunu gördü. Mihrabın sağ tarafındaki duvarda Papaz Mıkhitar anısına 907 tarihli bir kayıt bulunuyor. Sol taraftakinde ise hizmetkâr Mina anısında 920 tarihli bir haç bulunuyor

Yıllar önce, Harput Kula[346] Manastırı Rahibi Kevork, Çemişgezek ruhani önderi tayin edildiğinde, 40 bin kuruşluk bağış, halkın çalışması, Pilibbos Muradyan ve Avedis Efendilerin yardımıyla manastırın etrafına duvar ördürmüş, iki büyük oda, geniş bir ahır ve samanlık yaptırmış. Kapının önüne gelindiğinde binanın kapısı ve tepesindeki muhteşem görüntü insanı hayran bırakıyor. Üstünde Osmanlı tuğrası ve yanlarına ay yıldız nakşedilmiş. İçerisini zaten görmüştük. Kapının biraz ötesinde yeni yapılmış bir çeşme var. Sırpazan bunu yaptırabilmek için altı bin kuruş bağış toplamış. Çeşmenin

346 Khule, Hule.

alnında, "Sultan Hamid ilelebet yaşasın" ibaresi yer alıyor. Ziyaretçiler bu çeşmenin havuzunda khaçahankist yapıyorlarmış. Sırpazan burada çok az görev yapmış... Manastırın kitapları ve eşyaları şehirde muhafaza ediliyor.

Çemişgezek'te hem şehirde hem köyde incelemeye değer kalıntılar, yıkık kiliseler ve manastırlar var. Bunlar arasında en önemlisi Khadişar'daki Surp Garabed Manastırı.[347] Kalıntıları bile büyüleyici, gerçekten de görenler hayran kalıp gözyaşlarına hâkim olamıyorlar. Eğitim açısından (tıbirlik) gerçek bir manastır olmuş. Manastıra ait elyazmaları ve eşyaları Hağtuk Köyü'nde gördük. Vasgavan Köyü'ne bitişik, Vasiliga Manastırı diye anılan hâlâ bir mihrabı sağlam olan büyük bir manastırın kalıntılarını da gördük.

Çemişgezek Marhasalık Bölgesi

Şehir: 280 hane Ermeni. 3 okul. Okulların yılık gideri 6.200 kuruş. 180 erkek 15 kız talebe (Miatsiyal Cemiyeti'nin Okulu hariç).

Ermeni Nüfuslu Köyler

Hazari: Surp Yerrortutyun adlı bir kilise. 1 okul. 45 erkek, 10 kız talebe. 50 hane Ermeni.

Mamsa: Surp Kevork adlı bir kilise. 1 okul. 20 erkek, 10 kız talebe. 40 hane Ermeni. 36 hane de Ermeni Katolik.

Khıntırgik: Hay-Horomdurlar. 8 hane.

Satirges: Kilise yok. 2 hane Ermeni, 2 hane Hay-Horom.

Pazapun: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise. 21 hane Ermeni.

Miadun: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise. 1 okul. 55 erkek, 5 kız talebe. 54 hane Ermeni.

Garmıri: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise. Bir okul. 20 erkek, 5 kız talebe. 40 hane Ermeni.

Morşıga: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise. 35 hane Ermeni.

Sisna: Surp Hovhannes adlı bir kilise. 1 okul. 25 talebe. 32 hane Ermeni. (Mangasiragan adlı bir cemiyet var).

347 Khardişar - Khadişar'daki bu manastırın kuruluş tarihi bilinmemektedir. 1648'deki şiddetli depremden yıkıldığı ve aynı sene tekrar, eskisine benzer biçimde, inşa edildiği bilinmektedir.

Hazari Kilisesi papazı Der Hovhannes Papazyan ve ailesi

Yerets Akrak Köyü'nden Manuk Çolakyan ve ailesi

Pırekhi: Surp Kevork adlı bir kilise. 26 hane Ermeni.

Pırasdik: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise. 3 hane Ermeni.

Tage (Teke): Surp Toros adlı bir kilise. 5 hane Ermeni.

Hağtuk: Surp Minas ve Yerek Mangunk adlı iki kilise. Bir okul. 25 talebe. 25 hane Ermeni.

Khadişar: Surp Garabed adlı harap muhteşem bir manastır. 3 hane Ermeni.

Tsıntsor: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise. 3 hane Ermeni.

Paşa-Mezre: Kilise yok. 3 hane Ermeni.

Mangucak: Kilise yok. 3 hane Ermeni.

Aşkani: Surp Kevork adlı bir kilise. 6 hane Ermeni.

Pırati: Kilise yok. 6 hane Ermeni.

Patratil (Pakratil): Surp Hagop adlı bir kilise. 12 hane Ermeni.

Tuma-Mezre: Surp Lusavoriç adlı bir kilise. 26 hane Ermeni.

Bahçecik: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise. 15 hane Ermeni.

Kharasar: Surp Toros adlı bir kilise. Bir okul. 30 talebe. 24 hane Ermeni.

Yerets Akrak[348]: Surp Haç adlı bir kilise. Bir okul. 30 talebe. 35 hane Ermeni.

Artagan: Kilise yok. 4 hane Ermeni.

Khaçdun: Kilise yok. 6 hane Ermeni.

Akrak: Garmir Vank'a yakın. Surp Hagop adlı bir kilise. 9 hane Ermeni.

Vasgavan: Vasiliga Vank. 18 hane Ermeni.

Ulukala: Surp Minas adlı bir kilise. 4 hane Ermeni.

Gaban-M͡aden: Kasaba. 2 kilise ve 1 okul. 50 talebe. 100 hane Ermeni.

Ermeni nüfusun yoğun olduğu köyler arasında, **Türk** ya da **Kürdün** hiç bulunmadığı yer yok gibi. Yer yer de **Protestan** var. **Türkler** genellikle medeni ve rahatsızlık yaratmıyorlar. Surp Toros nahiyesinde ikamet eden **Türkler** daha asiller. Çoğu **İstanbul**'da hükümet dairelerinde, hatta sarayda görevli

348 Yerets Akarag.

insanlar. Temiz, pahalı ve zevkli mobilyalara sahipler. Köylerinin adları tamamıyla Ermenice. Papaz Boğos'un Bağı, Minas Semti, Toros Evi gibi isimler taşıyan evler, bağlar, bahçeler var. Kiliselerin yerleri, kullandıkları kelimeler ve gelenekleri bir zamanlar Ermeni olduklarını ve sonradan Türkleştiklerini ispatlıyor. İçlerinden çoğu da zaten bunu itiraf ediyor.

Çarsancak

Çemişgezek'ten ayrıldık. Dağlık bir yol izleyip, yer yer vadi ve küçük ovalardan geçerek Hağtuk Köye vardık. Pırasdik ve Tage adlı küçük köyler bu köye çok yakın. Hağtuk Köy sevimli, suyu ve ağacı bol, Ermeni nüfuslu bir köy. Köylülerin konuşma ve davranışları medeni. Bir Kürt tarafından yapılan haksızlığa burada değinmek istemiyoruz. Zira köylüler konuyla ilgili olarak devlete müracaat etmişler. Devlete büyük umut bağlamışlar. Hağtuk Köy'deki hamimiz iyi yürekli ve cömert bir insan olan Hagop Ağa Bedikyan oldu. Köylülerin hepsi, Bedikyan'ın genelin yararı için nasıl gece gündüz çalıştığını anlatıyor. Köye zarar verenler kendisini de tehdit etmişler. Ama Tanrı onu ve ailesini korumuş.

Üç köyün ahalisi Bedikyan'ın evinde toplanmışlardı. Khardişar Surp Garabed Manastırı kilisesinin eşyalarını onun evinde saklıyorlar. El yazmalarının kolofonlarım kopyaladım. Hep beraber olup, Hıromgla'da (Rumkale) Kral Hetum ve Katolikos Konstantin zamanında yazılmış elyazması bir İncil hediye ettiler. Paha biçilmez bir hediye. Ben de hatıra olarak İstanbul'daki Galata kütüphanesine hediye ettim.

Hağtuk'tan çıktığımız gün Ağustos'un yirmisiydi. Bir süre vadiler arasında ilerledik sonra çalılıklara rastladık. Bir tarafımızda dağın eteğinde Khardişar Köyü'nü görüyoruz. Ünlü Surp Garabed Manastırı'nın muhteşem ama harap ve ıssız kilisesi, köyün evleri arasından ceviz ağaçlarını aşarak ezilmiş başını gösteriyor bize.

İki saat sonra Saget Köyü'ne indik. Bir zamanlar Ermenilerle dolu olan köyde şimdi sadece 7 hane var. Tümüyle Kürtlerin ve ağaların hâkim olduğu vadide, etrafında khaçkarlar, mezartaşları olan kırmızı taşlarla inşa edilmiş güzel bir kilise var. Öpmek için koştum, ama kilisenin kapısına taşlar sıralanmış ve içi otlarla doldurulmuştu... Artık Çarsancak'tayız, eziyetler dünyası! Yolumuz Harput'un arkasından ilerliyor. Paylik ve Ağzonik köylerinden

geçiyoruz. Ağzonik Köyü'ne yakın güzel bir kilise ve ona bitişik büyükçe bir ev var. Ev Yusuf Ağa'ya aitmiş. Büyük ve güzel bir mevkiye kurulu Avşakar Köyü'nde mola verip kızarmış ekmek, yoğurt ve karpuz yiyerek biraz dinlendik. Daha sonra taşlı bir yoldan ilerleyerek Komraş denilen Kürt köyüne vardık. Bize öncülük etmekte olan Telon adlı polis bizi bırakarak köyün ağası Feyzo'nun çadırına gidip bu iri cüsseli Kürde bir şeyler söyledi. Feyzo kibarlık olsun diye bizi yemeğe davet etti. Ancak biz teşekkür ederek reddettik.

Gün kararıyor. Köyleri ve Pertak Kalesi'nin tepesini görüyoruz ama yine de mola vermeğe karar verdiğimiz Pertak oldukça uzakta bulunuyor. Palu Irmağı ya da diğer adıyla Fırat ay ışığı altına çalkalanmaya başladı. Gönlümü nasıl da etkiliyorsun ey Fırat! Yolumuzu kaybettik ve eski Pertak'ın harabeleri arasına düştük. Döne döne Pertak bağlarını güçlükle bulabildik. Binbir güçlükle bir Ermeninin kapısını çaldığımızda saat geçe yarısı üç buçuktu. Ev sahipleri yaşlı Manuk ve Kaspar kardeşler binbir kuşkuyla bizi içeri aldılar. Damda uyuduk. Pertak'tan öteye yolu ne polis biliyor ne de katırcımız. Müdüre bir dilekçe göndererek Perin'e kadar bir atlı polis vermesini istedim. Polis olmadığını söyleyip büyük bir nezaketle özür diledikten sonra korkulacak bir şey olmadığını, sabaha kadar birini bulmaya çalışacağını da ekledi. Sabahleyin ağaçların arasında su kıyısında kahvaltı edip, Pertaklı Ermenilerle sohbet ettik. Tam o sırada on iki yaşlarında güçlü bir Kürt çocuğu yanımıza gelerek Perin'e kadar eşlik etmesi için müdür tarafından yollandığını söyledi. "İsmin nedir?" diye sordum. "Sılo, ben zaptiyeyim" diye cevapladı. Biraz şaşırdık. O kendinden gayet emin, "Ben cesurum, yolları iyi bilirim, sizi emniyet içinde götürebilirim" dedi. Konuşmaları hoşumuza gitmişti, kendisini öncülük etmesi için kabul ettik.

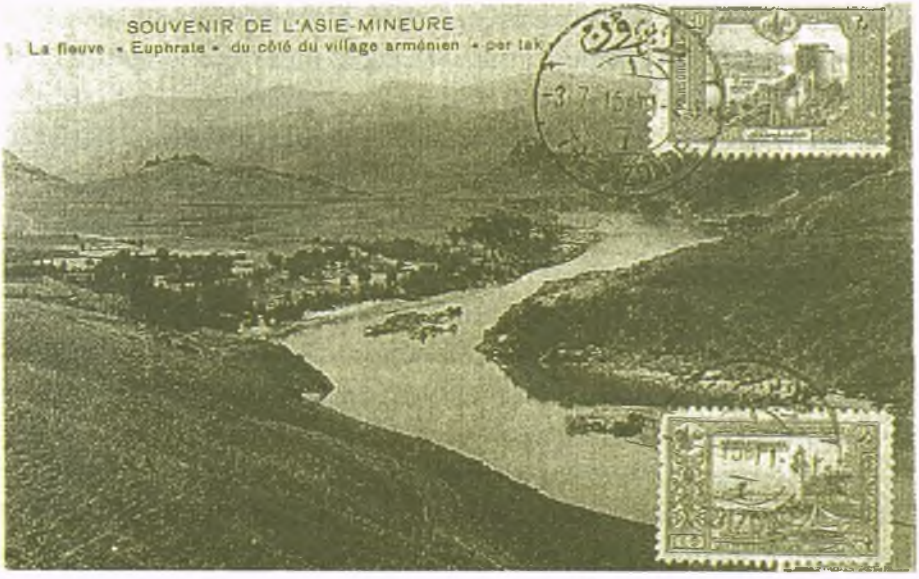
Papaz ve birkaç kişi benimle beraber geldiler. Pertak'ın bir ucundan diğerine ulaşmak bir saat sürüyor. Evler ve bağlar oraya buraya dağılmış, kimi eski kimi yeni. Mevkii zevkli seçilmiş olduğundan cennete benzer bir yer. Eski kale Palu Irmağı'nın iki kıyısında bulunuyor. Bu ırmak Harput Dağlarını ve Dersim'i birbirinden ayırıyor. Tüm Dersim için Pertak sağlam ve güzel bir kapı. Bu dağlı halkın başlıca pazarı her hafta burada kuruluyor. Pertak bir merkez veya şehir olacak olursa daha çabuk gelişecektir. Eski binaları Pertak'ın eski nüfusunun zevkini zaten yansıtıyor. Şimdiki halkı ise gittikçe bozuluyor. Aralarında şeyh, tekke, medrese gibi şeyler var. Ama çoğu ahlak nedir bilmiyor.

İdari Olarak Çemişgezek'e Bağlı Köyler

Eski Adı	Yeni Adı
	Merkez
	Merkez Bucağı
Hazari	Anıl
Birad-ı Maruşka	Arpaderen
A. Karavenk	Aşağıbudak
Mahmunut	Bağsuyu
	Büyükörence
Ekrek	Gözlüçayır
Hıdıroz	Karasar
Oskeh	Kıraçlar
Pulur	Paşacık
	Sakyol
Brastik	Savuk
Eğinik	Tekeli
Bahı	Toratlı
Y. Karabek	Vişneli
Kermisi	Yukarıbudak
	Yünbüken
	Akçapınar Bucağı
Vaskovan	Akçapınar (B.M)
Erkeğan	Bozağaç
Noronik	Bölmebölen
	Doğanköy

Eski Adı	Yeni Adı
Ağloz	Koyunardı
Sinsor	Payamdüzü
Komer	Sarıbalta
	Ulukale
Ağgi	Uzungöl
Devdiric	Yemişdere
	Gedik Bucağı
Germili	Gedikler (B.M)
Hozapgir	Akçayurt
Mamusa	Alakuş
Evrek	Alçılı
A. Vartinik	Aşağıdemirbük
Dimili	Gülbahçe
Pazapun	Cebe
Venk	Dedebeyli
Hem meşe	Doğanalan
Sasalli	Ergenler
Sinek	Erkalkan
Setirge	Güney başı
Kızı	Cihangir
Sisne	Varlıkonak
Y. Vartenik	Yukarıdemirbük

Bülent Güner – M. Dursun Çifçi, "Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, C. 13, S. 1, s. 37.

Fırat kenarı, Pertak Ermeni Köyü, Elazığ

Ermeniler de eğitimden yoksun. Tarlaları, bağları var, birkaç küçük zanaat biliyorlar ama fakirler.

Köyün üst tarafındaki muhteşem Surp Toros Kilisesi hâlâ ayakta. Temelleri ve kubbesiyle gayet büyük, zevkli inşa edilmiş, insanda hayranlık uyandıran bir yapı. Kubbesi düşmüş olmasına rağmen taklar ve mihrap sağlam. Birinci takın içine bir duvar çeken Ermeniler kilise yapmışlar. Yakınında 30 aile ikamet ediyor. Kilisenin diğer yerleri taşlar, çöpler ve toprakla dolu. Dış kapının altından pırıl pırıl, tatlı ve buz gibi bir su fışkırıyor. Yerli halk Surp Toros'un, zamanında büyük manastır marhasalık bölgesinin de Surp Toros nahiyesi olduğunu söylüyorlar. Şimdilerde Çemişgezek taşrası. Bu köylerin halkı için zamanında Türkleşmiş Ermeniler olduğu yazılı. Surp Toros Manastırı'nı aynı zamanda Surp Digin olarak da adlandırıyorlar. Acaba hangi Ermeni kadının anısına ithaf edilmiş? Bize iki harap kilise daha gösterdiler. Eğer gezecek olursak bir sürü manastır ve kilise var. Surp Digin'i öperek oradan ayrıldık.

Hâlâ köy ağaçları arasından ilerliyorken bir grup adam gördük. Atları, üzerlerindeki gümüş süsler, uşaklar, atlıların giyim kuşamları önemli insanlar olduklarını gösteriyor. Çarsancak idaresinin Türk ve Ermeni ağaları ile Ermeni Ruhani önderi Rahip Hovhannes imiş. Kaymakamlarını şikâyet etmiş olduklarından dava için Harput'a çağrılmışlar. Görüştük, önder hemen döneceğine söz verdi.

Beş saat sonra, İsak Bey'in sahibi olduğu Paşavank Köyü'ne vardık. Köyde seksen haneden fazla Ermeni ikamet ediyor. Evler, bağlar, topraklar, dağlar her şey beyin malı. Ve Bey bir dakika içinde hepsini kapı dışarı edebilir ya da birinin evini veya bağını diğerine verebilir. Bu konulardan daha sonra bahsedeceğiz. Şimdi de Ermenilerin ağaçlıklı güzel Vasgert Köyü'ne ulaştık. Bu köyün sahibi olan Küçük Ağa'nın büyük evini görüyoruz. Bir saat sonra Mınzur Dağı'ndan gelmekte olan Mınzur Irmağı'na ulaştık (Munzur Suyu). Gökyüzü gibi parlak suda balıklar oynaşıyor. Üstünde bulunan köprü "Yargı Günü"nün kıl kadar ince olacak köprüsünü hatırlatıyor. Köprüden geçerek bu doyulmaz sudan içtik de içtik, yıkandık.

Ufak tepeyi tırmanınca önümüze dar bir vadi çıktı. Vadinin bir kısmında küçük bir dere akıyor. Dere Perin'in yakınından geçiyor. Suyu, kokusu, görünüşü tadı bana çok tanıdık geliyor. Ey su! Sen Daron'daki Surp Garabed dağından geliyorsun. İnnagnyan Pınarı'nın üstünden gelen Merkeme suyusun

sen, Bingöl'ün torunu, ki Varto'dan Kiğı'ya girer ve orada Kiğı Suyu adını alırsın.

Ey su böyle acele acele nereye koşuyorsun! Sana bir sorum var, şuna cevap ver de öyle git!

O ise ağlamaklı kaçıyordu, sanki arkasından takip edeni vardı. Gidip Mınzur Irmağı'na karıştı. İkisi beraber ele ele vermiş bacı-kardeş gibi Palu'daki ana Fırat'ın koynuna kavuştular.

Saat gece 12'de Zerin adlı Kürt köyüne geldik. Harmancılar bu serin havada şarkılar söyleyerek buğdayları harmanlıyorlar. Köyün köpekleri havlayarak üstümüze yürüdüler. Kürt kadınları ve çocukları bizi seyrediyorlar. Perin'e kadar daha bir saat var. Yirmi dakika sonra Perin bağlarına vardık, yolumuz bağlık bahçelik. Ne parlak bir gece! Bağlar şen, ırmağın sesi ve görüntüsü muhteşem. İşte Perin harmanları. Evlerin ışıkları parlıyor. Dar ve taşlı yollardan geçerek Ermeni Kilisesi'ne girdik ve orada dinlendik. Ruhani önderlik binası da oradaydı. Ertesi gün cemaat kurulları ve ileri gelenler görüşmeye geldiler. Çoğunluğunda umutsuzluk hâkimdi. Sadece birkaçı durumunu anlatmak istedi. Patrikhane ve Cemaat Genel Meclisinin güçlü olmasını bekliyorlardı. Çünkü onlar padişahın nazırlarıyla görüşüp konuşabilirlerdi. Patriğe, Meclise onların beklentilerini iletmek istiyorum. "Bunca yıldır savundukları davayı kazanmalarını, Çarsancak'taki haksız beylerin cezalandırılmasını, işlenmek üzere toprağın onlara verilmesini, evlerinin ve bağlarının sahibi olmalarını istiyorum."

"Bizim dava açılmadan önce daha az zarar görüyorduk. Şimdi problemler on kat arttı. Kadınlarımız ve kızlarımız artık bizim değil. Emlak vergisini biz veriyoruz mal ağanın, toprak vergisini biz veriyoruz toprak ağanın, öküz bizim, emek bizim ürün ağanın. Dünyadaki karıncanın kuşun bile yuvası var. Çarsancak halkının ne evi ne toprağı var... O zaman niye Patriğimiz var, niye önder var, sen buraya niye gelmişsin..." diyorlar.

O kadar üzgün ve hırslı konuşuyorlardı ki ve öylesine bir lisanla ki, üç gün boyunca yaptığım tüm nasihatlar kabul görmedi. Sonunda içlerinden on kişi biraz yumuşadı. Nasıl ayıplayabilirim ki? Gazete yüzü görmüyorlar, siyasetten ve dünya halinden bihaberler, yakındaki şehirlerle bile irtibatları yok, eğitim, kitap onlara çok yabancı, derin bir cehalet hâkim. Birbirlerine de güvenleri yok. Beyden şikâyetçi olursa biri kendisini ispiyonlar diye

korkuyorlar. Bir dul kadını ya da kızı, evi ya da bağı bey alıp bir diğerine veriyorsa bunun başlıca sebebi Ermenilerin kendileri. Yaptıkları ispiyonların ödülünü almış oluyorlar. Veya Mardiros'tan alıp Giragos'a versin diye daha fazla para, rüşvet veriyorlar. Birtakım Ermeniler de büyük bir maharetle ispiyonladıkları halktan rüşvet alıyor, buldukları binbir yöntem için de beyden saygı görüyorlar. Bazıları da beyler hakkında şikâyet topladıktan sonra şikâyeti yok etmek için beylerden rüşvet alıyor. Veya halkı kandırarak beylerden memnun olduklarına dair dilekçeler imzalatıyorlar. Ermenilerden çoğunun küfürbaz ve sarhoş olduklarını görmek çok acı. Üretilen şarabı Erzurum'a satıp para kazanmak yerine, sonuna kadar içmeyi uygun görüyorlar. Bu gerçekleri içimiz acıyarak yazıyoruz.

Taşralı Ermeniler cahil olmasına karşın, orucuna, imanına ve duasına bağlı. Protestan yapmak için çok uğraşmışlar ama başaramamışlar. Doğal olarak böyle yerlerde adet olduğu üzere büyüye çok inanıyorlar. Frank Garabed adında geveze ve şen bir Ermeni büyüyle ilgili başından geçen olayı anlatarak; "Rahip efendi burada kötü ruhlarla ilgili şeylere çok inanıyorlar aklım ermiyor. Babam hastalandı, kötü ruh girmiş dediler. Her gün İncil'den dört bab okutuyordum. Büyü yazdır dediler, yazdırdım. İşte kötü ruh, cin var dediler. Ah kimi getirelim, kimi getirelim dedik. Sonunda Til Köyü'ndeki mollayı getirdik, cinleri toplarmış. Kadınlar ahmaktır ama onların sözü geçer. Yakamı kurtaramadım, mollayı getirdik. Oturdu, mırıldanıyor. Bir torba istedi. Bir bıçak çıkarttı. Bıçağın ağzıyla yerden bir şeyler toplayıp torbaya dolduruyor. 'Molla Efendi ne topluyorsun?' 'Cin, kötü ruhu çıkartıyorum' 'Nerede?' 'İşte bak görmüyor musun?' 'Yok kardaşım kör olayım ki bir şey görmüyorum.' Gözlerimi kamaştırıyorum bir şey yok. Biz görüyoruz dediler. Eh iyi o zaman. Topladı, sonra da torbanın ağzını mumladı ki kaçmasınlar. Bana verdi, "Götür bir yere göm" dedikten sonra "para" dedi. Tamam babam iyileşsin vereyim. Olmaz para vereceksin. Zorladılar, sonunda çıkartıp iki tane beş kuruşluk verdim. Gitmiyor. Kızdım. Kalanını sonra almak üzere gitti. Babam bir türlü iyileşmiyor. Öteki beriki, "Sen inanmıyorsun ondan" diyorlar. Ha, madem öyle bekleyin dedim. Torbayı tavan arasına atmıştım. Vay efendim kötü ruhlar dışarı çıkacakmış. Mumu açtım, torbanın ucunu da ağzıma sokup 'Kardaşlar siz korkmayın kötü ruhlar benim içime girsin' dedim. Bir şey yok ki girsin. İşte böyle kandırmaca işler" dedi.

Akıllı adam diye isim yapmış Kaspar Bey içinde karmaşık yazılar bulunan Soğomon adını taşıyan bir defter verdi bana. Bu defterle insanların şans ya da alınyazılarına bakıyordu. Hayvan isimleri sıralanmıştı; Koç, Akrep, Terazi vs gibi. Her hayvan adının karşısında "doğan kadın ise güzel olacak, ilk kocası ölecek, ikincisi ile mutlu olacak, akıllı ve şanslı olacak ama çocuklarından gülmeyecek" erkek ise "büyükbaş ve cesur olacak, el attığını başaracak, kadından yana şanssız olacak ama ölümü iyi olacak, hastalanırsa hemen ölmeyecek vs" şeyler yazıyordu. Bu yazılanlar Koç içindi. Akrep ve Terazi için de başka şeyler yazıyordu.

Zavallı adam ya da kadın bunları okuduğunda, fakir, hasta ya da bahtsız olacağına inanıp yazılanlardaki ruh hali içinde dolanıp duruyor. Bir diğeri genç yaşta öleceğine, bir başkası çocuklarından gülmeyeceğine vs inanıyor. Hayatları korku içinde geçip gidiyor.

Diğer tarafta "güzel, gösterişli, şanslı veya akıllı" olacak diye yazılan da Soğomon'un dediği gibi olsun diye zorluyor da zorluyor. Daha kötüsü de var; bazen de kadınların namuslu, hırsız, katil ya da sadık olup olmayacağı konularında fikir beyan ediliyor.

Bahtına baktıran kişi bu kuşkulardan asla kurtulamıyor. Ama usta Soğomon'un onlar için de çareleri var. Bu insanlar büyücüye gidip evin hanımı sadık olsun diye bu sefer de büyü yaptıracaklar vs. Kağıdın üstüne bir takım görünmez satırlar çizip altına birkaç Arapçaya benzer harfler yazdıktan sonra bu kağıdı kişinin başındaki örtüye veya elbisenin herhangi bir yerine dikmek veya toprağa gömmek gerekiyor. Soğomon'un çoğu sayfaları da hastalıklara ayrılmış. Bu bölümde Soğomon kötü ruhla konuşuyor: "İsmin nedir?" Kötü ruh cevap veriyor, "Adım Serlik, biz sayıca çoğuz." Soğomon soruyor: "İnsanlara ne kötülük yapıyorsunuz?" Kötü ruh cevap veriyor, "Biz sularda, kuyularda bulunuruz, insanların başını, belini ağrıtırız, bazen kız bazen de hayvan suretinde görünürüz."

Soğomon soruyor, "Peki bu derdin dermanı nedir?" Ruh cevap veriyor: "Kara bir horoz al, kanıyla şu tılsımı yaz, suya koy ve iç. Dört bab İncil oku ve Surp Hagop'a mum yak ve yüz kere secde et."

İşte bunun gibi her hastalık için Soğomon başka bir ruhu çağırıyor, onlar da isimlerini, kalabalık mı az mı olduklarını, nerede ikamet ettiklerini, ne şekilde göründüklerini vs söylüyorlar. Bazıları köpek, bazısı at, kimi öküz,

kimi kurt, domuz, kedi gibi görünüyor, kimi mezarlıklarda, kimi sokaklarda, kimi ağaç kovuklarında, kimi damda, kimi bağda, ovada, kimisi de harabeler arasında yaşıyormuş. Her hastalığın sebebi bu şeytanlarmış, ama buna karşın hangi hastalığın hangi manastıra gitmesi gerektiğini de söylüyorlarmış. Mesela hamile olanları Anardzat Manastırı'na, ayak ağrısından muzdarip olanları Surp Haç Manastırı'na gönderiyorlar. Kalp ağrısı olanlara Nareg, baş ağrısı olanlara İncil okunmalarını söylüyorlar.

Bir gece kilisenin damında oturmuşuz. Ova, tarlalar, köyler hepsi tepsi gibi görünüyor. Irmak da kıvrıla kıvrıla köyün yanından akıp gidiyor. Ay ışığı altında suyu yalayan rüzgâr birtakım hışırtılara sebep oluyor. Frank Garabed, "Bak bak rahip efendi ejderler su içmeye geldiler. Ejderler 7 yıl insan yüzü görmeyen, boynuzları olan yılanlardır. Büyüktürler ha çok büyük! İnsan, hayvan hepsini yutarlar. Tanrının emriyle melekler onları demirden zincirlerle gökyüzüne çekmezlerse dünya yüzünde insan kalmaz hepsini yutarlar. Çeker çeker sonra da yüksek dağlarda bırakırlar, parça parça ederler" diye anlatıyor.

Perin'den yarım saat uzaklıkta, suyun ilerisinde bulunan Hoşe adlı bir Ermeni köyü gözlerimizin önüne serildi. Köyün üst tarafında bir ışık yanıyor. Işığın yılın dört mevsiminde de yandığını söylediler. Buradan bile görebiliyoruz. Ama Hoşeliler göremiyormuş. Adam gönderdik baksınlar diye, köye yaklaşınca ışık kaybolmuş. Ama biz hâlâ buradan görebiliyorduk. Kutsal bir yer midir bilemiyoruz? Zira atalarımız da bu ışığı görmüşler.

Gerçi ben de gördüm ama sanki bir fener gibi bir ara yanıp bir ara sönüyordu.

Bu köye niçin Hoşe denmiş onu anlattılar. Diyarbakır kurulmadan şehri buraya inşa etmek istemişler. Çok büyük temeller ve taşlarla inşaata başlamışlar. Ancak her sabah geldiklerinde bakmışlar ki aletler yerinde yok. Usta soruyormuş, "Alet nerede?" İşçiler de "Hos e, hos çe"[349] diye cevaplıyorlarmış. O zaman yapacağımız şehrin yeri burası değil (hos çe) demiş. "Hos çe" de olmuş Hoşe. Ustalar yola devam edip Diyarbakır'a ulaşmışlar. Usta aradığı aletlerin orada olduğunu görünce, "Taşıyanlar taşımış, Tanrının istediği yer burası" demiş ve şehri inşa etmeye başlamış.

349 Hos e "burada", Hos çe "burada değil" anlamına gelir.

Dersim'deki Kürt yerleşimleri ile ilgili o kadar çok şey anlatıyorlar ki; eğer doğru ise, bu dağ gerçekten incelenmeye değer. Zira hâlâ yok olmamış şeyler bulunabilir. Anlatılanların bazıları inanılacak cinsten olmakla beraber masal derecesine ulaşan abartmalar da yok değil. Bazı köylerin adlarını verdiler, güya Kürtler bu köylerin harabeleri içinden kazanlarla gümüş ve altın bulmuşlar.

Olmayacak iş de değil. Haçlı seferleri ve savaş zamanlarında gömülmüş hazineler, sahipleri ya ölmüş ya da geri dönmediklerinden, oldukları yerde gömülü kalmış olabilirler.

Mağaraların eski Ermenice kitaplarla dolu olduğu söyleniyor. Kitapları çıkartmak için mağaralara delikler açtıklarında hepsi kül gibi dökülmüş. Bu da gerçek olabilir.

Mağaralar veya kâgir binalarda sandıklar dolusu altın ve gümüş, başka eşyalar ve mobilyalar olduğundan, ancak hiç kimsenin el değdiremediğinden, feryat figanlar duyulduğundan ve el değenin öldüğünden bahsediliyor. Dört kişi "öncelikle biz gören değil duyanız" diyerek Ermoyan Manuk ise bizzat gördüğünü söyleyerek "Bundan yirmi yıl önce, Perin'den dört saat uzaklıkta Dersim'in içinde Kıran Aşireti'nden Abdullah adlı bir Kürt bir tepeye ev yapmaya kalktı. Kıran, büyük bir şehre benziyor pek çok harabe var. Abdullah evin temelini kazarken bir harabe ortaya çıktı. Kapısından penceresinden bakınca küp küp altın ve gümüş parayı, sandıkları, nadide silahları, eyerleri çeşit çeşit giyecekleri biz de gördük. Kürtlerden biri içeri atılıp sandıklardan birini kucaklayıp dışarı koştu ancak oracıkta yığılıp öldü. Sandığı koruyan görünmezler kendisini öldürmüşlerdi. O altın sandığı Abdullah'ın evinde duruyor. Ama içinden bir tane bile alamıyorlar, elini değen ölüyor. Onu koruyan görünmez bir güç var. Abdullah evini o harabenin üstüne inşa etti. Felaket Evi diye de anılıyor. Evde delikler var herkes bakıp anlattıklarımı, altın ve gümüş sandığı görebilir" şeklinde anlattı. Abdullah'ın başka yerlerden de eski ve yeni paralar bulduğunu anlatan Ermoyan, "Bana her biri bakır para büyüklüğünde ve 12 dirhem değerinde altın para verdi. Ben de Harput'a götürüp Kevork Tüfenkciyan'dan her birini 1140 kuruşa çevirdim" dedi.

Bu bölgede eski ve yeni paralar oldukça çok görülüyor. Anlatılanlara göre Perin yakınlarında bir Türk kazdığı yerde hazine bulmuş ancak tam götüreceği sırada sandığın koruyucuları olan "Kara Arap görünmezler" kendisini

dövünce korku ve acısından dili tutulmuş, kulakları sağır olmuş. Tabii bunların hepsi hayal. Her bölge halkının, hazineleri koruyan Kara Arap hikâyesi var. Duyduklarımız masal olsa bile bu dağların içlerinde gerçekten de ortaya çıkartılacak şeyler olduğu belli. Arşaguniler hâkimiyetinden sonraki zamanlarda Dersim'i bir kale, bir sığınma yeri olarak düşünebiliriz. Nitekim, sadece milli tarihimize değil dünya tarihine de malzeme olabilecek pek çok kale, şato, manastır ve mezar kalıntıları bulunuyor.

Bu yerleri gezmeyi çok arzu ediyordum, ama görevim müsaade etmediği gibi, o sırada ordular ve Kürtler de sürekli hareket halindeydiler. Sadece Medzgert'e gidebildim. Aynı gün Ali Şefik Bey'in ordusu üç saatlik mesafede bulunuyordu. Kürt ileri gelenlerini toplayarak üç şart ileri sürmüştü: 1. Vergi ödenecek ve asker verilecek. 2. Nüfus sayımı yapılacak. 3. Silahlar teslim edilecek. Üçüncü şart Kürtlere çok ağır gelmişti. Medzgert'te kayalık bir kale vardı. Bu kalenin üstüne tümbekli evler inşa edilmişti. Kalıntılar buranın bir zamanlar önemli bir mevki olduğunu ispatlıyor. Kalenin dört bir tarafı dağlarla kaplı ve önünde derin bir vadi var. 7-8 kilisenin harabelerini ve ünlü khaçkarları görüyoruz. Köyün dışında ise kayalar içerisine oyulmuş Talasurp ve Karsun Mangunk adlarını taşıyan iki kilise var. Buranın havası, suyu mükemmel. Kuzulçık, Göktapay ve Damitağ adlı Ermeni köyleri gidiş-dönüş yolumuz üzerinde bulunuyorlar. Medzgert de Ermeni nüfuslu bir yerleşim yeriydi. Sadece 25 hane Türk vardı. Ayrıca gösterişli kubbesi olan bir camisi ve bir azize ait mezar bulunuyor. Halkın yaşam şartları çok zor.

Ruhani önderleri olan rahip Harput'tan dönmüştü. Tarihi eserlere dikkatini çekmeye çalıştım. Perin'de bir tarlada bir çoban tarafından bulunmuş boynuzlu küçük bir boğa heykeli ve birkaç şey daha gösterdi. Ayrıca Surp Lusavoriç Çarçaranats Manastırı'na ait bir çivi gösterdi, arzu ile öptüm.

İstatistik çalışmama başlamadan önce kiliseleri ziyaret ettim. Kötü ve karanlık durumda idiler. Kilise adamları da aynı durumda. Ama hiç olmazsa varlar da halkın ihtiyaçlarına karşılık veriyorlar. Halka kim ihtimam göstermiş ki? Bu yüzden eksikleri için kim onları ayıplayabilir ki? Sağ olsun Araratyan Cemiyeti bizim önerimiz üzerine Perin'de bir okul açtı. Okulun açılışı Perin için hayırlı bir iş oldu. Aynı şey Çemişgezek okulu için de geçerli.

Okuyucularımıza, sayıları 25 kadar olan Çarsancak ağaları ve beylerini tanıtmak istiyorum.

1. Paşavank'taki İshak Bey. 2. Kharesig'deki Osman Bey. 3. Vasgerd'deki Küçük Ağa. 4. Marçamak'taki İbiş, Mahmut ve Abdi Ağalar 5. Paleşir'deki Hüseyin, Mustafa ve diğer kardeşleri 6. Verin Havsik'teki Salman Ağa 7. Galukar'daki Yusuf Ağa 8. Khırnik'teki Mahmut Ağa ve Kardeşleri 9. Kalantar'daki Apuş Ağa 10. Perin'deki Sadık Ağa 11. Pağnik'teki Nahip Ağa 12. Kuşçi'deki Osman Ağa 13. Sayitli'deki İsmail Ağa 14. Kayaçi'deki Zülfü ve Seyfo Ağalar ve diğer kardeşleri 15. Tsorak'taki İbiş ve Mahmut Ağalar 16. Godareç'teki Yusuf ve Tosun ağalar ve diğer kardeşleri 17.Ur'lu Ahmet Ağa ve kardeşleri 18. Göktepe'deki Ahmet Ağa 19. Gorcan'daki Ali Ağa 20. Ak-Mezre'deki İbiş Ağa 21. İsamilili Süleyman Ağa, Apoş Ağa ve Osman'ın oğlulları 22. Vahna'daki İsmail Ağa 23. Zerin'deki Küçük Ağa 24. Sorpia'daki Ahmet Ağa ve amcaoğulları 25. Pağşiş'teki Hacı Mustafa Ağa.

İşte memleketin sahibi bunlar. İçlerinde en fazla söz sahibi olan 36 köyü ve mezrası ile İshak Bey. Diğer beyler arasında 12, 10, 6, 4 tane köyü olanlar var. Bu ağalar ve beyler köylerindeki tüm toprakları, üstünde ikamet edenlere sormadan kendi adlarına tapu yapmışlar. Sadece Medzgerd ve Sığcov köylerindeki Ermenilerle Pertaklılardan küçük bir grup toprakları kendi üstlerine tapulamışlar. Bunun yanı sıra mallarla ilgili vergileri, ayrıca ianeleri köylüler ödüyor ancak koçanlar ağaların hesabına kesiliyor. Ağalar adına koçanlar veriliyor. Bilindiği üzere köylüler maraba olduklarından ürünleri ağalarla paylaşmak durumundalar. Ağanın onayı ve emri olmadan yapılan evlilik halka çok pahalıya oturuyor. Bazı ağalar köylerinde kilise ve papaz olmasını arzu ediyor. Bunun sebebi, halkın memnun kalmasını sağlayarak başka ağaların yanma gitmelerini engelleyebilmek. Her tarafa zarar ziyan veren Dersim Kürtleri bu ağaların korkusundan Çarsancak'a dokunamıyorlar. İshak Bey hakkında şikâyet var. Kendisi çok övünülecek biri değil ama aslında şikayet diğer ağaların halkı kışkırtmasından oluyor. Amaçları onu yerinden etmek, başaramazlarsa halkın kaçıp kendilerine sığınmasını sağlamak. Her ağa kendi bölgesinde tam bir İshak Bey. İnayetli devletimiz, kanunların uygulanabilmesi için pek çok seferler müfettişler göndermiş.

Perin Ermenilerinin bir kısmı zanaatkâr. Özellikle kalaycılar ve silah yapımcıları Dersim'de serbestçe dolaşabiliyorlar. Bu zanaatkârlardan bazıları özellikle ihtiyar Hagop Usta Dersim hakkında bilgi verdi. Dersim hakkında anlatılanlardan bir bölümünü buraya aktarıyorum:

"Dersim iki kısma ayrılmış. Birinci kısmını Mınzur dağları oluşturuyor, Dujik denilen de bu kısım. Otlağı, suyu ve çalıları bol ünlü Ovacık Vadisi burada yer alıyor. İkinci kısım ise Kiğı, Tercan ve Erzincan taraflarına uzanan ve Kuzulcan'ın yer aldığı esas Dersim. Bazıları Mınzur ve Dujik'i ayrı ayrı bölgeler niteleyerek Dersim'i üç bölgeye ayırıyorlar.

Ovacık ya da Dujik halkını oluşturan ve aşiret olarak anılan soylar şöyle sıralanıyor: Şeyhhasanlılar, Pilovanlılar, Karapallılar, Apasanlılar, Koçuşaklılar, Pazgaranlılar (vahşilikleriyle ünlü Kıruşağı ve Topuzuşaklılar bu soya mensuplar) Gavuşaklılar, Şamuşaklılar, Bahtiyarlılar, Şırudanlılar, Şeyhmahmutlular, Khırğanlılar vs.

Dersim kısmındaki ünlü aşiretler ise şöyle sıralanıyor: Çıpranlılar, Suranlılar, Alanlılar, Areliler, Kureşliler, Şeyhmahmutlular, Haydaranlılar, Temananlılar, Yusuflular, Lulanlılar, Şadeliler, İzoğluları, Khıranlılar vs. Ayrıca Koçaruşağı, Pazgaruşağı, Aslanuşağı, Primuşağı, Petuşağı diye adlandırılan aşiretler var."

Munzur Irmağı (Munzur Suyu) Dersim ile Dujik'i ortadan ayırıyor. Ancak iç kesimlerdeki dağlar başka sular, ormanlar, vadiler ve yeşil ovalarla dolu. Kötü bir ünü olan ve dışarıdan çok ürkütücü görünen bu dağlar çeşitli güzelliklerle dolu ve insanı hayran bırakıyor. Adı geçen köylerin haricinde, genellikle Kürtlerin ikamet ettiği, ormandan kesilen kerestelerle yapılmış evler dağınık halde bulunuyorlar. Yiyecek maddeleri darı ve kılkıl. Çok sayıda koyun, inek ve katır sahibiler. Pek çok yere ya yaya olarak ya da katırla gidiliyor. Yolları kasti olarak bozmuşlar; ormanlardan, kayalıklardan ve yokuşlardan geçmek zorundasınız. Bu Kürtlerin dili Zazaca, dinleri de Kızılbaşlık. Peygamberleri ve önderleri Hazreti Ali. Din liderlerinin, önderlerinin soyu kutlu sayılıyor ve kendilerine Seyyid ya da Dede deniyor. Yolculuk edecek biri yanma bir Seyyid aldığında her tarafta kazasız belasız dolaşabiliyor. Onlar her yerde tanınıyorlar. Müritleri var ve onlardan belirli meblağlar topluyorlar. Zazaca konuşan bu Kürtlerin yazıları ve edebiyatları yok, ancak sözlü olarak aktarılan ahlaki değerleri var. Bayramlarda halk toplanıyor ve şarapekmekle tören yapılıyor. Ekmekle şarap ayrı ayrı kaplara konuyor. Seyyid herkesin önünde günahkârı azarlıyor, günahkâr bir daha günah işlemeyeceğine söz verirse artık kendi vicdanına bırakılıyor ve şarapla ekmeğe yaklaşmasına izin veriliyor. Ancak pişmanlık belirtmeyen günahkârlar Seyyid

tarafından reddediliyor. Böyle insanlarla irtibatı kesmeleri ve onun ekmeğinden yememeleri için toplum uyarılıyor. Evliliğin kutsiyeti konusunda oldukça titizler. Özel dua mekânları yok. Ancak yer yer Dedelerin mezarlarını kubbeli olarak inşa ederek ibadet yerine çevirmişlerdir ve buraları ziyaret ediyorlar. Sık sık Ermenilerin sağlam ya da harap haldeki kiliselerini ziyaret edip taşlarını öpüyor, künlük ve mum yakıp kurban kesiyorlar.

Hastaların üstüne İncil okutuyor, büyük bir saygıyla da İncil'i öpüyorlar. Bir taraftan kilise kıyafetlerini ve eşyalarını çalıyorlar ama diğer taraftan İncil'i öpüyorlar. Çok eşlilik yok ve birden fazla eş sahibi olmak istisnai bir durum.

Seyyidler ya da Dedeler ziyaret ettikleri köylerde ve bayram günlerinde türküler okuyup bazen de saz da çalarak, coşku içinde hüzünlü makamlarla Tanrı'nın dünyayı yaratışını, İbrahim'in oğlunu kurban edişini, Hazreti Yakup'u veya Ara Keğetsik'i anlatıp seslendiriyorlar. Ancak hepsinin arasına Hazreti Ali'nin adını karıştırıyorlar. Diğerleri de etkilenmiş bir halde bu hikâyeleri dinliyorlar. Bu şarkılarda Adem ile Havva, İbrahim ile Sara, Yusuf ile Rakel, Hovsep'in kendini Tanrı'ya adayışı, iki cinsin; kadın ile erkeğin ahlaki değerleri faydalı bir şekilde dile getiriliyor. Ermeni rahip ve papazlarına saygı gösteriyorlar, bana da aynı şekilde davrandılar. Ayaklarıma kapanıp, göğsümü öperek dua etmemi rica ettiler. Büyük Seyyidlerden birini kurtarabilmek için evinde saklayan ve bu sebeple yedi çocuğunu kurban veren bir Ermeni papazın hatırasını büyük bir saygıyla anıyorlar. Papazı dualarla anmak için onun ruhuna bir ilahi bestelemişler.[350]

Yüksek ahlaki değerlere sahip Seyyidlerin önderlik ettiği halk arasında, bunca korkunç hırsız ve katillerin bulunması hayret verici. Ancak sadece karşılık verildiğinde ya da silah kullanıldığında adam öldürüyorlar. Aksi halde sadece çalıp çırpmakla yetiniyorlar. Çalıp çırpmayı Tanrı tarafından verilmiş bir hak olarak görüyorlar. Kendilerinden biri öldürülmüş ya da hapsedilmiş ise kim tarafından yapılmışsa onun soyundan ve köyünden intikam almak için ya adam kaçırıyor ya da öldürülenin karşılığında büyük paralar talep ediyorlar. Aksi halde kaçırdıkları adamı büyük eziyetlerle öldürdükten sonra bununla da yetinmeyip kinlerini sürdürerek birkaç kişiyi daha öldürüyorlar.

350 İlahiyi tercüme etmeyi gerekli görmedik.

Ordudan çok korkuyorlar. Köylü ve şehirli Ermeni ile Türk arasında bir ayırım gözetmiyorlar. Bazen kendi aralarında da aşiret kavgaları oluyor. Aşiretler köyleri kendi aralarında paylaşmışlar. Her aşiret kendi köyünden vergi topluyor. Hatta Eğin Manastırı, Eğin'in tüm köyleri, Arapgir, Çemişgezek gibi yerlerden bile topluyorlar. Penga köylüleri ve Armıdanlılar cesaretleri sayesinde bu vergilerden muaf durumdalar. Kürtler buralara girmeye cesaret edemiyorlar. Böyle birtakım yerler var, onları bakaya olarak nitelendiriyorlar. Vergiler, tütün, çarık, birkaç yüz kuruş para vs gibi şeyler.

Bir keresinde Haso'ya, "Tanrı sadece padişaha vergi vermeyi emretmiştir, bu neyin vergisi" diye sordum. "Biz de Tanrının emriyle alıyoruz. Çünkü Allah Hazreti Ali'yi dünyaya gönderdiğinde 'git vaaz et, sana inananlar benim askerlerim olacak, silahla yaşamaları lazım' demiş. Hazreti Ali de 'Ya hüdâ, peki onlara kim ekmek giyecek hazırlayacak' diye sorunca Allah, 'Sana inanmayanlar kazançları içinden sana ekmek ve giyecek versinler, askerlerim de onlara koruyucu olsun' demiş. Biz de vergi verenleri koruyor, gerektiğinde canımızı veriyoruz. Vergisini ödemeyenleri de ya çalarak ya öldürerek Allahın emrini yerine getiriyoruz. Çalarken de namuslu insanlara rastlamayalım diye Allaha rica ediyoruz. Yalanla, hileyle, haksız yoldan zorbalıkla servet sahibi olanları soymak istiyoruz. Para olsun, hayvan olsun haksız yoldan kazanılmış kısmet etsin istiyoruz. İşte böyle; bizim kazandıklarımız Allahın zaferi, biz onun araçlarıyız sadece" dedi.

Tabii ki şimdiye kadar anlattıklarımız bu halkı tam anlamıyla tanıtmaya yeterli değil, ancak biz bu kadarını derleyebildik.

Çarsancak Marhasalık Bölgesi İstatistiği

I. Marhasalık Bölgesi

PERİN: Kasaba. Kaymakam ve ruhani önder (vilayet Khozat) burada ikamet ediyor. Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise ve 100 talebesi olan bir okul var. Okulun yıllık gideri 300 kuruş. Şimdilerde Miatsiyal Cemiyeti'nin ilkokulu var. Nüfus Ermeni, Türk ve Kürtlerden oluşuyor. 318 Ermeni hane var.

Pağnik	1 Kilise	Surp Minas	13	Ermeni hane
Kuşçi	"	Surp Asdvadzadzin	20	"
Til Verin	—		8	"
Seyitli	—		4	"
Kayaçi	1	Surp Minas	10	"
Ayvatlı	"	Surp Minas	9	"
Tsorag	"	Surp Garabed	13	"
Godariç	"	Surp Kevork	27	"
Urts	"	Surp Minas	21	"
Kuşina Mezre	—		6	"
Pasu	1	Surp Lusavoriç	25	"
Kuzulcuk	"	Surp Asdvadzamayr	20	"
Gök Tepe	"	Surp Garabed	40	"
Gorcan	"	Surp Asdvadzamayr	12	"
İsmayiltsik	"	Surp Asdvadzamayr	25	"
Şohmi	—		4	"
Hoşe	1	Surp Asdvadzadzin	25	"
Dang	—		3	"
Vasgerd	1	Surp Toros	35	"
Ağmakra	"	Karasun Mangunk	30	"
Urik Verin	"	Surp Hovhannes	10	"
Marçumak	"	Surp Hagop	9	"
Nor Keğ	"	Surp Kevork	42	"
Tants	"	Surp Sarkis	24	"
Margig	—		12	"
Balaşar	1	Surp Sarkis	30	"
Sorpia	"	Surp Asdvadzamayr	22	"
Sığcov	"	Surp Hagop	36	"
Karapuğnar	—		8	"
Havsig Verin	1	Surp Minas	14	"
Havsig Nerkin	"	Surp Andon	15	"

Khacar Verin	—		6	"
Khacar Nerkin	—		4	"
Lusadariç	"	Surp Hagop	24	"
Lalhaytar	"		3	"
Khırnig	"	Surp Hagop	15	"
Şentsig	—		18	"
Gatsa	"	Surp Garabed	17	"
Sımağ	"	Surp Kevork	10	"
Kharesig	"	Surp Garabed	22	"
Paşavank	"	Surp Sarkis ve 40 talebesi olan bir okul var	89	"
Kalacuk	"		4	"
Pertak kasabası	2	Surp Asdvadzadzin ve S. Şamune	60	"
Til (Pertak)	1	Surp Sarkis	40	"
Vahna	"	Surp Kevork	8	"
Sağman	"	Surp Kevork	4	"
Av-şakar	"	Surp Kevork	38	"

II. Bölge

MEDZGERD: Kasaba. Kaymakamlık. Erzurum Vilayeti (şimdilerde mutasarrıflık, Khozat Vilayeti) Perin'den 5 saat uzaklıkta. Surp Asdvadzadzin ve Surp Hagop adlı iki kilise var. Ermeni hane sayısı 80.

Lazvan	1 kilise	Surp Asdvadzamayr	12 Ermeni hane	
Dami-Tağ	"	Surp Kevork	25	"
Tilanoğlu	—		10	"
Danaburun	—		15	"
Turuşmak	—		4	"
Şordan	1	Surp Sarkis	25	"
Karmsi	—		4	"
Khozınkeğ	1	Surp Husik (azizin mezarı)	5	"
Tsukhur	—		4	"
Hakez	—		3	
Pakh	—		4	"
Lamk	1	Surp Kevork	5	"
Masdan	"	Surp Sarkis	25	"
Markho	—		6	"

III. Bölge

KHOZAT. Kasaba. Şimdilerde vilayet merkezi, gittikçe güzelleşen bir şehir görünümünde. Surp Pırgiç adlı bir kilise ve 19 Ermeni hanesi var.

Inctak	1 kilise	Surp Sarkis	28 Ermeni hane
Ağzunik	"	Surp Sarkis	7 "
Sorpian	—		12 "
Sakedik	—		8 "
Payek	—		12 "
Yergan	1	Surp Garabed	10 "
Zampeğ	"	Surp Minas	10 "
Taşdak	"	Surp Hagop	6 "
Sin	—		7 "
Halvori	1	Surp Asdvadzamayr	7 "

Hemen hemen her köyde nüfus Türk ve Kızılbaşlarla karışık. Yer yer Ermenice konuşan Süryaniler de var. Süryaniler Ermenilerle dünürlük ilişkilerinde bulunuyorlar. Onların ruhani ihtiyaçlarını da Ermeni papazlar karşılıyor. Ermeni nüfuslu küçük köylerin bazılarında tek bir papaz var. Gezici olarak görevini yerine getiriyor. Halk temiz Ermenice konuşuyor, Türklerle Kürtler de Ermenice biliyorlar.

Manastırlar: Bölgedeki pek çok manastırdan bir tek Halvori'deki Surp Garabed Manastırı[351] sağlam. Perin'den 18 saat uzaklıkta Erzincan'a doğru, Çemişgezek'e yakın, Kürtlerle ve ormanlarla kaplı. Manastırda uzun süreden beri ikamet etmekte olan Ermeni aile manastır topraklarını sürüyor ve babadan oğula geçen bir sistemle içlerinden biri rahip ya da papaz olarak manastır yöneticiliğini üstleniyor. Benim zamanımda bu görevi Papaz yürütmekte idi. Ailenin üye sayısı 65. Manastırın ağası Sait İbrahim'e her yıl 50 kile buğday veriyorlar (1 kile 100 okka etmektedir).

Ergani ya da Ergan Inguzi'deki Surp Garabed Manastırı daha gösterişli ve büyük bir yapı. Yıkılmış birkaç bölüm haricinde nadide bir mimari örneği sergiliyor. Manastırın şekli ve oymaları Avrupalıları bile hayran bırakmakta. Hatta bazıları kopyalarını almış. Manastır Ermeni tarihiyle 424 tarihinde

351 Bu manastır Halvorik (Halvori) Manastırı olarak da bilinir. Manastır 1915'te hastane olarak kullanılmıştır.

inşa edilmiş. Surp Asdvadzadzin adlı kilisenin cephesinde Meryem Ana'ya övgü duası yer alıyor.

Bu arada birkaç harap manastır ve kiliseyi de zikretmeden geçmeyelim. Perin'in yanında, su kıyısında Garmir Vank ve Surp Luys manastırları, Askant denilen yerde ise bir kilise bulunuyor. Lusavoriç Köyü yakınında bir tepe üzerinde muhteşem Surp Karasun Mangunk Manastırı var. Paşavank Köyü'nün yanında bir tepe üstünde Surp Hovhannes adlı büyük manastır yer alıyor. Pertak'da yarı harap Surp Toros Manastırı ve Surp Digin Manastırı var. Tsorak Köyü yakınında vadi içinde Surp Varvar ve Surp Asdvadzamayr manastırları, Kuşçi Köyü yakınında da Surp Andon Manastırı var. Hoşe yakınında Surp Boğos, Paşkhiç yakınında Surp Sarkis Manastırı, Medzgert yakınında Cermak Vank, Surp Pırgiç ve Boğos Bedros, Surp Kevork, Surp Atanas, Surp Yeğya, Surp Sarkis, Surp Mesrop bulunuyor. Lamk Köyü yakınında Surp Asdvadzamayr ve Surp Toros, Mastan'ın yanında Surp Giragos ve Surp Huğita, Kozınköy yakınlarında Surp Husig adlı yarı harap manastır. Taşdak yakınında Surp Tovmas, Sin, Turuşmak ve Pakh adlı köylerin yakınlarında da tek tek kilise harabeleri var.

Khozat'ın Kürt nüfuslu İn Köyü'nde dokuz azize ait dokuz kilisenin harabeleri bulunuyor. Hakez yakınında dört kilise, Çukur yakınında Vankak Manastırı, Halvori Köyü'nde 12 harap kilise vs.

Palu

28 Ağustos sabahı Çarsancak'tan hareket ettik. Kiğı Irmağı'nı geçince hemen Palu toprakları başlıyor. Sürekli yokuş tırmanıyoruz, iki tarafımızda vadiler içinde küçük küçük köyler görüyoruz. Yol arkadaşlarım Palu Dağlarını gösteriyorlar. Yuvarlak yüksekçe bir baş görüyoruz; Kiğı'daki Surp Luys Dağı. Görünen o ki dağ sırası Dersim'den Mınzur'a kadar yuvarlak ve sivri kayalarla dolu. Takman Dağı, diğer yüzü de Çabağçur. Gence Dağları, Muş Ovası bunun diğer tarafına düşüyor. Bir an yüreğim Muş anılarıyla hüzünlendi. Beş saat sonra Palu vadisini iniyoruz. Uzaktan Palu Kalesi'ni selamlıyoruz. Bu mavi kaya yüreğimi o tarafa doğru çekiyor. Gözlerimi ondan alamıyorum, O kaya Ermeni aydınlanmasının rahmi oldu, Ermeni edebiyatının kasası oldu. Mesrop orada inzivaya çekildi, bir millet orada doğdu. Güneşimiz oradan doğdu.

Palu, Çarşıbaşı Kilisesi

Palu, Çarşıbaşı Mahallesi, Hamam ve Konak

Yarım saatten beri yokuş iniyoruz. Arkadaşlarım geride kaldılar. Önceden kararlaştırmıştım; Havav'daki Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı'na gidecek, adakta bulunacak ve dinlenecektik. Gözlerimi Palu'nun kayalarına dikmiş, kendimi kaybetmiştim. Birden kendimi büyük bağların içinde buldum. Bağların bitiminde büyük ve düzenli bir köy vardı. Beni çağıran sesler duydum. Geri döndük. Havav Köyü ve bağları idi. Manastır kapısına ulaştık. Manastırın bulunduğu mevki ve çevresindeki bağlar çok güzel. Ağaçlar ve sular güzelliğini daha da artırıyor. Önünde Havav'ın yeşil bağları uzanıyor. Vadiye ve dağın eteğine saçılmış güzel köyleri hayran gözlerle seyrediyorum. Kapının dışında dut ağaçları altında bir havuz var. Manastırın içinde her şey harap halde. Pislik ve karmaşa hâkim. Dört Kürt, dört köpek, iki hademe kadın, beş inek, bir eşek ve bir at ve topal manastır başrahibi Manuel, işte Havav Manastırı. Görünüşü güzel ama bizim gördüğümüz şey felaketti. Küçük ancak çok şirin bir yapı olan kilise dışarıdan bakıldığında diğer binalar arasına sıkışmış ve kaybolmuş gibiydi. Marhasalık Bölgesi ruhani önder kaymakamı Rahip Boğos Natanyan'ı burada bulduk. Üç papazla beraber ruhani meclis oluşturmuş, kaybolan bir haç ve madalyon meselesini halletmeye çalışıyordu. Davet ettiler; Natanyan aynı gün yola çıkmamıza muhteşem misafirperverliği ile engel oldu.

Manastırın el yazmalarını gözden geçirip kolofonlarını kopyalamaya çalışıyorum ama Natanyan bir türlü fırsat vermiyor. Konuşuyor, bağırıyor, taşradan ve Patrikhane'den şikayet edip duruyor, sanki onların temsilcisi benmişim gibi. Tüm hırsını bana döküyor, yapacağı büyük işlerden bahsedip hak vermemi bekliyordu. Sonunda niyetini anlamıştım. Yaptığı işleri, fedakârlıkları överek yakamı zar zor kurtardım.

Damda uyuduk. Hava ve güzel gökyüzü insana yaşam sevinci aşılıyor.

Manastırda pek çok elyazması varmış ama Hıraşakord Episkopos'un kaldırdığını söylüyorlar. Buraya da gelip kendisini önder yapmaları için dilekçeler toplamış.

Ertesi sabah gün doğarken yola düştük. Mırçu Mezre ve Çinaz adlı Ermeni köylerini geçtik. Vadiyi aşarak şehre girdik. Rastladığımız ilk semt tamamıyla Türklerin ikamet ettiği Zovya. Evler topraktan ve gösterişsiz. Bir taraftan Fırat akıp gidiyor. Pek çok bağı ve yüksek dağları var. Biraz daha, işte esas Palu'ya girdik bile.

Palu Kız Okulu talebeleri, müdürleri ve hocalarıyla

Elazığ, Habab/Delivank Kilisesi, IX. yüzyıl. IX. yüzyıldan önce delilerin tedavi edildiği hastaneydi. Bu fotoğraf 1970'li yıllarda çekilmiştir (Orlando Carlo Calumenos Koleksiyonu).

Palu bir kale-şehir. Evler tepelerden aşağıya doğru sıralanmış. Kale ise tam tepede. Muş'tan gelen Fırat kaleyi üç taraftan çevirerek ona bir yarımada şekli veriyor. Mahalleler, çarşı ve resmi daireler bu bölümün içinde yer alıyor. Irmağın üstünde bir köprü var, ondan ötesi vadi ve geçit. Biz doğruca önderlik binasına gittik. Ruhani önder ve taşra cemaat meclisi üyeleri vs oradaydılar, ancak epeyce zaman kapıda kaldık. Zira içerisi çöplerle dolu idi, temizlenmesini bekledik.

Ya sabır! Sonunda temizlendi de içeri girdik. Hemen cemaat kurullarını ve önder kaymakamını toplantıya davet ettim. Birbirleriyle küstüler. Gereken nasihatlerde bulunduk. Görev belgemi göstererek bana yardımcı olmalarını istedim. Kaymakam ve valiye gerekli telgrafları gönderdim, akabinde de ziyaretleri gerçekleştirdim. Arğın-Maden mutasarrıfı ve aynı zamanda Arğın ve Gaban maden yataklarının müdürü olan Rumi Efendi de oradaydı. Rumi Efendi gayet bilgili ve medeni bir insandı. Tüm yöre halkı kendisinden çok memnundu, biz de aynı şekilde kendisinden çok memnun kaldık.

Bu şehrin havası, suyu çok ağır. İnsanlar sararmış. Beyaz saçlı birini görmek güç, çoğu elli yaşına ulaşmadan ölüyor. Kadınların giyim kuşamı karmakarışık, kafaları da öyle. Dut rakısını zararına bakmadan su bardağı ile içiyorlar. Kavgacı, hileciler ve çoğu da küfürbaz. Köylüler ise tam tersi çok asil ve sağlıklı insanlar.

Burada daha ilk geceden sağlığım bozuldu. Nefesim kesiliyor, dizlerim ve belim parça parça oluyor sanki. Sanki bir kazmayla alnıma vuruluyor. Birlikte uzun yıllar geçirdiğim, ancak beş altı yıldan beri bana uğramayan "titreme ve ateş" adlı dostum tekrar geri geldi. Ziyaretinden hiç memnun kalmadım. Ama o ısrarla sonunda beni yatağa gömmeyi başardı. Sanki dağlar başıma yıkılıyor. Ah anacığım şimdi kim bakacak bana! Onun için rahiplere, "Allah beraberinizde olsun" diye selam veriliyor. Bütün akşam Tanrıya yalvarıp durdum, neyse sabaha iyi kalktım. İki gün ne ekmek yedim ne de su içtim. Sadece dinlenmekle geçirdim. Üçüncü gün kimseye haber vermeden Papaz Mesrop ile beraber kaleye çıktım. Diğerlerine haber vermemiştim; zira onların birbirleriyle kavgaları beni daha da hasta ediyordu.

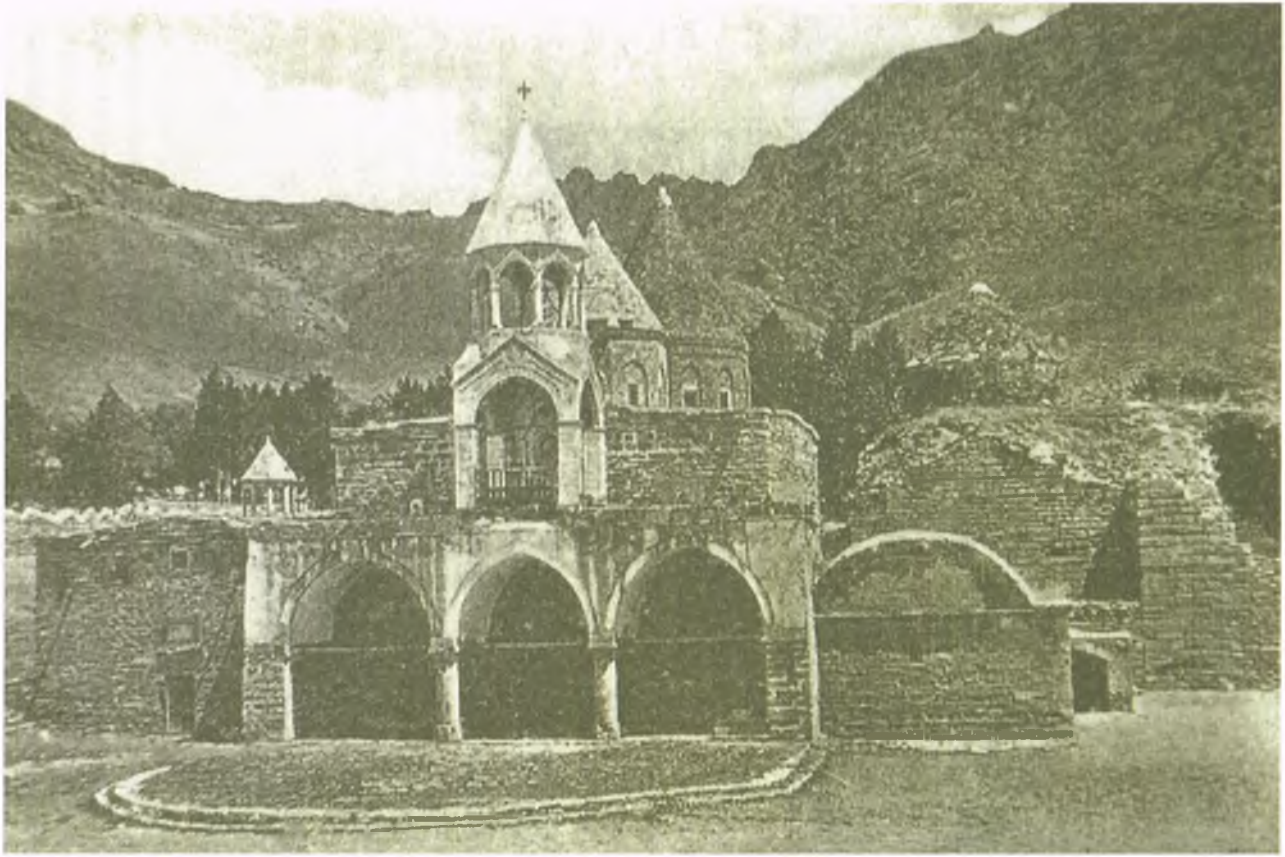
Eski ve çok büyük sur kalıntılarına basarak tırmanıyoruz. Yıkılmış büyük bir kapıdan orta-kaleye giriyoruz. Kiler ve oda harabeleri karşımıza çıkıyor. Zindan ve birkaç oda hâlâ sağlam. Ama gözümüzde bunların bir değeri yok.

Varaka Vank'ın (Yedi Kilise) genel görünümü (1915'ten önce)

Varak Dağı'nın (Erek Dağı) eteğinde Katolikos Nerses III tarafından temeli atılan bu manastır 7.-9. yüzyıllar arasında yapılmıştır. Tarihçi Tovma'nın yazdıklarına göre, Romalı bakireler Hıripsime ve Gayane bu bölgede bir süre kalmış ve beraberlerinde getirdikleri kutsal haçın bir parçasını burada saklamışlardır. Van'ın güneydoğusundaki Taghe'ye 6 km mesafedeki Surp Digin Köyü'nde Hıripsime ve Gayane için yapılmış bir kilise bulunmaktadır. Azize Hıripsime ve beraberindekiler daha sonra Eçmiyadzin'e gitmişlerdir. Burada Ermeni Kralı III. Dırtad'ın evlenme teklifini reddeden Hıripsime işenceyle öldürülmüş, beraberindeki bakireler de kılıçtan geçirilmiştir.

Azize Hıripsime ve beraberindekilerin Varak civarına getirdikleri kutsal haç parçası, onların Eçmiyadzin'e gidişlerinden sonra kaybolmuştur. Todik ve Yovel adındaki iki ruhani, haçı bulabilmek için bölgedeki mağaralarda sürekli dua etmişlerdir. Bunun sonucunda, bir mucize eseri, kutsal haçın parçası bulunur ve manastır da onun bulunduğu yerin yakınında, 664 yılında inşa edilir.

Varakavank (Yedi Kilise) (1911)
1870 yılında manastırı gezen Millingen yedi kiliseden sadece üçünü görebildiğini belirtmektedir.

Kral Senekerim zamanında manastır, başpiskoposluk merkezi konumuna gelmiştir. Kral Senekerim'in 1021 yılında Sivas'a göç ederken yanında götürdüğü haç, 1027 yılında yeniden Van'a götürülmüştür.

Manastırda 7 kilise vardı:

1. Sırpuhi Sofia (Aziz Hikmet), 2. Surp Hovhannes, 3. Surp Asdvadzadzin, 4. Surp Nişan, 5. Surp Haç, 6. Surp Sion, 7. Surp Kevork.

En büyük kilise olan Surp Sofia 981 yılında tamamlanmıştır. Her yıl Şubat ayında, Varak Haçı Yortusu'nda, dünyanın her tarafından hacılar buraya akın etmiştir.

Manastır aynı zamanda bir elyazmaları merkezidir. Burada binlerce elyazması yazılmış olup en meşhur yazıcılar Zakaria ve Sahak'tır. 19. yüzyılda Varak Manastırı keşişlerin ve papazların yetiştirildiği bir tür seminer ya da toplanma yeri olarak faaliyet göstermiştir.

1857 yılında Hırimyan Hayrik, Avrupa'da yetişmiş öğretmenler vasıtasıyla Ermeni elitleri yaratabilmek için, burada yüksek nitelikte öğrenim veren bir okul açmıştır. Meşhur yazar Raffi de bu okulda öğretmenlik yapmıştır. 1896 olaylarında okul talana uğramış, birçok öğretmen ve öğrenci öldürülmüştür. Bu tarihten sonra büyük çabalarla tekrar fonksiyonel hale getirilen bu manastır bir daha eski günlerine ulaşamamış, 1915 yılında da kapanmıştır. Muhtelif sebeplerden dolayı yıkıma uğrayan kiliselerden sadece Surp Sofia ve Jamadun'un bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Varak Manastırı'nın birkaç kilometre ilerisindeki dağın üstünde, Yukarı Varak adındaki hac yeri, Tadik ve Yovel'in Varaka haçının bulunması için dua ettikleri yerdir.

Varak Manastırı'nda en eski Ermenice elyazması (862) bulunmuştu. Bu elyazması "Kraliçe Mıkhe" adını almıştır. Bu adı almasının nedeni, Kraliçe Mıkhe'nin 1066 yılında elyazmasının kolofonuna kendi adını ilave ederek, "Varak Manastırı'nın bir kısmını kendi imkânlarımla oğullarım ve Gagik kralım adına" yaptırdım cümlesini yazdırmasıdır.

Ermenistan'da Madenataran'da Varak Manastırı civarında yazılmış dünyanın en büyük elyazmalarından biri bulunmaktadır. 32 kg. ağırlığındaki elyazması için 600 koyun derisinden parşömen yapılmıştır. 1915 olaylarında bu elyazmasının kurtarılması gerektiği kanaatine varılmış ve iki kadın bu görevi üstlenmiştir. Elyazması ikiye bölünmüştür ve kadınlardan biri aldığı parçayı Ermenistan'a ulaştırmıştır. Diğer kadın ise yolda öleceğini anlayınca elyazmasını toprağa gömer. Birkaç sene sonra bir Rus subayı atının ayaklarının altında tuhaf bir nesne farkeder ve bunun elyazması olduğunu anlar. Elyazmasının bu kısmı daha sonra bir müzayedede satışa çıkarılır. Müzayedede elyazmasını satın alan Ermeniler onu diğer yarısının yanına konmak üzere Madenataran'a gönderirler. (*Cadeaux d'Armeni*, Editions les Ecrits de thalie, 2005, s. 159-161.)

Varakavank (Yedi Kilise)
Van'ın Yukarı Bakraçlı Köyü'ndeki bu manastırın öğrencileri Van'ın zengin Ermeni ailelerinin çocuklarıydı.

Varak Manastırı'nın da bulunduğu Vaspuragan bölgesi Ermenistan'ın iki havarisi Bartholomeos (Surp Partoğomyos) ile Tadeos'un (Surp Tatyos) şehit düştüğü bölge olmanın yanı sıra Ermeni Kilisesi'nin büyük simalarının da ziyaret ettiği bir bölgedir. Bu isimler geçtikleri yerlere kutsal relikler bırakarak buraların ünlü birer hac yeri olmasını sağlamışlardır.

Bölgede yakın zamanda, Büyük Zap Suyu'nun 2400 m. rakımdaki kaynaklarına kadar yükselen Soradir (Ağbak'ta Surp Haç) kilisesi bulunmuştur.

Vaspuragan bölgesi altın çağını 10.-11. yüzyılda, özellikle kral Gagik Ardzruni döneminde yaşamıştır. Gagik'ten sonra gelenler de Nuvank ve Aparank manastırlarını, Varak Manastırı'nın birçok kilisesini ve Kaputoğ'un Aziz Yakup Kilisesi'ni inşa ederler.

Vaspuragan'ın ikinci altın çağı ise Osmanlılar ve Safeviler arasında barışın hâkim olduğu dönemlerde, 17. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın sonlarına kadar yaşanmıştır. Ktuts ve Sirkh manastırları, Berkri'deki Aziz Stefan (Surp Stepannos) Kilisesi ile Aziz Thadeos'un martyriumu bu dönemde inşa edilmiştir. ("Armenie 3000 ans d'histoire", *Les Dossiers d'Archeologie*, Kasım 1992, No: 177, s. 90-97.)

Varaka Vank'ın günümüzdeki hali (2003)

Varaka Vank'ın günümüzdeki hali (2003), içeriden görünüm

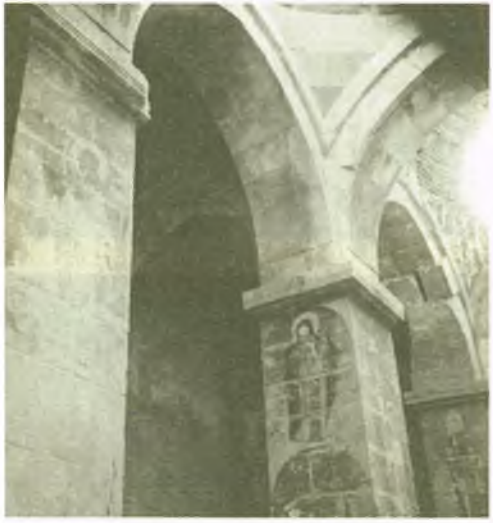

Varaka Vank'ta zamana direnen freskler (2003)

Varaka Vank'ta zamana direnen freskler (2003)

Zaman içinde Varaka Vank'ı ziyaret eden hacıların, kendilerinden bir iz bırakmak maksadıyla duvarlara kazıdıkları isimleri ve haç işaretleri (2003)

Kuzeye dönüyoruz. Kayalar ve büyük büyük taşlar var. Orada kenarda üstü traşlanmış ve çivi yazısı olan bir taş gördük. 22 satır üst kısıma, 7 satır da alt kısmına oyulmuş ve ortası boş bırakılmış. Tam oraya da Arapça bir yazı nakşedilmiş. Bu taşın yanından yokuş aşağı, dar, merdiven şeklinde bir yolla bir mağara ağzına ulaştık. Burada küçük bir mağara daha vardı. Her ikisinin de tavanı ve duvarları kararmış. İkisinde de mihrap gibi yan yana dizilmiş taşlar ve üzerlerinde haçlar yer alıyordu. Papaz Mesrop, "İşte Aziz Mesrob'un inzivaya çekildiği yer" dedi.

Azizin dizlerinin aşındırmış olduğu yere dizlerimi koydum. Onun dudaklarının ve alnının secde ettiği tozları ve taşları yaladım. Onun oturduğu, dayandığı, çalışarak Ermeni milleti ve Kilisesi için, hayat bulabilmek için, terlediği kayalara sürdüğüm yüzümü kaldırmak istemiyordum... Ey taş! Ey kutsal mağara! Ermeni güneşinin ışınları oradan doğdu. Buraya bitişik mağaranın dış kapısında büyük yazı tahtasına benzer bir şey var. Azizin harfleri şekillendirdiği tahta olabilir mi acaba? Yine buna benzer başka iki mağara daha var. İlki diğerine nazaran daha aydınlık ve geniş, bir de salonu var. İkincisinin de bir odası var. Bu odadan içeri doğru kapının karşısına gelen yerde mağaranın alnına yontulmuş ve şekillendirilmiş dört köşe bir taş bulunuyor. Bu taşın sağ köşesinin üstünden kulak şeklinde delikler açılmış. Bu delikler bir insan eli girebilecek büyüklükte. Dirseğini göğsüne doğru büktüğün zaman hemen hemen aynı şekli alıyor. Bu şekilde bir insan kolunu oraya sokabilir. Papaz Mesrop, bu mağarayı Aziz Mesrob'un Okulu diye adlandırdıklarını söyledi. O delikten çıkan kol bu taşın üstüne A, B, C yazmış diyorlar.[352]

352 Surp Mesrob Maşdots ve Ermeni alfabesi: Surp Mesrob Maşdots, Ermeni alfabesinin mucididir. Mesrob ismi muhtemelen 361 (363 ?) yılına doğru Daron ilindeki Hatsegats köyünde doğduğunda kendisine verilen isimdir. "Maşdots" isminin ise kadim İran dilinde "bilge" anlamına gelen "mazdah" sözcüğünden türetildiği ve muhtemelen şeref payesi olarak Mesrob'a atfedilen bir lakap olduğu düşünülmektedir: "Bilgeliğin toplandığı yer, bilgeliğin çiçekliği." Grek dili ve edebiyatında derin bir bilgi sahibi olan Mesrop önceleri Ermenistan sarayında kraliyet arşivinde çalışmış ve hükümdar kararnamelerinin mühürdarı olarak görev yapmıştır. Daha sonra keşişliği benimsemiş ve paganizmin hâlâ sürdüğü Sünik eyaletinde İncil'i vazetmiştir. Geri kalmış illerde edindiği vaizlik tecrübesi, Kutsal Kitap'ın Ermenicede yazılmış bir tercümesini gerçekleştirmenin zamanının geldiği konusunda onu ikna eder. Ancak yaşadığı dönemde Ermenice, yazısı olan bir dil değildi. Kralların resmi akitleri Yunanca ya da Aramca yazılmaktaydı, halk da Kutsal Kitap'a ancak hiç anlamadığı Grekçe ya da Süryanice vasıtasıyla ulaşabilmekteydi. Bu dönemde Ermenistan'da ciddi bir nüfuza sahip olan Perslerin, Grekçeyi Bizans etkisinin artmasına hizmet eden bir dil olarak düşünmeleri ve Hıristiyanlığın sadece Süryani diliyle iletilmesine izin vermeleri de bu durumu karmaşıklaştırmaktadır. Kilise memuriyeti ve dini öğrenim manastırlarda ya da kiliselerde Süryanice yapılmaktadır. Ermenice yazının bulunmayışı İncil'i Ermeni halkı arasında yayma konusunda güçlükler yaratmanın yanı sıra siyasal bakımdan olumsuz sonuçlar yaratmaktaydı. İran etkisinin artması nedeniyle bir başka tehlike de

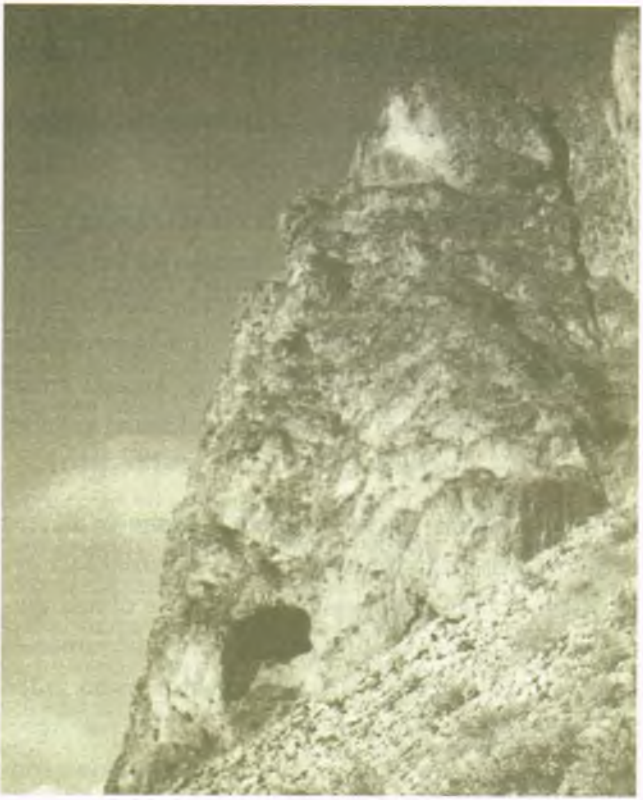
Ermeni tıbirler, bu mağarayı ziyaret edin ve Aziz Mesrop Okuluna dua edin.

İki farklı mağara daha var. Bunların birinin içinde bir su kuyusu bulunuyor. Mum ve künlüklerden yansıyan isler mağara duvarlarını karartmış. Özellikle de inzivaya çekilen yer çok kararmış, zira imanlı kadınlar orada çocukları için sürekli dua ediyorlar. Aziz Mesrob'un bu mağarayı hazır bulduğuna hiç kuşku yok. Kim bilir kendisinden önce hangi amaçla kullanılmış olmalı! Dışında bulunan çivi yazıları da çok eski olduğuna şahadet ediyor zaten.

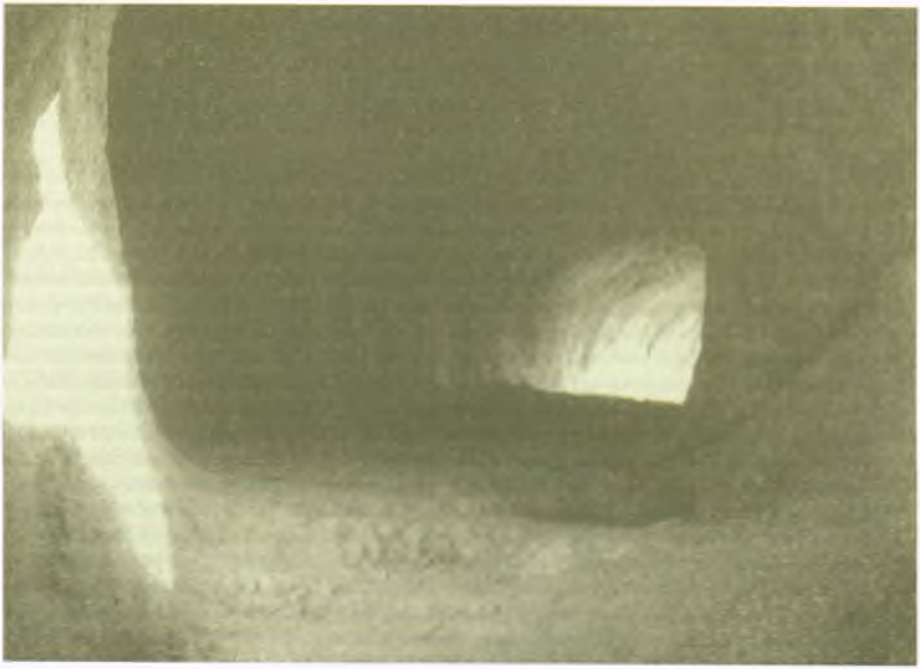
Bu ziyaret sadece ruhumu memnun etmekle kalmadı, titreme ve ateşten de kurtuldum. Artık kendimi gayet sağlıklı hissediyorum. Palu'daki görevliler istatistik hazırlamaya hevesli olmadıkları gibi, niyetleri de olmadığından özel insanlara müracaat edip birkaç köyü kendim gezmek durumunda kaldım. Nıpşi Köyü'nde yeni bir okul açılmış. Varak Manastırı üyelerinden Rahip Nerses hem bu okulda ders veriyor hem de kiliseyi idare ediyor. Ağaçlıklı, bağları bol, havası suyu güzel bir köy. Birkaç köye daha uğradıktan sonra geceyi Palu'nun en büyük ve ünlü köyü olan Havav'da geçirdik. Havav sadece bağları, suyu ve kalabalığı ile değil Ermeni halkın sahip olduğu karakter ile de çok farklı bir köy. Kiliseler, din adamları, okul, gençlik, her sınıftan insanlar, medeni, çalışkan yürekli ve bilgililer. Havav Anadolu'daki tüm

---

hesaba katılmak durumundaydı; daha önce Grekçe ya da Süryanice suretleri alınan kraliyet kararlarının, Sasani gücünün artmasıyla birlikte Pehlevi dilinde de kaleme alınması söz konusuydu ve bu da İranlılaşma tehlikesinin giderek artması anlamına geliyordu. Surp Mesrop böyle bir ortamda Ermeni alfabesini geliştirmekle bütün bu sakıncaları gidermiştir. Ermeni alfabesinin bulunuşu bir bakıma Ermenistan'a manevi özerkliğini sağlamanın bir yolu olmuştur. Mesrob Ermeni alfabesini bulmak için dönemin büyük bir Süryani metropolü olan Edessa'ya (Urfa) gitmiş, burada Platon adlı birinin ve Samosata'da (Samsat) Rufin (Hrophanos) adlı bir din adamının yaptığı çalışmaları incelemiştir. Mesrob, Edessa'da (Urfa) yeni yazının işleyişine vakıf olur olmaz, her harfe Tanrı'nın kelamını iletmeye amade işaretlere yaraşır anıtsal şekli vermeye kafa yormuş ve Ermenistan'a dönünce de, Rufin'in yardımıyla 36 harflik bir alfabe meydana getirmiştir. Pedagojik bir kaygı ile kısa cümleler içeren bir derlemeyi, "Süleyman'ın Atasözleri"ni seçerek cümle cümle müsveddeye aktarır. Rufin de bu taslağı tamamlanmış bir kopyaya dönüştürür. Ortaya çıkan örnek, daha sonra ustanın müritleri olan iki yetişkin, Hovhan ve Hovsep tarafından bir daha yazılır. Hovhan ve Hovsep, bir yandan yazdıklarını iki çocuk grubuna yeniden istinsah ettirirler. Dolayısıyla, Ermenice yazılan ilk kitabın tek bir değil, Maşdots'un genç öğrencilerinin sayısı kadar prototipi vardı. Alfabenin icadının ve Kutsal Kitap'ın tercüme edilmesinin Hıristiyanlığın Ermenistan'da yayılışını hızlandırdığı kabul edilmektedir. Surp Mesrob Maşdots'un Ermeni alfabesini bulduktan sonra, Albanialılara, Ağvank'a veya Ağvanlara yönelik bir alfabe daha icat etmiş olduğu rivayet edilir (Bkz. René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2005, s. 166-171 ve Jean-Pierre Mahé, "Affirmation de l'Arménie Chrétienne (vers 301-590)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 179-180).

Kaya Tüneli ve mağaralar

Kaya Tüneli'nin iç görünüşü

Ermeni köylerine örnek teşkil edebilir. Köyün çevresine yüksek khaçkarlar dizilmiş. Köy zamanında veremden ve depremden çok insan kaybettiği için korunmak amacıyla dikmişler. Söylenceye göre Havari Tadeus vaaz için köye geldiğinde, köyün putperest insanları alay etmek için arkasından, önünden dolaşıp köpek gibi "hav hav" diye seslenmişler. Havari de kendilerini lanetlemiş. Bunun üstüne artık sadece ağızlarından hav hav kelimleri dökülmüş. İnsanlar da onları "Havhavlılar" olarak adlandırmış. Köyün adı oradan kalmış. Sonra bu insanlar tövbe edip havariye başvurunca o da affetmiş. Vaftiz edip kutsadıktan sonra bu khaçkarları takdis ederek köyün etrafına dizmiş. Ermenicede hav "ata" anlamına da geliyor. Nitekim Havunik adlı bir kelimemiz var.

Palu köylerindeki Ermenilerin büyük çoğunluğu İstanbul ve diğer taşralarda inşaat ustalığı veya duvarcılık yapıyorlar. Kendi köylerinde ise bağcılık ya da çiftçilikle meşgul oluyorlar. İstanbul Ermeni cemaati içinde ünlü ve önde gelen şahıs ve aileler arasında Palululer bulunuyor.

Palu köylerinde ve şehir harabeleri arasında pek çok tarihi para ve başka eşyalar bulunmuş, ama hepsini satmışlar. Satılanlar arasında el yazması İnciller, ilahiler, resimler vs bulunuyor. Bu tarz yerlerde, Harputlu misyonerler ve menfaatçi insanlar namına gezenlerin sayısı hiç az değil. Böylece pek çok şeyi elden çıkarmışız. Şehirdeki Papaz Boğos bana el büyüklüğündeki bir tahta üstüne oyulmuş kara bir haç hediye etti. Haç, Surp Toros denen topraklardan çıkartılmıştı. Ben de Galata Kütüphanesi'ne hediye ettim. Papaz birtakım kitaplar ve başka eşyaları Harputlu bir Protestan'a sattığını söyledi. Sattıkları arasında bulunan bir altının üstünde Rumca bir yazı görmüş ve tercüme etmiş: "Vasilios, Armenios, Arşavos" (Ermeni Kralı Arşak). Surp Sahak Kilisesi'nin sol tarafındaki mihrabın üst tarafında bir raf vardı. Önüne bir perde asılmış ve bir de kandil yanıyordu. 16 yıl önce burayı onardıkları zaman bir şişe müron bulmuşlar. Şişeyi gördük, içinde çok az müron kalmıştı. Kiliselerde kullanılmış, ancak şişeye ait belgeye benzer bir şey bulamadık.

Palu'daki kadınlar da aynı Harput ve Çarsancak'taki kadınlar gibi başlarını ve yüzlerini yazma ile örtüyorlar. Erkeklere görünmüyor ve onlarla konuşmuyorlar. Hem tarlada hem evde çalışıyorlar, çok da imanlılar. Şehirde kız okulu açan ilk yer burası. Yirmi kadar çocuk birbirine sokulmuş tozlar içinde oturuyor. Şehirdeki erkek okulunun durumu da pek iç açıcı değil.

Palu'da Marutyan ailesi kadınları (Foto: Sur-Suryantz)
(Aile fotoğrafını kullanmamıza izin verdiği için Talin Marutyan-Garabedyan'a teşekkür ederiz.)

Tanrı size acısın zavallı çocuklar, o ne sefalet! Cemaat resmi kurullarına, zenginlere, herkese kilisede nasihatlerde bulunduk ama sözlerimiz boşa gidiyordu. Onların kendi zevkleri var ve başka şey tanımıyorlar. Din adamları da onlara uymuş... Birbirlerine küfretmekte, ispiyonlamakta, kandırmada, kavgada üstlerine yoktu. Özellikle şehirdeki ruhani önderler yöre beylerinin adamı olmuşlar.

Palu Marhasalığına Bağlı Ermeni Nüfuslu Köyler

PALU: Şehir. (Kaymakam Arğın Maden mutasarrıflığı altında) Ruhani Önderlik merkezi. Surp Sarkis, Surp Lusavoriç, Surp Asdvadzadzin, Surp Giragos adlı 4 Ermeni Kilisesi var. Kiliselere ait 12 dükkân ve 4 mağaza bulunuyor. Mülkler Hovhannes Der Kevorkyan, Arpacıyan, M. Giragos ve Hampartsum Tütüncüyan adlarına kayıtlı. Bunların haricinde cemaat adına 2 çeşme, 1 değirmen, 2 dükkan bulunuyor. 4 okul var. 200 erkek ve 20 kız talebe eğitim görüyor. 550 Ermeni hanesi mevcut.

Sığam	1 kilise	Surp Haç	35	Ermeni hane
Tset	1 "	Surp Toros	70	"
Karagelik			12	"
Hazar Kom			20	"
Tavti Mezre			24	"
Başarat			10	"
Kengerli			20	"
Kacar			15	"
Uzunova			25	"
Uzunova Mezre			6	"
Kulişger			20	"
Armıcan			47	"
Nor Keğ			18	"
Norkeğ Mezre			20	"
Norşinak			5	"
Mırcman Mezre	1 "	Surp Kevork	27	"
Karapovk	1 "	Surp Asdvadzadzin	23	"

Artğan	1 kilise	Surp Minas	31	Ermeni hane
Kamışlı			11	"
Tavaci			15	"
Abrank			20	"
Çinazın	1 "	Surp Hagop Okulu 45 talebe	45	"
Sakrat	1 "	Surp Toros	55	"
Çayir Mezre			13	"
Nırkhi			28	"
Hoşmat	1 "	Surp Asdvadzadzin	82	"
İsabek			30	"
Kumpet			20	"
Kampar-Şeyh			3	"
Tapay	1 "	Surp Minas	40	"
Dilimli			4	"
Gırpo ya da **Gırpotsik**			8	"
Yeğ ya da **Oğu**	1 "	Surp Giragos	27	"
Karakaya			1	"
Havav	2 "	Surp Asdvadzadzin ve Katolik Kilisesi, İstanbul'daki **Çukur Han**'da 2 oda, 90 erkek, 30 kız talebenin eğitim gördüğü 1 okul, 160 Ermeni hanesi bulunuyor.		
Til	1 "		25	"
Tırkhe	1 "	Surp Sarkis	44	"
Nacaran			15	"
Sırin	1 "	Surp Asdvadzadzin	17	"
Bağin			170	"
Kurtikan			4	"
Demirci			2	"
Nıpşi			20	"
Kaçari Mezre			2	"

MANASTIRLAR: Palu'da Havav Manastırı ya da diğer adıyla Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin ve Bağin ya da diğer adıyla Surp Haç Manastırı olmak üzere 2 manastır bulunuyor. Her ikisinde de görev yapan manastır üyesi yok. Sadece ilkinde Rahip Manuel adında bir manastır başrahibi görev yapıyor. Topraklar tapulanmış değil, güya ellerinde ferman varmış. Havav Manastırı'na ait 30 kile ekinlik tarla var (1 kile 400 okka). Toprakları marabalar işliyor. Manastırın ayrıca 1 değirmeni, 3 bağı, 5 harap bağı ve bir de küçük ormanı var. Tarlalardan 10 kile buğday, marhasalığın diğer yerlerinden de 30 kile buğday ve arpa elde ediyor. Tarlalardan 60 kile pamuk ve 60 kile pamuk çekirdeği elde ediliyor. Topraklarının sınırları iki saat sürüyor. Kendisine bağlı köy sayısı 34 ve bir de şehir var. Surp Haç Manastırı'nın ise 8 kile ekinlik tarlası, 1 bağı ve 1 değirmeni var. Tarlalardan 10 kile buğday ve 60 okka pamuk elde ediyor. Bu tarlalar manastırın kendi hayvanları ve rençberleri tarafından sürülüyor. 6 kile buğday ve 3000 kuruşluk meyve, bağlı köy sayısı 5. Topraklarının sınırı 1 saat tutuyor.

İnsan ruhani önderin geçim konusundaki şikâyetlerini duyunca şaşırıyor. Dini nikâhlardan alınanların üstüne manastırın gelirleri de eklenince bayağı bir toplam ediyor. Üstelik binaların masrafı da yok. Kiliseler haricinde iki manastırın binaları harap halde. Peki ama cemaat idari kurulu bu paraları kendisi tahsil edip önderlik ve önderin masrafları için niçin dengelemiyor, anlamış değilim!

Şehirde Mesropyan ve Paresirats adlı iki Cemiyet bulunuyor. Mesropyan bir okul idare ediyor, Paresirats'ın amacı ise semtin fakir cemaat üyelerinin kafa vergisini ödemek. 4 dükkânı ve 40.000 kuruş sermayesi var. Bunlardan sağlanan yıllık gelir ve kazanç 7000 kuruş. Saymanı ise Avedis Uzunyan. Palu şehrinde yapılan tek doğru dürüst iş bu.

Halk temiz Ermenice konuşuyor. Gerek şehirliler gerekse köylüler yörede gerekli ve geçerli tüm zanaatları biliyorlar, fazla fakir insan da yok. Ürünler arasında buğday, arpa, pamuk, susam, mercimek, nohut, kendir, üzüm, şarap, peynir, yağ, bal, evcil hayvanlar sayılabilir. Zamk, şire, koyun ve keçi postu, yün, balmumu, nar, koyun veya aşı boyası, pamuk, sansar vs ise ihraç ettiği ürünler. Dağlarında bakır ve gümüş madenleri var. Havav ve Nor Keğ yakınlarında da taşkömürü bulunuyor. İki ovası var. Palahovid 6 saat uzunluğunda ve 3 saat eninde. Aşmuşat-Samusa ise 3 saat uzunluğunda ve 1 saat eninde.

Toprakların hemen hemen hepsi bey ve ağaların malı ve onlar adına tapulu. Ellerinde tapusuz topraklar da var, buralarda Kürtler ikamet ediyor ve icar ödüyorlar. Ermeni ve Kürt ahali hükümete başvurarak toprakları kendi adlarına tapulatmak istemişlerse de başarılı olamamışlar. Toprakların ancak yüzde biri Ermenilerin malı. Onları da kısım kısım satın almışlar. Ama evler ve bağlar köylülerin malı.

Tüm Palu 460 köyden oluşmuş, bunlardan 30'u vakıf. Toprakları ve ondalığı şeyhlere ya da camilere tahsis edilmiş. Beyler arasında en önde geleni Sadık Bey. Medeni bir insan olan Sadık, Palu ve Çarsancak Beyleri kadar insafsız olmadığı gibi, halk da oradakiler kadar köle değil. Gerçi burada da toprak vergisini köylü ödüyor yani toprağın sahibi bey. Köylü öküzüyle, tohumuyla, alın teriyle ekiyor biçiyor, ondalığı da verdikten sonra bir payı kendine bir buçuk payı da beye veriyor. Bazı yerlerde de onda sekizini kendi alıp ikisini ağaya veriyor.

Toprak sahibi ağalar ve beylerin haricinde bir de Bulancık ve Gökdere nahiyesindeki Zaza Kürtler var. İzol, Kıran, Şade, Çakan aşiretleri ve Kurumlular, Mağaralılar, Uzovlılar, Payandlılar, Ayranikereliler, Gözereliler, Piatalılar, Karorlular, Togililer, Akmezreliler, Kasaköprülüler, Alkadeliler, Palkhayeliler, Oşinliler vs.

Hem Ermenilerle karışık halde, hem tek başlarına ikamet eden diğer milletler Türkler, Kırmançi Kürtleri ve Zaza Kürtleridir. Zazalar daha kalabalıklar. Dersimlilerle aynı dile ve dine sahipler.

Aradzani Irmağı (Muş'tan gelen Fırat) Palu'dan, Aşmuşat ve Marzırud nahiyelerinden geçerek pirinç tarlalarını suluyor. Ayrıca ırmakta sandallar ve kayıklar işletiliyor. Bölgenin yolları dağlık ve düzensiz. Sadece Harput'a giden ve 12 saat süren yol düzenli. Demiryolu inşaatına uygun bir mevki var. Aşmuşat vasıtasıyla gidip Harput-Arğın arasında Gölcük yakınlarında Büyük Bağdat Demiryoluna bağlanıyor.

Arğın veya Argıni[353]

Palu'dan ayrılıp yokuşlu zor bir yoldan ilerleyerek Gaban'ın dağlık kısmına ulaşıyoruz. Yer yer oldukça taşlı olan yol bize Eğin yollarını hatırlatıyor. Fırat yanımızdan akıyor, bazen şarkılar mırıldanıyor, bazen hüzünleniyor, bazen ağlıyor, daralıyor, genişliyor ama yoluna hep devam ediyor hep akıyor. "Yaz! Ermeniler beni okusunlar... beni hatırlasınlar... beni sevsinler" diyor. Ey güzel su! Kimin için yazayım! Bizimkiler artık Boğaz'ı, Haliç'i sayıklıyorlar. Bizim Telemaklar artık Marmara'nın sularında, adalarında geziniyorlar. Tuna, Seine, Times sularındalar. Nevan'a tapıyor Ludas'ta şenleniyorlar. Onların şen, rahat, eğlenceli güzellikleriyle coşuyorlar. Artık onların sazı oralarda dile geliyor. Sen zavallısın, hüzünlüsün diyorlar. Artık hüzünden ve gözyaşından hoşlanmıyorlar. Sen sefilsin. Süslenir, güzelleşirsen belki o zaman seni sevebilirler... Bu sözlerime karşılık sular da, "Biz ancak onlarla, sadece onlarla süslenebilir, güzelleşebilir, coşabiliriz" diye haykırdılar.

Aşmuşat Ovası'ndayız. Irmağın bir kıyıya yığdığı harabeleri görüyoruz. Büyük Bağin köyü Bağnadun bölgesinde olduğumuzu hatırlatıyor. İşte Til Köyü, Surp Haç Manastırı da ona bitişik. Tırkhi Köyü'nde mola verdik.

Ertesi günkü yolumuz aynı şekilde dağlık ve kayalık. Çok yağmur yağıyor. Bir ucu Diyarbakır'a kadar uzanan Arğın Ovası gözlerimizin önüne serildi. Akşam ayini bitmişti. Argın Kalesi denilen yüksekçe tepeye inşa edilmiş Partsrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı'na girdik. Kalenin duvar kalıntılarından bir kısım hâlâ duruyor. Manastırın hem kilisesi hem de diğer binaları taştan inşa edilmiş. Gösterişli binası yok ama yöredeki diğer binaların yanında isim yapmış. Karmakarışık pek çok oda var. Çeşmesi yok ama iki büyük sarnıcı var. Önderlik binası en gösterişli bina. Oldukça geniş ve derli toplu. Bir tarafına kütüphaneler ve içlerine de elyazması ya da basım pek çok eser oldukça özenli şekilde yerleştirilmiş. Elyazmalarının listesini kolofonlar kısmında görebilirsiniz.

Kütüphanelerin köşesinde küçük bir kapı, kapının üstünde de Erikov'dan salkım taşıyanlar resmedilmiş. Bu kapıdan içeri çinili küçük bir oda bulunuyor. Odanın içinde de nadide ve değerli sürahiler ve eşyalar vs yer alıyor. İki dolabın da kapılarını Havari Boğos ile Bedros'un iki görkemli resmi

353 Ergani.

süslüyor. Birinin elinde anahtar, diğerinin elinde kılıç var. Burasını cennet odası diye adlandırıyorlar. Büyük binanın Batı cephesinde inşa edenin adı yazılı. Buradan manastır başrahibinin özel odasına bir kapı açılıyor. Ayrıca yine buradan kilere ve şarap evine geçiliyor.

Kilise kubbeli, yüksek, dört köşe ve kâgir inşa edilmiş sağlam bir yapı. Kapının üstünde "Mihrap Tanrının yardımıyla ve Otman Şah'ın emriyle Mıgırdiç Nağaşyan Episkopos zamanında 803 tarihinde yapıldı" ibaresi yer alıyor.

Kilisenin içi kubbelere kadar çinilerle kaplı. Surp Asdvadzadzin [Aziz Meryem Ana] adına ithaf edilmiş bir mihrabı var... Sunağın üstündeki Meryem Ana resmi çok ünlü, Rumlar bile büyük saygı gösteriyorlar, zira İncilci Aziz Luka'nın çizimi olduğu söyleniyor. Dokunduğumda resmin ince bir alçı üstüne yapılmış olduğunu hissettim. Hz. İsa'nın Hz. Meyrem'in kucağında resmedildiği başka bir tablo gümüş bir çerçeveye alınmış ve üzerine Latin harfleriyle 1786 tarihi kaydedilmiş. Hz. İsa'nın göğüs kısmına ise Ermenice, "Maden rahipleri ve halk tarafından Rahip Sasunlu Garabed'e Ermeni tarihiyle 15 Mart 1236 tarihinde hediye edilmiştir" yazılmıştı. Resmin konmuş olduğu tahtadan kaidenin üstüne de beyaz harflerle "Tablo Rahip Yeğyazar'a hediyedir. Galata'da çizilmişti" ibaresi yer almaktadır. Manastırı inşa edenin Episkopos Mıgırdiç Nağaş ve onaranın da günümüzden yüzyıl önce Katolikos ve Patrik olan Antepli Yeğyazar olduğu bilinmektedir. Nağaş, Nıpgerd ya da Şehitler şehridir. Episkopos Şımavon'un yerleştirdiği şehit reliklerinin büyük kısmını buraya, bir kısmını da Muş'taki Surp Garabed Manastırı ve Daron'daki diğer manastırlara nakletmişlerdir. Ancak söylenceye göre Nakaş'tan önce burada Aziz Tadeus eliyle yapılmış bir şapel mevcutmuş.

Kilisenin içinde, yıldırım düştüğü günlerde "Ateş, yıldırım ateşini alsın" diyerek yaktıkları, dışı gümüş içi topraktan bir kandil gördük. Manastır bulunduğu mevki itibariyle sürekli yıldırıma maruz kalıyormuş. Kandilin gümüş kısmında "*Kandil Rahip Garabed Acemyan hatırasına 1206 tarihinde hediye edilmiştir*" kaydı bulunuyor.

Bu kandile benzeyen ama topraktan yapılmış değişik bir örneğini beraberimde getirip Galata Kütüphanesi'ne hediye ettim.

Binaların onarımıyla ilgili başka bir kayıtta da şunlar yazıyor: "***Manastırın odaları İstanbul Patriği Krikor'un vekili Sasunlu Rahip Garabed ve onun selefi Rahip Boğos tarafından 1213'te inşa edilmiştir.***" Adı geçen Rahip Garabed'in mezarı tıpkı diğer önderler gibi kilise kapısına bitişiktir.

Manastırın üst tarafında, kayanın tam tepesinde Türklerin Zülfü Peygamber [Zülküfül] adlı tekkesi bulunuyor. Tekkede süslü bir de mezar var. Birkaç duacı orada ikamet ediyor. Adak ziyaretine gelenler oluyor. Saygıdeğer Abidin Paşa manastırda bir gün geceleyince kendisiyle tekkeyi ziyaret etme ve mezarı görme şansına nail olduk. Tarih bize bu kayanın Prens Hapik'in Kalesi olduğunu söylüyor. Mezar da bu cesur ama bahtsız Prense ait olmalı (Urfalı Mateos).

Manastırın kutsal eşyaları ve kıyafetleri çok ünlü, maalesef göremedik. Zira savaş günlerinden beri sıkı korunmaya alınmışlar. Böylesi ıssız bir yerde yaşamak onları dikkatli ve tedbirli olmaya yöneltmiş. Hatta manastırın batısındaki kayalıkların üzerine yeniden duvar gibi bir şey örmüşler. Çünkü hırsızlar birkaç kere manastırı soymaya kalkmışlar, hatta son seferinde taşa tutmuşlar. Buradaki kilisede bulunan eşyalar, kitaplar ve çeşitli nadide eserler, güvenli ve sağlam bir yer olması sebebiyle zaman içinde diğer manastır ve kiliselerden toparlanan şeylerdi. Eşyaların bu kadar özenle ve dikkatle korunmuş olması şimdilerde görev başında bulunan manastır başrahibi Hovhannes'in eseriydi. Yaşlı ve duyarlı rahip gerçekten de aziz gibi bir insandı. Temiz ahlakı, alçakgönüllülüğü, yapıcılığı ve idareciliği benzersiz bu insan yüzlerce boşboğaz ve gösterişçi rahip ya da papaza bedeldi. Ama O da Hıraşakordz'un azizliğine uğramıştı. Hıraşakordz manastır idaresini karıştırmanın ve çeşitli zararlara sebep olmanın yanı sıra bir kez daha Patrikhaneyi atlatarak yatılı bir okul açacağına söz vererek manastır idaresini eline almayı başarmıştı. Bu zavallı millet daha ne kadar güzel ama boş vaatlerle kandırılacak? Ne yazık ki kandırma zanaatını kullanan bir tek Hıraşakordz da değil. Manastır rahibinin tek eksiği düzenli arşiv ve kayıt tutmamış olmasıydı. Kendisine bu konuda gereken emri verdik.

Marhasalık bölgesindeki tüm Ermeniler, ziyaretçiler ve civardaki diğer milletlere mensup insanların hemen hepsi, bu değerli insana saygı gösteriyorlar. Çok tahsilli olmasa da iyi niyetli ve çalışkan ve bu özellikler günümüz din adamlarımızda çok ender bulunan bir özellik. Hovhannes dışında

manastırda üç genç rahip var. Bu rahipler sırayla kilisede ayinleri icra ediyor, halkı ziyaret ederek dini gereksinmelerini karşılıyor ve onların verdikleri hediyeleri manastıra getiriyorlar. Manastırda altı yetim çocuk ve yedi tane de hizmetli genç var. Bunlar hem okuyor, hem manastıra hizmet ediyorlar. Bağlar ve tarlalar dağın eteklerine yayılmış. Manastıra ait 38 parça tarla, Maden'de 5 dükkân, Çermuk'ta 2 dükkân, Diyarbakır'da 4 ev, Arğın'da 1 ev bulunuyor. Tarlaları marabalar işliyor, tapu ise "Hovagim kızı Maryam" adına kayıtlı. Mülklerin gelirleri dışında 100 lirası var. Manastırın hiç borcu yoktu.

Marhasalık Bölgeleri veya Ermeni Nüfuslu Kasaba ve Köyler

Partsrahayyats Manastırı bölgenin makamıdır ve manastır başrahibi de ruhani önder sıfatını taşır. Kendi görev alanındaki yerlerin bağlı olduğu siyasi idare birimi, madenlerin denetimini yapan mutasarrıfın ikamet ettiği Bakır Maden ya da Arğın Maden'dir.

Burası hâlâ bir şehir görüntüsü almış değil. Havası da bayağı ağır. Osmanlı İmparatorluğu'nun verimli madenlerinden biri olduğu anlaşılıyor. Çoğunluğu Rum olan oldukça kalabalık bir usta ve işçi grubu bulunuyor. Manastır'dan iki buçuk saat uzaklıkta bulunduğundan önder sürekli gidip gelmek zorunda kalıyor. Maden, Harput ile Diyarbakır arasında bulunduğundan bazen birine, bazen diğerine dahil ediliyor.

Halkı Türk, Zaza, Rum, Kürt ve Ermenilerden oluşuyor.

Ermenilere ait Surp Asdvadzadzin adlı kilisenin 20 buçuk dükkânı, 2 evi, 2 değirmeni, bir bahçesi var. Mülkler "Hovagimyan kızı Maryam" adıyla kiliseye tapulu ve tapular Nalbant Sarkis Mıgırdiçyan'ın yanında muhafaza ediliyor. Elli talebenin eğitim gördüğü bir okul ve 163 Ermeni hanesi bulunuyor.

Arğın Kasabası

Esas Arğın eski ama sağlam bir kaleye sahip. Yine de şehir olarak eski önemini kaybetmiş bir yer. Türk ve Kürtlerden bazı eski ve tanınmış aileler hâlâ ikamet ediyorlar. Ama geri kalan halkın büyük çoğunluğu eğitimsiz. Ermeniler bile terbiyesiz ve kavgacı.

Arğın, Maden Mutasarrıflığı'na bağlı ve müdür ikamet ediyor. Bağları, bahçeleri var ve bunları işliyorlar.

Ermenilere ait Surp Sarkis adını taşıyan iki kilise ve iki okul bulunuyor (kapalı). 252 Ermeni hane var.

Payamlı Köyü: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise ve 30 Ermeni hane var.

Agil [Eğil] Kasabası

Kayalıklar arasına inşa edilmiş sağlam bir kasabadır. Kalesi, burçları ve mağara mezarları ile görenlerde korku ve ilgi uyandıran bir yer. Özellikle mezarlar bulundukları yer itibariyle önemli şahsiyetlere ait olduklarını gösteriyorlar ancak içleri boş. İki kara mağara var. Şekillerine bakıldığında bir zamanlar mabet oldukları izlenimini veriyorlar. Ayrıca burası sadece mezarların değil, aynı zamanda hazinelerin ve eşyaların da saklandığı bir yer. Peki ama geçmişte burada yaşayan insanlar kimlerdi? Bu muhteşem dünya hakkında tarihi ve yeni bilgilerimiz ne kadar da az! Belki de çoğumuza Agil ismi yabancı. Ermeni Kralı II. Ardaşes'in büyük yardımcısı Sımpat hakkında bazı bilgiler yazmış olan bizim yaşlı Horenli Movses'in hatırasına yine dua etmeli. Zira Horenli eserinde Sımpat'tan bahsederken "Agil"den de söz etmekte. Ancak "Agil" yerine "Algi" yazılmıştır. Yanlışlık elyazmasmın okunuşundan kaynaklanmış olabilir. Sımpat, Ermeni Diyarı'nın tüm vadi ve kalelerini bilirdi. Agil de Sımpat'a layık bir yerdi.

Şimdilerde Agil Beyleri kimselere saygı göstermiyorlar. Zaza diliyle konuşuyorlar. Bu yörede yaşayan halkın fiziksel, ruhsal ve ahlaki eksikliklerini sadece duyduklarımıza değil, gördüklerimize dayanarak yazıyoruz. Hatta attıkları birkaç mermi bizzat kulaklarımızı yalayarak geçti. Merhametli devletimiz bu ve buna benzer yerlere kollarını uzatıyor. Bunlar arasında Çermuk ve Çınkuş'u sayabilirim. Burada Osmanlı İmparatorluğu'nun çalışkan ve sakin tebaları ikamet ediyor. Ama onlar da diğerleri yüzünden ezilmiş ve mahrumiyet içindeler.

Çermuk–Ergani–Diyarbakır üçgeninde yaşayan Seyrekzade Ailesi. Keldani Katolik olan aileye ait bu resimler 1880-1900 yılları arasında çekilmiştir. A. Seyrekoğlu ve ailesine teşekkür ederiz. Keldaniler Katolik mezhebini kabul etmiş Nasturiler'dir ve esas olarak Süryani ayinini Katolik inançlarına göre değiştirmişlerdir. 1843 yılında Botanlı Kürt Beyi Bedirhan'ın saldırısı Nasturiler'e büyük zarar vermiştir. Tanzimat'ın bu bölgede uygulanabilmesi de ancak Bedirhan'ın çıkardığı isyanın 1847 yılında bastırılabilmesiyle mümkün olmuştur. Bu sayede bölgeye hâkim olan Sultan Abdülmecid'e "Kürdistan fatihi" unvanı verilmiştir.

Agil Kalesi'nin arkasında kayalıkların arasından geçen Dikris [Tigris, Dicle], Diyarbakır'a doğru yollanıyor. Irmağın iki tarafı bağlarla kaplı. Agil'in arkasında Muş ve Gence Dağları bulunuyor.

Ermenilere ait Surp Nışan adlı bir kilise ve 200 hane Ermeni var. Surp Nışan dedikleri demirden büyükçe bir haç. Üstü yüz kat kumaşla örtülmüş, ziyarete gelenler sadece sapını öpüyorlar. Söylenceye göre haç, Aziz Meryem'in bebek İsa'yı yıkadığı tekneden yapılma imiş ve buraya Gölcük'ten getirilmiş. Surp Nışan manastırı ile aynı büyüklükte olan ve hakkında aynı söylencenin aktarıldığı bir diğer manastır da Van'daki Ardzge Iskançelakordz Manastırı. [8. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen bu manastır bazı kaynaklarda "Ardzge" ya da "Hrasagorcivank" olarak da geçmektedir.]

Piran Köyü: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise ve 40 hane Ermeni var.

Hıretan Köyü: Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise ve 42 hane Ermeni var.

Til Bağdad: 45 hane Ermeni var.

Hopik: Surp Kevork adlı bir kilise ve 15 hane Ermeni var.

Çermuk Kasabası

Kasaba adını çermuk sularından almış. Birbirine yakın yerlerden fışkıran sulardan, erkekler ve kadınlar faydalansın diye ayrı ayrı hamamlar yapılmış. Temizlik ve sağlık için ziyaret edenler sadece yakında yaşayan halk değil. Uzaklardan gelen ziyaretçi sayısı da çok. Dağlar arasında yer alan kasabanın binaları çok zevksiz inşa edilmiş, halkı da binalarına benziyor. Nüfus Ermeni, Türk ve Kürtlerden oluşuyor. Bunların dışında Yahudiler de var. Ağaçları, bağları ve suyu bol olan, dağlar arasında çukurda yer alan kasabada yükselen birtakım kayalar uzaktan bakıldığında kalede durmuş bekçileri andırıyor. Ermeniler "düğüncüler", Türkler ise "gelincik" tabirini kullanıyorlar. Söylenceye göre Tanrının kurallarına uygun olmayan bir nikâh yapmak istediklerinden Tanrı kendilerini taşa çevirmiş. Çermuk Kasabası'nın havası ağır, pislik ise çok. İnsanı resmen zehirliyor. İnsanlar güçsüz ve sağlıksız. Barbarlık burada da çok.

Ermenilere ait Aptılmeseh adlı bir kilise var. Dağın yamacında da bir şapel bulunuyor. Ayrıca köyün içinde de bir dua yerleri var. Kilise inşa edebilmek için izin almışlar ancak bazı yerel şahıslar zorluk çıkarmışlar.

Onlar yüzünden oldukça fazla para harcamak zorunda kalmışlar. Biz de gerekli kolaylık sağlansın diye Harput'a yazdık. İşlenen bazı suçlarla ilgili de yazmıştık. Sonucu olumlu olunca halk memnun kaldı, biz de onlarla beraber saygıdeğer paşadan memnun kaldık.

48 talebenin eğitim gördüğü bir okulu var ve 278 hane Ermeni yaşıyor.

Bu bölgelerin dağlık yerleri olmasına rağmen ovalar daha geniş yer tutuyor. Partsrahayyats Manastırı'ndan, ucu Diyarbakır'a kadar uzanan ve "çöl" olarak adlandırılan sonsuz bir ufuk uzanıyor. Arğın'ın uç kısmı tarıma daha elverişli bir toprakla kaplı. Harap ve terk edilmiş köy sayısı çok. Zira köylerin halkları Kürtlerle Araplar arasındaki mücadelelere dayanamayarak Arğın ya da başka yerlere göç etmişler.

Buğday, pamuk, arpa, keten, pirinç ve çeşitli tahıllar yetiştiriyor ve evcil hayvan besliyorlar. İyi cins meyve özellikle mandalina ve nar yetiştiriliyor. Üzümleri ise öylesine bol ve iyi bir cins ki, Ermenistan'ın başka hiçbir yerinde benzeri yok. Burayı Arğın yerine neden "üzüm kasabası" diye adlandırmamışlar hayret! Sarı, siyah, kırmızı, beyaz iri taneli, mis kokulu, bal gibi tatlı, ince kabuklu etli üzümler tutkal gibi yiyenin eline yapışıyor. Şarap yapılan üzüm daha farklı, ancak onun da rengi ve tadı en az diğeri kadar güzel. Buranın toprağı sarı-kırmızımtırak renkte. Bağlarda ne duvar var ne de engel. İsteyen istediği kadar yiyebiliyor, yolcular istediği kadar götürebiliyor. Oldukça uzak bölgelere büyük çapta üzüm, pestil, çeşitli tatlılar, pekmez, üzüm şırası vs ihraç ediliyor. Ayrıca zamk, kökboyası, antuf, pamuk, pirinç, yün, post, tilki, kurt, tavşan, sansar vs satıyorlar.

Maden'deki bakır haricinde (ki çok boldur), Hıretan Köyü yakınlarında kurşun, kükürt, karaboya vs çıkartılıyor. Yerel ihtiyaçlara göre şekillenmiş olan zanaatları icra edenlerin hepsi Ermeni ve temiz Ermenice konuşuyorlar.

Şimdilerde Kürtlerin ikamet ettiği, ancak harap ya da sağlam Ermeni kiliselerinin bulunduğu bazı Ermeni köylerinin isimlerini zikretmek istiyorum: Haparman, Hasut, Akhorner, Halpat Surp Toros, Hilar, Malan, Palakhu, Tılkhıtsor, Ohah Ağpür ya da Pagur, Vari Keğ, Surp Yeğya Keğ (Kırklar Kilisa), Hersıni, Garmir Kar,, Akrak, Mandikan, Tılğadi, Tılkhum, Zankatil, Yeni Köy, Lağari, Khan Keğ, Doğan, Almadin, Kartil, Gavur Köy, Aylu, Zülfakir vs vs. Çermuk'ta ayrıca yıkık bir kilise var. Arğın'ın içinde ise Surp

Pırgiç ve Kalilya adlı ziyaretgâhlar bulunuyor. Agil yakınlarında harap halde Anabad Manastırı, Havari Tovmas ve Sultanıma manastırları var. Hıretan Köyü'ndeki Surp Hagopa Manastırı da harap halde.

Gölcük Köyü manastırımızın marhasalığı içinde olmasına rağmen, Harput'a ait.

Çınkuş [Çüngüş]

Çermuk'tan altı saat uzaklıkta, dağlar arasında kayalık bir tepeye inşa edilmiş, etrafı yine kayalıklarla kaplı ve Maden'e bağlı olan Çınkuş'a ulaştık. Tepenin etrafı ve etekleri güzel binalar ve ağaçlarla dolu. Önünde bir ova var ve bir su kasabayı bu ovadan ayırıyor. Yolu taşlı ve korkutucu. Özellikle de Sakal Tutan denilen mevki. Buna karşın pek çok yeri de eğlenceli. Yolumuz iki saatten daha uzun bir süredir lezzetli üzümlerin bulunduğu bağlar arasında ilerliyor. Ovanın girişine inşa edilmiş olan manastır kasabadan yarım saatlik uzaklıkta. Doğruca manastıra gittik. Sırahayyats Surp Asdvadzadzin diye adlandırılmakta olan manastır, bağlar ve ağaçlar arasında derli toplu ve sevimli bir bina. Önündeki tarlalar ona ait. Kapının önünde Çınkuşluların mezarlığı bulunuyor. Manastır başrahibi Malatyalı Minas'ın sağlık durumu pek de iyi değil, yüksek ateşle boğuşuyor. Zavallı adam iki seneden beri iki günde bir nöbet geçiriyormuş. Gündüz manastırın kapıları kapalıydı. Bizi, asık suratlı çoban köpekleri karşıladı. Onların çıkardığı gürültüden dama çıktılar, bizi görünce de kapıları açtılar. Manastır binaları gibi yönetimi de güzel. Geliri, iki değirmenden, tarlalardan ve bağlardan alman üründen sağlanıyor. Çınkuş ve Atiş Köy bu marhasalık bölgesine dahil.

Bir önceki manastır başrahibi Diyarbakırlı Bağdasar 40 yıl görev yapmış. Manastır kilisesi ve diğer binalar onun zamanında inşa edilmiş. Çınkuş ve Atiş'teki kâgir ve gösterişli kiliseler kendisine minnettarlar. Yaptığı iyilikler ve güzel işlerle Şeyhlerin, Türklerin, Kürtlerin ve Ermenilerin sevgilisi olmuş. Kendisini Büyük Dede diye çağırıyorlarmış. Ermeniler her badarak ayininde "kilise yapanların ruhuna" okunan duada onun da adını zikrediyorlar. Mezarı da ziyaretgâh haline gelmiş. Manastır tarlaları ve değirmenler Rahip Bağdasar'ın adına tapulu olduğundan ölümünden sonra el koymuşlar. Dava açılmış, uzun süre çaba sarfedilip masraf yapılmış. Patrikhane de bu iş için büyük gayret göstermiş.

Sırahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı'ndan Çüngüş'ün görünüşü

Kiliselerden biri Surp Garabed. Ayrıca Mesrobyan-Sahakyan (Katolik) okulları görülmektedir (1906'da bitirilmiş)

Manastır başrahibi aynı zamanda ruhani önderlik vazifesi de yapıyordu. Ancak ne halk ondan ne de o halktan memnundu. İyi niyetli, ancak zayıftı. Gerçi gayretli ve yürek olarak çok iyi. Manastırda bir okul açmaya gayret ediyor, kendi görev döneminde bayağı da bina inşa etmiş. Burada da ihtimamla saklanmış pek çok elyazması var (elyazmaları listesini kolofonlarda görebilirsiniz).[354]

Kilise kapısının üst kısmında, "***Kilise etrafındaki tüm binalarla beraber, padişah Sultan Abdülmecid'in izni, ruhani önder Diyarbakırlı Bağdasar'ın çabaları, Çınkuşlu ve Atiş'li halkın, kadın-erkek, çoluk-çocuk, kireç, kum tahta taşıyarak çalışması sonucu Ermeni tarihiyle 1290'da miladi tarihle 1841'de onarıldı***" şeklinde bir kayıt bulunuyor.

Çınkuş halkı asla çiftçilik yapmıyor. Sadece yerel zanaatlar ve bağcılıkla meşgul oluyorlar. Hemen hemen her bahar çeşitli şehir ve köylere dağılarak deri, ayakkabı vs şeylerin ticaretini yapıyor, kışın ise evlerinde oturuyorlar.

Burada da türlü türlü suçlar işleniyor, anlatmaya dil yetmez.

Atiş Ermenilerinin çoğu İstanbul'a gurbete gidiyor ve çoğunlukla fırıncılık yapıyorlar.

Çınkuş'ta Ermenilere ait Surp Garabed adlı bir kilise, 125 talebesi olan bir okul ve 500 hane var.

Atiş'te ise Surp Garabed adlı bir kilise bulunuyor. Kilisenin İstanbul Hasköy'de bir dükkânı ve köyde de bir değirmeni var.

Manastır malları Harutyun Bığdoynets adına kayıtlı. 100 talebeli bir okulu ve 300 hanesi var. Harap bir kilise daha bulunuyor.

Nüfus karışık; Türk, Kürt, Ermeniler arasında Katolik ve Protestan olanlar da var. Avedaper gazetesi ne yazarsa onu biliyorlar. Yaşlı başlı erkeklerin kulağında küpe var. Kadınlar ise ölecekleri güne kadar yüzlerini peçe ile örtüyorlar.

Sevarag ve Çınkuş Arğın'a eklenerek, Çermuk ve Agil ile beraber bir marhasalık bölgesi sayılmalı, merkez de mutasarrıfın ikamet ettiği Arğın Maden olmalı. Böylece ikinci bir ruhani öndere sahip olabilir ve

354 Bu bölümü çalışmamıza almadık.

Çüngüş, Ermeni Katolik Kilisesi

işlerini daha düzgün yürütebilirler. Bunu önerdik ve Patrikhaneye tekrar hatırlatıyoruz.

Adı geçen yerlerin dağlık bölümünü Arğın Maden, Çermuk, Agil, Gölcük ve Çınkuş oluşturuyor. Dağların isimleri ise Mehrap, Hazar Baba, Siyah Davut, Abdılmeseh Dağı (burada azizin adıyla bir ziyaretgâh bulunuyor), Harput Dağlarının devamı olan Gomayi dağları. Arğın'a yakın dağlar ise Garmir Kar Ler, Sakızlı Dağ, Eli Dağ vs. Ovaları; Arğın Maden'ın yanında Permas Ovası, Arğın'ın önünde Gevre, Ğiliş ve Elyan Ovaları (Büyük Diyarbakır Ovası'nın bir kısmını teşkil ederler). Agil topraklarının ve köylerinin sahibi yerel beyler. Halk adına tapulanmış çok az toprak var. Diğer yerler ise beyler adına tapulu.

Küçük derecikler dışında Arğın Maden Deresi ve Agil nehri Diyarbakır'daki Şad'a karışıyor.

Harput'un büyük yolu Maden ve Arğın'ın önünden geçiyor. Maden ve Çermuk'un havası genelde sağlıksız[355].

355 *Toros Ahpar*'ın anlattıkları devam ediyor. Ancak biz çalışmamızla ilgili olmadığı için diğer kısımları almaya gerek duymadık.

Görsel Kaynakça

s. 2, 17, 262: Teotoros Lapçinciyan, *Amenun Daretsuytsı* [Teotig Yıllığı], V. ve H. Der-Nersesyan Matbaası, İstanbul, 1910.

s. 6, 338: Astrig Tchamkerten, *Les Gulbenkian à Jérusalem*, Fondation Calouste Gulbenkian, Lizbon, 2006.

s. 18: Claude Mutafian – Éric Van Lauwe, *Atlas historique de l'Arménie, Proche-Orient et Sud-Caucase du VIIIe siècle av. J.-C. au XXIe siècle*, Éditions Autrement - Collection Atlas/Mémoires, 2001.

s. 22, 384: SK Koleksiyonu.

s. 24 (üst), 41, 43 (üst), 414, 436, 438: Kartpostal.

s. 26-28: Özel Koleksiyon (B. A. M.).

s. 32 (üst), 34 (alt), 44, 52, 54, 55, 70 (alt), 86, 94, 98 (üst), 108 (alt), 147, 180 (alt), 182, 188 (üst), 232, 286, 306, 401, 404, 408, 409 (üst), 421, 422, 430, 446, 450 (alt), 451, 462, 518, 520: Raymond H. Kévorkian - Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'émpire Ottoman*, 1992.

s. 226: Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı, II - Bitlis*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

s. 33, 40 (alt), 42, 43 (alt), 48, 49, 84 (alt), 96, 176, 178 (üst), 365 (üst), 366, 367, 375, 376: Hrayr Hayg Khaceryan – Başpiskopos Mesrob Aşçıyan, *Yergir* (Memleket), 1997-2002.

s. 34 (üst), 472: Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetleri'nde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, 2001, İstanbul.

s. 36-38: Raffaele Gianighian, *Khodorciur, Viaggio di un pellegrino alla ricerca della sua Patria*, St. Lazar, Venedik, 1992.

s. 39, 40 (üst): Foto: Ahmet Merey, Cevdet Oğuz.

s. 70 (üst), 172: Arménouhie Kévonian, *Les Noces Noires De Gulizar*, Editions Parantheses, Paris, 1993.

s. 74, 220, 224, 308, 340-342, 345, 346: S & B Arşivi.

s. 84 (üst), 490 (üst): Mesrob Grayan, *Palu i Gyanken Arnıvadz Badkerner, Huşer, Çapadzo Kertıvadzner yev Artsag Eçer* (Palu Yaşamından Resimler, Anılar, Şiirler ve Yazılar), Kilikya Ermeni Katolikosluğu Matbaası, Antilyas, Lübnan, 1965.

s. 98 (alt), 100, 102, 104, 105: Foto: Jaklin Çelik, 2009.

s. 108 (üst), 296, 138, 139, 162, 167, 170, 171, 180 (üst), 183, 196, 416 (alt), 426, 431-434, 444, 448, 450 (üst): Richard G. Hovannisian (Ed.), *Armenian Tsopk/Kharpert*, Mazda Publishers, Inc., Costa Mesa, California, 2002.

s. 198, 199 (üst): Christina Maranci, "The Medieval Architecture of Kharpert", (Ed.) Richard G. Hovannisian, *Armenian Tsopk/Kharpert*, Mazda Publishers, 2002.

s. 120, 122, 168, 176, 178 (alt), 184, 488 (üst): Foto: Sevan Minassian, Eylül 2008.

s. 146: Arsen Yarman Koleksiyonu.

s. 160: Maria Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary, Harpoot (1907-1919)*, GMI Books, 2001.

s. 163: Foto: Kapusen rahip Rafael.

s. 324, 344, 187, 188 (alt): B. K. Koleksiyonu.

s. 166, 409 (alt), 418-420, 424, 425: Marderos Deranian, *Hussenig, The Origin, History and Destruction of an Armenian town*, Armenian Heritage Press, 1981.

s. 186, 416 (üst), 423: Mary Kilbourne Matossian – Susie Hoogasian Villa, *Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, 2006.

s. 194: http://www.maggieblanck.com (Periodical Collection of Maggie Land Blanck)

s. 199 (alt): http://www.elaziz.net/forum/topic.asp?TOPIC_ID=5768

s. 202: *NTV Tarih Dergisi*, Ağustos 2009.

s. 206-217: 1908'de Patrik Ormanyan'a verilen rapordan.

s. 222: Eski bir illüstrasyon.

s. 227, 236: Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1923-1966)*, c. IV, 2009.

s. 228, 364, 365 (alt), 370, 400, 492-499: Jean V. Guréghian, *Les Monuments de la région Mouch - Sassoun - Van en Arménie historique*, Sigest, 2008.

s. 229, 230, 244 (alt): Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı, I - Van*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

s. 244 (üst): Coll. privée, Paris.

s. 249-252: Arakel Badrik, *Haygagan Daraz Hınakyun Jamanaknerits Minçev mer Oreri* (Ermeni Giysileri, Antik Dönemlerden Günümüze Kadar), Haygagan Sah Ka Hıradarakçutyun, Erivan, 1967.

s. 253-259: Garo Kürkman Arşivi.

s. 276, 440-442: Foto: Sarkis Seropyan, 2004.

s. 278: Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, Birzamanlar Yayıncılık, 2008.

s. 288: Sarkis Boghossian, *Iconographie Arménienne*, c. I.

s. 310: Zaven Yegavyan Arşivi.

s. 312, 314, 318: Nubar Der Mikayelyan, *Arapgiri Sağatelyan Kertastan* (Arapgirli Sağatelyan Sülalesi), Beyrut, 1988.

s. 334, 336: *Syrie Liban Turquie*, P. Constant O.M.C., Imprimerie Saint-Léon, Marseille, 1931.

s. 372, 373: Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha*, Alfred A. Knopf, New York, 2009.

s. 382: H. Harutyun Vartabed Bızdikyan, *Dayk, Partsır Hayk Camportagan Noter* (Dayk, Yüksek Ermenistan Yolculuk Notlarım), Mıkhitaryan Yayınları, Erivan, 2005.

s. 406: Robert H. Hewsen, "Golden Plain: The Historical Geography of Tsopk / Kharpert", (ed.) Richard G. Hovhannisian, *Armenian Tsopk/Kharpert*, Mazda Publishers, 2002.

s. 454, 456, 458, 460, 468: Hampartsum H. Kasparyan, *Çımışgazak - Çemişgezek ve Köyleri*, Ç.H.I.M. Yayınevi, 1969, Baykar Matbaası.

s. 464: *Chronicle*, 2008, S. 10, s. 76, 78.

s. 488 (alt), 502: Süleyman Yapıcı, *Palu, Tarih - Kültür - İdari ve Sosyal Yapı*, 2004.

s. 490 (alt): Orlando Carlo Calumenos Koleksiyonu.

s. 494-499: Foto: Arsen Yarman.

s. 504: Talin Marutyan-Garabedyan Arşivi.

s. 514: Seyrekoğlu Ailesi.

Dizin

A

Aba 326
Abahunik (bkz. Malazgirt) 35
Abaran Köyü 246
Abaran Surp Haç Manastırı 246
Abarank Köyü 283
Abarants 240
Abarants Surp Asdvadzadzin
Abbas Bey 311
ABCFM (Amerikan Board Cemiyeti) 185, 405
Abçağa 291
Abdılmeseh (Abdülmeseh) Dağı 179, 523
Abdli 151
Abduher 174
Abdülaziz (Sultan) 195
Abdülhamid (Abdülhamit) (II, Sultan) 15, 16, 203, 255, 259, 359
Abdülmecid (Sultan) 58, 193, 516, 521
Abidin Paşa 359, 377, 513
Abrank 131, 141, 283, 293, 295, 508
Abtsuğa 291
Abuçeh (Abuçekh) 287, 289-292, 297, 300, 304, 399, 402
Abuçekhtsi 90
Abuçer 291
Acarit 30
Acem 30, 59, 62, 72, 114, 165, 203, 368, 380
Acem Karapapak 203
Adana 15, 83, 413
Adıgüzel Bey 200
Adıyaman 329, 333, 335, 337
Afyon 197, 321, 328, 337, 360, 411
Agathankeros 8
Aghbak 222
Agınçi Çur 271
Agırnu Manastırı 272
Agil 515, 517, 519, 521, 523
Agil (Eğil) Kasabası 515
Agil Anabad Manastırı 519
Agil Beyleri 515
Agil Kalesi 517
Agil nehri 523
Agn (Eğin) 287
Ağanyan, Nigoğayos 299
Ağılönü (Busekan) 238
Ağın Surp Asdvadzadzin 316
Ağınsi Surp Garabed 449
Ağmakra 484
Ağmakra Karasun Mangunk Kilisesi 484
ağnam 385
Ağpür 88, 89, 322, 518
Ağrak 389
Ağvan 60
Ağvorik 295
Ağzonik 470, 471
Ağzunik 486

Aharon 198
Ahırköy 44 7
Ahıska (Akhaltsikhe) 30, 51, 53, 68
Ahlat 32, 33
Ahmet Muhtar Paşa 5, 203
Ahur (Akhur) (bkz. Saraybaşı) 445
Ajderhan 371
Ak-Mezre 480
Akarak 156
Akçadağ 319, 321, 323, 325, 335, 337, 443
Akdeniz 83, 327
Akhlat 32
Akhor 160, 447
Akhorner 518
Akhtamar 221, 235
Akhu Köyü 57
Akhur 445, 447
Akhur Surp Asdvadzadzin Kilisesi 447
Akkoyunlu 47, 159
Akmezreliler 510
Akrak (Akrag) 207, 271, 295, 454, 463, 466, 468, 469, 518
Aksın, Ahmet 161, 189, 445
Akşar (Sirit) 238
Al Çukha 381
Alaca Hamam Hanı 299
Aladana (Şenköy) 238
Alamişik 447
Alamişik Surp Kevork Kilisesi 447
Alanlılar 145, 481
Alaşkert (Alaşgert, Eleşgirt, Eleşkirt, Eleşkert) 19, 53, 56, 57, 59, 68, 250, 363, 399, 412, 459
Alboyacıyan, Arşak 25
Aleksandr Saruhan 248
Ali Ağa 322, 323, 325, 480
Ali Şefik Bey 271, 461, 479
Alikanlar 335
Alkadeliler 510
Alkanlı 237
Almadin 518
Almanya 93, 280
Altındağ (bkz. Vosgekedag) 307, 321
Altıntaş (bkz. Zımara) 280
Amar 237
Amasya 23, 83, 269, 355, 361
Amazon 23
Amenapırgiç Manastırı 381, 382
Amerika 189, 198, 227, 361, 405, 412, 435
Amid 93, 159
Amid piskoposu Mıgırdiç Nağaş 298
Amiralar 112, 277, 289, 399, 443
Ampırga Surp Nışan 316
Ampis 239
amrots 62
Anabad 88, 89, 239, 291, 391, 519
Anahit 203, 386, 387, 389
Anania Şirakatsi 159
Anardzat Manastırı 477
Anardzat Pıjişk 330
Ançırti Köyü 315
Ançırti Surp Nışan Kilisesi 317
Andreasyan, Hrand D. 159, 175
Andzit 159
Ani 25, 287, 397
Ankara 289, 372, 465
Ansur 333, 335
Antakya 161, 443
Antents 238
Anzitene 159
Aparan-Aparank Manastırı 244
Apasanlılar 481
Apukap 337
Ara Keğetsik 482
Arabyan, Boğos 90
Aradzani 95, 343, 399, 510
Araga (Araka) 282, 300
Arakadz (Dağı) 66, 369
arakhçin 110
Aramazd 205
Aramca 106, 502
Aramyan 10, 248, 291, 357
Aramyan Cemiyeti 10, 173, 195
Arapgir (Arapkir) 161, 265, 269, 271, 305, 306, 309-311, 313-319, 321, 323, 335, 343, 361, 399, 415, 455, 461, 483
Arapkir Çayı 455
Araplar 33, 53, 60, 175, 205, 518
Ararat 16, 126, 369, 395
Ararat Dünyası 66
Araratyan Cemiyeti 479
Aras nehri 16
Aras Yayıncılık 533
Arçu 30
Ardahan 5, 19, 30
Ardanuç 19, 30
Ardaşes (I) 205
Ardaşes (II) 515
Ardaşin 30
Arderın 221

Ardos 221, 295
Ardziv Vasburagani (Van Kartalı) 263
Ardzruni Kralı (Krallığı) 33, 316, 339
Ardzruni, Krikor 222
Ardzurak deresi 412
Ardzvig Daronu (Muş Kartalcığı) 263
Arega (Areka) 282
Aregu Dere 282
Areki 45, 291
Arevelyan Mamul 263, 391, 403, 429
Arevelyan Tıbrotsasirats Cemiyeti 378
Arevliler (Arevdzikler) 145
Argın Kalesi 511
Arğın 511, 514, 515, 518, 521, 523
Arğın (Arğnı, Arğnu) Maden 118, 190, 415, 507, 514, 521
Arğın Ovası 511
Arkavan 321, 323
Armen 33
Armenia 9, 269
Armenia Majör 269, 272, 273, 321
Armenia Minör 16, 23, 269, 272
Armenig 221
Armenyak 25
Armenyan, Hovsep 198
Armıcan 134, 141, 507
Armıdan 271, 388, 395, 483
Arnavut Hanı 307
Arosig (Arozik) (bkz. Kuşluyazı) 160, 445, 447
Arpacıyan, Donabet 106
Arpacıyan, Giragos Ağa 103
Arpavot 449
Arpiaryan 177, 399, 402
Arraga 282
Arsamosata (Hisarı) 156, 159
Arsenga 203
Arshimshat (Arsimsat) 156
Arslanyan, G. 299
Arşaguni Kralları 50, 203, 479
Arşak 5, 8, 25, 62, 72, 505
Arşak Der-Ğugasov (Arşak Der-Ğugasyan) 5
Arşak Hanedanı 8
Art'ekhan (Artagan, Artğan) 125, 469, 508
Artin Amira (Kazaz Artin) 279
Artkhan 125, 141
Artsakh 60
Artuk Ovası 174
Artvin 19, 30
Artvin İşhan Kilisesi 24
Aruesdasirats Cemiyeti 363
Arvazu 221
Arzanğan 203
Arzıngay 203
Arzurug 160, 445, 449
Asdğik 51
Asdğpert 51
Asdvadzadur 90, 103, 123, 124
Askant 487
Aslanuşağı 481
Aslanyan, Nazaret 282
Asoğik, Istepannos 406
Aspagunik (bkz. Kulp)
Asumat Manastırı (Asdzudzo Mat) 57
Asurlular 60, 164
Aşağı İçme 427
Aşağı Volga 5
Aşağıhuh (bkz. Kavaktepe) 445
Aşçıyan, Mesrob 48, 49
Aşgan (Aşgani) Köyü 459
Aşmışat (Aşmuşad, Aşmuşat, Samusa) 89, 136, 272, 509-511
Aşodga Köyü 300, 307
Aşot 72
Aşvan (bkz. Muratçık) 445
Aşvan Kalesi 457
Aşvan Köyü 455, 457
Atamyan 177
Athena 205
Atina 9, 21, 25, 125
Atiş Köy 519
Atlas Dergisi 321
Atmanlı 323
Attikler 29
Avak Ag 123
Avak Manastırı 391, 392, 395
Avav 241
Avedaper 521
Avedis, Muradyan 466
Averak 295
Avin 241
Avios 174
Avlavu 133
Avsek 152
Avşakar Köyü 471, 485
Avşen 398
Ayağorğor Kilisesi 29
Aygır Gölü 383
Ayketsor 238, 243
Aylayan, Harutyun 119

Aylu 518
Ayranikereliler 510
Ayu bağı 449
Ayvarlu 153
Ayvatlı Surp Minas 484
Ayvazyan, Kapriel 71
Ayvos 449
Azadyan, Toros 287, 289
Azgur (bkz. Yığınkaya) 238
Aziz Boğos Bedros Manastırı 208
Aziz Garabed 63
Aziz Georg (Anabad) Kilisesi 291
Aziz Georg (Ay-Yorgi) 294
Aziz Gregorios 282, 388, 389
Aziz Haç (Surp Khaç) Kilisesi 49
Aziz Jean-Chrysostomos (Surp Hovhan Vosgeperan) Kilisesi 294
Aziz Kevork 126, 207
Aziz Kevork Manastırı 207
Aziz Kral (Surp Takavor) 277
Aziz Lusavoriç 65, 207, 394, 395
Aziz Lusavoriç (Çarçanants) Manastırı 207
Aziz Mesrob 92
Aziz Minas 125, 293
Aziz Nerses Hayrabed Manastırı 207
Aziz Nışan Manastırı 245
Aziz Nigoğayos 205
Aziz Nigoğos Manastırı 208
Aziz Nikola (Surp Nigoğos) 277
Aziz Nikolas (Ay-Nikolos) Kilisesi 294
Aziz Nişan (Surp Nışan) Kilisesi 49
Aziz Pavlus (Boğos) 93
Aziz Sahak 101
Aziz Sarkis 126
Aziz Tadeus (Thaddeus) 335, 392, 512
Aziz Yakup (Surp Hagop) 277
Aziz Yeğya Dağı 207
Aziz Zuhur Manastırı 298
Azize Sion Kilisesi 277
Azkasiragan 294
Azkor 239

B

B. Asdvadzadur 103
Baalbek 59
Babalyan 165
Babıâli 109, 193, 302, 319, 374, 405
Babıali Baskını 279
Babil 327, 533
Bad Saharuni 8
Badıllılar 59
Badrig, Arakel 248
badveli Antreas 121
Bafra 265
Bagratid Krallığı 34
Bağdat 202, 321, 326, 337, 347, 415, 452, 453, 510
Bağdat yolu 321, 326, 415
Bağırsak Deresi 398
Bağin (Baghin) 128, 135, 140, 141, 406, 508, 509, 511
Bağin Surp Haç Manastırı 509
Bahtiyarlılar 481
Bakır Maden 190, 514
Balahovit 159
Balaşar 484
Balışer 152
Ballı (Giran) 238
Baltaşı 136
Balyan, Bali 16
Balyan, Krikor Amira 16
Banıklılar 59
Bank-ı Osmani-i Şahane 287
Bardizak (Bardizag) 3, 13, 397
Bardizaktsi Rahip Vahan 2, 10, 13, 17, 18, 29, 191, 380
Bardizbanyan, S. Ğ. 13
Bargants 240
Baronyan, Hagop 10
Basil (II) 33, 282
Başacık Dağı 206
Başağak 151
Başarat 134, 141, 507
Başepiskopos (Srab)ion 149
Başkale Adamakert Surp Bartholomeos kompleksi 228
Başmelek Kilisesi (Surp Hreşdagabed) 277
Batum 360, 383
Batum Antlaşması 53
Bavlo 381
Bayanduryan 118
Bayburt 16, 19, 35, 45, 58, 62, 73
Bayezid 5, 19, 56, 57, 68, 69, 73, 235, 459
Bayındıryan, Boğos Ağa 103
Bayram Baba 458, 459
bedel-i asker 191, 192
Bedikyan 470
Bedros 35, 150, 177, 185, 200, 204, 208, 240, 299, 417, 459, 487, 511
Bedros (II) 299
Bedros Efendi Vasilyan 150

Bedros Z. Vartabed Galgohetsi 116, 239
Bedros, Krisdianyan 40
Beg Mezresi 152
Behesni 329, 333, 335, 337
Bekir Ağa 200
Benekyan 277
Benga 277, 298
Berlin 305, 363
Berlin Anlaşması 15
Berlin Kongresi 68, 343
Bervar Osman Bey 237
Beşaret 134
Beşpınar 135
Betlehem mağarası 394
Beyt-Far 59
Beytam Murat 223, 225
Bığdoynets, Harutyun 521
Bılecanlılar 145
Bılur 207
Bıroşents 239
Bingöl 35, 77, 156, 399, 474
Binka (Binkyan, Benkyan) 277
Birecik Kalesi 342
Bitinya 29
Bitlis 221, 224, 226, 227, 231, 236, 238, 265, 361, 363, 381, 465
Bitlis (Pağeş) 221
Bitlis Dağları 383
Bitlis Kilisesi 226
Bizans Ermenistam 159
Bizans imparatorluğu 25, 33
Bizanslılar 30, 327
Bizimşen (Pazmaşen) 174
Bizmişen (bkz. Sarıçubuk) 445
Bluz, Rahip Hohan 389
Boduryan, Mıgırdiç 149
Bogdanovka (Ninosminda) 53
Boğos (Ermeni Patriği) 279
Boğos Nubar Paşa 279
Botanlı Kürt Beyi Bedirhan 516
Botgi 241
Bozyan, Bedros 118
Bucak 437
Budaklı (Kilibiyan) 238
Budizm 61
Budoyan 136, 137, 140
Bukh 241
Bulancık 510
Bulanık (Varjunik) 35, 66, 144, 145, 399
Bulgurcuk 126
Bulgurcuk (bkz. Okhi) 126, 127, 141, 144, 145
Burmahan 455
Buzluk 413
Bücikyan 119
Büyük Akrak Köy 207
Büyük Bağ 333, 511
Büyük Ermenistan 16, 93, 159, 285
Büyük İskender 25, 35, 159
Büyük Konstantin 126
Büyük Nerses 8, 51, 388, 389
Büyük Nerses I (Bartev) 8, 329-373, 388
Büyükada 3

C

Cafaryan, Kevork 200
Cancige 389
Canik 21, 23, 128
Carındir 62
Caşu Kirk 295, 297
Cavakh (Javakh, Giavakh) 51
Cebrail 136
Celalettin 33, 222, 223, 235, 238
Celaliler 174, 175, 389
Celalyan, H. 119
Cemaran 177
Cıknavoryan 407
Cibranlılar 145
Cicibağ 45
Cideciyan, Zakar 316
Cinoğlu Bey 114
Cismani Meclis 23, 328
Cizvit 435
Colchide 16
Crussol, Jean-Michel Thierry de 34, 50, 66, 136, 137, 140, 203, 205, 279, 282, 285, 291-294, 299, 389
Cuinet, Vital 189

Ç

Çabağçur 399, 487
Çağlayan 389
Çağlı Mirza 403
Çakan aşiretleri 510
Çakar, Mehmet Sait 60
Çakmaközü (bkz. Karıngit)
Çal Dağı 298
Çalma 110
Çanlı Surp Garabed Kilisesi 370
Çapakçur 76, 155, 157, 158, 175, 219, 343

Çar II. Alexander 5
Çarçaranats 388
Çarçaranats Manastırı 479
Çardaklı Suyu 205
Çarekanlılar 145
Çarkhapan Armaş 9
Çarsancak 76, 88, 117, 127, 136, 150, 151, 154, 159, 161, 176, 178, 191, 201, 219, 269, 271, 319, 321, 415, 429, 470, 473, 474, 479, 480, 484, 487, 505, 510
Çarşamba 19, 23
Çarşıbaşı Mahallesi 488
Çataldeğirmen (Kiş) 238
Çayan, Bağdasar 283
Çemişgezek 29, 93, 154, 161, 190, 269, 271, 295, 305, 307, 313, 317, 319, 343, 402, 415, 454-457, 459, 460, 466, 467, 470, 472, 473, 479, 483, 486, 527
Çemişgezek, Khartzin Kayası 456
Çemişgezekli Bedros Efendi 177
Çengel Kilise 370
Çengilli Meyaz Kilise 370
Çeraz, Minas 15
Çerkes 3, 203, 272, 361
Çermik (Çermuk) 159, 161, 271, 273, 514-519, 521, 523
Çıkdik mağara kayaları 456
Çınkuş (bkz. Çüngüş) 273, 515, 519, 521, 523
Çıpranlılar 481
Çırakyan, Hagop 313
Çırmıkhdi 333
Çıteyan, Ğugas 103, 130
Çıteyan, Sarkis 106
Çiftlik 387
Çinaz 489
Çinaz Surp Hagop Okulu 508
Çingene 60, 307
Çitçiyan, Hamparsum 427
Çolak Yazar 63
Çolakyan, Manuk 468
Çorak 287
Çorçik (Çorçuk) 445
Çorçuk (bkz. Harmantepe) 445
Çorlulu Yeremya 299
Çortayan (İzmirliyan) 118
Çoruh 16, 45
Çotali Surp Kevork 449
Çölekyazı (Hirit) 238
Çöpler Köyü 298
Çubuk 159
Çuğdag Surper 391
Çuğula 363
Çukur Vankak Manastırı 487
Çüngüç (Çüngüş) Manastırı 272

D

Dadasg Manastırı 388
Dadasgivank 388
Dadgu 225
Dadik (bkz. Tatvan) 35
Dallıca (bkz. Üngüzek) 445
Dami-Tağ 485
Damien 291
Dampur 30
Danaburun 153, 485
Dang 484
Dantsis 240
Darbasan 157
Darende 321
Daron 33, 233, 378, 473, 502, 512
Daron (Taron) (bkz. Muş) 35, 73, 99, 265, 370, 399, 412
Daronis 233, 238
Datem (Tadem) Manastırı 427
Davis, Leslie A. 189
Davit-Bek 222
Davseli 155
Dayk 16, 337
Dédéyan, Gérard 21, 35, 221, 503
Değirmenönü (bkz. Zartariç) 160, 427, 445, 449, 453
Deli Hayta Bey 58
Deli Silo (Deli Sılo, Deli Süleyman) 272, 319, 320
Deliklitaş 283
Demirciyan, Bedros 316
Der Ğugasov (Ğugasof), Arşak 5, 16, 57, 68, 69
Derbederyan Boğos Efendi 311, 315, 322
Derenyan, Bağdasar 418
Dersim (bkz. Dujik) 19, 35, 50, 58, 59, 88, 99, 121, 124, 129, 148, 151, 154, 155, 161, 165, 189, 190, 200, 219, 271, 279, 281, 317, 321, 334, 372, 387, 388, 396-399, 402, 415, 419, 455, 457, 459, 461, 463, 465, 471, 478-481, 487, 510
Dersim sancağı 161, 189
Derviş Ağa 157
Deveci 129, 141
Dımbılık 58
Dımlik 157

Dırtad 47, 205, 241, 315, 387, 395, 492
Dırtad (IV) 203, 205
Dıvarazadap (bkz. Göksu)
Dicle Irmağı 272
Dikran 198, 406, 435
Dikran (II) 203, 205
Dikranyan, Rahip Mıgırdiç 87, 149
Dikris 517
Dilimli 127, 141, 508
Dimavo 377
Diocletianos 126
Dirağpun 152
Diran 72, 280
Diranoğlu 153
Divriği 265, 269, 277, 279, 282, 291, 293, 294, 455
Diyap Ağa 463-465
Diyarbakır 58, 73, 118, 159, 161, 203, 225, 237, 265, 269, 271-273, 329, 333, 337, 359, 361, 363, 377, 379, 399, 412, 415, 429, 437, 465, 477, 511, 514, 516-518, 521, 523
Diyarbakırlı Episkopos Mıgırdiç 109
Diyarbakırlı Ermeniler 250
Diza Köyü 22
Doğankuş (bkz. Tilenzit) 445
Doğu Apostolik Ermeni Kilisesi 293
Dork Ankeğ 443
Dovk-Şatosu 437
Döküktaş (Obon) 238
Dördüncü Ermenistan 16, 93, 159, 427
Dört Pınar 193
Duazub 240
Dudu Sağatelyanlar 312
Dujik (bkz. Dersim) 19, 35, 50, 58, 59, 88, 99, 121, 124, 129, 148, 151, 154, 155, 161, 165, 189, 190, 200, 219, 271, 279, 281, 317, 321, 334, 372, 387, 388, 396-399, 402, 415, 419, 455, 457, 459, 461, 463, 465, 471, 478, 479-481, 487, 510
Dulaurier, Edouard 159
Dulkadiroğulları 159
Duruköy 282
Duruperan 16, 93
Dük Mikayel 5
Düyun-u Umumiye İdaresi 287
Dzabılvar 317
Dzaduryan, Sarkis 177
Dzağge 152
Dzağumark 394
Dzak Köyü 313
Dzaruk 403
Dzaruk Surp Sarkis Kilisesi 449
Dzopk (Tsopk, Dzovk) 35, 59, 159, 164, 271-276, 413, 437, 439, 443, 449
Dzopk Diyarı 59, 273
Dzorap 140
Dzordzoretsi 389
Dzovetsi 439
Dzovig 272
Dzovk (Gölcük) Gölü 276
Dzovk (Gölcük) Köyü 437
Dzovk Surp Nışan Manastırı 439

E

Eçmiadzin (Eçmiyadzin) 15, 50, 68, 69, 121, 132, 142, 221, 235, 243, 276, 298, 333, 369, 371, 379, 429, 492
Edessa (Urfa) 503
Edi Kalesi 95
Egheki 444, 447
Egu (Ayketsor) 238
Eğil 272
Eğin (Egin) 25, 29, 161, 190, 191, 195, 253, 265, 269, 271, 277, 279, 282-285, 287-291, 293-295, 297-301, 304, 305, 317, 319, 321, 343, 355, 361, 371, 397-399, 402, 412, 415, 455, 457, 461, 483, 511
Eğin Deresi 321
Eğin Surp Asdvadzadzin Kilisesi 290, 293
Eğin Surp Kevork 290
Eğinli Bedros (I) 299
Eğinli Mardiros 298
Eğitim vergisi 192
Ekintepe (Givris) 238
Elazığ 77, 156, 161, 189, 195, 204, 403, 414, 416, 423, 427, 428, 445, 447, 465, 472, 490
Elazığ vilayet konağı 414
Elevid (Yeğiovid) Köyü 57
Elevit Yaylası 28
Eli Dağ 523
Elmapınarı (bkz. Yukarıağmsı) 445
Elyan Ovası 523
Emevî 60
Episkopos Ayvadyan 22
Episkopos Garabed 51, 53
Episkopos Khat 51
Episkopos Mateos 378

Episkopos Minas 149
Erciş (bkz. Arceş) 35
Erez 203
Erezli (Eriza) 389
Ergani 35, 93, 159, 161, 190, 271-273, 486, 511, 516
Ergani (Ergan Inguzi) Surp Garabed Manastırı 486
Ergani Maden 35, 161
Eriza 203, 389
Erizahan 203, 219
Ermeni alfabesi 91, 101, 502, 503
Ermeni gümüş ustaları 253
Ermeni Katolik Kilisesi 39, 522
Ermeni Katolikler 185
Ermeni Kitap Dostları Derneği 248
Ermeni Kralı Sanaduruk 123
Ermeni Meselesi 50, 270, 305
Ermeni Milleti Nizamnamesi 23, 191
Ermeni Patrikhanesi 182
Ermeni Protestan Evanjelik Kilisesi (Hüseynik) 420
Ermeni Protestanlar 181
Ermeni Pznunik Prensliği 33
Ermenice 15, 23, 25, 29-31, 35, 40, 53, 57, 58, 60, 71, 79, 82, 90-92, 97, 102, 121, 123, 143, 149, 150, 154, 173, 175, 177, 185, 203-205, 221, 222, 236, 239, 248, 279, 282, 289, 292-295, 305, 308, 316, 328, 335, 381, 392, 405, 470, 478, 486, 494, 502, 503, 505, 509, 512, 518, 531, 532
Ermenice konuşan Müslümanlar 57
Ermenistan 4, 5, 8, 10, 16, 18-21, 25, 29, 31, 35, 45, 49, 50, 53, 56-61, 64-69, 71-73, 75-77, 81, 82, 91-93, 106, 107, 114, 115, 121, 137, 140, 145, 155, 159, 164, 173, 181, 218, 221, 223, 237, 248, 261, 266, 267, 269, 270-272, 274, 280-282, 285, 302, 304, 305, 309, 322, 337, 363, 405, 427, 494, 495, 502, 503, 518, 527
Ermenistan Cumhuriyeti 363
Ermenistan Devlet Tarih Müzesi 248
Ermenistan Diyarı 19, 61, 270
Ermoyan Manuk 478
Erzincan 16
Erzincan (Erzinga, Ezıngay, Ezngay, Yeriza, Yerzınga) 16, 19, 21, 29, 46, 47, 49, 62, 66, 67, 73, 75-77, 83, 203-217, 219, 254, 255, 258, 265, 280, 285, 287, 289, 291, 293, 294, 298, 305, 320, 321, 355, 383, 384, 387-389, 391, 392, 398, 399, 402, 415, 455, 461, 481, 486
Erzincan Getronagan Okulu 213
Erzincan Kristinyan Okulu 215, 216
Erzincan Sarkis Kilisesi 215
Erzincan Surp Lusavoriç Manastırı 211
Erzincan Surp Nışan Kilisesi 213
Erzincan Surp Pırgiç Kilisesi 214, 215
Erzincan Surp Tateos Manastırı 212
Erzincan Surp Yerrortutyun Kilisesi 213
Erzni Hıristiyan Köyü 207
Erzurum (Erzenürrüm, Teodosopolis) 5, 10, 11, 16, 19, 29, 51-55, 67, 68, 73, 113, 118, 203, 263, 265, 311, 313, 321, 337, 343, 359, 363, 379-381, 383, 387, 388, 392, 397, 412, 415, 455, 457, 475, 485
Erzurum, Garmir Vank (Kırmızı Manastır) 52
Erzürük (Arzurug) (bkz. Uzuntarla) 445
Esef Ağa 200
Esertepe (bkz. Şrzu) 294
Eski Arapgir 309
Eski-Şehir 333
Etmekciyan 378
Eustathios 298
Eznikyan Okulu 214
Ezop 71

F

Fabrikatoryan Kardeşler (Beşkardeşler) 198, 199
Fabrikatoryan Ticaret Evi 198
Faki Hasan 235
Faki Osman 235
Fatsa 25
Feriköy Protestan Mezarlığı 93
Ferisiler 106
Fermanyan, Bağdasar Ağa 101
Fesch, Paul 93
Fındıklı 29
Fındıklı Dere 383
Fırat 16, 25, 47, 89, 92, 93, 99, 119, 133-136, 142, 147, 159, 161, 174, 175, 200, 207, 277, 279-282, 285, 290, 292-295, 298, 299, 305, 307, 317, 321, 323, 337, 339, 342-345, 387, 388, 397-399, 402, 405, 413, 443, 455, 471, 474, 489, 510, 511
Fırat (Euphrates) Koleji 401
Filistin 106, 127
Frank Garabed 475, 477

Fransa 3, 279, 280
Furtuna (Pordanis) 21

G

Gaban Maden 165, 190, 200, 323, 399, 402
Gaban-Maden Kaymakamlığı 461
Gadarikyan, Boğos 119
Gadosan 152
Galata Getronagan Lisesi 16, 265
Galata Kütüphanesi 505, 512
Galgohetsi 116, 239
Gamaragab (Gamırgab, Gamargap, Gamırgab, Gemirgap) 287, 289, 291, 300
Gamırgap Çeşmesi 305, 326
Ganavik 445, 447
Ganavik Surp Asdvadzadzin 447
Ganos 156
Garabed (I) God 298
Garabed (II) Gancaklı 298
Garabed Ağa 186
Garabed Bagratuni 51
Garcgan (Karcigan) 231
Garcganu 225
Garcıgan 21
Gargar (Gargaru) 241, 335, 437
Garmir Vank 52, 54, 337, 463, 466, 469, 487
Garmirk 45
Garmri 445, 447
Garmri Surp Toros 447
Garna 240
Garsoyan, Nina G. 140
Garuşla 290, 291, 292
Garyants, Hampartsum Avedis 103, 121
Garzan (Arzın) 35
Gasma (Köyü) 277, 279
Gaşo Köyü 292
Gatoğikos (Katolikos) Büyük Nerses I (Bartev) 8
Gatsa 485
Gatsa Surp Garabed Kilisesi 485
Gavreq (Goreq) 159
Gavur Dağı 4, 335, 383
Gavur Gölcük 439
Gavur Hamamı 321
Gavur Köy 518
Gavuşaklılar 481
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 203
Gecagi 295
Gedikbaşı 277
Geğart Manastırı 137
Geğes 240
Geldzene Piskoposluğu 205
Gelibolu 397
Gelincik Ermeni Köyü 207
Gence Dağları 487, 517
Genefik 445, 453
Genefik (Ganavik) (bkz. Korucu) 445
General Muşeğ Mamigonyan 8
Gercanis (Gercenis) 50, 73, 271, 388, 395
Gerger 161
Germenler 29
Germili (Garmri) (bkz. Yedigöze) 445
Geron 21
Gesgesler 61
Getronagan Okulu 313
Getsana 225
Gevaşlı 250
Gevre 523
Gharip Mshetsi 222
Ghazarian, Vatche 192, 427, 452, 453
Gırani 316
Gırani Surp Garabed 316
Gırav 240
Gıtants 240
Gianighian, Raffaele 45
Ginci 399
Gir-Alex 29
Giragos, M. 507
Giresun 25, 271, 355, 415
Giresun Limanı 355
Girit 8, 9
Giritli Rumlar 7
Gisgim 19, 21, 42, 45, 73
Gisgim Parkhal Kilisesi 42
Goçnak Matbaası 119
Godareç (Godariç) 153, 480, 484
Godariç Surp Kevork 484
Gohans 30
Golgota Tepesi 395
Gomayi dağları 523
Gones 240
Gorcan 153, 480, 484
Gorcayk 221
Gorüyn Esayan 299
Gotlar 29
Govnmer Dağı 300
Gök Tepe 484
Gök Tepe Surp Garabed 484
Gökay (Külat) 238

Gökçimen (Pürünüs) 238
Gökdere 144, 145, 510
Göksu (bkz. Dıvarazadap) 35
Göktapay 479
Göktepe 153, 480
Göl semti 279
Göl-Dağ 321
Göl-Pmar 333
Gölcük (Dzovk) 159, 160, 271, 273, 437-439, 449, 510, 517, 519, 523
Gölcük (Dzovk) Surp Nışan Kilisesi 449
Gölcük Gölü 439, 440, 441, 442
Gölcük Kilisesi 439
Gölcük Köyü 437, 438, 519
Görece (Selluh) 238
Göreli 25
Gözereliler 510
Grayan, Mesrop 88, 92, 95, 97, 113, 118, 141, 149
Gregorios 282, 388, 389, 392
Grekçe 502
Grigor Magistros 159
Grousset, René 60, 164, 221, 503
Gudraşen 45
Gultik (Kultik) Köyü 236
Gurbat Mezre 447
Gurbat Mezre Surp Giragos Kilisesi 447
Gülazyan, Haçadur 131
Gülbenkyan Vakfı 339
Gülbenkyan, Badrik 339
Gülbenkyan, Kalust 338, 339
Gülbenkyan, Sarkis 339
Gülbenkyan, Serovpe 339
Gülbenkyan, Vart 338
Gülisger (Gulişger, Gülüşger) 134, 141
Gümüş 323
Gümüş Maden 99
Gümüşçeşme 282, 293
Gümüşçeşme (bkz. Narver) Köyü 282, 283, 293
Gümüşhane 19, 24, 30, 83, 380, 381, 383, 387
Gümüşhane Ermeni Kilisesi 24
Gümüşkavak (bkz. Hırhırik)
Güntaşı (bkz. Kövenk)
Gürcanis 161
Gürcistan 5, 51, 53, 298
Gürciyan 119
Gürcü kralı Salomon 29
Gürcüyan, M. Melkon 123
Gürün 359
Gürün, Kamuran 359
Güzel Deri 225
Güzeldere (bkz. Yerevark) 35

Ğ

Ğağ 391
Ğantaru 333
Ğarbiş 335
Ğazar (I) 298
Ğazar (II) 299
Ğevont Yerets 219
Ğılış Ovası 523

H

H. Kavafyan Matbaası 35, 116, 239
Hababl/Delivank Kilisesi 490
Habusi (Habusu) (bkz. İkizdemir) 445, 449, 452, 453
Hacı Garabed 312
Hacı İsak Ağa 200
Hacı İzzet Paşa 195
Hacı Koca Bey 200
Hacı Saleh 234
Hacı Tahar (Tahir) Bey 114, 459
Hacı Timur Paşa 146
Hagop Ağa 158, 470
Hagop Efendi 279
Hagop, M. 158
Hagopyan, Hagop Melik 222
Hağpad 60
Hağtuk 271, 470
Hağtuk (Köyü) 271, 467, 470
Hağtuk Surp Minas Kilisesi 469
Hağtuk Yerek Mangunk Kilisesi 469
Hakarlar 327
Hakez 485, 487
Haksdun 51
Halalkom (Halalkomu) 134, 141
Halep 3, 118, 191, 313, 315, 335, 337, 359, 411, 412, 415, 443
Halıntse 241
Halil Çavuş Çeşmesi 322
Hallaçyan Ailesi 284
Halvori (Halvorik) Surp Garabed Manastırı 271, 463, 486
Halvori (Köyü) 151, 152, 372, 463, 486, 487
Halvori Surp Asdvadzamayr Kilisesi 486
Hamamaşen Kalesi 21
Hamdes Hıristiyan Köyü 207

Hamidiye Alayları 202
Hamov Hodov 265, 353
Han İbrahim Şah 455
Han Köyü 347
Han Mahmud 402
Hanka 31
hankavank 30, 31, 45, 46, 50, 51
hankayegeğetsi 30, 31, 45, 46, 50, 51
Hankisd Surp Lusavorçin 394
Hansa 93
Hantsit (Hanzit) 93, 159, 443
Hanya 8
Hapanos (Hapeğanots) Vadisi 295, 305
Haparman 518
Harat 240
Hark 205
Harmandöven (Pisyar) 238
Harput 75-77, 83, 93, 99, 111, 113, 117-119, 136, 137, 147, 154, 159-195, 197, 198, 200, 201, 219, 221, 253, 257, 265, 269, 271, 273, 276, 285, 287, 297, 304, 307, 311, 313, 319, 320, 337, 343, 347, 355, 359, 361, 374, 377, 388, 398, 399, 401, 402-405, 407-409, 412, 413, 415-417, 420, 423, 425, 427, 431, 435, 437, 439, 440-443, 445, 451, 452, 455, 457, 459, 461, 466, 470, 471, 473, 478, 479, 505, 510, 514, 518, 519, 523
Harput Aşağı Mahalle 170, 188
Harput Ermeni Mahallesi 401
Harput Gölcük Gölü 440-442
Harput Kula Manastırı Rahibi Kevork 466
Harput Mezre 189, 402, 408
Harput Ovası 113, 161, 181, 187, 192, 197, 347, 402, 408, 427
Harput Surp Garabed Kilisesi 168
Harput Surp Hagop Mahallesi 171
Harput Süryani Surp Asdvadzadzin Kilisesi 182-184
Harput Yaylası 179
Harputlu Ermeniler 250
Harsanik 403
Harsek 403, 449
Harsenk Surp Asdvadzadzin 449
Harsik 403
Harsmoz 240
Harutyun Ağa 402
Hasan Ağa 200, 465
Hasan Çelebi 155, 320
Hasgni 316
Hasgni Surp Kevork Kilisesi 316
Hashtyank 159
Hasköy 15, 173, 521
Hasköy Nubar Şahnazaryan Okulu 15
Hasköy Yetimhanesi 173
Hasut 518
Haşam 234
Haşdeni 406
Haşim Bey 114
Hatsegats köyü 502
Havakhos 240
Havari Pilibbos 309
Havari Tadeus (Tateos) 50, 123, 243, 391, 395, 427, 505
Havari Tovmas 519
Havav (Köyü) 84, 85, 91, 92, 103, 119, 121-125, 141, 149, 200, 271, 489, 503, 508, 509
Havav Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı 489
Havav Surp Asdvadzadzin Manastırı 92, 119, 149, 489, 509
Haviç nine 63, 64
Havik (Havuk) (bkz. Yolüstü) 445
Havuk 445, 447
Havuk Surp Asdvadzadzin Kilisesi 447
Hay Hırit 239
Hay-Horom 25, 29, 57, 283, 285, 287, 293-295, 467
Haybat 92
Haybıd Gor 92
Haydaranlı aşireti 145, 146, 481
Hayg 49, 72
Hayguni Efendi 378
Haygyan Cemiyeti 445
Hayrabet 391
Hayut 21
Hazar Baba 523
Hazar Babalyan 165
Hazari Kilisesi 468
Hazari Köyü 463
Hazerkom (Hazar Kom) 134, 507
Hazine-i Hassa 203
Hazreti Ali 47, 59, 154, 481, 482, 483
Hazreti Meryem 136
Hazreti Yakup 482
Hekimhan 161, 333, 335
Helena 137
Hemşin 19, 21, 25, 26, 30, 57
Hemşin Zir (Zil) Kalesi 26

Henic 335
Hersenk (Hersenik) (bkz. Salkaya) 403, 445
Hersıni 518
Hetumyanlar 275
Hewsen, Robert H. 406
Heynetsik 317, 319
Hımayak Sırpazan 389
Hınçak 9
Hınıs (Hınus, Hınots Norots) 73, 265, 399, 459
Hırabad 295
Hıraşakord (Hıraşakordz) 149, 299, 300, 489, 513
Hıret (Hırit) 225, 234, 235, 239
Hıretan Köyü 517-519
Hıretan Köyü Surp Asdvadzadzin Kilisesi 517
Hıretan Köyü Surp Hagopa Manastırı 519
Hırhırik (Khırkhik) (bkz. Gümüşkavak) 445
Hırimyan, Patrik Mıgırdiç 15
Hırit Kilisesi 235
Hısnımansur 161
Hızar Surp Asdvadzadzin Manastırı 245
Hilar 518
Hindistan 61, 287, 371
Hinsor (bkz. Örençay) 445
Hintradzor Mahallesi 36
Hizan 58, 75, 221, 222, 238
Hocaohannes 153
Hodeçur 39, 40
Hogus 29
Hoğe (Hoğu) Köyü (bkz. Yurtbaşı) 445-448
Hoğe Surp Kevork 447
Hoğis Köyü 398
Hoğn 93
Hoğtar 295
Holvenk (bkz. Şahinkaya) 445
Hopigyan, Hagop (II) 299
Hopik Surp Kevork Kilisesi 517
Hopoğluyan 118
Horozdere (Horoz) 238
Hoşe 153, 477, 484, 487
Hoşe Surp Asdvadzadzin Kilisesi 484
Hoşe Surp Boğos Kilisesi 487
Hoşmat 129, 508
Hoşmat Surp Asdvadzadzin 508
Hovagim Efendi 377
Hovannisian, Richard G. 140, 406, 427, 428, 439, 526
Hovhannes (I) 298
Hovhannes (I) Bengatsi 298
Hovhannes (II) 298
Hovhannes (III) 298
Hovhannes (IV) 298
Hovhannes (V) İzmirli 298
Hovhannesyan 311
Hovındants 240
Hozat Suyu 455
Hrabad 277
Hrimyan, Mıgırdiç 263
Hudi 29
Hungak 192
Hunut Köyü 37
Hurur 239
Hut (Huyt) 35
Huylu (Köyü) 411, 427, 449
Huylu Surp Istepannos Kilisesi 449
Hüseyin Hilmi Paşa 279
Hüseynik (bkz. Ulukent) 180, 189, 409, 413, 415, 419-423, 425, 445
Hüseynik Maraghak'ents Mahallesi 422
Hüseynik Surp Varvar (Aziz Varvar) Kilisesi 421, 445
Hüsnü Bey 200

I

Inctak 486
Inctak Surp Sarkis Kilisesi 486
Ingeragan Okulu 388, 391
Ingızik 445, 449
Innagnya Vank 370
Isdepanos Gun 60
Isfahan 22, 369
Ispaygerd 239, 245
Ispaygerd Pazents Köyü 245
Ispidak Ağpür 322

İ

İbrahim ile Sara 482
İbrani Manastırı (ya da Şapeli) 277
İbranice 106
İçlikaval (İzköy) 238
İçman 449
İçman Surp Nigoğos 449
İçme Karasu Irmağı 232
İçme Köyü 427
İğiki (Iğiki, Iğıki) 165, 444, 447
İlanlu 152
İliç 277, 280, 285, 293, 298
İmam Hüseyin 372

İmparator Julianos 126
İmparator Julien 201
İn (Köyü) 455, 487
İnciciyan 403
İncilci Aziz Luka 512
İngiliz Kilisesi 362
İngiltere 53, 127, 359
İnknoknutyun cemiyeti 378
İnnagnyan Pınarı 473
İpekçiyan, Krikor 198
İpekçiyan, Mardiros 200
İpil 449
İpil Surp Mamas Kilisesi 449
İran 33, 53, 65, 69, 71, 99, 123, 126, 205, 221, 222, 280, 334, 371, 399, 452, 502
İran Ermenileri 65
İsa Mesih 57, 63, 66, 89, 93, 269, 395
İsabeg (İsabek) 129, 141, 508
İsak Bey 200, 201, 473
İsamilili 480
İshak Bey 271, 480
İskenderiye 125
İskenderun 337, 415
İsmail Beg 153
İsmail Hakkı Paşa 69, 203
İsmaili 153
İsmayiltsik 484
İsmayiltsik Surp Asdvadzamayr Kilisesi 484
İsnis 128
İspanya 280
İspir 16, 35, 40, 45
İspir-Yusufeli 40
İstanbul 3, 4, 9-11, 13, 15-17, 19, 20, 23, 31, 35, 60, 63, 71, 76, 77, 90, 93, 109, 110, 116-119, 123, 126, 142, 149, 169, 173, 190, 191, 197, 198, 218, 221, 223, 225, 239, 242, 246, 248, 263, 265-267, 269, 270, 272, 279-283, 289, 294, 297-300, 302, 304, 305, 313, 315, 317, 329, 337, 339, 349, 351, 361, 371, 378, 389, 413, 415, 419, 429, 461, 469, 470, 505, 508, 513, 521, 525, 531-533
İstanbul Patriği 9, 15, 263, 270, 513
İtalya 280, 531
İzmit 15, 397
İznik Konseyi 169, 205
İzoğlu 339, 481
İzol 121, 147, 148, 510
İzoli (Hatséli, Hatselou) 147
İzoltiler 145

K

Kabala altın madenleri 35
Kacar 507
Kaçagan 21
Kaçari Mezre 508
kaçdur 31
Kaçkar Dağı 21
Kaçperunyants 221
Kadıköy 7, 11, 270, 272, 279, 295, 300, 357, 377
Kadıköy Aramyan Okulu 357
Kadıköy Kilisesi 11
Kadıköy Saint-Joseph Fransız Koleji 279
Kafkanis 239
Kafkas 137, 202, 254, 369, 371
kagor 62
Kağdik 45
Kağte 335
Kağte Surp Kevork Kilisesi 335
Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı 84, 85, 89, 91, 92, 130, 132, 140, 149, 489, 509
Kahire 248
Kalacuk 485
Kalantar 480
Kale Altı 91, 97, 191
Kale Manastırı 179
Kalenderyan, Ardavazt 299
Kalestian, Robert 8
Kalfayan Kız Yetimhanesi 173
Kalkankaya 126
Kalkanlı (Çırnak) 238
Kalor 387
Kalustyan, Hovhannes 131
Kalustyan, Şınork 63, 123, 125-127, 169, 205
Kamaghiyel Manastırı 243
Kamber Şeyh (Kampar-Şeyh) 128, 141, 508
Kamburyan, Mardiros 200
Kamışlı 125, 141, 508
Kamil Paşa 279
Kan 333
Kandia 8
Kângârlu 141
Kanuni Sultan Süleyman 33
Kapadokya 126, 298, 457
Kapadokyalı Ariobarzanes 457
Kapısuyu (Antalay) 238
Kapusen 163, 324, 404, 526
Kara Cimşit (Cemşid) 114
Kara Gelig 134

Kara Su 293
Karabegyan 144
Karabörk (Karaburk) 126
Karaçoban 34
Karaçor 144
Karadağ 280
Karadeniz 21, 23, 45, 83, 270, 355
Karadonlu 277
Karagelik (Karagerik) 134, 507
Karahöyük Köyü 322
Karakaya 129, 508
Karakoçan 127
Karaköy 4, 377
Karamanlıca 25
Karaoğlan, Frango 29
Karapa Dağı 321
Karapallılar 481
Karapapak 202, 203
Karapuğnar 484
Karasu 225, 232, 234
Karayazı (bkz. Tasnavurk) 35
Karduene 221
Karesik 151
Karınca Mezresi 125
Karıngerd 445, 449
Karıngerd Surp Tovmas Kilisesi 449
Karıngit (Karıngerd) (bkz. Çakmaközü) 445
Karkuşen 333
Karlıtepe (Mezravarabin) 238
Karmsi 485
Karni Köyü 397
Karntsor 128
Karorlular 510
Kars 5, 30, 68, 203, 360, 382, 403
Kars Müzesi 382
Karsenliler 145
Karsun Mangunk 479
Karşıbağ 445
Kartil 518
Kasaköprülüler 510
Kasir 133
Kasman 277
Kasparyan, Kaspar 119
Kasr 239
Katolik Kilisesi 39, 295, 508, 522
Katolik mezhebi 3, 516
katolikos Azaria 174
Katolikos Konstantin 470
Kavafyan matbaası 35
Kavaktepe (bkz. Aşağıhuh) 445
Kavardiş 335
Kavi 335
Kavrak 333
Kaya Tüneli 504
Kayaçi 480, 484
Kayaçi Surp Minas Kilisesi 484
Kayadeler (Ofs) 238
Kayaşin 153
Kayseri 93, 101, 338, 339
Kazan 295
Kazancıyan, Giragos Efendi 271, 461
Kazanciyan (Kazancıyan) 403, 405
Kazankaya Dağı 207
Kazrik (Kesirik, Keserig, Kesrik) Köyü 74, 165, 415, 416, 434, 435, 445, 447
Kazrik (Kesrik) Surp Mamas Manastırı 434
Keban 159, 161, 277, 294
Keban Barajı 294
Keğ Vank 445, 449
Keğ Vank Surp Nışan 449
Kehli 445
Keklikdere 136
Kelaman 238
Keldani Katolik 516
Keldani ve Şemsi aşiretleri 272
Kelkit (Kel-kit) (Irmağı) 30, 58, 387, 388
Kemah 16, 19, 21, 29, 46, 49, 50, 73, 161, 190, 285, 291, 293, 294, 388, 391, 395, 397-399, 402
Kengerli 507
Kepirli (Nors) 238
Kerem Bey 233
Kerovpeits Vank 394
Kesküm 21
Kesme (Köyü) 277, 279, 280
Keson Köyü 337
Kesrik (Kazrik) Surp Asdvadzadzin Kilisesi 447
Kestesik 45
Keşiş Dağı 47, 93, 206
Kete 65
Kevorkyan, Hovhannes Der 507
Kevorkyan, Nazaret 95
Keyli 445, 449
Keyli Surp Giragos Kilisesi 449
Khacar 141, 152
Khacar Nerkin 485
Khacar Verin 485
Khaçdun 469
Khaçikyar 30
Khaçkar 31, 335
Khadişar Surp Garabed Manastırı 467

Khağari Mırza 141
Khağdi (Khağdik) 19, 30, 57, 58
Khajar mezre 133
Khakiv 239
Khala Köyü 57
Khald 45
Khalikran 136
Khalkedoncu (Hay-Horom) 294
Khamchour 192
Khan Keğ 518
Khanıgdur 294
Khanıgdur (=dilekleri yerine getiren) Kilisesi, 294
Khani Köyü 398
Khanzit (Hanzit, Hanzet, Anzitene) eyaleti 159
Kharaba 156
Kharabork 141
Kharabork Surp Asdvadzadzin Kilisesi 141
Kharagyaruk 141
Kharasar Surp Toros Kilisesi 469
Kharayi 164
Khardişar (Khadişar) Köyü 467, 470
Khardişar (Khardişaru) Surp Garabed Manastırı 271, 470
Kharesig 480, 485
Kharesig Surp Garabed Kilisesi 485
Kharkhots 239
Kharperttsonts, Istepan 101
Kharpet (Kar-pert) 403
Khavur 240
Khazukan 239
Khent 222
Khılep 143
Khıntırgik 467
Khırani Aşireti 145, 148, 481
Khırdmatsor Kilisesi 46
Khırkhig 447
Khırkhig Surp Kevork Kilisesi 447
Khırnig (Khırnik) 152, 480, 485
Khırnig Surp Hagop 485
Khirbet Kanafâr köyü 59
Khizan (Hizan) 58, 75-77, 221, 223, 225, 231, 234, 235, 238, 241-243
Khizan Surp Haç Manastırı 241
Khizan Surp Harutyun Kilisesi 223
Khizan Surp Harutyun Manastırı 242
Khnagdar (Khıntragadar) ("Dilekleri yerine getiren") Kilisesi 277
Khoban Köyü 233
Khoçig 403
Khoçkar 31
Khodorçur (Hodeçur) Ermeni Katolik Kilisesi 39
Khodorçur (Khodırçur, Hodeçur) 37, 39, 45
Khodorçur Azadavar Köyü 37
Khodorçur Azadavar Köyü Surp Asdvadzadzin Şapeli 37
Khodorçur Hintradzor Mahallesi 36
Khodorçur Hunut Köyü 37
Khodorçur Kisak Köyü 38
Khodorçur Mulkents Mahallesi 36
Khordzyan 159
Khorenatsi 140
Khoroç 317
Khoroç Surp Asdvadzadzin 317
Khoromıklı (Hormek) 157
Khoroz 225
Khorozlu Beşir 225
Khortseni 406
Khosda 297
Khosnag 9
Khosnak Surp Giragos Manastırı 51
Khosrovituğt Arşaguni 397
Khoşmat 129, 130, 141
Khoşmat Surp Asdvadzadzin Kilisesi 141
Khoyatcı 153
Khoyt (Khoy, Hoy) Ovası 21, 22, 222
Khozat (Hozat) 73, 355, 415, 461, 484-487
Khozat Surp Pırgiç Kilisesi 486
Khozınkeğ 485
Khozınkeğ Surp Husik 485
Khrimyan (Hırimyan) Patrik 4
Khub Köyü 233
Khubants 145, 233, 238
Khulavank 137, 428
Khule (Khula) 176, 178, 402, 428, 430, 432, 433, 445, 466
Khule (Khula) Manastırı 428
Khule (Tlgadin) Kilisesi 432
Khule Köyü Surp Kevork Kilisesi 178
Khule Manastırı 402, 430, 433
Khuleköy (Khulaköy) 160, 176, 178, 428, 430
Khuleköy Surp Kevork Kilisesi 428
Khup 238
Khurayi 164
Khuşig Mezresi 153
Khuşin 153
Khut 240
Kınçu 60
Kıntiga Kayası 95
Kıntsik 241

Kıraç 447
Kıraç Surp Kevork Kilisesi 447
Kıran (Aşireti) 478, 510
Kırbo Mezre 126
Kırım 371
Kırk Göz 326
Kırmançi 144, 145, 510
Kırots Pırots 265
Kıruşağı 481
Kışla 207, 335
Kızıl Kaldırım 307
Kızıl Kilise 154
Kızılbaş 148, 150, 154, 189, 219, 279, 297, 311, 319-323, 325, 335-337, 372, 391, 486
Kızılbaş Kürtler 391
Kızılca-Pınar 333
Kieser, Hans-Lukas 159, 161
Kiği 19, 21, 31, 51, 67, 73, 83, 84, 86, 88, 93, 117, 154, 481, 487
Kiği Suyu 271, 474
Kilikya 61, 64, 88, 92, 97, 113, 118, 141, 149, 428, 443, 526
Kisak Köyü 38, 45
Kiyfi 21
Klagavank (Klak Vank) 205, 370
Koçaruşağı 481
Koçgiri 161
Koçlu (Patiyar) 238
Koçoğlu Mustafa 463
Koçuşaklılar 481
Kodariç 153
Kohanamk 93, 394
Koharinyanlar 275
Kolej Armenian 405
Kolik 333
Kolludere (Pars) 238
Kolmas 238
Komraş 317, 319, 471
komünyon 57, 90, 233
Konakalmaz 447
Konakalmaz Surp Asdvadzadzin Kilisesi 447
Konfiçyusçuluk 61
Konstantin 126, 137, 246, 247, 395, 470
Korintos kanalı 7
Korkut 204
Korluca 136, 140
Korpa 449
Korpa Surp Kevork Kilisesi 449
Kosda Dağı 398
Koşunkar Türk Köyü 208
Kovancılar 447
Kozan 15
Kozmköy 487
Kozmköy Surp Husig Manastırı 487
Kozican 161
Kozikyan 118
Kozlu 309
Köhlan Bey 114
Könk (bkz. Yenikapı) 445
Köprüdere 131
Köprügözü Köprüsü 321
Körpe 403
Kösedağ (bkz. Sugaved) 35
Kövenk (Keğ Vank) (bkz. Güntaşı) 445
Kral Apkar 123
Kral Ardaşes 53
Kral Arşak 62
Kral Bab 8, 46
Kral Dırtad 47, 241
Kral Hetum 271, 428, 429, 470
Kral Hirodes (Herod) 63
Kral Konstantianos 246
Kral Levon 4
Kral Selevgios 161
Kral Senekerim-Hovhannes 277, 282, 492
Kral Şabuh 62, 126
Krikor Daranağtsi 298
Krikor Lusavoriç (Aydınlatıcı) 7, 49, 93, 101, 121, 141, 241, 371, 392
Krikor Magistros 53
Ksenefon 25
Kuciukian, Pietro 53
Kudret Hamamı 321
Kudüs 4, 6, 174, 379, 406, 429
Kudüs Kutsal Kıyam Kilisesi 6
Kukark 60
Kukhents 240
Kula 449, 466
Kula Surp Asdvadzadzin 449
Kulak Suyu 466
Kulişger 507
Kulp (bkz. Aspagunik) 35
Kulpik (Kultik) 225, 234-236
Kultik Surp Kevork Kilisesi 235
Kumbat (Kumpet, Kümbet) 128, 129, 141, 508
Kumkapı Olayı 9
Kumkapı Surp Asdvadzadzin Kilisesi 16
Kumlu Göl 27
Kunk (Könk) 445
Kunk Surp Pırgiç Kilisesi 449

Kur 16
Kura 60
Kurdikan 127, 141
Kureşanlılar 145
Kureşliler 481
Kurşunlu Kışla Köyü 335
Kurtikan 508
Kuruçay (Irmağı) 50, 73, 161, 325
Kurudilek Yazlık Mahallesi 206
Kurumlular 510
Kuşci (Kuşçi) Köyü 153, 480, 487
Kuşçi Surp Andon Manastırı 487
Kuşçi Surp Asdvadzadzin Kilisesi 484
Kuşhane (bkz. Vartinik) 445
Kuşin (Kuşina) Mezre 153, 484
Kuşluyazı (bkz. Arosig) 445
Kuşna 316
Kuşna Surp Asdvadzadzin Kilisesi 316
Kuyumciyan, Dikran 221
Kuzey İran 71
Kuzova (Kuz-ova) 402, 403, 412, 428, 455
Kuzucan (Kuzulcan) 19, 31, 50, 58, 83, 145, 205, 481
Kuzulcuk (Kuzulçık) 479, 484
Kuzulcuk Surp Asdvadzamayr Kilisesi 484
Küçük Ağrı Dağı 45
Küçük Asya 29, 90, 205
Küçük Ermenistan 16, 93, 282
Kürin 119
Kürkcübaşyan 191
Kürkçübaşı, Istepan 191
Kürkman, Garo 248, 253
Kürt aşiret reisleri 360
Kürt Çantik 463
Kürt Gölcük 439
Kürt İsmail Hakkı Paşa 69, 129, 203
Kürt Kaya 190
Kürt-Ermeniler 107
Kürtçe 47, 57, 58, 60, 71, 175, 282, 299, 388
Kürtçe konuşan Ermeniler 57
Kürtler 10, 57-59, 66, 69, 72, 92, 107, 115-117, 134, 135, 144, 145, 154, 157, 158, 165, 175, 189, 205, 221-223, 225, 233, 234, 237, 238, 241-243, 245-247, 272, 281, 283, 297, 317, 319, 320, 325, 332, 335, 337, 374, 391, 398, 457, 461, 463, 466, 478, 479, 483, 486, 510
Kyriakopulos 93

L

Lağari 518
Lalhaytar 485
Lamk (Köyü) 153, 485, 487
Lamk Köyü Surp Asdvadzamayr Kilisesi 487
Lamk Köyü Surp Toros Kilisesi 487
Lamk Surp Kevork Kilisesi 485
Latin 30, 165, 185, 195, 405, 512
Latinler 185, 449
Laz 16, 21, 30, 57, 380
Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü 5
Lazarev, İvan Davidoviç (Hovhannes Davit Lazaryan) 5
Lazvan 152, 485
Lazvan Surp Asdvadzamayr Kilisesi 485
Lenk Timur (Lenk-Timur) 88, 331
Levonyan 275, 335
Li 239
Lick (Köyü) 287, 293, 298-300
Likya 205
Lorconk 239
Lori 5, 53
Lorik 60
Lozan Konferansı 279
Lulanlılar 481
Lusadariç (Lusatariç) Mezre 152, 485
Lusadariç Surp Hagop Kilisesi 485
Lusavoriç 7, 49, 57, 58, 65, 66, 93, 101, 102, 104, 105, 121, 141, 207, 211, 241, 304, 315, 316, 329, 330, 371, 387, 388, 391, 392, 394, 395, 447, 469, 479, 484, 487, 507
Lusavoriç Anabadı 391
Lusavoriç Manastırı 329, 330
Lusavoriç Surp Karasun Mangunk Manastırı 487
Lut 127
Luys 83, 487
Lübnan 88, 92, 97, 113, 118, 141, 149, 191, 198

M

Ma'mûratü'l-Aziz 161, 189
Macar, Elçin 29
Mad 240, 245
Madağadun 292
Maden 35, 153, 512, 514, 518, 519, 523
Maden Mutasarrıflığı 515
Maden-i Ergani 161

Maden-i Hümâyun 159, 161
Maden-i Keban 161
Madrak 156
Mağakya 189, 265
Mağaralılar 510
Mahé, Jean-Pierre 503
Mahmudents 239
Mahmut (Sultan, II) 159, 279
Mahmut Bey 114
Maksimianos 125
Maksoene 221
Maksudyan, Krikor 439
Maku 71
Mala 234
Malan 518
Malatya 147, 161, 164, 189, 221, 269, 273, 280, 319-329, 331, 333, 335, 337, 339, 343, 347, 361, 399, 402, 415, 437, 443, 455, 459
Malatya Marhasalığı 329
Malatya Surp Harutyun Kilisesi 333
Malatya Surp Sarkis Kilisesi 333
Malatya Surp Yerrortutyun Kilisesi 333
Malay 234
Malazgirt (bkz. Abahunik) 35
Malikanlar 335
Mamahatun (Köyü) 46, 115
Mamırdunk 237, 240
Mamsa 29, 467
Mamsa Surp Kevork Kilisesi 467
Mamuret-el Aziz (Mamuret-ül Aziz) Mezre 195, 406, 415
Manadyan 277
Manana 265
Manas Efendi 359, 377
Manasyan, Dikran 149
Manazgert 399, 459
Mandikan 518
Mangucak 469
Manıklılar 59
Mantents 239
Mantıklılar 59
Manuşkud Kalesi 175
Manvel, Mamigonyan 8
Manya Ayr 394
Mar 59
Maranci, Christina 427, 428, 439
Maraş 335, 337, 443
Marats 119
Marçamak (Marçumak) 480, 484
Marçumak Surp Hagop Kilisesi 484
Mardiros, M. 101
Margig 152, 484
Markaroğlu Murad 174
Markho 485
Markırit 155
Marlar 327
Marmara (Denizi) 270, 289, 511
Marmara Gazetesi 531
Marsilya 9
Martari (bkz. Tekman) 35
Marutyan ailesi 506
Marutyan, Talin 506, 527
Maryam Mıro 111, 155, 241, 514
Marzırud 510
Marzıvantsi, Krikor Tıbir 90
Masdan 485
Masdan Surp Sarkis Kilisesi 485
Masdun 153
Masis Dağı 45
Masis gazetesi 109, 270
Mastan 487
Mastan Surp Giragos Kilisesi 487
Mastan Surp Huğita Kilisesi 487
Mastar 165
Masten 153
Maşdots 91, 96, 502, 503
Maşgerd 317
Maşgerd Surp Asdvadzadzin Kilisesi 317
Mateos 9, 378, 443, 513
Maurikios 159
Mayr Varjaran Anaokulu (dzağgots) 313
Mazgird (Mazgirt, Medzgerd, Medzgert) 93, 152, 161, 271, 457, 479, 480, 487
Medzaduryan, Boğos 282
Medzgert Boğos Bedros Manastırı 487
Medzgert Cermak Vank Manastırı 487
Medzgert Surp Atanas Manastırı 487
Medzgert Surp Kevork Manastırı 487
Medzgert Surp Mesrop Manastırı 487
Medzgert Surp Pırgiç Manastırı 487
Medzgert Surp Sarkis Manastırı 487
Medzgert Surp Yeğya Manastırı 487
Meğrik Irmağı 99
Mehek Dağı 321
Mehmet Sadık Bey 114
Mehrap 523
Mekes 21
Mekteb-i Mülkiyye 93
Meleşgut (Meleşkut) 157

Melidine 326, 327, 337
Melidosyan, Krikor 339
Melik Blak 164
Melikov, Loris (Melikof) 5, 203
Melikov, Mikhail Loris (Loris Melikyan) 5
Meliksetek 379
Melkon 40, 123, 309
Melkonyan Koleji 248
Melunig 389
Mendzgerd (Mendzgert) 154
Menua 95, 164
Mercan Boğazı 388
Mercimek 151
Merey, Ahmet 39, 40
Merkeme 473
Mersin 83
Mervan b. el-Hakim 60
Meryem Ana 63, 65, 85, 239, 487, 512
Meryem Ana Kilisesi (Surp Asdvadzadzin) 277, 291, 293
Merzifon 169, 265, 269
Mesrobyan-Sahakyan (Katolik) okulları 520
Mesrop 113, 141
Mesrop 379, 487, 491, 502
Mesrop Kalesi 111
Mesropyan 282, 509
Mesropyan ve Nunyan 282
Mesropyan, H. 333
Meşa 240
Meşrutiyet (II.) 279
Mevlevi Tekkesi 206
Mezopotamya 93, 221
Mezre (Mezireh) 196
Mıdrıp 60
Mıgırdiç Emin 351, 353
Mıgırdiçyan, Nalbant Sarkis 514
Mıgrel (Mergel) 30
Mımıklılar 59
Mıntsuryan 31
Mınzur (Dağı, Irmağı) 397, 473, 474, 481, 487
Mırcman Mezre (Mırçomi Mırza, Mırçuman Mezre) Surp Kevork Kilisesi 125, 141, 507
Mırç 241
Mısdanlılar 145
Mısır 4, 15, 19, 248, 313, 368, 443
Mışag gazetesi 222
Mızro 241
Miadun 467
Miadun Surp Asdvadzadzin Kilisesi 467
Miatzial Ingerutyun 119
Miçaküğ (Miçin Keğ, Miçin Tağ, Miçtağ) 225, 238, 295, 397
Midhat Paşa 15
Mihrali Bey 202
Mihrdat (Mihrtad) 23, 25
Mikael (I) Asdvazzapan 299
Mikael (II) Asdvadzapan 299
Mikayel Takhakhcıyan 101
Mikayelyan, Minas Der 311
Minas 125, 127, 141, 149, 198, 240, 291-293, 311, 447, 449, 469, 470, 484, 486, 508, 519
Misafir bin İsmail 60
Misak Amira 191
Misakyan, Hovsep 191
Misakyan, Setrak 200, 429
Misakyants, M. Setrak 200
Mişna 106
Mocgonis 235
Mod 240
Modki 21
Mog (Mogk) 221, 246
Moğol 33, 53, 159
Moğortsorlu Markar Kâhya 463
Mokhorgut 45
Moks (Mokks, Moküs) 21, 252
Molla Khalti 221
Molla Sadullah 221, 222
Mollabendi 160
Mordtmann, Andreas David 46, 93, 95
Morenik 445, 447
Morenik Surp Barsam Kilisesi 447
Moring (Morik) Köyü 190
Mornik (bkz. Çatalçeşme) 445
Morşıga 467
Morşıga Surp Asdvadzadzin Kilisesi 467
Moskova 8, 222, 353
Mosoyan 118
Movses Horenatsi 8
Moztok 371
Mşo (Muşi) Surp Garabed 370
Mudurga Surp Krikor Manastırı 55
Munzaroğlu Surp Minas 447
Munzur (Dağları, Irmağı) 271, 279, 297, 481
Murad (IV) 326, 452, 453
Muradyan, Pilibbos 466
Murat (Suyu) 136, 223, 233, 285
Muri 447

Muri Surp Asdvadzadzin Kilisesi 447
Murts Irmağı 53
Musa Manastırı 428
Musaga 29
Musalla 383
Mustafa Kemal 464, 465
Muş (bkz. Daron) 35, 73, 99, 265, 370, 399, 412
Muş Arakelots Manastırı 363, 428
Muş Havarileri 363
Muş Ovası 289, 301, 363, 487
Muş Surp Arakelots Yegeğetsi Manastırı 365, 366
Muş Surp Garabed Manastırı 263, 265, 370, 372, 373, 375, 376
Muş Surp Garabed Manastırı Ruhban Okulu 263
Muş Surp Hovhannes Manastırı (Kırmızı Manastır) 367
Muşeğ (I) 299
Muşeğa 294, 295, 300
Muşeğa Köyü Kilisesi 295
Muşerga 287
Muşik 156
Muşlu 251, 371
Muşovıga 333, 335
Muşovıga Köyü Surp Hovhannes Kilisesi 333
Mutasarrıf Rumi Efendi 123
Mutki 21
Müküs 21
mültezim 307, 323, 329, 385
Müri (Mürü) (bkz. Yünlüce) 445

N

Nabayin 241
Nacaran (Köyü) 136, 140, 141, 508
Nacaran Surp Nişan Kilisesi 141
Nağaşyan, Mıgırdiç 512
Nahabedagan Cemiyeti 301
Nakrak 445, 449
Nakrak Surp Minas Kilisesi 449
Nane 205
Napolyon 3
Narbey, Khoren 9, 15
Naregayvank 282
Naregli Aziz Gregorios 282
Naregli Aziz Krikor 101
Naregyan ve Arşagunyan Okulları 333
Narek 101
Narlıca 333
Narod 293
Narver (bkz. Gümüşçeşme) Köyü 282, 283, 293
Narver Köyü Surp Minas Kilisesi 293
Narvid 293
Narzahan 34
Nasturiler 516
Natanyan, Rahip Boğos 13, 18, 60, 75-77, 82, 87, 132, 141, 149, 159, 161, 173, 181, 182, 189, 198, 203, 222, 242, 280, 282, 445, 489, 526, 532
Navril 293
Nazaret, Kolancıyan 322
Nazif Paşa 388
Necip Bey 114
Necip Paşa 92
Nekerek (Nakrak) (bkz. Bağlarca) 445
Nemtseyan 123
Nemtze 119
Nergarayan, Rahip Bedros 459
Nerkhi 141
Nerkhi Surp Asdvadzadzin Kilisesi 141
Nerkin Bakhur 239
Nerkin Garsu 238
Nerkin Godents 240
Nerkin Huruk 240
Nerpan 239
Nerses Bartev 46
Nerses Sırpazan 15
Nerses Şınorhali 60, 271, 273, 276, 437
Nersesler 335
Nersesyan 161, 275
Nersesyan Okulu 15
Nıbşi Surp Asdvadzadzin Kilisesi 141
Nıpırgerd 443
Nırkhi 131, 508
Nışan Efendi 177, 402
Nızari Azen 240
Nicomedia 127
Nina 140
Nipşi (Nıpşi, Nıbşi, Nbchi, Nimşin) Köyü 130, 141, 503, 508
Niv Köyü 45
Nor Hay 302, 304
Nor Keğ (Küğ Mezre, Küği Mırza) 135, 141, 200, 484, 507, 509
Nor Keğ Surp Kevork Kilisesi 484
Nor Mart (yeni insan) 304
Nor Şınag 141
Noradunkyan 3, 15, 278-280
Noradunkyan, Hagop 15, 279

Noradunkyan, Kapriyel 278-280
Noraşen 239
Nori Köyü 245
Norşinak 507
Noyem 200
NTV Tarih Dergisi 202, 526
Nubar Paşa 4, 15, 279
Nubar Şahnazaryan Okulu 15
Nuh 66

O

Ocak Köyü 307
Odunkapı 3
Oğuz, Cevdet 39, 40
Ohah 518
Okhi (Okhı, Okhou, Oghou, Okhu) (bkz. Bulgurcuk) 126, 127, 141, 144, 145
Olek 221
Omuranlı 155
Onbinler 25
Ordu 129, 206, 234, 388
Oreste 270
Ormanyan 7, 9, 10, 189, 265, 526
Ormanyan, Rahip Mağakya 265
Orontidler (Ervanduni) 159
Oror Irmağı 51
Ortaköy 17, 29
Ortaköy Kilisesi 17
Ortaküğ 397
Ortodoks Ermeni 293-295, 405, 435
Ortodoks Kiliseleri 295
Ortuzi Köyü 330, 331, 333
Ortuzi Köyü Surp Pırgiç Kilisesi 330, 333
Osman Paşa 402
Osmanlı Ermenisi 51
Osmanlı Ermenistanı 29
Osmanlı Hükümeti 287, 359
Osmanlı Ordusu 271
Osmanlı Yüksek Ermenistanı 56
Osmanlı-İran savaşları 33
Osmanlı-Rus Savaşı 5, 51, 53, 202, 222, 320
Oşagan 140
Oşin 144, 510
Otsdeğ Köyü 45
Ov 240
Ovacık (bkz. Dujik) 73, 161, 281, 297, 481
Ovacık Vadisi 481
Oymapınar 238
Ozant 239
Örençay (bkz. Hinsor)

P

Pager 295
Paghnatun 159
Pağçanik 397
Pağnik 153, 455, 480, 484
Pağnik Surp Minas Kilisesi 484
Pağşiş 480
Pakariç Köyü Manastırı 47
Pakh 485, 487
Pakos (Baküs) 99, 110
Pakraduni Ermeni Krallığı 53
Pakrevank 378
Pakrevant Manastırı 400
Palahovid 93, 509
Palakhor Köyü 35
Palakhu 518
Palapan Köyü 325
Palatsor 233, 238
Paleşir 480
Palkhayeliler 510
Palovit Deresi 28
Palu 75-77, 79, 82-85, 88, 89, 91-100, 102-107, 109-115, 117-121, 124, 129, 130, 132, 140-145, 148-150, 154, 155, 159, 161, 164, 174, 175, 181, 190, 200, 203, 204, 219, 269, 271, 272, 313, 343, 399, 403, 406, 415, 427, 452, 455, 471, 474, 487-491, 503, 505-507, 509-511, 526, 527
Palu Agırnu Manastırı 272
Palu Aşmuşad köyleri 272
Palu Beyleri 272
Palu Çarşıbaşı Kilisesi 488
Palu Çarşıbaşı Mahallesi 488
Palu dağları 399
Palu Havav (Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin) Manastırı 509
Palu Kalesi 403, 487
Palu Kayası 271
Palu Kız Okulu 490
Palu Köprüsü 98
Palu Mesrob Maşdots mağarası 96
Palu Surp Asdvadzadzin Kilisesi 141
Palu Surp Giragos Kilisesi 141
Palu Surp Haç Manastırı 272
Palu Surp Kevork Manastırı 149
Palu Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 102, 141
Palu Surp Nişan Kilisesi 149
Palu Surp Sahak Kilisesi 141

Pamuk vergisi 192
Pamuk, Şevket 287
Papaz Hagop 281, 335, 337
Papaz Istepan 132
Papaz Kevork 280
Papaz Silvester 395
Papazyan, Hovhannes 468
Papazyan, Istepan 15
Parçanç (Perçenç) 445
Parçanç Surp Pırgiç Kilisesi 447
Paresirats 509
Paretsor Manastırı 233
Parpato 333
Parseğ Asdvadzapan 299
Partsrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı 272, 443, 511, 514, 518
Pasin 19, 53, 56, 73
Paskeviç 45, 51
Pasu 484
Pasu Surp Lusavoriç 484
Paşağak 151
Paşalyan 119
Paşavank (Köyü) 151, 271, 473, 480, 485, 487
Paşavank Köyü Surp Hovhannes Kilisesi 487
Paşavank Surp Sarkis Kilisesi 485
Paşkhiç 487
Paşkhiç Surp Sarkis Manastırı 487
Patara 205
Pater 238
Patnos (Areovit) 35
Patratil (Pakratil) 469
Patratil (Pakratil) Surp Hagop Kilisesi 469
Patrik Artin (Harutyun Vahabedyan) 7
Patrik Khoren 9
Patrikhane 10, 11, 21, 79, 107, 109, 149, 161, 191, 225, 271, 322, 374, 379, 474, 489, 519
Patrikhane Karma Meclisi 79
Pavli 381
Payamlı Köyü 515
Payamlı Köyü Surp Asdvadzadzin Kilisesi 515
Payandlılar 510
Payek 486
Paylik 470
Pazapun 467, 472
Pazapun Surp Asdvadzadzin Kilisesi 467
Pazents 240, 245
Pazents Surp Asdvadzadzin Manastırı 245
Pazgaranlılar 481
Pazgaruşağı 481
Pazmaşen (Bazmaşen, Bismişen) 160, 174, 295, 296, 445, 449, 450
Pazmaşen, Surp Asdvadzadzin Kilisesi 450
Pehlevi 503
Pekeriç (Pakariç) 46
Pencere vergisi 192
Penga (Pengan, Pengyan, Pinkyan, Pingyan, Pinga) 280-283, 293, 298, 300, 483
Penig 277, 281, 300
Pera Surp Yerrortutyun Kilisesi 265
Perçenç (bkz. Akçakiraz) 445
Pergamon 90
Pergit köyü 31
Pergri, Hoy (Khoy) 33
Peri 77, 127, 191, 271
Perin 150, 151, 471, 473, 474, 477-480, 485-487
Perin Garmir Vank Manastırı 487
Perin Surp Luys Manastırı 487
Perkh 235
Permas Ovası 523
Persler 8, 219, 502
Pertag (Pertak, Pertek) 151, 191, 204, 240, 271, 457, 471, 472, 480, 485, 487
Pertak Ermeni Köyü 472
Pertak Kalesi 471
Pertak Surp Asdvadzadzin Kilisesi 485
Pertak Surp Digin Manastırı 487
Pertak Surp Şamune Kilisesi 485
Pertak Surp Toros Kilisesi 271
Pertak Surp Toros Manastırı 487
Perteso 335
Peruşim 106
Pesyanlılar 59
Petuşağı 481
Phare du Bosphore 93
Pharnakia 159
Philateros 159
Pırasdik 469, 470
Pırasdik Surp Asdvadzadzin Kilisesi 469
Pıronis 238
Pışadi 295
Pışni Kalesi 53
Pıtariç Ermeni Köyü 208
Pıvan 240
Pızmışen (Bizmişen, Pazmaşen, Bazmaşen) 445, 449
Pızmışen Surp Asdvadzadzin Kilisesi 449
Piatalılar 510
Piggainariessa 277
Pikon Köyü 385

Pilovanlılar 481
Pilvanklılar 145
Pinga (Pingan, Pingyan, Pinkyan) 277-280, 287, 298
Piran Köyü 517
Piran Köyü Surp Asdvadzadzin Kilisesi 517
Pire 7
Pirot (Kıyıcak) Köyü 147
Pirvanklılar 145
Placidus 298
Plapios Justinianos 29
Pokr Til 153
Polomori 205
Polonyalı Simeon 174, 175
Pontus 19, 21, 25, 29, 30
Pontus Ermenileri 29
Porsukyan-Perseğyan 118
Poşalar 57, 60, 61
Poyraz Bey 311, 323, 325
Prens Abirad 443
Prens Hamam 21
Primula amoena 383
Primuşağı 481
Prof. Lüleciyan 119
Proğoranyan, Papaz Harutyun 395
Protestan 57, 93, 110, 133, 185, 189, 195, 309, 315, 330, 333, 405, 420, 429, 469, 475, 505, 521
Protestan Ermeniler 57, 333
Punzar Başı 330

R

Rabat Mahallesi 277
Raffi 222, 263, 494
Rahip Bağcıyan 92
Rahip Hovhannes 473
Rahip Hovhannes 68, 69
Rahip Yeznik 313
Rakel 482
Ramle 127
Raphael, Rahip Frére 324
Reşid Paşa 159
Reşit Efendi 200
Rışdunyants 221
Rodoslu Clitostrate 8
Roma Kilisesi 185
Romalılar 8, 30, 93, 165
Romanya 280, 371
Roşganlılar 59
Rufin (Hrophanos) 503
Rum 3, 7, 8, 20, 25, 29, 45, 57, 72, 73, 93, 126, 127, 174, 175, 189, 207, 295, 299, 335, 381, 398, 399, 402, 512, 514, 532
Rumca 7, 29, 30, 101, 294, 295, 326, 331, 335, 381, 505
Rumeli Kumpanyası 191
Rumkale 159, 336, 340, 341, 343, 439, 443, 470
Rupen 72
Rupinyan 333, 335
Rus Ermenileri 68, 73
Rus Hıristiyan Köyü 207
Rus Kilisesi 362
Ruslar 9, 29, 51, 53, 69, 202, 203, 332
Rusya 5, 29, 68, 69, 280, 359

S

Sadağ Dağı 387
Sadağ Köyü 387
Sadrazam Hayrettin Paşa 359
Safevi 159, 495
Safrastyan 277, 291, 293
Saget Köyü 470
Sağatelyan, Garabed 313
Sağatelyanlar 312, 314
Sağımga 317
Sağımga Surp Asdvadzadzin Kilisesi 317
Sağınlı (Simons) 238
Sağırkaya 238
Sağıroğlu Sülalesi 398
Sağlık vergisi 192
Sağman 485
Sağman Surp Kevork Kilisesi 485
Sağmos 293
Sahak Efendi 378
Saint Martin 16
Sait Bey 114
Sait Paşa 359, 360
Sakatsor Köyü 31
Sakedik 486
Sakızlı Dağ 523
Sakrat 132, 141, 508
Sakrat Surp Toros Kilisesi 141
Salkaya 403, 445
Salkaya (bkz. Hersenk) 403, 445
Salman 225, 233, 480
Salpi 222
Samatya 15
Samosata (Samsat, Samsad, Samusat) 89, 161, 333, 503

Samsun 5, 83, 198, 355, 377, 415
Samtskhe 53
Samuel 198, 222
Samuryan, Anna 256
Samuryan, M. Avedis 200, 225
Samuryan, Yeğya K. 256
Samusa 89, 136, 509
Sanahin 60
Sanayi Mektebi 206
Sandukhtyan Kız Okulu 53
Santuğtyan (Santuht, Santukht) 123, 291, 295
Sarafyan Adur Ağa 328
Saray 174, 189, 223, 275, 377, 461
Saraybahçe 131, 447
Saraybaşı (bkz. Ahur) 445
Sareg 151
sargavak (deacon) 4
Sarı Çiçek 297, 307, 319, 321
Sarıçubuk (bkz. Bizmişen) 445
Sarıkamış 447
Sarıkamış Surp Asdvadzadin Kilisesi 447
Sarıyan 378
Sarkis 92, 95, 103, 106, 112, 126, 130, 136, 141, 149, 173, 177, 204, 215, 238-240, 293, 295, 300, 327, 333, 339, 347, 359, 389, 417, 419, 440, 442, 447, 449, 458, 484-487, 507, 508, 514, 515, 526
Sarkis Efendi Ağapekyan 359
Sarkisyan, Harutyun 92, 112, 141, 149
Sarkisyan, Papaz Harutyun 92, 112, 141, 149
Saroyan, William 227
Sarpkaya (İndis) 238
Sasani 53, 503
Sasno 297
Sason dağları 272
Sasun 9, 59
Satirges 467
Savalanyants, Dikran H. T. 406
Sayitli 480
Seav Dağı 443
Sebuh 45, 93, 212, 387-389, 391, 392, 394, 396
Sebuh Dağı 93, 212, 387, 388, 391, 392, 394
Sekh 240, 247
Selçuklular 33, 53
Selev 161, 164
Selim 225
Senekerim 200, 277, 281, 282, 316, 492
Sepe 391
Sepe Avak Manastırı 391
Sergevil 295
Serin 413
Serin 97, 135, 142
Sermerd 241
Seropyan, Sarkis 440, 442, 526
Seropyan, Vağarşak 263
Sertçelik, Seyit 320
Serus 241
Sev Kedag 412
Sev Learn 335
Sevarag 521
Sevast 359
Sevkar 240
Sevortiler 60
Seyit (Seyyid) 150, 320, 372
Seyit Rıza 372
Seyitler 153
Seyitli 484
Seyrekoğlu, A. 516
Seyrekzade Ailesi 516
Sıber 19, 21, 35, 45, 58, 73
Sığam 131, 141, 507
Sığam Surp Haç Kilisesi 141, 507
Sığcov Surp Hagop Kilisesi 484
Sığcov 152, 480, 484
Sığert 73, 149, 231, 237
Sımağ 485
Sımağ Surp Kevork 485
Sımaz 152
Sımpat 515
Sımpatyan Cemiyeti 177, 411, 445
Sınak 156
Sıpaygerd (Ispaygerd) 239
Sırabion 328
Sırahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı 519, 520
Sırakonaklar 40
Sırbistan 280
Sırıklı Surp Toros Manastırı 66
Sırın 135, 140, 141, 508
Sırın Surp Asdvadzadzin Kilisesi 141, 508
Sırmaçek (Gayda) 238
Sırpuhi Kalfayan 173
Sırpuk 155
Sırte 59
Sırvantsdyants, Rahip Karekin Vartabed 141, 181, 262, 263, 265, 266, 269, 272, 287, 289, 299, 311, 351, 353, 374
Sıtma Pınarı 466
Siber 35
Sifor 241

Silvanlılar 59
Simonoğlu (Simok) Köşkü 308
Simonyan 101
Simsor 156
Sin 486, 487
Sinamud 164, 173, 180, 182, 185
Sinamud Surp Nışan Kilisesi 185
Sinan 449
Sinanlılar 59
Sinclair, T. A. 121
Sinop 265
Sis 221, 329
Sis Katolikosluğu 329
Siserk 241
Sisna 467
Sisna Surp Hovhannes Kilisesi 467
Sison 233
Sivan 144, 145
Sivas 9, 13, 60, 83, 116, 149, 154, 159, 174, 202, 248, 265, 269, 277, 279, 280, 282, 283, 297, 300, 321, 326, 327, 337, 339, 355, 377, 388, 415, 455, 465, 492, 526, 532
Sivaslı Mikayel 149
Siverek 161, 190
Sofi 223, 225, 234
Sogcov 152
Soğukpınar 125
Sok 241
Sokhag 9
Sokhort Köyü Meryem Ana Kilisesi 33
Solaklı 155
Solkhılcıyan, Hagop 123
Sonyel, Salahi R. 359
Sophene 35, 156, 159, 164
Sophene Krallığı 156
Sori 240
Sorpia 480, 484
Sorpia Surp Asdvadzamayr Kilisesi 484
Sorpiyan (Sorpyan) 152, 486
Sorsori Surp Garabed Kilisesi 447
Sorsoru (Sorsori, Sursuri) 160, 347, 402, 417, 427, 447
Sorsoru Manastırı 347, 402
St. Bartholomeos Manastırı 229, 230
St. Petersburg 5, 265
St. Petersburg Çarlık Akademisi 265
Stepannos (III) 205
Stepanyan, Karnik 248
Sugaved (bkz. Kösedağ) 35
Sultan Surp Garabed Okulu 4
Sultanıma Manastır 519
Sur Suryants 308
Suranlılar 481
Suren 46, 140
Surenyan, Avedis 149
Suriye 93
Surp Abdülmesih 174
Surp Aharon Kilisesi 323
Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) 84, 101, 182, 184, 272, 277, 282, 285, 290-293, 296, 306, 316-318, 333, 395, 402, 427, 447, 449, 450, 461, 467, 469, 484, 485, 487, 489, 494, 507-509, 511, 512, 514, 515, 517, 519, 520
Surp Asdvadzadzin Çarkhapan 291
Surp Asdvadzadzin Manastırı 85, 149, 225, 233, 242, 243, 245, 489, 511, 520
Surp Asdvadzadzin Şapeli 37
Surp Badger 239
Surp Boğos 93, 130, 204, 240
Surp Digin 473, 487, 492
Surp Dignats Ağpür 88
Surp Garabed Kilisesi 168, 169, 173
Surp Garabed Manastırı 155, 246, 263, 265, 271, 304, 370, 372, 373, 375, 376, 463, 467, 470, 486, 512
Surp Georg Manastırı 174
Surp George (Surp Garabed) 174
Surp Giragos 51, 101, 103, 141, 204, 240, 241, 447, 449, 487, 507, 508
Surp Ğazaru 363
Surp Haç 53, 92, 132, 140, 141, 231, 233, 237, 239, 241, 242, 245-247, 272, 282, 449, 469, 477, 494, 495, 507, 509, 511
Surp Haç (Santa Croce) Kilisesi 53
Surp Hagop 141, 169, 171, 173, 174, 185, 204, 240, 277, 282, 292, 316, 391, 410, 445, 469, 476, 484-486, 508
Surp Hampartsum Kilisesi 34
Surp Harutyun 223, 225, 234, 238, 242, 315, 333
Surp Isgavarak 245
Surp Istepannos 15, 169, 173, 239, 241, 333, 410, 449
Surp Kevork 126, 127, 141, 149, 176, 178, 179, 204, 235, 239, 240, 241, 290, 291, 293, 295, 316, 335, 417, 428, 447, 449, 467, 469, 484, 485, 487, 494, 507, 517
Surp Kosmos 292

Surp Krikor Lusavoriç 101, 102, 104, 105, 121, 141, 211, 241, 316, 392, 394, 395, 447, 469, 479, 484, 507
Surp Krikori vank 389
Surp Kristafor Manastırı 280
Surp Lerink 335
Surp Lusavoriç Kilisesi 101, 102, 104, 105
Surp Mamas 309, 434, 435, 449
Surp Manuk Kilisesi 280
Surp Medzn 204
Surp Mesrob (Mesrop) 91, 92, 95, 99, 175, 239, 272, 487, 502, 503
Surp Mesrob Maşdots 502, 503
Surp Mesrop Dağı 92, 99
Surp Mesrop Mağarası 272
Surp Mesrop Mezarı 92
Surp Minas 125, 127, 141, 240, 292, 293, 447, 449, 469, 484, 486, 508
Surp Nerses Manastırı 389
Surp Nışan harabeleri 275
Surp Nışan Kilisesi 173, 182, 185, 213, 214, 274, 389, 410, 437
Surp Nışan Manastırı 263, 439
Surp Nışan Okulu 173
Surp Nigoğayos 50, 205, 282
Surp Nigoğos Manastırı 389
Surp Nişan 49, 57, 137, 141, 149, 169, 173, 180, 182, 185, 204, 213, 214, 263, 274, 275, 291, 316, 317, 389, 410, 437, 439, 440, 445, 449, 466, 494, 517
Surp Pırgiç 3, 191, 204, 214, 215, 265, 298, 330, 333, 339, 402, 429, 447, 449, 486, 487, 518, 525, 531, 532
Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 3, 191, 265, 339, 525, 531, 532
Surp Pırgiç Kilisesi 214, 215, 330
Surp Pırgiç Manastırı 298, 330, 333, 402
Surp Pirgiç Kalesi 207
Surp Sahak 101, 103, 141, 239, 240, 292, 505
Surp Sarkis 92, 95, 126, 136, 141, 173, 204, 238-240, 293, 295, 300, 327, 333, 389, 447, 449, 458, 484-487, 507, 508, 515
Surp Sarkis Kilisesi 300, 389
Surp Takavor 277, 282, 398
Surp Tarkmançats 311, 313, 428
Surp Tateos Kilisesi 395
Surp Tateos Manastırı 212
Surp Tatyos 392, 495
Surp Theodor Salahun 66
Surp Toros 292, 295, 469, 473, 505
Surp Toros Kilisesi 92, 271, 473
Surp Toros Manastırı 46, 66, 473, 487
Surp Vartanants Kilisesi 57
Surp Varvar Ermeni Kilisesi 420, 423, 424
Surp Yerek Mangunk (Yeritz Mangants) 282
Surp Yerevumun Şapeli 298
Surp Yerrortutyun 45, 204, 213, 240, 265, 280, 333, 467
Sümbüllü Han 267, 299
Sünik 65, 502
Sürmene 23, 30, 57
Sürücüler (Uçum) 238
Süryani 57, 73, 137, 164, 165, 169, 174, 175, 182-185, 200, 222, 237, 241, 272, 333, 335, 405, 413, 449, 486, 502, 503, 516
Süryani Kilisesi 137, 164, 182-184
Süryanice 137, 185, 335, 502, 503
Süttaşı (Gülpik) 238

Ş

Şad 523
Şadakhlı (bkz. Çatak) 249
Şade 510
Şadeliler 145, 148, 481
Şah Hüseyin 218
Şah-ı Armen Sultanlığı 33
Şahbaz 223, 237
Şahgulan 152
Şahinkaya (bkz. Holvenk)
Şahinkaya Köyü 428
Şam 191, 315, 337, 372, 411
Şamgor 60
Şamli 152
Şamuşaklılar 481
Şanglı (Çengilli) Köyü 370
Şantsik 152
Şarap akçesi (vergisi) 192
Şarkışla 202
Şatt-ül Arap 99
Şebinkarahisar 269, 331, 355, 388, 415
Şemsi (bkz. Güngören) 272, 445, 447
Şemtsik 152
Şen 239, 398
Şen Ağpür 240
Şenatsor 239
Şentsig 485
Şepik 309, 316
Şerif Bey 114
Şerif Efendi 385
Şerzu 294

Şeyh Adî (bin Müsafir) 59, 60
Şeyh Celalettin 222, 223, 235, 238
Şeyh Şamil 5
Şeyhhasanlılar 145, 481
Şeyhmahmutlular 481
Şğzun 294
Şığaçi 447
Şıkavtyan Köyü 304
Şınaz 131, 141
Şmorhali 60, 145, 271, 273-276, 335, 337, 428, 437, 439, 443
Şıntil 445, 447
Şıntil Surp Sarkis Kilisesi 447
Şırudanlılar 481
Şimşat 159
Şintil (bkz. Bahçekapı) 445
Şira 165
Şirez 239
Şirinits Manastırı 245
Şiro 161
Şirvan 221
Şirzi (Şırzu, Sirzu) 29, 294
Şoğa 391
Şoğan Manastırı 45, 58
Şoğzu 294
Şohmi (Şohmin) 153, 484
Şordam (Şordan) 153, 485
Şordan Surp Sarkis Kilisesi 485
Şrzu (Şozi, Şozon, Şrzun, Şğzun, Şirzi, Şerzu) (bkz. Esertepe) 294
Şükrü Bey 114

T

T'il 204, 205
T'iln Manastırı 205
T'rkhé 136
Tadem Surp Asdvadzadzin Kilisesi 449
Tadem (Datem, Tadım) 427, 445
Tadem Manastırı 426
Tadeus Kilisesi 390
Tadeus Manastırı 391
Tage 469, 470
Tağar Su 455
Takakcıyan 118
Talar (bkz. Torlu) 35
Talas 339
Talasurp 479
Talkha 51
Talmud 106
Tamariga Yaylası 207
Tamianos Şapeli 292
Tamtağ 152
Tants 151, 484
Tants Surp Sarkis Kilisesi 484
Tanzimat 159, 193, 516
Taoizm 61
Tapa (Tapay) 141, 508
Tapa (Tapay) Surp Minas Kilisesi 141, 508
Tarbasan 157
Taribadr 225
Tarsus 93, 402
Tasnavurk (bkz. Karayazı)
Taşdak 486, 487
Taşt 240
Tatarlar 59, 165
Tateos 50, 123, 212, 243, 395
Tatvan (bkz. Dadik) 35
Tavaci 508
Tavit, M. 200
Tavok 295
Tavti Mezre (Tavti Mırza, Tawt'i-mezre) 135, 141, 507
Tavtig (Tawtig) 135
Tebriz 33
Teğuda 363
Tehcir 198, 248, 363, 372, 428, 439, 465
Tehcir 363, 372
Teher Köy 323
Tekardıç 127
Tekirdağ 397, 398
Tekman (bkz. Martari) 35
Tell Arsanas 455
Temananlılar 481
Temetiv 192
Temiryan 101
Temranlılar 145
Temsias 335
Tepe 83, 127
Tercan 16, 19, 21, 31, 44-46, 58, 66, 265, 387, 481
Tercanlı Kürtler 319
Terjg Surp Garabed Manastırı 237
Terjg Surp Haç Manastırı 237, 247
Terki 136
Terme 23, 25
Tevfik Paşa 279
Tıbir 67, 90, 149
Tıktıkyan, Bağdasar 119
Tılantsik 445, 449
Tılantsik Surp Sarkis Kilisesi 449

Tılğadi 518
Tılhas Hıristiyan Köyü 207
Tılkhıtsor 518
Tılkhum 518
Tıngıver Köyü 397
Tırkhe 141, 508
Tırkhe Surp Sarkis Kilisesi 141, 508
Tiflis 5, 20, 53, 68, 222, 263, 363, 369, 413
Tikiciyan 429
Tikiciyan, Arakel 429
Til (Pertak) 92, 136-141, 151, 153, 204, 205, 391, 457, 475, 484, 485, 508, 511, 517
Til Çayı 205
Til Kilisesi 137
Til Köyü 137, 475, 511
Til Manastırı 92, 138-140
Til Surp Haç Manastırı 511
Til Verin 484
Tilanoğlu 485
Tilavank 204
Tilenzit (Tılantsik) (bkz. Doğankuş) 445
Timuryan, Misak 301
Tiritad III (Drtad) 7, 8
Tlgadintsi Harput Merkez Okulu 431
Togililer 510
Tohma (Tokman) Suyu 321, 325
Tokat 7, 29, 265, 269, 361, 410, 443, 531
Tokhe 136, 140
Tokmakcıyan, Levon 8
Toprakkale 204
Topuzuşaklılar 481
Torikyan 118
Torkom 21
Torlu (bkz. Talar) 35
Tornigyan, H. ve Ş. 314
Toros 19, 46, 66, 92, 99, 123, 141, 165, 181, 261, 265-267, 271, 273, 275-277, 287, 289, 292, 295, 321, 335, 337, 348, 349, 351, 353, 355, 358, 377, 399, 413, 415, 437, 439, 443, 447, 457, 461, 469, 470, 473, 484, 487, 505, 507, 508, 518, 523
Toros Ahpar 261, 265-267, 273, 275-277, 287, 348, 349, 351, 353, 355, 358, 377, 399, 413, 437, 439, 443, 523
Toros Kâhya 457
Toros Kapısı 337
Toros Manastırı 46, 66, 473, 487
Toroslar 299
Torosyan 335
Tortan Köyü 49
Tortum 19, 21, 40, 41, 43, 45, 58, 73
Tortum (Oshk, Oşki, Yoşki) Kilisesi 43
Tortum Khakhu (Hakhu) Manastırı 40, 41
Tosun Ağa 200
Toybelen 291
Toyirek 156
Trabzon (Trapezus) 5, 16, 19, 25, 29, 30, 35, 83, 159, 203, 253, 265, 355, 359, 377-380, 382, 383, 388, 415
Tripol 25
Tsağman 152
Tset 92, 133, 141, 507
Tset Surp Toros Kilisesi 141, 507
Tsımen 240
Tsopk 140, 159, 406, 427, 428, 439, 526, 527
Tsorag Surp Garabed Kilisesi 484
Tsorak (Tsorag) 283, 285, 293, 294, 480, 484, 487
Tsukhur 485
Tuğrul Bey 337
Turuşmak 485, 487
Turyan 10
Tuşmulan 156
Tüfenkciyan, Kevork 478
Türkçe 25, 35, 47, 71, 173, 177, 185, 190, 203, 204, 239, 242, 282, 285, 291, 293, 294, 298, 328, 405, 531
Türkler 31, 57, 58, 66, 69, 72, 83, 99, 111, 125, 148, 150, 169, 189, 191, 193, 309, 327, 331, 469, 510, 517
Türkleşmiş Ermeniler 295, 473
Türkmenler 57, 58
Tütüncüyan, Hampartsum 507
Tzimiskes, Jean 455

U

Uğrak 34
Ulaş 202
Ulnlu Khaçadur 299
Ulova (Ul-Ova) 402, 403, 455
Ulu Camii 208
Ulukala 469
Ulukala Surp Minas Kilisesi 469
Ulukent (bkz. Hüseynik)
Ulusyan, Hampartsum 129, 130
Ur 480
Uranis (Urants, Orağınts, Oranis) 231, 233, 235, 239, 243
Uranis Kiliseleri 235
Uranis Surp Asdvadzadzin Manastırı 243

Urartular 95, 164, 203
Uras, Esat 16, 93
Urek 295
Urenyats 89
Urfa 123, 161, 321, 503
Urfa Balıklıgöl 321
Urfalı Mateos 159, 443, 513
Urik Verin Surp Hovhannes Kilisesi 484
Urts 153, 484
Urts Surp Minas Kilisesi 484
Usumnasiragan 294
Uzovlılar 510
Uzun Haç 31
Uzun Oba (Uzun Obamezre, Uzunoba) 133, 141
Uzunova (Uzunova Mezre) 133, 507
Uzuntarla (bkz. Erzürük) 445
Uzunyan, Avedis 101, 119, 509

Ü

Üç Bey Semti 461
Üç Bey Surp Asdvadzadzin Kilisesi 461
Üç Bey Surp Toros Kilisesi 461
Üç Şeyhler Mezarı 47
Üngüzek (Ingızik) (bkz. Dallıca) 445
Ünye 25
Ürdün Vadisi 63
Üsküdar 173, 326, 415

V

Vaaz Antolojisi 62
Vag 29
Vağşen 316
Vağşen Surp Asdvadzadzin Kilisesi 316
Vahanşen 45
Vahna 480, 485
Vahna Surp Kevork Kilisesi 485
Valide Han 299
Van 18, 35, 69, 72-74, 93, 164, 220-222, 231, 252, 259, 263, 265, 283, 289, 295, 339, 359, 361, 363, 379, 402, 403, 412, 413, 462, 465, 492, 495, 517, 525, 526
Van Dağları 402
Van Gölü 35, 221, 525, 526
Van Kalesi 93
Vandallar 29
Vank 279, 283, 293-295, 317, 337, 363, 370, 372, 388, 394, 445, 449, 451, 463, 466, 469, 487, 492, 497-501
Vank Surp Sarkis Şapeli 293, 295
Vanlı Mıgırdiç 263
Varag (Varak) 221, 263, 264, 289, 291, 383, 394, 492, 494, 495, 503
Varagavank (Varakavank, Varak Manastırı, Varaka, Yedi Kilise) 263, 264, 291, 443, 492, 494, 495, 497-501, 503
Varak Surp Nışan Manastırı Ruhban Okulu 263
Varak Surp-Nişan Kilisesi 291
Varaka Surp Nışan Manastırı 263
Varazahan (Varzahan, Varzıhan, Varzuhan, Varjakan, Narzahan, Uğrak) 34, 45
Varaztad Arşaguni 8
Vari Keğ 518
Vari Khokh 447
Varikhacar 152
Varjabedyan, Hagop 132
Varjabedyan, Nerses 15-17, 263, 265
Varjabedyan, Patrik Nerses 4, 5, 7, 15-17, 205, 263, 265, 269, 377
Varjakan 34
Vart-Badrik 339
Vartabedyan, Rahip Sarkis 149
Vartan 22, 72, 243, 298
Vartan Mamigonyan 22
Vartana Keğ 333
Vartanants 57, 219, 241
Vartatil (Vertetil) 445
Vartatil Surp Kevork Kilisesi 449
Vartavar 57, 66, 321
Varteres Ağa Misakyan 191
Vartinik (bkz. Kuşhane) 445
Varto 21, 474
Varujan, Taniel 248
Varvaryan 445
Varvazuni prensliği 53
Vasagagert Türk Köyü 206
Vasgavan 467, 469
Vasgerd (Vasgert) Köyü 151, 473, 480, 484
Vasgerd Surp Toros Kilisesi 484
Vasiliga 467, 469
Vasiliga Manastırı 467
Vaspuragan 33, 252, 263, 281, 282, 287, 495
Venedik 29, 45, 50, 149, 221, 525
Venk 287, 294, 472
Verçenik Tepesi 27
Veri (Aşağı) Khokh 445
Veri Avsek (Veri Havsek, Verin Havsik) 152, 480

Verin Bakhur 239
Verin Garsu 238
Verin Godents 239
Verin Khokh 447
Verin Khokh Surp Asdvadzadzin Kilisesi 447
Verin Mezre 160, 447
Verin Mezre Surp Lusavoriç Kilisesi 447
Verin Tağ 285, 290
Vertetil (bkz. Yazıkonak) 445
Vorperyan 119
Vosgekedag (bkz. Altındağ) 307, 321
Vostanlılar 145

W

Wheeler, Crosby H. 405

Y

Yağcıyan, Hohan 435
Yahudi 57, 93, 106, 169, 175, 398, 517
Yahudi Kralı 398
Yakaköy 294
Yakup Paşa 159
Yarımca 134
Yarman, Arsen 531, 532
Yazıhanı 325
Yazıkonak (bkz. Vertetil) 445
Yebukhez 291
Yedigöze (bkz. Germili) 445
Yegavyan 310, 311, 526
Yegavyan Ailesi 310
Yegavyan, Kevork 310
Yegavyan, Zaven 310, 526
Yegavyants Okulu 309
Yegeğyats Dğa 389
Yegheki (Egheki, İğiki) Köyü 444, 447
Yegheki Surp Kevork Kilisesi 447
Yeğiovid 57
Yeğya 169, 200, 207, 256, 487, 518
Yeğyayan 186
Yeleğu 25
Yeni Ahit 93
Yeni Camii 208
Yeni Köy 518
Yeni Malatya 327
Yeniçay 449
Yeniçay Surp Asdvadzadzin Kilisesi 449
Yenikapı Kilisesi 4
Yeniköy 135
Yerasğ Irmağı 53
Yerek Mangunk (Yeritz Mangants) Kilisesi 282, 469
Yeremyan, S. 203
Yerets Akarag (Yerets Akrak) Köyü 468, 469
Yeretsyan, Garabed 291
Yerevan Ovası 69
Yerevark (bkz. Güzeldere)
Yerevman Manastırı (Yerevmanvank) 298
Yergan Surp Garabed Kilisesi 486
Yergants Köyü 207
Yergir 49, 525
Yergodasan (12 Havari) Vank 363
Yeriza 16
Yertmınik Surp Asdvadzadzin Kilisesi 449
Yerzınga 16
Yeşilbayır 136
Yeşilırmak 23
Yezants 239
Yezda 60
Yezidi 57, 59, 60, 73, 145, 272
Yığınkaya (bkz. Azgur) 238
Yılan Adası 439
Yılanyeri Köyü 45
Yol vergisi 192
Yolbilen (Halapur) 238
Yolüstü (bkz. Havik) 445
Yozgatlı Rahip Apraham 383
Yukarı Fırat 136, 455
Yukarı İçme 427
Yukarı Yongalı Mezrası 370
Yukarıağınsı (bkz. Elmapınarı) 445
Yumurtalık 4
Yunanca 25, 57, 136, 137, 298, 502
Yunanistan 8, 20, 25, 29, 205, 280
Yurtbaşı (bkz. Hoğe) 445-448
Yusuf Paşa 359
Yusuflular 481
Yüksek Ermenistan 16, 19, 35, 56-58, 64, 73, 93, 527
Yünlüce (bkz. Müri)

Z

Z. Vartabed Galgohetsi 116, 239
Zampeğ Surp Minas Kilisesi 486
Zankatil 518
Zara 279
Zartariç (Zerteriç) (bkz. Değirmenönü) 160, 427, 445, 449, 453
Zartariç Manastırı (Abdül Meseh) 427
Zartariç Surp Haç Kilisesi 449

Zartaryan, Vahan 149
Zaruhyan Kız Okulu 311
Zaza Beyleri 50
Zaza Kürt 189, 510
Zazaca 58, 481
Zazalar 57, 59, 66, 128, 145, 510
Zengyan 277
Zenne Boğos 15
Zerin 474, 480
Zevin 5
Zeytun 3, 15, 19
Zımara (bkz. Altıntaş) 280
Zımbeğ 152
Zigana Geçidi 380
Zilfo Bey 200
Zimara Çayı 277
Zorak 29
Zovya (Zovyan) 91, 95, 97, 111, 489
Zraraçur 45
Zuma 241
Zülfakir 518

Arsen Yarman

Osmanlı arşiv belgelerinde adı geçen Yarmayan-Yarmaoğlu ("Yarmayan" soyadının kaynağı pek açık değildir: bu soyadının, ailenin uğraştığı hububat ticareti ve kırma (un işi) işinden mi geldiği, yoksa erken Osmanlı kaynaklarında "Ermeni" sözcüğü yerine kullanılan "Yermeni", "Yarmeni" sözcüklerinden mi geldiği saptanamamıştır.) ailesinin büyük bir bölümü 1915 felaketine kurban verildikten sonra dedesi, eşi ve üç çocuğu, doğum yerleri olan Tokat'a yeniden ulaşma olanağı bulur, ama 1921 yılının kimi tatsız olayları yüzünden İstanbul'a göç etmek zorunda kalırlar.

İstanbul'da hırdavatçılığa ve demirciliğe başlayan dede Harutyun Yarman, ilkin atölyeciliğe, daha sonra sanayiciliğe doğru işini geliştirir ve meslek kolunda birçok ilke imza atar: ilk yaba, tırmık, kürek, kova, istihkâm baltası, sis bombası, hava defi lambası, seyyar etüv, seyyar selektör vs. gibi gereçler bu dönemin ürünleridir. Oğul Mihran Yarman'la devam eden mesleki rekabet ve beraberlik sürecinde Varlık Vergisi felaketiyle ekonomik hayat üçüncü kez kesintiye uğrar. Mihran Yarman, ilk kafilenin ilk kişisi olarak bir sene Aşkale'ye sürgün gider (1. Kafile, Numara 1). Mihran Yarman'm oğlu Arsen, askerlik hizmetini bitirdikten sonra devraldığı üçüncü kuşak baba mesleğini emekliye ayrılarak şirketini devrettiği 2001 yılına kadar sürdürür. Ağır makine sanayii dalında asfalt makineleri ve tesisleri imalatçısı olarak Türkiye ekonomisine ve kalkınmasına katkıda bulunur ve bir çok ödül alır.

Arsen Yarman, 1949 yılında İstanbul'da doğar. İlköğrenimini Pangaltı Mıkhitarist Okulu'nda tamamladıktan sonra Orta, Lise ve Üniversite eğitimine İtalya'da devam eder. Türkçe ve Ermenice dışında iyi derecede İtalyanca ve Fransızca bilmektedir.

Emeklilik arifesinde *Marmara Gazetesi*, *Toplumsal Tarih*, *Agos*, *Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Dergisi* gibi çeşitli yayın organlarında makaleler yayımlar. Birçok ünlü tarihçi ve araştırmacıya katkılarda bulunur. 1997-2001 yıllarında Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı'nda yönetim kurulu üyeliğinde bulunur. Türkiye Ermeni Patrikliği ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı kültür mekânlarının düzenlenmesinde görev alır. Üç yıl süreyle Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi dergisini yönetir. Surp Pırgiç Yönetim Kurulu'nda görev yaparken 2001 yılına değin hastane tarihine dair kitapçıklar hazırlar.

Tarih alanındaki ilk kapsamlı yapıtı sayılabilecek *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi* kitabı (Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001), Osmanlı tıp tarihiyle ilgilenenlerin dikkatini çeken, gerek görsel gerekse yazılı basın kuruluşları gerekse kişilerden sözlü ve yazılı birçok takdir ve olumlu eleştiri toplayan geniş kapsamlı bir emek ürünüdür. Bu çalışma, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) yayınlarından, editörlüğünü Ekmeleddin İhsanoğlu'nun yaptığı dört ciltlik *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi* (İstanbul, 2008) çalışmasında kaynak kitap olarak yer almıştır. Ayrıca, Biofarma yayınlarından (2006), editörlüğünü Coşkun Yılmaz ile Necdet Yılmaz'm oluşturdukları *Osmanlı Tıp Tarihi Araştırmaları Seçme Bibliyografyası* başlıklı bölümünde kaynak kitap olarak belirtilmiştir.

Arman Çuhacıyan'ın *Uluslararası Üne Sahip Sivaslı Aziz Vlas* çevirisi için (Aras Yayınları, 2003) ayrıntılı bir araştırma ve sunuş yazısı kaleme alarak yazarın yalnızca Katolik kaynaklarından yola çıktığı orijinal metninde eksik kalan Osmanlı, Türk, Rum ve özellikle Ermenice kaynakları belgeleriyle ortaya döküp genişletmekle kalmamış, bu kaynakların ipuçlarından da yararlanarak azizin lahdinin yerini saptamıştır. Çalışmasıyla, dünyada iyi bilinen Aziz Vlas'ı Türkiye'ye de tanıtan Arsen Yarman, bu konuda makaleler de yayınlamıştır.

Editörlüğünü yaptığı ve kapsamlı bir araştırma ve sunuş yazısı yazdığı Boğos Natanyan'ın *Sivas 1877* kitabı (Birzamanlar Yayıncılık, 2008) ise satış rakamları, beğenilirlik oranı ve yol açtığı tartışmalar bakımından "2008'de iz bırakan 80 kitap" listesine girmiş; kaynakları ve belgeleriyle dikkat çekmiştir.

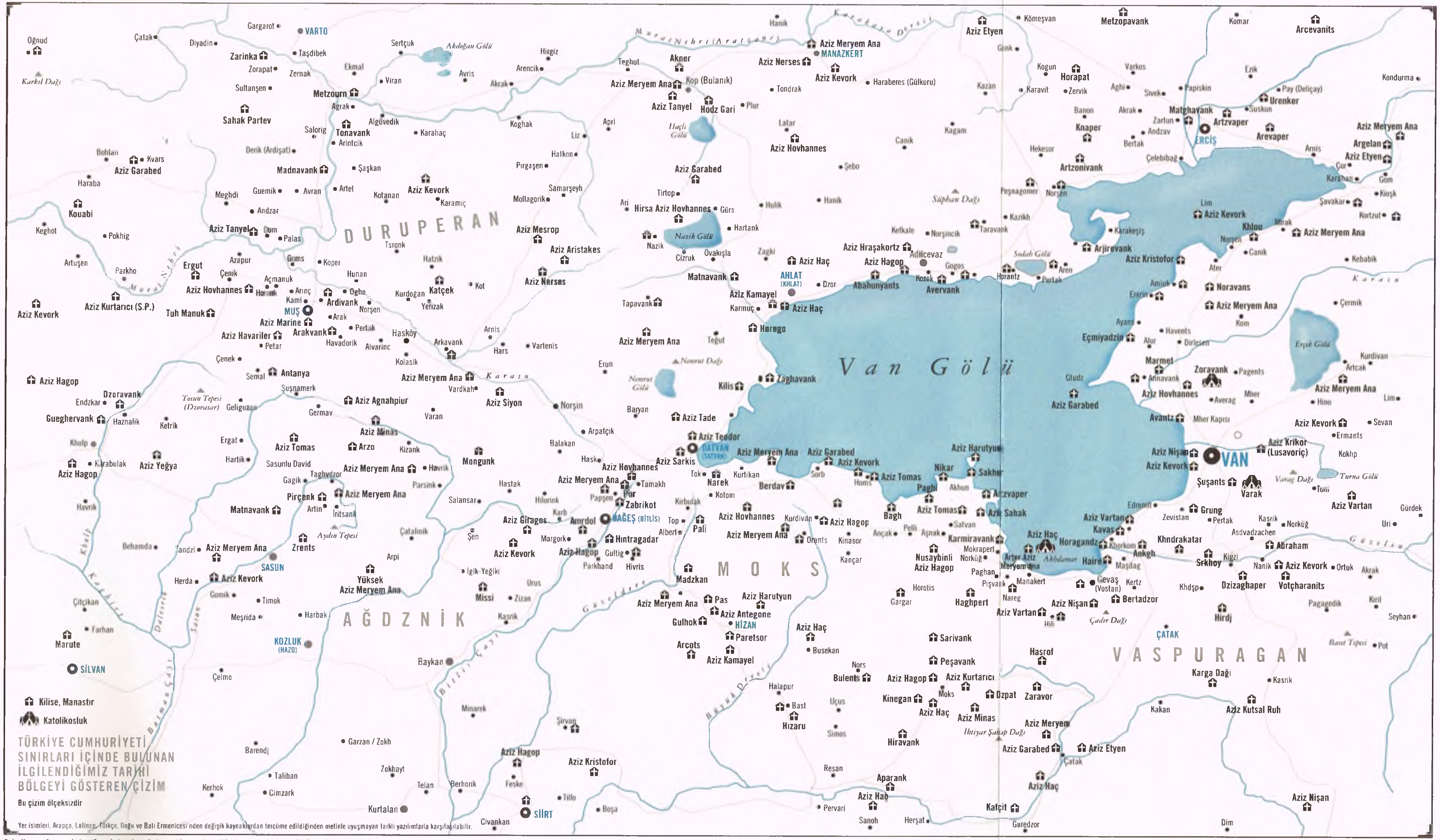
Not: Bu biyografi, Arsen Yarman ile yapılan söyleşiden oluşturulmuştur (TT).

Sirvart Malhasyan

1962 yılında İstanbul'da doğdu. İlköğrenimini Bakırköy Dadyan Ermeni Okulu'nda, orta ve lise öğrenimini Bakırköy Ortaokulu ve Bakırköy Lisesi'nde tamamladı. 1984'te İstanbul Üniversitesi Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi bölümünden mezun oldu. 1985-2005 yılları arasında Türkiye Ermeni Patrikliği'nde sekreterlik görevini sürdürdükten sonra 2005 yılında emekliye ayrıldı.

1993 yılından itibaren profesyonel çeviriler yaparak Aras Yayıncılık tarafından yayınlanan *Babam Aşkale'ye Gitmedi* (Zaven Biberyan), *Babil'den Sonra Yaşayacağız* (Ara Güler), *Yoldaş Pançuni* (Yervant Odyan), *Sivas 1877* (Boğos Natanyan) gibi eserleri Türkçeye kazandırdı. Yapı Kredi Yayınları tarafından yayınlanan *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*'ne (İstanbul, 1999) biyografiler yazarak katkıda bulundu.

2004'te İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde Türk-Ermeni Teali Cemiyeti hakkında yüksek lisans çalışması yaptı. Halen aynı enstitüde doktora çalışmasını sürdürmektedir.

Palu, Harput, Çarsancak, Çemifigezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler - 1878, Raporlar kitabının ücretsiz ekidir.

Samsun • Çarşamba • Trabzon • Gümüşhane •Bayburt • Khağdik • Hemşin • Sürmene • Artvin • Ardahan Ardanuç • Ardaşin • Erzurum • İspir • Hınıs • Pasin Mamahatun • Varzıhan • Gisgim • Erzincan • Tortum • Tercan • Kemah • Eğin • Gamurgap • Garuşla • Abuçeh • Narver Khodorçur • Kelkit • Dersim • Kuzucan Khozat • Çemişgezek • Çarsancak • Çapakçur • Pertek • Perin • Gasma • Divrik • Pinga • Malatya • Arapgir Yazıhan • Hısnı Mansur • Kahta • Behesni • Bayezid Eleşgirt • Ahlat • Palu • Havav • Hizan • Hemran Vırtanis • Pazents • Şirinits • Terjg • Elazığ • Harput Mezre • Hazar • Gaban-Maden • Ergani • Çermuk Çüngüş • Kiğı

Türkler • Osmanlı Ermenileri • Rusya Ermenileri İran Ermenileri • Müslümanlaşan Ermeniler Keldaniler •Nasturiler • Ermenileşen Rumlar Rumlaşan Ermeniler • Ermenice konuşan Müslümanlar • Kürt Ermeniler • Kürtler • Ermenice konuşan Kürtler • Kürtçe konuşan Ermeniler • Zazalar • Zazaca konuşan Ermeniler • Süryaniler • Yezidiler Yahudiler • Poşalar • Karapapaklar • Acemler • Tatarlar • Çerkesler

Güneşe tapanlar • Arevortikler • Sevortiler Müslümanlar • Aleviler • Kızılbaşlar • Dımililer • Gesgesler • Hıristiyanlar

Mollalar • Şeyhler • Melikler • Seyyidler • Sirteler • Aşiretler • Beyler • Ağalar • Çeteler • Papazlar • Ruhaniler

belge yayınları

978-975-344-668-6

9 789753 446686